

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
„ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

МЕЖДУНАРОДНА ЮБИЛЕЙНА КОНФЕРЕНЦИЯ

15 и 16 май 2017 г. ■ БАН ■ София

Сборник с доклади

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

София ■ 2017

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

ДОКЛАДИ

**от Международната юбилейна конференция
на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
(София, 15 – 16 май 2017 година)**

Част първа

Отговорни редактори: Татяна Александрова, Диана Благоева

София • 2017

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES
Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin

PROCEEDINGS
of the International Jubilee Conference
of the Institute for Bulgarian Language
(Sofia, 15 – 16 May 2017)

Volume 1

Edited by Tatyana Aleksandrova, Diana Blagoeva

Sofia • 2017

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE

PROCEEDINGS of the International Jubilee Conference of the Institute for Bulgarian Language
(Sofia, 15 – 16 May 2017)

ISBN: 978-954-92489-9-9

Published and distributed by:

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin,
Bulgarian Academy of Sciences

Editorial address: Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin,
Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchenski prohod blvd., bl. 17

Sofia 1113, Bulgaria

+359 2/ 872 23 02

Copyright of each paper stays with the respective authors. The works in the Proceedings are licensed under a Creative Commons Attribution 4.0. International Licence (CC BY 4.0).

Licence details: <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

The Conference is organised with the financial support of the National Science Fund, project No. ДПМНФО01/6, 09.03.2017.

Провеждането на конференцията се финансира от Фонд „Научни изследвания“ по договор № ДПМНФО01/6 от 09.03.2017 г. на тема „Международна годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – БАН“.

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Татяна Александрова – Българска академия на науките, България (отговорен редактор)
Лучия Антонова-Василева – Българска академия на науките, България
Диана Благоева – Българска академия на науките, България (отговорен редактор)
Христина Дейкова – Българска академия на науките, България
Иван Держански – Българска академия на науките, България
Мила Димитрова-Вълчанова – Норвежки университет за наука и технологии, Норвегия
Мария Китанова – Българска академия на науките, България
Светла Коева – Българска академия на науките, България
Сия Колковска – Българска академия на науките, България
Виолета Косеска – Институт по славистика, Полска академия на науките, Полша
Палмира Легурска – Българска академия на науките, България
Елка Мирчева – Българска академия на науките, България
Максим Стаменов – Българска академия на науките, България
Руска Станчева – Българска академия на науките, България
Марияна Цибранска-Костова – Българска академия на науките, България
Катя Чаралозова – Българска академия на науките, България
Анна Чолева-Димитрова – Българска академия на науките, България

ПРОГРАМЕН КОМИТЕТ

Диана Благоева – Българска академия на науките, България (председател)
Татяна Александрова – Българска академия на науките, България
Лучия Антонова-Василева – Българска академия на науките, България
Валентин Вълчанов – Норвежки университет за наука и технологии, Норвегия
Христина Дейкова – Българска академия на науките, България
Иван Держански – Българска академия на науките, България
Мила Димитрова-Вълчанова – Норвежки университет за наука и технологии, Норвегия
Мария Китанова – Българска академия на науките, България
Светла Коева – Българска академия на науките, България
Сия Колковска – Българска академия на науките, България
Виолета Косеска – Институт по славистика, Полска академия на науките, Полша
Илияна Кръпова – Университет Ка' Фоскари, Италия
Елка Мирчева – Българска академия на науките, България
Максим Стаменов – Българска академия на науките, България
Дан Туфиш – Институт по изкуствен интелект, Румънска академия, Румъния
Марияна Цибранска-Костова – Българска академия на науките, България
Анна Чолева-Димитрова – Българска академия на науките, България

Съдържание

Предговор	7

Актуални проблеми на науката и образованието

Емилия Пернишка. Някои настоящи проблеми на науката и образованието с оглед на българския език	9

Съвременен български език. Нови подходи в езиковедската българистика

Виолета Косеска-Тошева. За недоизказването на квантификацията в български и полски	18
Красимира Чакърова. Още веднъж за пасивния кондиционал в съвременния български език.....	25
Димитър Попов. Лингвистичната персонология – нова наука в парадигмата на антропологичната лингвистика.....	34
Милен Томов. Езиковата култура в режим на диалог	43
Калина Викторова. За синтактичната семантика – нагледно	48
Жанета Златева. Дублетност при миналите страдателни причастия на -н и -т в съвременния български книжовен език. Преглед на кодификацията	52
Илияна Кунева, Лора Микова. Някои особени случаи на употреба на главни букви	57

Лексикология и лексикография

Лилия Крумова-Цветкова. Българската тълковна лексикография и националната идентичност и култура.....	61
Максим Стаменов. Проблеми на лексикалния състав на българския език след 75 години	70
Войчех Сосновски, Роман Тимошук, Мачей Яскот, Юрий Ганошенко. Современное языковое сопоставление славянской фразеологии. Потенциал и перспективы фразеографии. (На примере «Лексикона активной польской и украинской фразеологии»)	85
Диана Благоева, Божана Нишева, Сия Колковска. Концепция за изграждане на електронен ресурс за българската и чешката неология – въвеждащи бележки	96
Ванина Сумрова, Атанаска Атанасова. Речникът на българския език в дигиталната епоха	108
Хетил Ро Хауге. Визия за развитието на Института за български език до неговата осемдесета годишнина.....	116

История на българския език

Ивона Карачорова, Ваня Мичева. Богословска и антиеретическа лексика в оригиналните произведения на Патриарх Евтимий.....	125
Татяна Илиева. Наблюдения върху антонимията в старобългарски език (по материал от <i>Богословие</i> на Йоан Екзарх)	134
Христина Тончева, Петър Кривчев. Славянски ръкописи в Пловдивската народна библиотека – лексикални извори за българската езикова история.....	142
Магдалена Абаджиева. Лексикални данни за литературата на българите католици от XVIII в. с оглед на новооткрития в Румъния ръкопис на книжовника Петър Ковачев Царски от 1779 г.....	154

Българска етимология

Людвиг Селимски. За няколко думи с неясна или спорна етимология	167
Борис Парашкевов. Принципи и проблеми при етимологизуването на чужда лексика в българския език	177
Мария Гарова. За някои фонетични проблеми при етимологизуването на диалектни думи в <i>Българския етимологичен речник</i>	184

Диалектология и лингвистична география

Славка Керемидчиева. Българският принос в <i>Общославянския лингвистичен атлас</i>	191
Лиляна Василева, Маргарита Котева. Българската диалектна лингвистична география през XXI век	204
Мануела Неваци, Лучия Антонова-Василева, Илияна Гаравалова. Названия на растението <i>глухарче (Taraxacum)</i> в диалектите в Европа	222
Катерина Ушева. Редукция в звателните форми в говора на с. Горно Драглище, Разложко	236
Кремена Дюлгерова-Узунова. Лексико-семантични групи при селскостопанската лексика в говора на с. Долен, Златоградско	240

Ономастика

Светлана Янакиева. Тракийската топонимия	247
Анна Чолева-Димитрова, Борян Янев, Мая Влахова-Ангелова, Надежда Данчева. Съвременната българска антропонимна система (Личните имена в големия град и малките селища)	254
Мая Влахова-Ангелова, Анна Чолева-Димитрова. Старинна топонимия от Западна България: местните имена като извор за народните географски представи	265
Красимир Коилов. Местните имена в Бойково – минало, настояще, бъдеще и традиции (лингвокултурологичен преглед)	279

Компютърна лингвистика

Maciej Piasecki, Svetla Koeva. WordNet Relations in the Bulgarian-Polish Bilingual Perspective	285
Cvetana Krstev, Duško Vitas. Multi-Word Expressions in Serbian – Properties, Typology and Classification for Natural Language Processing	298
Ивелина Стоянова, Светлозара Лесева, Мария Тодорова. Речник на съставните думи в българския език – развитие и перспективи	311
Тодор Лазаров. Функционални граматични паралели при превода на глаголните форми от български на английски	321

Предговор

През 2017 г. се навършват 75 години от основаването на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, който е един от най-старите институти на Българската академия на науките и най-големият център за изследване на българския език. По този повод Институтът стана организатор на *Международна юбилейна конференция*, която се проведе в София на 15 и 16 май 2017 г. По покана на Програмния комитет в конференцията взеха участие редица авторитетни наши и чуждестранни учени – българисти и слависти от България, Италия, Литва, Норвегия, Полша, Русия, Словакия, Сърбия, Румъния, Украйна и Чехия. Много млади учени също допринесоха за високото научно ниво на конференцията, която се превърна във форум за споделяне и дискусии по актуалните проблеми на съвременната езиковедска българистика.

Настоящият сборник (в две части) включва докладите от *Международната юбилейна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*. Сборникът се състои от няколко дяла, обособени по тематичен признак, които обединяват материалите, представени в съответните секции от работата на конференцията: *Актуални проблеми на науката и образованието, Съвременен български език, Нови подходи в езиковедската българистика, Лексикология и лексикография, История на българския език, Българска етимология, Диалектология и лингвистична география, Ономастика, Терминология и терминография, Етнолингвистика, Компютърна лингвистика и Нови подходи в обучението по български език*. Статиите са подредени тематично, публикуват се на български и на всички славянски езици, както и на английски и френски – работните езици на конференцията. Придружени са от резюмета на български и на английски език, а цитираната литература на кирилица е транслитерирана на латиница.

Освен с широко представителство на автори от България и чужбина докладите се отличават с изключително богатата тематика, която обхваща всички аспекти на изследване на българския език, както и на някои други европейски езици. В този смисъл сборникът е представителен за постиженията не само на учените от Института за български език, но и на езиковедската българистика изобщо. Резултатите, представени в публикуваните материали, са плод на прилагането на най-новите изследователски подходи в лингвистиката, на интердисциплинарни методи и на използването на информационните технологии при работата с езикови ресурси. Показана е и високата евристична стойност на по-мощни научни проекти, както и на изследвания, насочени към няколко езика едновременно, с които са ангажирани международни екипи.

Убедени сме, че със своята богата проблематика и научна стойност сборникът ще бъде високо оценен от специалистите и ще се превърне в събитие в научния живот през 2017 г.

От Редакционната колегия

Актуални проблеми на науката и образованието

Някои настоящи проблеми на науката и образованието с оглед на българския език

Емилия Пернишка

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – Българска академия на науките
emily36@abv.bg

Резюме

Писмената грамотност и езиковата култура в последното десетилетие са на ниско равнище. Нужно е да се преосмислят задачите на езиковедите, да се засили практическата работа с училищата, МОН и медиите и да се подобрят учебните програми за намаляване на теорията и засилване на писмени и устни упражнения.

Ключови думи: езикова култура, прагматизъм в езиковедските задачи, близост до практиката и училището

В момент, когато се отбелязва почетен юбилей на Института за български език към БАН – вече 75-годишна институция с неопенима важност за изграждане и поддържане на българското национално съзнание, можем да се обърнем както към изминалите години, така и към *бъдещето* на този институт, на неговия обект и задачи.

На два пъти в последните 15 години (във връзка с 60- и 70-годишнината на Института) съм отбелязвала факти от плодотворната дейност и творческия дух на този научен център, свързан с активна дейност за събиране на българския език в картотеки и архиви от различен тип и в речници, както и с изследвания върху него. Важни моменти от тази дейност са отбелязани в статията *Развитие и облик на българската лексикология през последните 70 г.* (кратък обзор; отпечатана в разгърнат вариант в сп. „Български език“, 2015). Струва ми се ненужно сега да правя пореден обзор в тази насока.

Ще посоча отново само *трите фактора* от значение за развитието и облика на всеки духовен процес във всяко време, включително и на нашата лингвистика, а именно 1) обществено-политическите условия – изказано от акад. Ал. Теодоров-Балан с думите: „Конкретната историческа култура, в която човекът, както и народът, част от който е той, съществува като историческо явление, това е културата на неговото място и време“; 2) втори фактор е състоянието и развитието на общата и частната наука в духа, идеите и влиянията на определена епоха и 3) нейните дейци, които са съществен субективен фактор.

Съобразно с тези зависимости следва да хвърлим поглед към най-съвременната действителност, към *конкретната историческа* и обща култура днес, за да се набележат задачи за развитие на нашата наука. Добре известно е, че пред българския народ и неговото бъдеще в последното десетилетие възникнаха сериозни и в известна степен нови, различни от миналото проблеми. Няма да припомням прогнозите за бъдещето на българите и особено – на българската интелигенция, които се обсъждат ежедневно в медиите от политици и специалисти,

занимаващи се с населението и образоваността в нашата страна. Чуват се драматични и доста песимистични констатации, като „диктатура на простолюдие“, „сега е чест да си прост“ и под. Само преди няколко години в поредицата „Многообразие в единството“ Правда Спасова изказа тежки размисли: „Сега след 20 години (пише тя), вече не само успяхме да се информираме, но и да се ужасим от нивото на интелигентност на нацията, изразяваща се в повтарящата се „адекватност“ на политическото ни поведение и в кошмарната неадекватност на човешките ни постъпки...“ Тя възкликва: „Какво не е наред, та масовото опростачване се превърна в трайна тенденция, а ежедневието ни заприлича на антиутопична фикция?!“. Авторката предлага поне едно антидействие: „Мисля си, че ако има шанс да заживеем по-цивилизовано, ще трябва да изоставим надеждите, че това може да стане някак изведнъж, отвън и отгоре, и да започнем от самото начало – начинът, по който ни образоват.“ (Спасова / Spasova 2010: 9 – 10). Още по-скоро, в статията „За обучението по български език в днешните условия“ от 2015 г., а и не само там, М. Виденов също писа: „Духовната криза в днешна България е тотална и това най-лесно може да се наблюдава в образователното дело. (...) Българското училище е в криза“ (Виденов / Videnov 2015: 36). Той посочва ред примери за negliжиране на българския език не само от масата редови българи, но и във висшите среди – при политици, професори, интелигенция от всякакви специалности – и в писмената, и в говоримата реч. Това става не само в лексиката, но и във фонетиката, за съжаление, и в морфологията – стожера на езика, и най-очевидно – в правописа. Разбира се, много подобни констатации срещаме и у други наши филолози. Напоследък се разразява полемика по въпроса и в интернет. Особено драматично, макар и малко патетично, звучат думите на юриста Атанас Семов в негова статия за българското образование: „По „Български език“ освен че вече няма да се учи Вазовата „Родна реч“, но и отдавна не се учи нищо „българско и родно“! Днешното 10-годишно българче не знае наизуст нито едно стихотворение! Модерната българска памет не се хаби за овехтели стихове за вехти войводи... Разлистете учебника по Български език за 4-и клас – вътре няма нито един ред от Вазов или Ботев! Нито един!!! Нито за някой войвода или поне за някой български обичай. Децата четат за Мистър Крокотак, за „урок по магии“, за Барон Мюнхаузен... Разбира се, има някаква „Трапезна песен“... И на 110 страници нито дума за миналото, за българското... Така за 20 години бе отгледано цяло поколение, което не само нищо не знае за българската история, но и изобщо не се притеснява от това, не се вълнува за нея – тя му е чужда, далечна, ненужна, като историята на родното село на прадядо му някъде в Балкана... Излезе ли навън, той се „срами да се нарече българин“... Този вид уж глобализирана модерност, която беше наложена, отглежда „дърво без корен“, граждани без гражданство, хора без идентичност, без личност ... **Народ без поминък, остане ли и без памет, е свършен народ!**“

И в съвсем наскоро приетата в БАН „Стратегия за развитие на българската наука до 2030 г.“, изработена от МОН, се констатира също сериозен спад на българската наука изобщо.

Изказаните размисли са много тежки и драматични и ние, филолозите, като хора и учени, свързани най-тясно със задачи да се утвърждава, изследва и поощрява развитието на българския дух, не може да се правим, че не ги чуваме. Затова ще си позволя тук да не разглеждам конкретен научен факт или явления, а да изкажа по-скоро едно виждане по повод на отбелязвания значителен духовен и научен проблем, който ми се струва по-значим от самата наша наука.

С оглед на отбелязания *втори* фактор – *задачите на конкретната наука в даденото време*, следва да се направят някои промени в целите и проявите на нашата дейност.

Никога и никъде, не само у нас, не може да се очаква постигане на съвършенство в употребата на езика и в общата култура и цивилизованост. Но за да се стигне до набелязаните характеристики, не би било точно, а и почтено, да се търсят причините само в глобализацията, в чуждото влияние или в обедняването на нацията. Според мен в областта на грамотността и изучавания в училищата и в университетите филологически материал не могат да се търсят само обективни причини, а обедняването е най-малкият фактор. Колкото до глобализацията, тя се отнася за всички страни, в случая – за всички европейски страни. Но състоянието на грамот-

ността на образованите хора едва ли е на същото равнище. Така че е крайно време да си дадем сметка за *своето място* в създадената неблагоприятна ситуация. Напоследък различни организации и институции започват кампании за домашно възпитание, за съществени промени в образователната система и т.н. Мисля, че по-активната намеса на обществени фактори и повече внимание към поставените сериозни проблеми е положително явление. Но и ние, филолозите, не можем да скръстим ръце, а е крайно време да осъзнаем и повярваме, че *нещо зависи и от нас* и че трябва да заемем по-активна позиция. Тя не е само в преосмисляне на някои правописни правила и отказване от други. Основателно се припомня сложният и консервативен правопис на някои западни езици. Може би трябва да опитаме да си представим *реално* чувството и мисленето на Паисий с неговата „История“ в съответното време и отправления в нея призив. Той може би днес изглежда наивен, но в края на краищата историята ни е показала, че в течение на няколко десетилетия, при това в ония безкнижовни времена на несравнима и тотална изолация и липса на образование и национални институции, се постигат неимоверни резултати в посока на образованост на нацията и вяра в нейното бъдеще. Може да се допусне, че и в наше време, при това, взето конкретно – като края на това десетилетие и следващото – с определена активност и убеденост, с достатъчно вътрешна мотивация, а не с научно високомерие, безразличие и бездействие съвременната криза ще обърне посоката си. Основното, което искам да подчертая, е, че *субективният фактор*, за който вече стана дума като трета зависимост, разбиран като *културата и науката на днешния ден* и техните дейци, *трябва да преразгледа своите цели и задачи*, изпълнявани в предходните десетилетия. Те не само бяха свързани с една инерция, но и с неоправдано сложни, пресилени изисквания към училищното образование, които почти съсипаха езиковата култура и отдалечиха езика на интелигенцията от по-обикновената аудитория и възможност за въздействие. Както в заобикалящата ни среда, така и в работата ни **прагматизмът** трябва да стане доминиращ. Според скромното ми мнение в това се очертава една от основните задачи и на нашата институтска и университетска дейност в бъдещото десетилетие.

В предходни проблемни статии преди години самата аз отбелязвах като актуална задача необходимостта да се изследва съвременната българска действителност въз основа на обновяването на лексико-фразеологичните единици, да се търси значимостта на отделни явления в съвременния живот, проявени в новите номинативни ценности – било то заети и новосъздадени изразни средства, било преосмислени лексеми и фраземи поради ново виждане за понятията на съвременните носители на езика. Тоест важно ми се виждаше както наблюдението на съвременния език, така и на самия съвременен живот чрез отражението му в езика. Тази проблематика безспорно беше актуална и интересна, тя не можеше да се отмени. С радост може да се констатира, че вече има много постижения на българските лексиколози върху нея както в ИБЕ, така и в университети в страната.

Но днес мисля, че центърът на тежестта трябва да се измести от констатациите към активната *намеса на учените*, а не само на учителите, при култивиране на писмената и донякъде поне – на устната реч. Повишаването на културата е многостранен процес и се движи от много фактори. Така е и с отношението към националното. То се проявява в значителна степен и в отношението към родния език, но не се гради от науката или – само частично от нея. Учените са само един от факторите, една брънка, но смятам – немаловажна. Ако повярваме, че известно положително развитие зависи и от нашите усилия, може би ще намерим средствата да подпомогнем този процес и да не допускаме ограничаването на българския език само в домашен, семеен кръг, както сочат някои прогнози на М. Виденов и др. Поне „додето има български предели, доде живее български народ“ (според една песен).

Не е в моята компетентност и задачи да правя програма за науката и образованието по български език в близкото бъдеще. Но се налага да си припомним с болка поговорката, че „рибата се вмиришава от главата“. М. Виденов, както и някои други, отбелязват лошите последствия от ред реформи в образованието, които не носят положителен резултат. Припомня се качеството на учителите, които учиха не само моето, но и редица следващи поколения през 60 – 70 год. Те

„бяха школувани да поднасят на учениците същината на учебната материя, без да я омотават в неясна и многословна абстрактност“ – пише М. Виденов (Виденов / Videnov 2015: 37). По-късно и постепенно наши колеги, автори на учебници и програми по български език, наложиха някаква **елитарност**, желание за постигане на прекомерна „образованост“ на децата още от основния курс; най-напред, още в ранния начален курс им въведоха термина *морфема* (който, разбира се, е необходим от съвременна гледна точка), но после ги потопиха в термини от рода на *апосиопеза* (защото използваните от нас десетки години *многоточие* и *пауза* им се видяха много ясни и прости) и какви ли не още подробности от особеностите на българския език, които не се усвояват дори от студентите филолози.

Освен това учебният подход налагаше граматичните и правописните правила да се познават *предимно теоретично*, за да се отговори на тестове. Но при липсата на писмени упражнения, било диктовки, било съчинения или есета, както и на ежедневни *проверки и поправки* резултатът се оказва само тотална неграмотност. Още редица причини съдействаха за понижаване на езиковата и общата култура на завършилия основно или средно образование и уви, в доста широк мащаб – на висшиста. Но е време да си признаем, че, говорейки понякога по тези въпроси на наши форуми, ние, общо взето, бездействахме, високомерно чакахме да ни поканят да се изкажем – по малко, от време на време, общо взето – *изключително рядко*. Не поведохме никаква истинска борба. Кратката правописна беседа на проф. В. Мурдаров по телевизията, макар и ежеседмична, е капка в морето от необразованост. В научните списания и сборници с тематика за българския език има ред задълбочени изследвания на общуването в интернет, на специалните изразни средства там, но не и критики върху използвания там език. Всеки зрял човек знае, че справянето с такъв проблем не е нито лесна, нито ясна в подробностите и конкретните си прояви задача. Тя е свързана с много усилия за преодоляване на инерцията. Най-спокойното и желано състояние е статуквото и бездействието. Но то се стоварва жестоко на нашите глави и още повече – на главите на децата и внуците ни.

Няма да съм оригинална, като отбелязвам, че съвременното обучение по български език и литература трябва да разшири задачите си с цел не само да подготви учениците правилно да пишат и говорят, но и *да повишат общата си култура*. Материалът в учебната програма следва да даде познания за езика: а) като средство на мисленето, на отражение и опознаване на околния свят посредством образа, заложен в думата; б) като огледало на историята, живота и развитието на народа; в) като проява на чувства и отношение, г) като изразител на общата култура, както и на цивилизованост и толерантност.

Категорично се налага изводът, че е крайно време да се поеме в друга посока. Ще си позволя да формулирам някои мои размисли и виждания по въпроса с ясното съзнание, че това може да стане, първо, с волята и препоръките на *множество хора* и второ, за доста дълго време, защото много години вече са пропуснати.

На първо място следва да се преодолее забелязаният предимно в последното десетилетие и категорично заявен спад в качеството на висшето образование, което подготвя учителите. То трябва да се огледа критично и смело и по отношение на преподавателския състав, и по отношение на подготвяните кадри. Това знаят добре преподавателите във вузовете, посочва се и от М. Виденов: „От многобройните университети излизат всяка година стотици абсолвенти с дипломи, в които пише, че са специалисти филолози българисти. Дали това са наистина подготвени кадри, или са част от брака в нашата работа?“ (Виденов / Videnov 2015: 39). Препоръките на нашия уважаван колега се ограничават до *преструктуриране* и на гимназиалното, и на университетското образование, при което се засилва изучаването в *много по-прагматичен план на българския език*, а не само на литературата. Обръща се внимание на изучаване на *функционалната стилистика* и се поставя, както от М. Виденов, така и от Б. Вълчев (в негови публикации) изискване преподаването на език и литература в училище да се осъществява от различни специалисти. Изказва се убеждението, което чувам, откакто се занимавам с българистика, че български език и правопис трябва да се включи в подготовката на *всички специалности*. Се-

приозно се поставят подобни въпроси и от Хр. Пантелеева (Пантелеева / Panteleeva 2015) и от немалко други филолози и журналисти в различни издания.

Приемайки безусловно тези препоръки, ще отида по-далеч – убедена съм, че следва да се извърши *ограничаване* или най-малкото – *преструктуриране*, профилиране на *учебните центрове*, където се подготвят българистите в нашата страна. Съвършено недалновидната, стихийна и лобистка политика във висшето образование за десетина-дванадесет години срина неговото научно равнище така, че горчивите плодове, каквото и да се направи, ще се чувстват не по-малко от 2–3 десетилетия напред. И тази моя мисъл не е нова: през 2015 г. журналистката Мила Христофорова отбелязва, че се произвеждат „професори на килограм“ и че „в България в последните три години са се нароили 3022 нови професори и доценти“.

Тази проблематика също е много голяма, спорна и тежка и тъй като е по-скоро политическа, не е в моята компетенция.

Ще си позволя да насоча вниманието по-конкретно към някои бъдещи задачи предимно на ИБЕ в така очертаната ситуация, които са задачи, разбира се, и на университетските българисти.

Преди всичко ще се съглася с призива на М. Виденов българското езикознание „да излезе от уютните си кабинети и въоръжено с теорията и методите на социолингвистиката, да се занимае с неотложните въпроси на актуалната езикова ситуация; да се преустанови практиката езиковедите да се занимават само с това, което на тях им е интересно; да се сформират езикови колективи; да се проучва столичният език на българската интелигенция с модерните методи на социолингвистиката“.

Сериозно трябва да се обмисли *преструктуриране и обновяване на проблематиката на повечето секции*, като се поставят – освен традиционните – и *прагматични теми – разработка на тестове, конкурси* и задачи за постоянна връзка с обществеността, с медиите, с училищата и учителите с оглед на по-интересни и по-популярни, свързани с ежедневните изказвания езикови въпроси и грешки и най-вече – на грамотността. За тази цел активно трябва да се извличат материали от медиите, както и от безбройните неграмотно написани, но масово четени изказвания в интернет, да се привлекат и карикатуристи, да се създаде активен обществен интерес. Отрадно впечатление прави една нова програма на музикални педагози (съобщена наскоро по телевизията) за развиване на познания и вкус към класическата музика у учениците, посрещната с видим интерес.

Колкото и образователните задачи в училищата и висшето образование да са приемани за предмет на МОН и висшето образование, крайно време е те да привлекат вниманието и на *академичните* сътрудници. Ние, изследователите, гледаме на българския език като на един много богат и интересен обект, върху който може да се поставят разнообразни въпроси, в който може да се вниква от много страни. Но така той е превърнат във фетиш, в предмет на дисекция и се забравя, че той е живо „средство за общуване“, че всеки ден се използва в различни форми от огромен брой *разнотипни не само по образованост или местоживееене, но по всичките си човешки качества потребители*, че благодарение на това всичките техни положителни и отрицателни черти се проявяват в него, всичките им слабости, които го променят и метафорично и ненаучно казано, го *замърсяват*, или по-точно са нежелателни на определено място и в определено време, а понякога – изобщо, защото унижават говорещия. Ние констатираме това, но никак не сме убедени, че *и от нас* зависи ежедневното „почистване“ на любимия ни обект на изследване и че е нужен постоянен контакт с хората, които го използват, променят или замърсяват – не за да ги поучаваме как е „правилно“ или – *не само затова*. А и за да се обясняват причините, последствията било от някакви грешки, било от грубостите, пошлостите, ниския стил на изказване и много подобни езикови прояви. Тези въпроси трябва да се поставят и пред широката общественост, да спомогнат тя да осъзнае езиковото си поведение. Такива задачи вероятно никога не са били предмет на филолозите като учени, но може би в днешния ден стават целесъобразни? В последните десетилетия ние изоставихме дори ограничената, но както някои

може би още помнят, доста резултатна и авторитетна борба за „езикова култура“ на страниците на езиковите издания, организирана от патрона ни проф. Андрейчин, а и от негови предходници в по-ранни десетилетия на XX в. А днес тя трябва да си извоюва място (включително и със съдействието на МОН и политиките) в много повече обществени медии.

Намирам, както и редица други колеги и граждани, за особено целесъобразно и актуално с оглед на изказаните тук виждания, изработването и представянето в последните месеци на *диалектната карта на България*, направено от Секцията по българска диалектология и лингвистична география. Ако преди 10 – 15 г. тази карта би била един любопитен принос в нашето езикознание, днес, във време на обезбългаряване и силен духовен спад, изпъква много по-широко нейното *социално и народополезно* значение.

Проучването на промените в езика на повече от един милион българи, разселени напоследък в различни социални общности, поддържането на връзката с актуалния там език също представлява перспективна проблематика, от която може би ще произлязат и някои прагматични последствия. Този въпрос, макар и бегло, но навременно се постави неотдавна в медиите от проф. Николай Денков (служебен министър и заместник-министър на образованието). Доколкото знам, вече се подема програма „Роден език и култура зад граница“, което е в духа на казаното дотук.

В тазгодишния отчет на БАН се отбелязва и предприетата от Института програма на младите учени и в. „Аз Буки“ за повишаване на грамотността чрез работа в училищата. Това е наистина актуална проява на будното чувство на академичните кадри към един от най-болните въпроси, който повдигам и аз тук.

Преосмислянето на езиковедските изследвания и задачи за широка връзка с обществото, за осъществяване на която ще са нужни също много усилия, борбеност, убеденост и убедителност обаче, е само една от насоките, които смятам за неотложни в нашата наука.

Ще спомена и *още един проблем*, който специално съм поставила в други доклади – вглеждането и преосмислянето на *собствения ни езиков израз* в посока на разбираемост, ограничаване на съзнателно търсените понякога тясно популярни и съвсем ненужни термини и други прояви на *книжност*. Високият и труднодостъпен стил е особено обичан от литературоведите (за което имам някои публикации), но не може да се отрече, че е присъщ и на езиковеди, учители, журналисти, политици. Без усилие могат да се посочат многобройни примери, които само отдалечават аудиторията от поставените в текста учебни, културни или политически цели. Ще спестя примери от този род, но изследването на този стил и по-честото му посочване на по-широка аудитория намирам за необходимо. Влиятелните български филолози от началото на XX в. до към 80-те наложиха недвусмислено изискване към речта: да бъде граматично правилна, но и стилистично издържана, а това значи *ясна, чиста от ненужни или заменими* заемки, както и от *излишни специални термини*; да бъде *стегната* – без много несъгласувани определения, допълнения и под. (изразени с предлози и следващи след тях съществителни); *непретрупана с книжни* езикови средства, каквито са напр. абстрактните и отглаголните съществителни, причастията, особено сегашни деятелни на *-иц*, деепричастия и под. Необяснимо с правописа е разкъсването на думи с представки: **не-опосредстваност, пред-символични, пред-положена** идея и мн. др. Впрочем с изненада забелязвам подобен „правопис“ и у отделни езиковеди! Основателно М. Виденов определя разгледания начин на изказване като *снобизъм*: „Истинският снобизъм започва тогава, когато умишлено не превключваме на разбираем за събеседника код, за да го смаем и комплексираме със своята ученост и начетеност. Ние издевателстваме над него и изобщо не се интересуваме дали той ни разбира...“ (Виденов / Videnov 2010: 5).

В доклад от 2013 г. (Пернишка / Pernichka 2013) обърнах внимание на необходимостта от един съвременен курс по лексикология за преподаването ѝ във висшето образование, но и отчасти, с няколко лекции – в училище, в по-горните класове, където тя трябва да е ориентирана *лингвокултурно, когнитивно, социолингвистично* с оглед на *прагматиката*, както и с включване на *ономасиологията*. Обърнала съм внимание на важни когнитивни характеристики на ези-

ковото означаване за опознаване и на езика ни, и на българина като мислене и емоционалност, за да се постигне по-убедително осъзнаване на значението на подбираните изразни средства. Това се отнася и до преподаване на *основни въпроси на стилистиката*. Добре би било и такива познания, свързани с вътрешноструктурни процеси в лексиката, да станат по-широко достояние чрез популярни беседи.

От този род са и беседи с оглед на *езиковата аксиология*. Този дял от езикознанието, чиито основни проблеми се свързват с оценката „какво е добро“, „какво значи добър“ и обратно, се развива през XX в. Той се активизира днес като част от общия интерес към образа на човека. Изследват се както националните виждания, така и межкултурни сходства в ценностната сфера. (срв. у нас Петрова / Petrova 2000, Пухалева / Puhaleva 2003) Аксиологичните категории *оценка, оценъчност* са тясно свързани с психологическите категории *емоционалност, експресивност, отношение* (или обобщени с термина *емотивност*) и с когнитивната – *конотация*. В борбата с проявите на грубост и насилие чрез подобни беседи и езиковедите могат да бъдат полезни.

Струва ми се немаловажен проблем и внушаването на *уважение към българския език и неговата азбука* в днешния глобализиран свят, осъзнаването от по-широки, особено младежки маси на проявената от европейската политическа общественост висока оценка на кирилицата като една от най-старите европейски азбуки, приета за трета официална писменост в ЕС, равнопоставена с латиницата и гръцката азбука. На нея задължително се пишат документите на управителните органи на ЕС, тя е включена и в надписа на европейската валута *евро*. Този въпрос заслужава също да се популяризира и разяснява заедно с дейността против безразборно въвеждане на латински букви в български надписи и текстове – включително и в телевизионни текстове, в реклами и т. н., за които са давани ред примери в някои публикации. Закостеняла и отхвърлена от практиката е нормата за повсеместно транскрибиране. Има понятие *култура на динамиката*, използвано например от сръбския автор Косанович (цит. по Стоичкова / Stoichkova 2006: 70). Но това не значи и хаос, пълна липса на ред.

Поставените няколко проблема, макар и важни, не са единствени. Но те се трупат, без да се решават, подлагат се на внимание в много езиковедски изследвания, но предимно като научно наблюдение, като констатация, предназначена за специалистите. Защото в съвременната практика на учените езиковеди в нашата страна се загърби явлението „езикова политика“, т. е. изказване и провеждане на определени защитени и единни езиковедски позиции, препоръки или действия. От време на време се чуват протестни изявления, като напр. това на проф. Иван Илчев, който преди няколко години изказва възмущение от царящия хаос при назоваването със собствени имена и изобщо от липсата на езикови норми, което той определя като заплаха „езикът ни да загуби всякаква приемственост, да изгуби основната си функция: да назовава – в общ код! – окръжаващото ни“ (Илчев / Ilchev 2003).

Битката е нелека, но може би има смисъл.

Цитирана литература / References

- Виденов 2010: Виденов, М. Непонятната чужда дума и снобизмът. – *Наука*, 3, с. 3 – 5. [Videnov 2010: Videnov, M. Neponyatnata chuzhda дума i snobizmat. – *Nauka*, 3, 3 – 5.]
- Виденов 2015: Виденов, М. За обучението по български език в днешните условия. – В: *Приноси към теорията и практиката на езиковото образование. Сборник в памет на проф. Кирил Димчев*. София: Булвест 2000, с. 35 – 40. [Videnov 2015: Videnov, M. Za obuchenieto po balgarski ezik v dneshnite usloviya. – In: *Prinosi kam teoriyata i praktikata na ezikovoto obrazovanie. Sbornik v pamet na prof. Kiril Dimchev*. Sofia: Bulvest 2000, 35 – 40.]
- Илчев 2003: Илчев, И. А, като аман от анонимни редактори и анонимни преводачи. Б, като баста пред боклуци като предлаганата ни от издателство Екслибрис „Биографична енциклопедия“ на Марк Мейсън. И така до края на азбуката. – *Култура*, 33. [Ilchev 2003: Ilchev, I. A, като aman ot anonimni

- redaktori i anonimni prevodachi. В, като basta pred boklutsi като predlaganata ni ot izdatelstvo Ekslibris „Biografichna entsiklopediya“ na Mark Meysan. I taka do kraja na azbukata. – *Kultura*, 33.]
- Пантелеева 2015: Пантелеева, Хр. За някои проблеми на българското образование. – В: *Приноси към теорията и практиката на езиковото образование. Сборник в памет на проф. Кирил Димчев*. София: Булвест 2000, с. 55 – 64. [Panteleeva 2015: Panteleeva, Hr. Za nyakoi problemi na balgarskoto obrazovanie. – In: *Prinosi kam teoriyata i praktikata na ezikovoto obrazovanie. Sbornik v pamet na prof. Kiril Dimchev*. Sofia: Bulvest 2000, 55 – 64.]
- Пернишка 2013: Пернишка, Е. Съвременни аспекти на лексикологията. – В: *70 години българска академична лексикография. Сборник с доклади от Шестата национална конференция с международно участие по лексикография и лексикология, София, 24 – 25 10. 2012 г.* София: АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 13 – 20. [Pernishka 2013: Pernishka, E. Savremenni aspekti na leksikologiyata. – In: *70 godini balgarska akademichna leksikografiya. Sbornik s dokladi ot Shestata natsionalna konferentsiya s mezhdunarodno uchastie po leksikografiya i leksikologiya. Sofia, 24 – 25 10. 2012 g.* Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, 13 – 20.]
- Петрова 2000: Петрова, А. *Езиковата метафора и балканската картина на света (върху материал от семантичното поле „отрицателни емоции“ в балканските езици)*. Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен доктор. Велико Търново. [Petrova 2000: Petrova, A. *Ezikovata metafora i balkanskata kartina na sveta (varhu material ot semantichното pole „otritsatelni emotsii“ v balkanskite ezitsi)*. Avtoreferat na disertatsiya za prisazhdane na obrazovatelната i nauchna stепен doktor. Veliko Tarnovo.]
- Пухалева 2003: Пухалева, И. *Оценъчни фразеологични единици в български, новогръцки и полски*. Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен доктор. София. [Puhaleva 2003: Puhaleva, I. *Otsenachni frazeologichni edinititsi v balgarski, novogratski i polski*. Avtoreferat na disertatsiya za prisazhdane na obrazovatelната i nauchna stепен doktor. Sofia.]
- Спасова 2010: Спасова, Пр. Моите блянове за образованието. – *Многообразие в единството*, 2, с. 9 – 14. [Spasova 2010: Spasova, Pr. Moite blyanove za obrazovaniето. – *Mnogoobrazie v edinstvoto*, 2, 9 – 14.]
- Стоичкова 2006: Стоичкова, Л. Многозначност, омонимия или лексикална метаморфоза. – В: *Светът на речника. Светът в речника. Юбилеен сборник, посветен на 70-годишнината на чл.-кор. д.ф.н. Емилия Пернишка*. Велико Търново: Знак’94, с. 69 – 75. [Stoichkova 2006: Stoichkova, L. Mnogoznachnost, omonimiya ili leksikalna metamorfoza. – In: *Svetat na rechnika. Svetat v rechnika. Yubileen sbornik, posveten na 70-godishninata na chl.-kor. d.f.n. Emilia Pernishka*. Veliko Tarnovo: Znak’94, 69 – 75.]

On Some Current Issues of Science and Education with Regard to Bulgarian Language

Emilia Pernishka

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences
emily36@abv.bg

Abstract

During the last decade writing literacy and linguistic culture has remained at a low level in Bulgarian schools. The tasks of linguists should be rethought and become more pragmatically oriented – to strengthen the links with schools and media through publications and other materials that are more interesting and entertaining, including competitions and cartoons, and to work with the Ministry of Education and Science on changing the curriculum in Bulgarian language by introducing more practical exercises and less theory.

Keywords: *linguistic culture, pragmatics in linguistic tasks, close relations to the practice and the school*

***Съвременен български език.
Нови подходи в езиковедската
българистика***

За недоизказването на квантификацията в български и полски

Виолета Косеска-Тошева

Институт по славистика, Полска академия на науките
amaz@inetia.pl

Резюме

Съпоставката между полския и българския език показва, че явлението недоизказване на квантификацията, разбирано по начина, изяснен в труда на Айдукевич, не е маргинално. Поради по-богатата граматична (морфологична) система на българския език в него недоизказване на квантификацията се среща по-рядко. Следователно това явление е тясно свързано с граматичната (морфологичната) система на естествения език. В аналитичния българския език, в който има определителен член и който в сравнение с полски има по-богата система от глаголни форми, недоизказването на квантификацията е значително по-рядко явление, отколкото в полския.

Ключови думи: квантификация с ограничен обхват, недоизказване на квантификацията (според теорията на Айдукевич)

Смятам за целесъобразно прилагането на логическите теории и на техния апарат в изследванията върху естествения език особено ако тези теории (като теорията за денотацията и дескрипцията на Б. Ръсел или прагматичната логика на К. Айдукевич) засягат лингвистични въпроси. Недостатъчно познатата в езиковедските кръгове „Прагматична логика“ на К. Айдукевич предлага редица ценни решения по отношение на семантиката на естествения език. „Езикът не се характеризира еднозначно само със своя словен запас и със синтактичните правила – отбелязва Айдукевич, – но също така и с начина, по който на думите и изразите се приписват значения.“ (Ajdukiewicz 1974: 149). Ако някой използва думи от полския език, но свързва с тях значения, различни от обичайните, със сигурност бихме приели, че той говори не на полски, а на някакъв таен език.

Традиционната логика се занимава със значението на названията и с предметите, които названията обозначават. Тя обаче не се занимава със значението на всички езикови изрази. Айдукевич издига тезата за директивите за употреба на езиковите изрази. Той смята, че значението на изразите в езика в известна степен определят начините за употреба на тези изрази. Като препращам към труда на Айдукевич, ще си позволя да се позова и на бележките на автора относно работите на Карнап и Витгенщайн. Разглеждайки връзката между значението на израза и критериите за изреченията, в които се включва този израз, Карнап, също както и Витгенщайн, приема, че „значението на изречението се основава върху критерия за неговата правилност“ (Ajdukiewicz 1974: 164). Именно критериите за правилност според Айдукевич са сходни с постулираните от него семантични директиви.

Както посочва Дж. Лайонз, в естествения език понятията знание, истинност и съществуване са свързани помежду си (Lyons 1989: 322). Понятието *истинност* не може да бъде отделено

от знанието, въз основа на което се изказва някакво съждение. Всяка лингвистична семантична теория трябва да отчита връзката между знанието и информацията. Тази връзка се изразява в това, че носители на информация са всички процеси, които променят нашето знание. Що се отнася до понятието *знание*, следва да се съгласим с тезата на Б. Ръсел, че то не е строго определено и се доближава до това, което разбираме под „правдоподобно мнение“.

Характерът на разглежданите тук релации най-често се илюстрира чрез „прости“ в семантично и структурно отношение примери като изречението *Във Варшава вали дъжд*. Анализът на едно такова изречение изглежда по следния начин: като приема, че говорещият, автор на изречението (И), не лъже съзнателно, слушателят (С) ще научи, на първо място, нещо за действителността (за обектите от действителността и за системите от такива обекти). На второ място, слушателят (С) ще научи също така нещо за съзнанието на говорещия, автор на изречението (И), а именно – че авторът на изречението (И) твърди, че във Варшава вали дъжд. Вторият тип знание, получено чрез посоченото изречение, е много съществено за акта на комуникация. Ако слушателят (С) не получи такъв тип знание, за него изречението (И) няма да бъде източник на информация. Това би означавало провал на комуникативния акт. Наред с понятието *информация* съвременните лингвистични семантични теории боравят и с друго понятие, което тук ще наречем класифицираща способност на естествения език. Способността на езика да разграничава (да класифицира) състоянията от реалния свят най-често бива използвана в теориите за значението в обратна посока, т.е. като се класифицират самите езикови фрагменти. Класификацията се свежда до разграничаване на два класа изрази: 1) клас езикови изрази, отнасящи се до състоянията от действителността, и 2) клас изрази, отнасящи се до нашето съзнание. Класовете на разграничаваните чрез средствата на езика състояния от материалния свят образуват областта на езиково релевантните фрагменти от действителността. Това са предметите (обектите), техните свойства и релациите между тях. Свойствата и релациите в традиционната логика се разглеждат като предикати, като свойствата се приемат за едноместни предикати, а бинарните релации – за двуместни предикати, и т.н. Класовете от неразграничаваните чрез средствата на езика състояния на съзнанието пък включват всички представи от съответния клас, които са налице при различните типове класификации. Традиционно по Лок е прието тези представи да се наричат „идеи“. Така семантичните теории може да се определят като теории за класифициращите възможности на естествения език. Въз основа на различните разбирания и интерпретации за същността на значението в отделните семантични теории се обособяват три групи семантични изследвания.

Към първата група се отнасят семантичните теории, чиито привърженици поставят на преден план способността на езика да разграничава ИДЕИТЕ. Способността на езика за разграничаване на състоянията от реалния свят се разглежда като вторична спрямо способността за разграничаване на идеите. Този тип теории тук условно ще наречем МЕНТАЛНИ семантични теории. По Лок се приема, че думите могат да заместват обекти от реалния свят само поради това, че самите идеи могат да заместват (символизират) обекти от действителността. При разглежданите теории основната методологическа трудност е свързана с това, че по принцип е невъзможно да бъдат класифицирани представите на индивидуалното съзнание. Друг проблем, не по-малко сложен от първия, се отнася до отношението между идеите и реалния свят. Смята се, че идеите, а не думите могат да обозначават нещо. Недостатък на тези теории е, че разбирането се свежда до безкрайна регресивна редица: идеите символизират идеи, които символизират идеи, които... и т.н. Стига се до постулирането на такова равнище на разбирането, при което идеите символизират непосредствено обекти от реалния свят. По този начин отново се връщаме към въпроса за отношението между реалния свят и идеите. Посочените методологически трудности стават причина за това, че в съвременната лингвистика много изследователи отстъпват от семантичните ментални теории.

Семантичните теории от втората група се занимават с външните възможности на естествения език за означаване на явления от действителността. Думите се групират около НАЧИНА,

по който описват реалния свят, а не около ИДЕЯТА, която изразяват. Тези семантични теории са известни като теории за НЕПОСРЕДСТВЕНОТО ОТНОШЕНИЕ КЪМ СЕМАНТИКАТА. Непосредственото отношение към семантиката се основава върху принципа, че релацията между езика и действителността сама по себе си не е проблем. Централно място в разглежданите теории заема езиковата класификация на реалния свят, която задължително имплицира определена класификация на явленията на съзнанието (идеите). В сложното изречение *Преди малко Петър ми каза, че Мария ще дойде на конференцията* подчиненото изречение *Мария ще дойде на конференцията* не отразява външни обекти, а състояние на Петър, при което той мисли, че „Мария ще дойде на конференцията“. Във връзка с това непосредственото отношение към семантиката позволява да се вземат под внимание и идеите. Учените от това семантично направление се интересуват също от познатия, но нетривиален факт, че едни и същи езикови форми (думи, конструкции, изречения) може да бъдат носители на съвършено различно съдържание. В други семантични школи значението на изречението се дефинира с помощта на два абстрактни обекта (у Фреге (Frege 1892) това са истина и лъжа). По същия начин в разглежданото тук второ направление в семантичните теории към дефиницията на значението на изречението се прибавя и понятието *ситуация*, а значението на изречението започва да се дефинира като съвкупност от абстрактни ситуации. Това се наблюдава например в ситуационната семантика на Баруайз и Пери (Barwise, Perry 1983). Типичен и станал вече класически пример за теорията за непосредственото отношение към семантиката са теориите за денотацията и дескрипцията на Бъртранд Ръсел (Russell 1967), които са използвани във втория том на *Българско-полската съпоставителна граматика* (Косеска-Тошева, Гаргов / Koseska-Tosheva, Gargov 1990), както и теорията за моделите на логиката на предикатите от първи ред, която в изследванията върху естествения език се прилага в ограничена степен (Rasiowa 1975).

С много голямо опростяване може да се каже, че третото направление в семантичните теории се оформя около работите на Фреге и неговите критики към привържениците на непосредственото отношение към семантиката на естествения език. Фреге критикува теорията за непосредственото отношение към семантиката за това, че в нея не се разграничават точно понятията *денотат*, *дума* и *смисъл* (Frege 1892). Според автора значенията на названия като *Вечерница* и *Денница* не може да бъдат разграничени, тъй като тези названия означават един и същ обект (денотат), а именно – планетата Венера. Освен това Фреге отбелязва, че в естествения език съществуват изрази, които имат смисъл, без да имат денотат в реалния свят. Тези наблюдения водят до това, че в семантичните теории се въвежда трети клас понятия: класът на смислите, който е задължително необходим. Според Фреге от решаващо значение за съгласуваността на семантичните теории за естествения език са не само класовете на идеите и предметите (обектите), но също така и класът на техните релации и структури: класът на смислите. По този начин Фреге слага началото на едно от направленията в логическата семантика, познато след това под наименованието интенционална логика.

Изложените по-горе съображения имат особено значение за нас, тъй като приетата в *Българско-полската съпоставителна граматика* методология на описанието е близка до представеното тук второ направление в отнасящите се до естествените езици теории за значението (Косеска-Тошева, Гаргов / Koseska-Tosheva, Gargov 1990). Авторите на *Граматиката* изхождат преди всичко от теориите за дескрипцията и денотацията на Б. Ръсел. От друга страна, както признават в своите трудове Дж. Баруайз и Дж. Пери, ситуационната семантика е близка както до идеите на Б. Ръсел и А. Мостовски, така и до интуицията на лингвистите, особено на тези, които се занимават с функционална граматика (Barwise, Perry 1983). Струва ни се съществен принципът за екстенционалността, който постулира, „че истинността или неистинността на дадено изказване за твърдението „Р“ зависи изключително от истинността или неистинността на самото „Р“ и че истинността или неистинността на всяко твърдение, което съдържа пропозиционална функция, зависи изключително от поредицата стойности, за които тази пропозиционална функция е истинна“ (Rasiowa 1975). Не подценяваме също старата идея на Карнап, която

акцентираща върху дихотомията екстенционалност/интенционалност. „Да вземем – отбелязва Б. Ръсел – например „А вярва, че Р“. Очевидно е, че човек може да вярва на някои твърдения и да не вярва на други, така че истинността на „А вярва, че Р“ не зависи изключително от истинността или неистинността на Р“ (Russell 1970: 128 – 129). Ако приемем виждането на Тарски, че истината и истинността на изречението представляват изпълнение на дадено условие в изречението в логически смисъл, то следва да имаме предвид, че говорим не за изречението в синтактичен и формален смисъл, а за семантичната структура на това изречение. (Съзнателно избягвам тук понятията съждение и пропозиция, тъй като в научната литература по въпроса те се дефинират твърде разнородно.) Айдукевич борави с термините съждение и изречение. В труда си *Прагматична логика* авторът посочва: „даден израз ще наречем при определено негово значение съобщително изречение (или изречение в логически смисъл), ако този израз предава при това именно значение някакво съждение, т.е. някаква мисъл, която се отнася до съобщаване за някакво състояние на нещата“ (Ajdukiewicz 1974). Съобщителните изречения Айдукевич нарича изречения в логически смисъл. Според автора те имат определена обща особеност, която ги отличава от всички останали видове изречения. „Именно всички съобщителни изречения (и само те!) са истинни или неистинни“ (Ajdukiewicz 1974). В естествения език често се срещат съобщителни изречения без стойност истинност или неистинност като например изречението, приведено в труда *Прагматична логика* на Айдукевич: *Англичаните са флегматични*. Айдукевич обръща внимание върху факта, че това изречение е пример за недоизказване на квантификацията, поради което то не е нито истинно, нито съответно неистинно. В действителност не знаем дали тук става дума за всички англичани, за по-голямата част от англичаните или пък за някои англичани. Казано опростено, адресантът на тази информация не знае дали предикатът *X са флегматични* е изпълнен за названието *англичани*. В дадения случай е необходима допълнителна информация, която може да придаде на този предикат стойност истинност. Липсва информация за квантификацията на названието *англичани*. Това явление е забелязано от Айдукевич и е описано от него като **недоизказване на квантификацията** заедно с недоизказване на релативизацията в изреченията от естествения език. Айдукевич смята това явление за комуникативна грешка. Изпускането на даден елемент от изречението прави невъзможно в такъв случай да се съобщи информация за истинността на изречението и това довежда до недоразумения. Приема се, че недоизказването на квантификацията или на релативизацията води до неразбиране или изопачаване на интенцията на говорещия. Ясно е, че естественият език разполага със средства за успешно преодоляване на това. Този, който не разбира изказването на говорещия, задава допълнителни въпроси и в края на краищата изяснява недоразуменията. Остава все пак въпросът дали недоизказването на квантификацията, което е предмет на разглеждане тук, действително е маргинален проблем и дали то се свежда до обикновена грешка. Наблюденията върху семантичната категория *определеност – неопределеност* в полския и българския език показват, че недоизказването на квантификацията не може да се смята просто за езикова грешка. Отделните езици се различават помежду си по отношение на това явление. В полски се сблъскваме по-често с недоизказване на квантификацията, отколкото в български. Айдукевич говори за недоизказване на квантификацията, като има предвид само номиналната фраза. Ние обаче тук ще говорим за недоизказване на логическата квантификация с ограничен обхват, като разглеждаме също (и основно) вербалната фраза в българските и полските изречения.

На равнището на номиналната фраза подобно явление наблюдаваме в следните изречения в двата езика:

Na dworze płacze dziecko. (екзистенциалност) – (jakieś dziecko ‘някакво дете’)

На двора плаче дете. (екзистенциалност) – (едно, някакво дете)

Praca ma największą wartość. (всеобщност) – (всяка работа)

Българското изречение *Трудът е с най-висока стойност* има квантификация за всеобщност. Тук липсва явлението „недоизказване на квантификацията за всеобщност“. Същото се отнася и за изречението *Работата краси човека* (невъзможно е да се конструират изречения от типа **Работа краси човека*).

Има обаче изречения, в които интересувашата ни форма *човек* се среща както членувана, така и нечленувана: *Човекът не остава равнодушен към природата* и *Човек не остава равнодушен към природата*. Второто от приведените изречения е двузначно. Може да се смята, че в него има недоизказване на квантификацията за всеобщност. Употребата по изключение на нечленуваната форма *човек* в позицията на подлог обаче може също така да се приеме за чиста предикация, сходна с употребата на думата *въглищар* в изречението *Въглищар вика пред вратата ви*. В подобни случаи езиковедите говорят за „генеричност“. Този термин се среща в литературата по въпроса в различни значения. Ако се прави разграничение между квантифициращите изрази за всеобщност и изразите, употребени в чиста предикативна функция, понятието и терминът *генеричност* стават излишни и може да не се употребяват (Косеска-Тошева, Гаргов / Koseska-Tosheva, Gargov 1990).

В български и полски често се наблюдава недоизказване на два или три вида квантификация: *Spotkałem człowieka z pomarańczowym szalikiem*. (единичност) – (tego człowieka ‘този човек’) или (екзистенциалност) – (pewnego człowieka ‘някакъв човек’)

Срв. с бълг. *Срещнах човека с оранжевия шал* (единичност) или *Срещнах човек с оранжев шал* (екзистенциалност). И в двете изречения в български няма недоизказване на квантификацията.

На равнището на вербалната фраза недоизказването може да се отнася до квантификация за екзистенциалност, всеобщност или единичност. И в двата езика това се наблюдава в изречения без квантифициращи изрази от типа на *винаги*, *от време на време*, *понякога*; *zawsze*, *niekiedy*, *czasami*, срв.:

Мария закъсняваше.

Maria spóźniła się.

И в двата примера не е известно дали Мария закъснява винаги, от време на време или в дадения момент. Полският претерит от несвършени глаголи запазва позиция за квантификация за всеобщност, срв. (1), квантификация за екзистенциалност, срв. (2), и квантификация за единичност, срв. (3):

(1) *Maria zawsze się spóźniła.*

(2) *Maria od czasu do czasu się spóźniła.*

(3) *Maria w tej właśnie chwili się spóźniła.*

По същия начин в българския език имперфект от несвършени глаголи запазва позиция за квантификация за всеобщност, срв. (4), квантификация за екзистенциалност, срв. (5), и квантификация за единичност, срв. (6):

(4) *Мария винаги закъсняваше.*

(5) *Мария понякога закъсняваше.*

(6) *Мария в този именно момент закъсняваше.*

В български аорист от свършени и несвършени глаголи, за разлика от имперфект от несвършени глаголи, запазва позиция само за квантификация за единичност. Невъзможно е да се конструират изречения от типа:

- **Мария винаги закъсня*. (невъзможно е изречение с *винаги* плюс аорист от свършени глаголи)

- **Мария понякога закъсня*. (невъзможно е изречение с *понякога* плюс аорист от свършени глаголи)

- **Мария винаги ходи до тях*. (невъзможно е изречение с *винаги* плюс аорист от несвършени глаголи)

- **Мария понякога ходи до тях*. (невъзможно е изречение с *понякога* плюс аорист от несвършени глаголи)

Срв. обаче:

Мария точно този път закъсня. (*точно този път* плюс аорист от свършени глаголи) – (квантификация за единичност)

Мария точно този път ходи до тях. (точно този път плус аорист от несвършени глаголи)
– (квантификация за единичност)

Полският претерит от свършени глаголи не допуска квантификатор за всеобщност и екзистенциалност: **On zawsze poszedł*. **On czasami poszedł*. Затова пък запазва място за квантификатор за единичност: *On w tej chwili poszedł*.

Много изследователи свързват квантификацията с ограничен обхват само с категорията *вид на глагола*. Но българският аорист, независимо от изразяваните аспектиални значения, запазва място за квантификатор за единичност. Квантификация за единичност се изразява чрез аористни форми както на глаголи от несвършен вид, така и на глаголи от свършен вид. В български аористните форми не могат да се употребяват с квантификатор за екзистенциалност или универсалност, срв.: **Той ходи там понякога (винаги)*. **Той винаги (понекога) замина за София*. **Той винаги (понекога) се лекува*.

Този факт заслужава специално внимание! Българският материал много ясно показва, че квантификацията за екзистенциалност, всеобщност или единичност засяга най-вече семантичната категория *време*. Дистрибуцията на аориста е ограничена до езиковите ситуации, в които е налице квантификация за единичност, докато имперфект и презенс нямат ограничения в това отношение и се срещат в контексти с квантификатори за екзистенциалност, всеобщност или единичност. Срв.: *Той винаги (понекога) ходеше до майка си в неделя*. *Той винаги (понекога) пътуваше за София с автобус*. *Той винаги (понекога) се лекуваше сам*. *Точно в този момент той я обичаше все още*.

Докато квантификацията в полското изречение засяга категорията *време*, но както се вижда, зависи също така от вида на глагола, в български квантификацията засяга времето, но зависи както от времето, така и от вида на глагола. Това личи, ако се сравнят употребите на аорист от несвършени глаголи и на имперфект от несвършени глаголи. Тъй като българският аорист от несвършени глаголи, за разлика от имперфект от несвършени глаголи, не запазва място за квантификатор за всеобщност и за екзистенциалност, в дадения случай няма недоизказване на квантификацията. Квантификацията винаги е изразена и е квантификация за единичност. Както се вижда от съпоставката между полския и българския език, явлението недоизказване на квантификацията не е маргинално. То е тясно свързано с граматичната (морфологичната) система на естествения език. В аналитичния български език, в който има определителен член и който в сравнение със синтетичния полски има по-богата система от глаголни форми, явлението недоизказване на квантификацията се среща значително по-рядко, отколкото в полския.

Цитирана литература / References

- Косеска-Тошева, Гаргов 1990: Косеска-Тошева, В., Г. Гаргов. *Българско-полска съпоставителна граматика*. Т. 2. *Семантичната категория определеност/неопределеност*. София: БАН. [Koseska-Tosheva, Gargov 1990: Koseska-Tosheva, V., G. Gargov. *Balgarsko-polska sapostavitelna gramatika*. T. 2. *Semantichnata kategoriya opredelenost/neopredelenost*. Sofia: BAN.]
- Ajdukiewicz 1974: Ajdukiewicz, K. *Logika pragmatyczna*. Warszawa: PWN.
- Barwise, Perry 1983: Barwise, J., J. Perry. *Situations and Attitudes*. Cambridge, MA: Bradford Books, MIT.
- Frege 1892: Frege, G. Über Sinn und Bedeutung. – *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, 100, 25 – 50.
- Lyons 1989: Lyons, J. *Semantyka*. Т. 2. Warszawa: PWN.
- Rasiowa 1975: Rasiowa, H. *Wstęp do matematyki współczesnej*. Warszawa: PWN.
- Russell 1967: Russell, B. Denotowanie. Deskrypcje. – In: *Logika i język*. Warszawa: PWN, 259 – 293.
- Russell 1970: Russell, B. *Mój rozwój filozoficzny*. Warszawa: PWN.

On Incomplete Quantification in Bulgarian and Polish

Violetta Koseska-Tosheva

Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences

amaz@inetia.pl

Abstract

As we can see from the comparison of Polish and Bulgarian, the phenomenon of incomplete quantification understood as in Ajdukiewicz's work is not marginal. Due to the richer grammatical (morphological) system, in Bulgarian incomplete quantification is encountered much more rarely. Hence, incomplete quantification is strictly connected with the grammatical (morphological) system of a natural language. In Bulgarian – which is an analytic article language, with a richer system of verbal forms than Polish, the phenomenon of incomplete quantification is rarer than in Polish.

Keywords: *scope-based quantification, Ajdukiewicz's incomplete quantification*

Превод от полски език Диана Благоева

Още веднъж за пасивния кондиционал в съвременния български език

Красимира Чакърова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

krchakarova@gmail.com

Резюме

Обект на научен анализ в статията е българският пасивен кондиционал (напр. *бих бил приет*, *би бил намерен*, *бихме били разпознати* и др.), който в сравнение с деятелния си корелат е по-слабо проучен в лингвистиката. Във фокус са поставени семантичните му специфики, както и въпросът за неговия структурен статут. Проследяват се и някои актуални тенденции при функционирането му в речевата практика.

Ключови думи: пасивен кондиционал, залог, граматикализация

В предишно наше изследване, посветено на релацията с у б е к т и в н а м о д а л н о с т – п а с и в н о с т (Чакърова / Chakarova 2002), представихме накратко спецификата на глаголните образувания от типа *бих бил* + минало страдателно причастие, определяни от някои автори като „страдателни форми за условно наклонение (пасивен кондиционал)“ (Куцаров / Kutsarov 1997: 153)¹, които са структурно асиметрични поради наличието на допълнителен елемент (причастие *бил*) в сравнение с деятелните условни форми (срв.: *бих бил приет* и *бих Ø приел*).

В хода на анализа формулирахме извода, че на съвременния етап от развоя на нашия език споменатите образувания все още не са достигнали крайната фаза на своята граматикализация. Те представляват съчетания от преходен тип, чийто статут в парадигмата на българския кондиционал не може да се смята за установен.

В настоящата статия отново фокусираме вниманието си върху тях, като целта ни е не само да допълним с нови шрихи лингвистичния им „портрет“, но и да проследим актуалните тенденции при функционирането им в речевата практика. Поради ограничения от техническо естество извън обсега на проучването остава спорният въпрос за същността и структурата на самата категория *зalog*², както и проблемът за броя на маркираните граматични значения в състава на изследваните пасивни образувания³.

¹ Виж също у Р. Ницолова: „Формите за условно наклонение в страдателен залог се образуват от формите за условно наклонение на спомагателния глагол *съм* и минало страдателно причастие на спрегаемия глагол.“ (Ницолова / Nitsolova 2008: 396).

² Както отбелязва Ив. Куцаров, тя се интерпретира или като морфологична, или като синтактична, или като лексикална категория, а „някои специалисти въобще отричат наличието ѝ в славянските езици“ (Куцаров / Kutsarov 2007: 327). Има и автори, които твърдят, че това не е глаголна категория, а я разглеждат като категория на причастията (Куцаров / Kutsarov 2012).

³ И по този въпрос учените не са единодушни. К. Куцаров например отбелязва три маркирани значения – *относителност*, *резултативност* и *свидетелственост* (Куцаров / Kutsarov 2002: 166), докато

Както вече сме имали повод да отбележим (вж. Чакърова / Chakarova 2002), съчетанията от типа *бих бил приет* не са характерни за всички славянски езици. В полския език например спомагателните елементи *by* и *był* са се слели в обща граматическа цялост (срв. *Byłbym już zbadany, gdyby lekarz przyszedł na czas*), а в някои безлични изрази страдателното причастие се свързва само с частицата *by* – например *nagrodzono by, skazano by, oparto by się* (Михалик / Mihaľik 1984: 149). В сръбския и руския език съществуват сходни съчетания (срв.: *был бы продан, они были бы сказаны; био/била бих ухаћен(-а), био/била би ухаћен(-а)* и под.), но употребата им е сравнително рядка.

Впрочем спорадичността на употребите е характерна и за българския „пасивен кондиционал“. Той се среща основно в писмени текстове (художествени, публицистични и др.) и носи книжен оттенък⁵ – срв.: *Да беше склонил той, околийският, на пари... да беше склонил! Сашко би бил спасен* (А. Страшимиров); *Те смятат, че всеки трябва да има право на безплатно възражение при отказ да се издаде виза, иначе биха били нарушени неговите граждански права* (в. Вести, бр. (145) 1146, 2000); *Така половин килограм хероин, разпределен в дози за пазара на дребно, би бил продаден за около 90 хил. лв.* (www.marica.bg, 04.08.2011); *Преди 30 г. Лондон и Париж биха били поласкани, ако бяха избрани за защитници на Европа* (<https://trud.bg>, 08.02.2017); *Не бих бил изненадан да го определи и като „мирен протест“ [...]* (<http://www.blitz.bg>, 30.03.2017) и др. под. В разговорната практика обаче вместо него се предпочитат страдателни футурни форми⁶ – напр. *щях да бъда забелязан, ще бъдат платени* и др., които притежават и допълнителната способност да се преизказват⁷.

Прави впечатление, че не всички автори на системни граматики включват в описанието пасивните условни съчетания (Андрейчин / Andreychin 1978; Стоянов / Stoyanov 1984, Пашов / Pashov 1999 и др.). Не прави изключение и монографията на Хр. Пантелеева, посветена на българския кондиционал (Пантелеева / Panteleeva 1998). Дори в публикациите, където тези съчетания са представени, коментарите за тях са твърде пестеливи (Маровска / Marovska 2005: 210, 216; Куцаров / Kutsarov 2007: 353 – 354; Ницолова / Nitsolova 2008: 396, 398 и др.) с явно преимущество на илюстративните примери. Подобен дескриптивен „вакуум“ е смущаващ и илюстрира за пореден път липсата на единство при интерпретацията на категорията *залог* в българската лингвистика. От друга страна обаче, фактът, че „пасивният кондиционал“ е по-слабо проучен в сравнение с деятелните условни форми, потвърждава тезата за неустановения му статут в глаголната система.

Погледнато най-общо, в нашата езикова наука са се обособили две диаметрално противоположни становища. Привържениците на първото от тях (Маровска / Marovska 2005, Куцаров

И. Куцаров причислява кондиционала към независимия таксис – срв.: „Формите от този тип изразяват условност, като разграничават лице и число. Темпорални различия и относителност не се отбелязват, което означава, че могат да се причислят към немаркираното сегашно време на независимия таксис“ (Куцаров / Kutsarov 2007: 295).

⁴ Примерите са по ТФГ / TFG 1991: 230.

⁵ В произведения на автори от 19. и началото на 20. век се откриват и примери с неизменяем спомагателен глаголен компонент *би* – срв.: *...да кацне / с междузвездния пилот, – / от колко радост би били лишени / очите ми, / ако не беше ти* (Ел. Багряна), които звучат архаично за съвременните езикови носители.

⁶ Р. Ницолова отбелязва с основание, че в режим на функционална конкуренция влизат и останалите (разб. деятелните) условни форми – срв.: „В съвременния български език условното наклонение е стеснило сферата си на употреба за сметка на бъдещите времена на индикатива в аподозиса, а в протазиса е изместено от имперфект и плусквамперфект най-вече [...]“ (Ницолова / Nitsolova 2008: 339).

⁷ Това според В. Маровска е една от причините за „хегемонията“ на футурните форми – срв.: „По формални причини условните форми не могат да се преизказват [...]. Не е изключено именно затова футурум претерити и футурум екзактум претерити да се употребяват вместо тях толкова често“ (Маровска / Marovska 2005: 216). По наше мнение обаче причините трябва да се търсят в семантичните различия между двата структурни типа (виж анализа у Ницолова / Nitsolova 2008: 444).

/ Kutsarov 2007, Ницолова / Nitsolova 2008) дефинират „пасивния кондиционал“ като един от структурните елементи на морфологичната система – ред от аналитични вербални форми, изразяващи „пасивно отношение на глаголния субект към възможно от гледна точка на говорещото лице действие“ (Куцаров / Kutsarov 2007: 354). Р. Ницолова прави важното уточнение, че и при тях (както при всички форми на аналитичното условно наклонение) става дума за използване на глаголни лексеми, означаващи „контролирано действие от някакъв субект, който може и да не фигурира експлицитно в изказването“ Ницолова / Nitsolova, цит. съч.: 398)⁸.

По-различна дефиниция откриваме в монографията на В. Маровска върху новобългарския перфект – срв.: „С формата *би бил писал/н* говорещото лице изразява възможността при определени условия глаголното лице да се характеризира с признака *перфектност*⁹, придобит вследствие от активно / пасивно участие в действието, експлицирано от глаголната основа“ (Маровска / Marovska 2005: 216). Нещо повече – според авторката в българския език „съществува само една перфектна форма за условно наклонение с варианти за деятелен и страдателен залог – *би бил писал/н*“ (Маровска / Marovska 2005: 216), докато аналитичната условна форма от типа *би писал* е „неперфектна“. При представяне на парадигмата на „категорията перфект“ обаче (Маровска / Marovska 2005: 209) „дейтелният перфектен вариант“ е изключен от таблицата вероятно поради твърде ниската му фреквентност⁹. Отделен е въпросът доколко е основателно интерпретирането му като „аналитична глаголна форма“. Според нас в случая може да се говори по-скоро за тип конструкции, възникнали в резултат на „обратна“ аналогия със съответните пасивни съчетания¹¹.

Сериозни възражения поражда идеята на В. Маровска да причисли към парадигмата на перфекта една група „форми“, определени като пасивни корелати на т. нар. синтетичен деятелен кондиционал (напр. *пийвам, ядвам*), срв.: *пийван, -а, -о съм, пийвани сме / сте / са, бил, -а, -о съм пийван, -а, -о, били сте / сме / са пийвани* и др. (Маровска / Marovska 2005: 210 – 211). Не може да се отрече, че подобни вербални образувания не звучат естествено и оставят впечатление за „конструираност“. Те не се срещат в писмената и говорна практика, а ако все пак бъдат използвани¹², итеративното страдателно причастие в техния състав не изразява условност, а атенуативен начин на действие. Поначало сме на мнение, че „синтетичният кондиционал“ не е част от модалната парадигма на българския глагол, а резултат от употребата на аспектиални средства в „несобствена“ функция (Чакърова / Chakarova 1995).

⁸ В подкрепа на твърдението си изследователката дава следния пример: *Да можеше сега да намерим и петнайсет франка за хотел, всички проблеми на този ден биха били решени* (Б. Райнов) (Ницолова / Nitsolova 2008: 398). Макар примерът да звучи убедително, смятаме, че идеята за „контролируемост“ не трябва да се абсолютизира, тъй като се срещат и изречения от типа: *Ако не бях паднал, кракът ми не би бил счупен сега*. Единственият начин да бъдат обяснени те е да се приеме, че тук *бих бил* изпълнява ролята на копула в именното сказуемо.

⁹ Терминът е въведен от В. Маровска, за да означава квалифициращия признак „компетентност за действието“, и се използва вместо популярното понятие *результативност*. Самата категория, в рамките на която се противопоставят перфектните и неперфектните форми, е наречена „категория на перфекта“.

¹⁰ Срв.: „Поради дублирането на една и съща основа *би бил* и на една и съща морфема *би бил писал*, деятелната условна перфектна форма почти не се употребява [...]“ (Маровска / Marovska 2005: 216).

¹¹ Както вече сме споменавали, причастие *бил* в тяхната структура не сигнализира *преизказност* (Чакърова / Chakarova 2002: 115, бел. 5), нито пък *результативност* (при това редувантно), както смята К. Куцаров (Куцаров / Kutsarov 2002: 165 – 166), а е компонент на копулата. Сходна е ситуацията и в редица примери, в които кондиционалната форма на *съм (бих бил)* се свързва със съществителни, прилагателни и др. имена – срв.: *Дано не е вярно, иначе би било голям грях* (А. Дончев); *Анкетата би била по-плодотворна, ако инициативата за разговор иде от разпитваните* (Бл. Димитрова) и др.

¹² Виж напр.: ...ако са сменяни маслата и всички останали 'чорби' на време, и не и *е пийван* *соса* на количата може да изкара още толкова (<http://forums.hondabg.com>, 16.05.2012). (В този и във всички следващи примери от интернет е запазен графичният вид на оригинала – б. м., К. Ч.)

Противоположно на концепцията за морфологичната природа на пасивния кондиционал е мнението на друга група учени, които го интерпретират изцяло в синтактичен план. Й. Пенчев например отбелязва, че страдателното причастие в състава на съчетания от типа *бих бил приет* не е нищо повече от обикновено прилагателно в роля на предикатив¹³, т. е. тук е налице синтактична реализация на субективната пасивност (Пенчев / Penchev 2002: 45).

Както вече споменахме, нашето становище по въпроса е по-различно. Ние приемаме, че на този етап от развитието на българския език съчетанията от разглеждания тип функционират като аналитични конструкции с граничен статут. Вероятната причина техният развой да не е следвал темповете, с които е протекла граматикализацията при деятелните условни форми, е по-ниската им фреквентност в речевата практика, както и фактът, че страдателните причастия в българския език се отличават с по-голяма адекватност в сравнение с деятелните¹⁴. В предишна публикация по темата (Чакърова / Chakarova 2002) формулирахме хипотезата, че пълната граматикализация на пасивния кондиционал би довела до изпускане на причастията *бил* или до трансформирането на спомагателния глагол *бих* в неизменяем компонент, аналогичен например на полското *by* (Чакърова / Chakarova 2002)¹⁵.

Една от най-важните задачи, които си поставихме в настоящата статия, бе да проверим дали първоначалното ни предположение се потвърждава от съвременната картина на езиковите употреби. Наложи се да обработим богат корпус от примери, ексцерпирани от глобалната мрежа, част от които определено заслужават интерес – срв. напр.: *При това положение извършените маневри провокирани от фалшивото съобщение за проверка на противопожарната охрана не биха извършени без съгласието и знанието на подс. К.* (протокол на Пловдивски окръжен съд, 10.03.2009, цит. по <http://www.apelsad-pd.bg>); *...ако гласуването се провеждаше днес, резултатите биха разпределени в съотношение 51% на 49%* (<http://daljinkata.blog.bg>, 06.03.2010); *...дълбоко се съмнявам, че такива произведения биха предложени на публичен търг* (коментар в <http://m.dnes.bg>, 27.05.2010); *Ако тя бе загрижена за това, щеше да действа различно [...]. Тогава биха решени много по-успешно въпросите от църковно-каноничното право, а не да се гледа на тях преди всичко откъм политическата им страна* (П. Анчев, <https://literaturesviat.com/?p=53118>, 38.03.2012); *Изключително интересен, нов феномен, който едва ли би разбран даже от човек надхвърлил трийсет* (коментар в <http://www.blitz.bg>, 18.08.2014); *ИПО фондовете биха върнати само при провален старт на монетата* (<http://hardwarebg.com/forum>, 23.06.2014); *Ако се налагаше европейците поради някаква причина, да се спасяват в страните на бежанците, смятате ли, че биха приети с „добре дошли“* (коментар в <http://www.blitz.bg>, 03.09.2015); *В същото време обаче фамилията ударно трупа нови и нови имоти, които трудно биха платени само с парите от тази продажба* (Д. Тодорова, <http://www.dailypress.bg>, 29.01.2016); *„Ние няма да отстъпим от политиките, които сме провеждали досега и всичко зависи от разговорите с Патриотите“*, *заяви той при какви условия биха подкрепени ПФ* (<http://www.faktor.bg>, 29.11.2016); *„На Балканите има проблеми, които трудно биха решени без членството на тези страни в ЕС“*, *изтъкна Лютви Местан* (<https://news.bg>, 10.07.2015); *В една нормална държава такива*

¹³ Вероятно идеята за адекватния статут на страдателното причастие е в основата на популярното книжовно правило за съгласуване при изразяване на учтивост – срв.: *Господине, Вие сте дошли*, но: *Господине, вие сте поканен*.

¹⁴ Ще припомним, че в старобългарския период от развитието на езика миналите деятелни причастия са се използвали предимно като компоненти на глаголни форми, докато страдателните са имали атрибутивна употреба и „много по-късно се развива приглаголната им употреба“ (Георгиева / Georgieva 1976: 422).

¹⁵ Прогноза за евентуално трансформиране на *бих* в неизменяем компонент *би*, както и за изпускане на *бил* откриваме и у К. Куцаров (Куцаров / Kutsarov 2002: 166). Срв.: „По-естествена би била формата *бих писан*, *би писан*, *би писан*; *бихме писани*, *бихте писани*, *биха писани* и не е изключено в по-далечно бъдеще да се наблюдава подобна еволюция към редуциране“, а също и „В перспектива не изключваме възможността спомагателният глагол *бих* да стане неизменяем и напълно да се граматикализира като частица-морфема за кондиционал – най-вероятно във вид на *би*“ (Куцаров / Kutsarov 2002: 166).

договори **биха прегледани** под луна от оторизирани служби, дори и от тези с правоохранителна насоченост (<http://vencivaleri1951.blog.bg>, 27.05.2015); От морална гледна точка мога и сам да си отговоря в едно нормално общество тези хора **биха подложени** на обществен линч (форум в <http://dnes.dir.bg/>, 13.01.2016) и др. под.

Както се вижда, във всички цитирани изречения пасивните кондиционални конструкции са редуцирани чрез съкращаване на причастието *бил / били*. Видимо преобладават вариантите за трето лице, множествено число (в сравнение със сингуларните). Широк е и стиливият диапазон на онлайн източниците, в които бяха регистрирани тези изречения – форуми, блогове, информационни сайтове и др.

Успяхме да открием и няколко примера за употреба на съчетания с неизменяем компонент *би* – срв.: *...няма да ме приеме на работа, защото в случай на строителен контрол както фирмата, така и работникът **би били наказани** с глоба и правни санкции* (<http://www.pravomoshtiya.co.uk>); *...пропускливостта на уличната мрежа в центъра **би се увеличила**, което **би** намалило задръстванията, откъдето **би били намалени** вредните газове, които автомобилите отделят* (<http://dnes.dir.bg>, 14.03.2017) и др.

Макар и ценен обаче, представеният илюстративен материал не е достатъчен сам по себе си, за да потвърди нашата хипотеза, а още по-малко – да даде информация за степента на промените в развоя на пасивния кондиционал. Ето защо решихме да проверим как езиковите носители възприемат подобни примери. За целта направихме анкета със 160 респонденти (филолози и нефилолози)¹⁶, които трябваше да оценят граматическата коректност на осем изречения (предимно от медийния дискурс) и да коригират тези от тях, които смятат за неправилни. Част от изреченията бяха ексцерпирани от таксономичния корпус, а други – конструирани от нас. Срв.:

1. *Мисля, че до такива предели свободата на личността не бива да стига, тоест такива параметри едва ли биха приети в нашето общество.*

2. *Ако държавата се беше намесила, надали акциите биха продадени за жълти стотинки.*

3. *Дълбоко се съмнявам, че такива произведения биха предложени на публичен търг.*

4. *В една нормална държава такива договори биха били прегледани под луна от оторизирани служби.*

5. *Ако не ме поканят, аз със сигурност не би отишъл на това парти.*

6. *Виждам множество рисунки, които би направили чест на всяка галерия.*

7. *Госпожо, бихте ли били споделили пред нас какъв е проблемът?*

8. *Знам, че ако не съм достатъчно атрактивен, трудно бил бих приет от тази компания.*

Първоначалната ни идея беше да съпоставим отговорите на двете групи анкетирувани, тъй като очаквахме преценката на филолозите да бъде повлияна от по-доброто познаване на книжовната норма, от теоретичната им подготовка и т.н. На практика обаче разликите в процентите в повечето случаи се оказаха незначителни, което мотивира решението ни да сумираме резултатите и да ги представим графично в две диаграми – Диагр. 1 (за първите четири изречения) и Диагр. 2 (за изр. 5 – 8). Срв.:

(1) *биха приети*

(2) *биха продадени*

(3) *биха предложени*

(4) *биха били прегледани*

¹⁶ Условно анкетираните бяха разделени на две групи – филолози (70 души) и нефилолози (90 души). В първата група бяха включени студенти от няколко филологически специалности в ПУ „Паисий Хилендарски“ (Българска филология, Руска филология, Български език и чужд език, 1., 2., 3. и 4. курс), както и дипломирани филолози, а във втората – средношколци, студенти от УХТ – Пловдив, работещи граждани със средно и/или висше образование, с различни (нефилологически) професии, както и пенсионери (нефилолози).

Както се вижда, конструираната форма *би отишъл* (вм. *бих отишъл*) се възприема като неправилна от почти всички респонденти (98,1%), докато употребата на същия неизменяем компонент *би*, но във форма за множествено число, е оценена като правилна от 23 души¹⁹ (14,4%).

Заслужават внимание и оценките за изречение (7), което, както споменахме по-горе, е пример за „обратна аналогия“ с модела на пасивната условна конструкция. 10,6% от анкетиранията са го определили за правилно, най-вероятно повлияни от факта, че става дума за учтива употреба. Що се отнася до последното изречение (8), цели 85,6% от участниците в анкетата са отговорили, че то е неправилно, и са посочили като причина за това променения словоред.

Наблюденията ни показаха и друго: немалка част от респондентите са коригирали неправилните според тях „съкратени“ пасивни кондиционални конструкции не чрез възстановяване на пропуснатия компонент (*били*), а чрез замяна на самата конструкция със страдателна форма (или с т. нар. „възвратен пасив“) на футурум претерити или футурум. Ето само един пример: опитвайки се да поправят граматическата неточност в (2), 23,1% от участниците в анкетата са поставили на мястото на *биха продадени* конкурентните ѝ футурни форми *щяха да са продадени*, *щяха да бъдат продадени*, както и *щяха да се продадат*.

В заключителната част на нашето изследване ще се опитаме да обобщим резултатите от проведената анкета и да представим в синтезиран вид изводите, до които достигнахме.

1. Пасивният кондиционал в съвременния български език се характеризира с ускорена динамика на развитие, която най-вероятно ще доведе до постепенно опростяване (съкращаване) на конструкциите и установяването на формална аналогия с деятелните условни форми. Доказателство за това са не само примерите, илюстриращи различни формални изменения (изпускане на причастието *бил*, употреба на неизменяем спомагателен елемент *би* в 3. л. мн. ч.), но и фактът, че част от езиковите носители възприемат съкратените варианти като граматично издържани. С други думи, имаме основания да смятаме, че в съвременния етап от развитието на българския език страдателните условни конструкции са пряко засегнати от процеса *граматикализация*, за който говорят редица съвременни лингвисти²⁰.

2. Както посочва Р. Ницолова, в последно време „се обръща специално внимание на градуалността във формалната страна на граматикализацията, т. е. преминаването ѝ през различни микропромени, които са тясно свързани с езиковата система“ (Ницолова / Nitsolova 2012: 56). Формалните промени при пасивния кондиционал също могат да се разглеждат като „градуални“ независимо от факта, че някои от тях се проявяват в един и същ период²¹. Срв.:

а) Фиксиране на словоред. Ако съдим по резултатите от анкетата, тази специфична особеност на конструкциите се „разкодира“ от най-голям брой респонденти. Почти всички анкетирани определиха началната позиция на причастието *бил* в състава на трикомпонентното условно съчетание като неправилна (*бих бил приет*, а не *бил бих приет*). Неграматичността на словоредната размяна проличава още по-ярко, когато конструкцията е в мн. ч. – срв.: **били бихме поканени*, **били бихте поканени*, **били биха поканени*.

б) „Съкращения на морфемни или цели форми“²² в състава на конструкцията. Става дума за отпадането на причастието *бил*, както и за редукцията на флексивните елементи в

¹⁹ Осем от тях са филолози, а 15 – нефилолози. Явно тук специализираната лингвистична подготовка се е оказала съществен фактор. Направи ни впечатление разликата между двете групи анкетирани по отношение на преценката за езиковата правилност. За повечето от „изкушените“ филолози „правилно“ е синоним на „нормативно“, докато неспециалистите възприемат понятието по-широко: „правилно“ е това, което звучи добре на български език, което е разбираемо, което не е диалектно и пр.

²⁰ За по-често срещаните видове формални изменения при граматикализацията виж у Р. Ницолова (Ницолова / Nitsolova 2012: 53 – 57).

²¹ Срв. у Р. Ницолова: „Нерядко в отделни периоди съществуват с различна честота едновременно по-стари и по-нови форми, докато най-накрая новите форми останат единствени“ (Ницолова / Nitsolova 2012: 53 – 54).

²² Формулировката е на Р. Ницолова (Ницолова / Nitsolova 2012: 54).

Както се вижда, конструираната форма *би отишъл* (вм. *бих отишъл*) се възприема като неправилна от почти всички респонденти (98,1%), докато употребата на същия неизменяем компонент *би*, но във форма за множествено число, е оценена като правилна от 23 души¹⁹ (14,4%).

Заслужават внимание и оценките за изречение (7), което, както споменахме по-горе, е пример за „обратна аналогия“ с модела на пасивната условна конструкция. 10,6% от анкетиранията са го определили за правилно, най-вероятно повлияни от факта, че става дума за учтива употреба. Що се отнася до последното изречение (8), цели 85,6% от участниците в анкетата са отговорили, че то е неправилно, и са посочили като причина за това променения словоред.

Наблюденията ни показаха и друго: немалка част от респондентите са коригирали неправилните според тях „съкратени“ пасивни кондиционални конструкции не чрез възстановяване на пропуснатия компонент (*били*), а чрез замяна на самата конструкция със страдателна форма (или с т. нар. „възвратен пасив“) на футурум претерити или футурум. Ето само един пример: опитвайки се да поправят граматическата неточност в (2), 23,1% от участниците в анкетата са поставили на мястото на *биха продадени* конкурентните ѝ футурни форми *щяха да са продадени*, *щяха да бъдат продадени*, както и *щяха да се продадат*.

В заключителната част на нашето изследване ще се опитаме да обобщим резултатите от проведената анкета и да представим в синтезиран вид изводите, до които достигнахме.

1. Пасивният кондиционал в съвременния български език се характеризира с ускорена динамика на развитие, която най-вероятно ще доведе до постепенно опростяване (съкращаване) на конструкциите и установяването на формална аналогия с деятелните условни форми. Доказателство за това са не само примерите, илюстриращи различни формални изменения (изпускане на причастието *бил*, употреба на неизменяем спомагателен елемент *би* в 3. л. мн. ч.) но и фактът, че част от езиковите носители възприемат съкратените варианти като граматично издържани. С други думи, имаме основания да смятаме, че в съвременния етап от развитието на българския език страдателните условни конструкции са пряко засегнати от процеса *граматикализация*, за който говорят редица съвременни лингвисти²⁰.

2. Както посочва Р. Ницолова, в последно време „се обръща специално внимание на градуалността във формалната страна на граматикализацията, т. е. преминаването ѝ през различни микропромени, които са тясно свързани с езиковата система“ (Ницолова / Nitsolova 2012: 56). Формалните промени при пасивния кондиционал също могат да се разглеждат като „градуални“ независимо от факта, че някои от тях се проявяват в един и същ период²¹. Срв.:

а) Фиксиране на словоред. Ако съдим по резултатите от анкетата, тази специфична особеност на конструкциите се „разкодира“ от най-голям брой респонденти. Почти всички анкетирани определиха началната позиция на причастието *бил* в състава на трикомпонентното условно съчетание като неправилна (*бих бил приет*, а не *бил бих приет*). Неграматичността на словоредната размяна проличава още по-ярко, когато конструкцията е в мн. ч. – срв.: **били бихме поканени*, **били бихте поканени*, **били биха поканени*.

б) „Съкращения на морфемни или цели форми“²² в състава на конструкцията. Става дума за отпадането на причастието *бил*, както и за редукцията на флексивните елементи в

¹⁹ Осем от тях са филолози, а 15 – нефилолози. Явно тук специализираната лингвистична подготовка се е оказала съществен фактор. Направи ни впечатление разликата между двете групи анкетирани по отношение на преценката за езиковата правилност. За повечето от „изкушените“ филолози „правилно“ е синоним на „нормативно“, докато неспециалистите възприемат понятието по-широко: „правилно“ е това, което звучи добре на български език, което е разбираемо, което не е диалектно и пр.

²⁰ За по-често срещаните видове формални изменения при граматикализацията виж у Р. Ницолова (Ницолова / Nitsolova 2012: 53 – 57).

²¹ Срв. у Р. Ницолова: „Нерядко в отделни периоди съществуват с различна честота едновременно по-стари и по-нови форми, докато най-накрая новите форми останат единствени“ (Ницолова / Nitsolova 2012: 53 – 54).

²² Формулировката е на Р. Ницолова (Ницолова / Nitsolova 2012: 54).

аористната форма *биха* и превръщането ѝ в неизменяем формант (*биха* → *би*). При обработката на ексцерпирания материал се оказа, че на този етап споменатите промени се осъществяват предимно при третоличните плурални съчетания²³. Би могло да се очаква обаче, че в бъдеще процесът ще обхване и останалите формални варианти на пасивния кондиционал.

в) Генерализиране на употребите на неизменяемия елемент *би*. Логично е да се предположи, че това ще е последната стъпка при реализацията на граматикализационния процес, която би могла да обхване цялата парадигма на българския кондиционал. Точно такава е ситуацията в съвременния руски език, където условното наклонение („сослагательное наклонение“) се образува от съчетаването на частицата *бы* с причастие (най-често минало деятелно).

Разбира се, не бихме могли да прогнозираме с какви темпове ще се извършват посочените промени. За нас по-важно е друго: самото наличие на граматикализация в това звено от глаголната система е аргумент в полза на идеята, че в структурно отношение залогът в съвременния български език стои по-близо до морфологичните глаголни категории, а не до синтактичните.

Цитирана литература / References

- Андрейчин 1978: Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София: Наука и изкуство. [Andreychin 1978: Andreychin, L. *Osnovna balgarska gramatika*. Sofia: Nauka i izkustvo.]
- Георгиева 1976: Георгиева, Е. За някои граматико-семантични промени на миналите страдателни причастия в съвременния български книжовен език. – В: *Помагало по българска морфология. Глагол*. София: Наука и изкуство, с. 415 – 427. [Georgieva 1976: Georgieva, E. *Za nyakoi gramatiko-semantichni promeni na minalite stradatelni prichastiya v savremenniya balgarski knizhoven ezik*. – In: *Pomagalo po balgarska morfologiya. Glagol*. Sofia: Nauka i izkustvo, 415 – 427.]
- Куцаров 1997: Куцаров, И. *Лекции по българска морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“. [Kutsarov 1997: Kutsarov, I. *Leksii po balgarska morfologiya*. Plovdiv: UI „Paisii Hilendarski“.]
- Куцаров 2007: Куцаров, И. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“. [Kutsarov 2007: Kutsarov, I. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya*. Plovdiv: UI „Paisii Hilendarski“.]
- Куцаров 2002: Куцаров, К. Граматическа характеристика на условната форма от типа *бих писал*. – В: *Славистиката в началото на XXI век. Традиции и очаквания*. София: Сема РШ, с. 163 – 168. [Kutsarov 2002: Kutsarov, K. *Gramaticheska harakteristika na uslovnata forma ot tipa bih pisal*. – In: *Slavistikata v nachaloto na XXI vek. Traditsii i ochakvaniya*. Sofia: SemaRSh, 163 – 168.]
- Куцаров 2012: Куцаров, К. *Българското причастие*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“. [Kutsarov 2012: Kutsarov, K. *Balgarskoto prichastie*. Plovdiv: UI „Paisii Hilendarski“.]
- Маровска 2005: Маровска, В. *Новобългарският перфект*. Пловдив: Ромина. [Marovska 2005: Marovska, V. *Novobalgarskiyat perfekt*. Plovdiv: Romina.]
- Михалик 1984: Михалик, Р. *Кратка полска граматика*. София: Наука и изкуство. [Mihalik 1984: Mihalik, R. *Kratka polska gramatika*. Sofia: Nauka i izkustvo.]
- Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. [Nitsolova 2008: Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Ницолова 2012: Ницолова, Р. За формалните промени при граматикализацията. – В: *Езикът на времето. Сборник с доклади по случай 70-годишния юбилей на проф. д.ф.н. Иван Куцаров*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, с. 59 – 67. [Nitsolova 2012: Nitsolova, R. *Za formalnite promeni pri gramatikalizatsiyata*. – In: *Ezikat na vremeto. Sbornik s dokladi po sluchay 70-godishniya yubiley na prof. d.f.n. Ivan Kutsarov*. Plovdiv: UI „Paisii Hilendarski“, 59 – 67.]
- Пантелеева 1998: Пантелеева, Хр. *Кондиционалът в съвременния български език*. София: АИ „Марин Дринов“. [Panteleeva 1998: Panteleeva, H. *Konditsionalat v savremenniya balgarski knizhoven ezik*. Sofia: AI „Marin Drinov“.]

²³ Интересна в случая е аналогията със сръбските кондиционални форми за 3. л., мн. ч., в които спомагателният глагол се е трансформирал в неизменяем компонент *би* – срв.: *Они би били асимиловани, као што су асимиловани Срби у Бугарској* (<http://www.pogledi.rs/forum>, 02.10.2016).

- Пашов 1999: Пашов, П. *Българска граматика*. Пловдив: Хермес. [Pashov 1999: Pashov, P. *Balgarska gramatika*. Plovdiv: Hermes.]
- Пенчев 2002: Пенчев, Й. Темпоралност и залог (в българската глаголна система). – *Списание на БАН*, кн. 2, София, с. 43 – 45. [Penchev 2002: Penchev, Y. Temporalnost i zalog. – *Spisanie na BAN*, 2, 43 – 45.]
- Стоянов 1984: Стоянов, Ст. *Граматика на българския книжовен език*. София: Наука и изкуство. [Stoyanov 1984: Stoyanov, S. *Gramatika na balgarskiya knizhoven ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.]
- Чакърова 1995: Чакърова, К. Към въпроса за синтетичното условно наклонение в съвременния български език. – В: *Научни трудове на ПУ, т. 33, кн. 1 – Филологии*, Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, с. 79 – 86. [Chakarova 1995: Chakarova, K. Kam vaprosa za sintetichното uslovno naklonenie v savremenniya balgarski ezik. – In: *Nauchni trudove na PU „Paisii Hilendarski“*, t 33, kn 1, Filologii. Plovdiv: UI „Paisii Hilendarski“, 79 – 86.]
- Чакърова 2002: Чакърова, К. Субективна модалност и пасивност – механизми на съчетаването им в съвременния български език. – В: *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“, т. 40, кн. 1 – Филологии*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, с. 105 – 116. [Chakarova 2002: Chakarova, K. Subektivna modalnost i pasivnost – mehanizmi na sachtavaneto im v savremenniya balgarski ezik. – In: *Nauchni trudove na PU „Paisii Hilendarski“*, t. 40, kn 1, Filologii. Plovdiv: UI „Paisii Hilendarski“, 105 – 116.]

Once Again on the Passive Conditional in the Contemporary Bulgarian Language

Krasimira Chakarova

University of Plovdiv Paisii Hilendarski

krchakarova@gmail.com

Abstract

The object of analysis in the paper is the Passive Conditional in Bulgarian (e.g. *бих бил приет, би бил намерен, бихме били разпознати* etc.) which is less studied in linguistics unlike the Active Form. The focus is on its semantic characteristics and its structural status. Some current tendencies of its function in speech are discussed as well.

Key words: *passive conditional, voice, grammaticalization*

Лингвистичната персонология – нова наука в парадигмата на антропологичната лингвистика

Димитър Попов

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

popov@shu.bg

Резюме

Лингвистичната персонология представя един нов теоретичен и приложен научен подход за характеризиране на говорещия въз основа на неговите гласови трансформации в областта на съдебната фонетика. Приложният аспект предлага описание на физиономичните признаци на речевите маркери и техните антропофонични индикатори, които дават възможност за конструиране на речевия профил (портрет) на дадена личност на базата на взаимодействието на две величини: персонална идентичност и персонален глас с неговите уникални свойства.

Ключови думи: лингвистична персоналност, човешки глас, антропологична лингвистика

В най-общ смисъл представата за антропологията се свежда до следната кратка трактовка: наука за изучаване на човешкото разнообразие. Специалистите по културна антропология смятат, че като най-важни нейни съставки се открояват археологията (т.е. материалната култура), антропологичната лингвистика (т.е. дескриптивната, структурната, социолингвистиката и етнолингвистиката), а също и етнологията (Белик / Belik 2009: 38).

Едуард Сепир е един от пионерите в лингвистиката, който я свързва с персонологията на базата на възгледите си за речта. Той формулира тезата, че „обичайната реч се проявява в качеството си на своеобразен потенциален символ на социалната солидарност на всички говорещи на даден език“, при което „по един или друг сленг се разпознава принадлежността на говорещия към някаква неорганизирана, но при това – не по-малко психологически реална група“ (Sapir 1993: 231 – 232). Това му дава основание да констатира, че „между признатия диалект или целия език и индивидуализираната реч на отделния човек се открива някакъв тип езикова общност, която рядко е предмет на внимание на лингвистите, но е извънредно важна за социалната психология“ (Sapir 1993: 231 – 232). Като предмет за анализ Е. Сепир предлага да се изследва живата човешка реч и прокламира идеята речта (и по-точно: речевото поведение) да се разглежда като личностна черта.

При такъв подход вниманието на американския лингвист до голяма степен е насочено към въпросите на вариативността на такива елементи на езиковата форма като гласа, гласовата динамика, включваща интонацията, ритъма, плавността на речта, темпото, силата на звука. „Характерните качества на гласа, фонетичната организация на речта, бързината и относителната яснота на произношението, дължината и строежът на изразите, характерът и обемът на речника, употребата на специфична лексика, способността на думите да откликват на потребностите на

социалната среда и в частност – ориентацията на речта към *езиковите навици* на събеседниците – всичко това са многочислени комплексни показатели, характеризиращи личността“ (Sapir 1993: 233). И тъкмо тези особености на речта, по мнението на Е. Сепир, се проявяват в речевото поведение като характерни черти на дадена личност. Това дава и основание на този автор да публикува още през 1927 г. програмната статия „Речта като личностна черта“ (Sapir 1927). Изводът, който се прави там, е, че *езиковите навици* (от лат. *habitus* – свойство, склонност, нагласа) на човека са изключително съществени като безсъзнателни индикатори на най-съществените черти на неговата личност.

Независимо от това, че сам авторът определя подхода си по-скоро като интуитивистки, смело може да се признае неговата проникателност на професионален наблюдател и изследовател на живата спонтанна реч. Според него „в речевото поведение се открояват няколко различни равнища“, сред които *човешкият глас* е „най-ниското или най-базовото качествено равнище на речта“ (т.е. фонационното качество на гласа в съвременната терминология), и тъй като представлява „сложен сноп от реакции“, в най-общ смисъл може да се разглежда като „форма на жеста“ (Sapir 1993: 287). И по-нататък: „Гласът обикновено се смята за чисто индивидуална материя“, но „наред с индивидуалното, гласът притежава също и някакво социално качество“ (Sapir 1993: 288). И ако се направи опит от гласа да бъдат изведени фундаменталните личностни черти, то е необходимо да се разграничи социалният елемент от чисто личностния. Защото гласът в известен смисъл е символ показател за личността като цяло. Именно в гласа на индивида има нещо показателно за неговата личност. Въз основа на гласа много може да се разбере и да се научи нещо за човека. Като следващо, второ речево равнище Е. Сепир откроява *гласовата динамика*, която илюстрира представата за самия глас плюс множеството вариации на поведението, които се преплитат с гласа и му придават неговото динамично качество. Към аспектите на гласовата динамика Е. Сепир причислява интонацията, ритъма, относителната плавност/гладкост и темпо на речта, представата за които в настоящето се обобщава с термина *речева прозодия*. Към третото равнище в хода на анализа на речта авторът причислява *произношението* в неговата цялост и по-конкретно обособява индивидуалните нюанси на произношението, които са маркирани със специфична окраска, т.е. *тембъра*, представящ качествените характеристики на гласа. Четвъртото речево равнище е представено чрез *лексиката* и *речника*, а те, както е известно, са свързани с предпочитанията, нагласите и склонностите на човека – да предпочита или да избягва употребата на определени речеви единици. Така те всички, взети заедно, стават отличителен признак за териториалната, статусната или професионалната принадлежност на индивида. В качеството на пето равнище за анализиране на речта Е. Сепир предлага наблюдението върху *стила*. Той дори уточнява, че стилът реално представя речевото ежедневие, характеризиращо както социалната група, така и индивида, които се илюстрират целокупно чрез гласа, гласовата динамика, произношението, лексиката и стила. И на основата на тези пет речеви равнища се оформят експресивните стереотипи на човека.

Представителите на съвременната лингвистична антропология от второто десетилетие на ХХІ век дефинират накратко представата за тази наука по следния начин: „изследване на езика както в биологичен, така и в социокултурен контекст“ (Salzmann et al. 2012: 382). Тази постановка е изключително важна за по-нататъшното изложение.

Алесандро Дуранти откроява 3 парадигми, чрез които се представят трите периода в развитието на антропологичната лингвистика (Duranti 2003: 323 – 335).

Първата парадигма е свързана с теорията за лингвистичната относителност, представена в трудовете на Франц Боас, Едуард Сепир и Бенджамин Уорф. От нея особено важни за лингвистичната персонология са приносите на Е. Сепир за дескрипция на споменатите вече пет речеви равнища, въз основа на които се декодират личностните черти на дадено лице. Този подход е назован „лингвистична дескрипция“ и е използван като инструмент както в теренните изследвания, така и в изследването на културата.

Втората парадигма е фокусирана най-общо в сферата на интеракционната социолингвистика върху приносите на Дел Хаймс, Джон Гъмпърц и Ървинг Гофман за изследване на комуника-

тивните събития (различните видове дискурс), етнографията на комуникацията, и в частност – етнографията на говоренето и речевия вариетет в поведението на лица, изпълняващи различни социални роли в комуникативната интеракция, и не на последно място – начините на говорене и устния наратив като средства, организиращи културата и обществото. Тук намират своето приложение и методологичните приноси на Михаил Бахтин / Валентин Волошинов за живото слово (дискурса) и за диалогичната комуникация изобщо.

Третата парадигма в антропологичната лингвистика отразява приемствеността от натрупаните идеи през предходните две парадигми от XX век и началото на настоящия век, когато езикът започва да се разбира като средство за характеризиране и индексиране на обществото и културата, в частност – изучават се идентичността, джандърът, сексуалността, регионалният произход като социални и персонални особености на личността и по-конкретно – лансира се гледната точка, че освен изследването на лексикона и граматиката не по-маловажни лингвистични ресурси се оказват прозодията, темпото и гръмкостта на речта, жестовете, човешките пози, инструментите и конвенциите за писане и визуализацията (Duranti 2011: 35). Така се аргументира тезата, че езикът представлява инструмент за социална диференциация на хората и в условията на съвременното интерактивно виртуално общество може да бъде представен в мултимодална лингвистична перспектива холистично чрез използване на различните възможни канали за комуникация.

Безспорно е твърдението, че като цяло „правенето на смисъла е фактически мултимодално“ (Lemke 2012: 82). Ето защо е необходимо е да се различават формално *модусите* (различните канали за излъчване на смисъл като семиотични ресурси на системата) и *медиата* (различните технологии за реализация на смислите), защото мултимедийният феномен се отнася към сензорните канали, които се използват от технологиите (слухово-акустична, визуална, тактилна и т. н.). Например когато се говори, обикновено се и жестикулира, но дори и жестовете да са невидими, налице са другите слухово-акустични системни носители на смисъла (тонът на гласа, местният акцент, качеството на гласа, които отразяват здравословното състояние, настроението и пр.). Този мултимодален мултимедиален характер на правенето и отразяването на смисъла се откроява особено очевидно при научната комуникация – в случаите на преподаването и ученето.

Казаното дотук представлява достатъчно предизвикателство и изкушение за посветилите вниманието си на изследване на живата реч. От друга страна обаче, това определено не е достатъчно, ако изследователите не разполагат с необходимия опит и познания в сферата на експерименталната фонетика и нямат нужната компетентност за боравене с високите технологии до степента на тяхното приложение за мултимодална експликация. Всичко това аргументира и препоръката за необходимостта от екипна работа в лабораторни условия.

Авторът на настоящия доклад е имал привилегията да ръководи Лабораторията по приложна лингвистика „Аксела Лазарова“ към Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“ и като дългогодишен изследовател на речта в норма и патология с около 30-годишна практика да участва в разработването на локални и международни проекти. Дългогодишната изследователска работа на лабораторията става причина да бъдат издадени няколко поредици от сборниците „Отговорността пред езика“, „Тенденции и процеси в българския език“, „Proceedings of 4th International Congress on Early Prevention in Children with Verbal Communication Disorders“ и др.; да бъде подготвен за издаване отделен пълен брой на немското списание „Germanistische Linguistik“, Heft 171 – 172/2003; да се публикуват част от резултатите от проведените изследвания в „ZAS-Papers in Linguistics“ 33, 2004: Studies on the development of grammar in German, Russian and Bulgarian; в сборника „Speech and Language 2015: Fundamental and Applied Aspects of Speech and Language и в „Speech and Computer“ (SPECOM 2015); публикувани бяха монографиите „Ранната онтогенеза на събитийната модалност (върху материал от българска детска реч)“ (2017) и „Подходи в изследването на детската реч“ (2017) на Велка Попова, както и „Лингвистична персонология“ (2016), която представлява, най-общо казано, кулминация и обобщение на дългогодишните трайни занимания на автора на тези редове в из-

следването на живата човешка реч с оглед на открояване на персоналните и социалните характеристики на говорещото лице и превъплъщенията на неговия глас (срв. Попов / Popov 2016).

Поводът за написването на последната книга бе мотивиран от впечатлението за отсъствие и необходимост от поява на подобен род изследвания в българската лингвистика, а предизвикателство за нейното написване – преосмислянето на някои моменти от доклада на проф. Стефана Димитрова по повод на нейния юбилей, публикуван впоследствие под названието *По спиралата на лингвистичните идеи* в юбилеен сборник (Актуални проблеми / Actualni problemi 2016: 13 – 25).

В едно интервю проф. С. Димитрова генерализира идеята, че „основната задача на съвременната лингвистика е да надникне по-дълбоко в мозъка на човека“ (Димитрова / Dimitrova 2015). На пръв поглед изпълнението на подобна задача изглежда непосилно. Но при един по-продължителен размисъл и по-внимателно вглеждане в материята се оказва, че би било целесъобразно и наистина си струва да се надникне в когнитивните, менталните механизми („огледалните неврони“ на Дж. Рицолати и др. (Rizzolatti et al. 2006), които дават представа за разбирането на речевата активност на хората и тяхното вербално поведение като индивидуални изяви в различни сфери на съвременната комуникативна ситуация. Това даде окончателен гласък за проучването на много идеи от различни науки, на базата на информацията от които стана възможно да бъде написана книгата „Лингвистична персонология по говора. Превъплъщенията на гласа“. Разбира се, тя няма претенциите за изчерпателно четиво по темата, но има самочувствието на нов опит или на новооткрит хоризонт в сферата на българската антропологична лингвистика.

Актуалността на тематиката, свързана с въпросите на лингвистичната персонология, ангажира вниманието във връзка с осъществяването на различни практически цели и задачи: идентифициране на говорещото лице по гласа и създаване на профил на неговото речево поведение; разпознаване на идентичността на човека по неговия глас; диагностициране на речевите нарушения, свързани с патологията на говора по данни на гласа; характеризирание на произносителните навици и определяне на стила на произношение според маниера на говорене в норма и патология; определяне на социално-демографските признаци (образование, занятие, професия, местоживее, пол и др.) на дадена личност по гласа и пр. Трудът внася конкретика чрез експерименталното фонетичното изследване и описание на речевата прозодия, за да се верифицира и обоснове идентификацията на говорещото лице въз основа на декодиране, анализ, перцепция и разпознаване на неговия уникален гласов отпечатък. Това допринася за моделирането и илюстрирането на персоналното гласово профилиране на базата на антропофоничната методология.

Терминът *антропофоника* за първи път е използван от немския физиолог Карл Лудвиг Меркел за обозначаване на артикулаторния аспект на звуковете на речта, но във фонетиката той е въведен от ученика на Ян Бодуен де Куртене – Николай Крушевски, в неговия посмъртно издаден през 1893 г. в Казан едноименен труд „Антропофоника“. Там Н. Крушевски определя звуковете на човешкия говорен механизъм и условията за тяхното възникване и изменение като обект на антропофониката и твърди, че звуковите единици в антропофониката могат и да не съвпадат със звуковите единици във фонетиката. Това е изключително ценно наблюдение, което впоследствие се потвърждава от А. А. Реформатски и др. фонетици, които отчитат и комуникативната значимост на ресурсите на „неканоничната фонетика“.

Монографията „Лингвистична персонология“ е първото у нас многоаспектно изследване на явлението *лингвистична говорна персонология*, което има едновременно теоретичен, методологичен и приложен характер. Обектът за изследване е говорещият човек, разглеждан като инструмент за пресъздаване на прототипичния слухов образ на индивида въз основата на спецификата на неговия речев потенциал. Предмет на изучаване в лингвоперсонологията са различните аспекти за описание и идентификация на езиковата личност, например разнообразието в качеството на гласа и вокалната вариативност, експресиите и конотациите в речта и текста, специфичната фигуративна употреба, типичните грешки в устната и писмената реч, свидетел-

ствата на речевата патология и други персонални особености. Направен е опит за обособяване на лингвистичната персонология като автономна интердисциплинарна научна парадигма (между психолингвистиката, социолингвистиката, антрополоингвистиката, лингвистичната прагматика, семиотиката и фоностилистиката), като научна област, призвана да изучава вариациите в речевото поведение на човека, характерните особености на неговата идентичност, сигнализиращи със средствата на персоналната гласова експресия.

Композиционно работата е структурирана по следния начин: предисловие, увод, три глави, заключение, библиография и резюме на английски език.

Концептуалният принос, деклариран като намерение още в увода на труда, се заключава в това, че в рамките на понятийната сфера на лингвистичната антропология приоритет на изследователското внимание е говорещата личност, схващана като център на универсума. При това акцентът пада конкретно върху анализа на човека чрез езика и на езика в човека. Реализацията на изследването на индивидуалния говор в рамките на тази антропоцентрична парадигма става възможна за осъществяване чрез прилагането на синергетичен подход, където речта на индивида може да бъде представена като многоизмерна величина, тъй като би могла да се експлицира чрез своето физическо Аз, социално Аз, интелектуално Аз, емоционално Аз или речемисловно Аз и всеки един от тези аспекти може да бъде показателен за определяне на типичната характерология на гласовия код на дадена личност.

В първата глава на монографията, която ни въвежда последователно в понятийния апарат на персонологията, е положена теоретичната база на проучването. Коментирани са такива ключови понятия като *езикова личност*, *речева индивидуалност*, *гласова уникалност* в рамките на лингвистиката на вариациите, като на тази основа е оформена представата за науката лингвоперсонология. За първи път се въвежда йерархичен модел за представяне на речевите явления чрез трихотомията *стандарт – субстандарт – нонстандарт*. Заслужава внимание фактът, че цялостната интерпретация е осъществена в рамките на антропоцентричната парадигма за изследване на речта.

Особено важна за методологията и методиката на анализа е втората глава, в която представата за лингвистичната персонология е конкретизирана чрез понятията *глас* и *идентичност*. Те са интерпретирани през призмата на различни научни дисциплини: антропология, социология, философия, неврология, психология, когнитивна лингвистика, от една страна, а от друга, – физиология и акустика на речта, теория на възприятието и др. Параметрите на *гласа* са представени чрез неговия тон, прозодия и качество (тип фонация), които от своя страна отразяват аспектите на човешката *идентичност*. Описанието на механизмите на гласовата продукция и артикулацията като физиологичен процес е свързано с акустичните особености на речевия сигнал. Вокалният тракт с неговите модуляции и таксономията на фонационните типове илюстрира възможността да бъде идентифициран идиолектът на говорещата личност и да бъде създаден неговият гласов стереотип. В приложен аспект представената антропофонична методология за анализ предлага добри възможности за профилиране на личността по начина на говорене и способства за изграждане на речевите портрети. Втората глава („Глас и идентичност“) подготвя читателя за разбирането на емпиричните изследвания, представени в третата глава („Речевите портрети“).

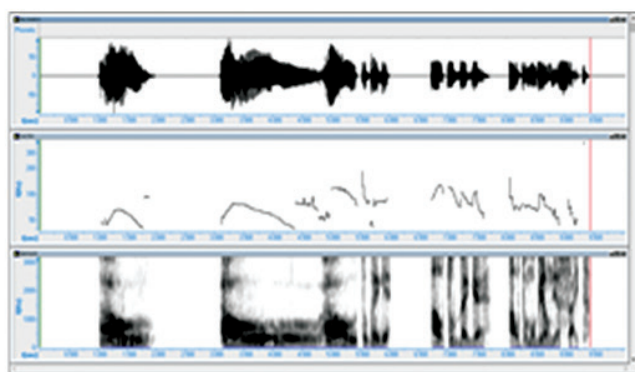
Третата глава на изследването илюстрира начините за създаване на речев портрет на говорещия субект въз основа на вербалната, паравербалната и екстравербалната информация. Самото профилиране е базирано на различни акустични параметри, които имат знаков (иконичен и индексален) характер и маркират гласовия стереотип на говорещия. Всичко това е обобщено в оригинален авторски модел на прозодичния семиозис, чиито конкретни слухови образи са представени аудиално (чрез сонаграми, интонограми и осцилограми) и мултимодално – чрез аудио-визуални канали на комуникацията. Инхерентната прозодична вариабилност е доказана експериментално на базата на три типа лингвистични променливи – *индикатори*, *маркери* и *гласови стереотипи*. Уникалните гласови специфики са интерпретирани многопланово – в

рамките на социолингвистиката (при разпознаване на диалекта, социолекта и чуждия акцент), психолингвистиката (за разпознаване на емоциите и психическите особености на личността), джендърната лингвистика (за определяне на биологичната и психологическата полава идентичност на говорещата личност), ортологията (за определяне на нивото на образованост на даден човек) и стилистиката (за разпознаване на маниера на говорене или на стилистичните конотации в дискурса). По такъв начин интерпретацията на изследваните отделни слухови образи или моделни стереотипни типизации на индивидуалното гласово поведение, обобщени в единни цялости, свидетелстват за прилагането на холистичен подход към изследването на живата реч. Илюстрирането и визуализацията на резултатите в изследването е осъществено благодарение на компетентното използване на специализирани за анализа на речта постижения на съвременните информационни технологии и на съответните им професионални мултимедийни програмни пакети, предназначени за постигането на различни аналитични цели в отраслите на приложната лингвистика и в частност – във фоноскопията и социофонетиката. Допълнителен принос за това има и използваният инструментариум от ресурси на мултиmodalната лингвистика като модерен технологичен изследователски дизайн за едновременно многомерно (многоканално) представяне на речеви явления, предназначен за целите на холистичната интерпретация.

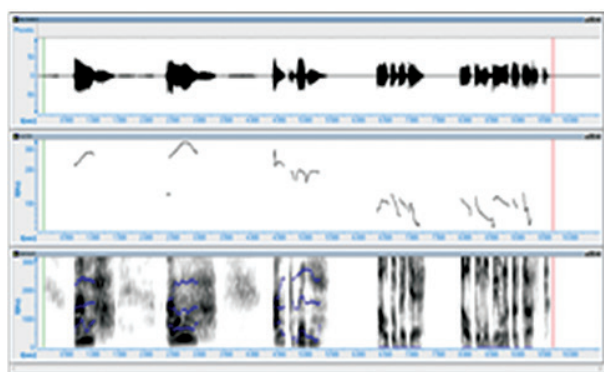
В заключителната част на монографичния труд се акцентира върху практико-приложния аспект на изследването на гласа. Посочени са и множеството възможни изследователски перспективи за по-нататъшната лингвистична работа в същата приложна област. Прецизното интегративно изследване на човешкия глас може да намери приложение не само в биометричните анализи за целите на криминалистиката, но също и в областта на разпознаване на речта от сферата на високите технологии.

Като цяло трудът представлява и първи по рода си опит за съставяне на системен университетски курс по лингвоперсонология, който теоретично и методологично да подпомогне биометричното изследване на гласовата характерология, нейната идентификация и разпознаване и да намери специфично приложение както при интерпретацията на човешката персоналност въз основа на превъплъщенията на човешкия глас, така и при разработката на гласовия интерфейс.

В заключение казаното дотук може да бъде илюстрирано с няколко речеви ексерпта, чиито акустични слухови образи онагледяват аудио-визуално представата за джендърната диференциация на говорещи, чиито гласове свидетелстват за сексуалната им ориентация към групата на мъжете, жените и травеститите:

Фиг. 1. Мъжки глас

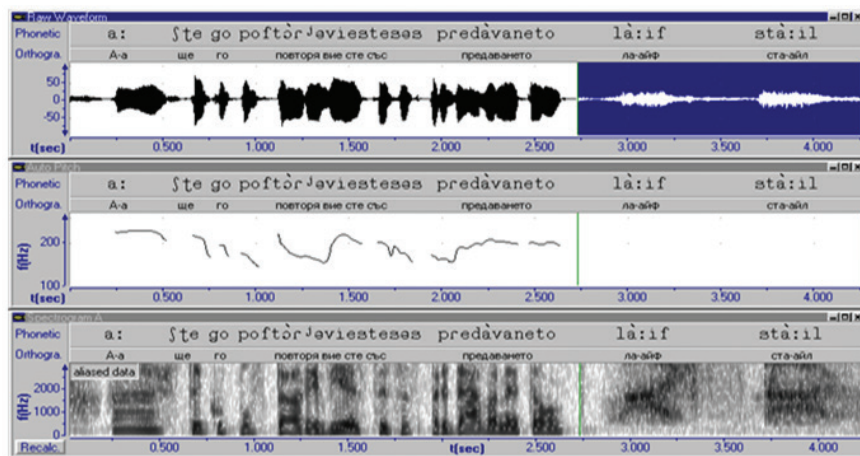
Фиг. 2. Женски глас

Контрастът на акустичните параметри се забелязва съвсем ясно по спектрите на двете звукоизлъчвания на записи от български реклами на автомобили (www.auto.bg) – чрез експресии на мъжкия глас (Фиг. 1: *Ау-ау, ауто бг – автомобилният сайт*) и експресии на женски глас

(Фиг. 2: *Ау-ау, ауто бг – автомобилната страст*). Що се отнася до спецификата на женския глас – като цяло той се възприема като по-висок от мъжкия. Това се дължи на факта, че гласните струни на мъжете са по-дебели и по-дълги, отколкото тези на жените, а дължината на вокалния тракт при жените е по-малка от тази на мъжете. Средното значение на честотата на основния тон при жените е около два пъти по-високо от това на мъжете. С оглед на емоциите прави впечатление, че жените са по-щедри при гласовите експресии на емоции от мъжете. Най-характерното за мъжкия джендърен сексоект (Фиг. 1) е вибрацията на гласа в ниския регистров диапазон при бавна скорост на темпото и удължаване на гласните като израз на върховно удоволствие, докато в женския джендърен сексоект (Фиг. 2) се наблюдава напрегнат писклив изговор във високия тонален диапазон и увеличена скорост на темпото – индикация за оргазъм.

Определянето на сексолекта на говорещи с транссексуална ориентация като характерен типов речев „портрет“ до скоро изобщо не е било предмет на вниманието на българската лингвистика. Първи опит за описание на тази специфична сексоектна проява в българското публично речево пространство е направено в рамките на наблюденията върху българските групови джендърни прояви от автора на настоящия принос.

На Фиг. 3 е представен речевият „портрет“ (акустичният образ) на гласа на травестит, радиоводещ на рекламно развлекателно предаване:

Фиг. 3. Джендърен сексоект на травестит

При джендърния сексоект на травестита се забелязва комбинация от фалцетна, придишателна и шепотна фонация, които се усещат доверително, изповедно. В стилистично отношение цялостното впечатление от този рекламен дискурс е, че придишателната и шепотната фонация, както и отпуснатият глас на фалцета конотират така информацията, че реципиентът да усеща внимание, ласкавост и „мекота“ в гласовата окраска.

Необходимостта от изучаване на фонетичните характеристики на българската реч, реализирани с гласове на хора от различен пол и различна джендърна идентичност, се мотивира в настоящето от практическите потребности на съвременното модерно общество и преди всичко от необходимостта от разработване на системи за автоматично разпознаване и синтез на звучаща реч. Човешкият глас се формира под влиянието на физически и биологически фактори. Наред с това различията във функционирането на гласните струни при мъжете и жените могат да бъдат предизвикани и вследствие на редица социални причини. И значенията на гласовия диапазон на честотата на основния тон при мъжете и жените в значителна степен също се припокриват. Това предоставя на индивида разнообразни възможности за вариране и дори травестиране с помощта на гласа (използване на речева маска), което зависи от условията на

комуникацията, емоционалното състояние на говорещия, нагласата и убеждението му за принадлежност към определена джендърна група и т. н. Половата стереотипизация поляризира гласовете най-общо като мъжки и женски и това дава основание по принцип да се говори за **стереотип на доминиращата мъжественост** (физическа маскулинност, агресивност, безцеремонност) и **стереотип на доминираща женственост** (женската мекост, толерантност, дружелюбност). Наличието на транссексуалните гласове с тяхното безспорно богатство на фонационни конотации и колоритност разрушават статуквото на традиционната дихотомия и насочват към извода, че усещането за гласов стереотип в джендърното пространство е относително, контекстуално зависимо и определенията като че ли все още са доста размити. Въпреки това обаче те дават реална представа за богатата гама от възможни нюанси на човешкия глас, а гласовият отпечатък е биометричната визитна картичка на личността.

Цитирана литература / References

- Актуални проблеми 2016: *Актуални проблеми на съвременната лингвистика. Юбилеен сборник в чест на проф. д.ф.н. д-р хон. кауза Стефана Димитрова*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. [Actualni problemi 2016: *Actualni problemi na savremennata lingvistika. Yubileen sbornik v chest na prof. d.f.n. d-r hon. kauza Stefana Dimitrova*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.]
- Белик 2009: Белик, А. А. *Культурная (социальная) антропология*. Учебное пособие. Москва: РГГУ. [Belik 2009: Belik, A. A. *Kul'turnaja (sotsial'naja) antropologija*. Uchebnoe posobie. Moskva: RGGU.]
- Димитрова 2015: Проф. д.ф.н. Стефана Димитрова: *Основната задача на съвременната лингвистика е да надникне по-дълбоко в мозъка на човека*. [Dimitrova 2015: Prof. d.f.n. Stefana Dimitrova: *Osnovnata zadacha na savremennata lingvistika e da nadnikne po-dalboko v mozaka na choveka*.] <<http://novoplovdiv.com/science/prof-d-f-n-stefana-dimitrova-osnovnata-zadacha-na-syvremennata-lingvistika-e-da-nadnikne-po-dylboko-v-mozyka-na-choveka>> [18/08/2015]
- Попов 2016: Попов, Д. *Лингвистична персонология*. Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“. [Popov 2016: Popov, D. *Lingvistichna personologiya*. Shumen: Universitetsko izdatelstvo „Episkop Konstantin Preslavski“.]
- Сепир 1993: Сепир, Э. *Избранные труды по языкознанию и культурологии*. Москва: Издательская группа «Прогресс». [Sapir 1993: Sapir, E. *Izbrannye trudy po yazykoznaniyu i kul'turologii*. Moskva: Izdatel'skaya gruppa «Progress».]
- Duranti 2003: Duranti, A. Language as Culture in U.S. Anthropology. Three Paradigms. – *Current Anthropology*, 2003, vol. 44, Nr. 3, 323 – 347.
- Duranti 2011: Duranti, A. Linguistic anthropology: Language as a non-neutral medium. – In: *The Cambridge Handbook of Sociolinguistics*. Edited by Raj Mesthrie. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lemke 2012: Lemke, J. L. Multimedia and discourse analysis. – In: *The Routledge Handbook of Discourse Analysis*. Edited by James Paul Gee and Michael Handford. London and New York: Routledge (Taylor & Francis Group Ltd).
- Rizzolatti et al. 2006: Rizzolatti G., L. Fogassi, V. Gallese. Mirrors in the Mind. – *Scientific American*. Band 295, Nr. 5, November 2006, 30 – 37.
- Salzmann et al. 2012: Salzmann Z., J. Stanlaw, N. Adachi. *Language, Culture, and Society: An Introduction to Linguistic Anthropology*. 5th Edition. Philadelphia: Westview Press.
- Sapir 1927: Sapir, E. Speech as a Personality Trait. – *American Journal of Sociology*, 1927, vol. 32, 892 – 905.

Linguistic Personology: A New Scientific Field in the Paradigm of Anthropological Linguistics

Dimitar Popov

Konstantin Preslavsky University of Shumen

popov@shu.bg

Abstract

The linguistic personology presents a new theoretical and applied scientific approach to the speaker characterization on the basis of the voice transformations in forensic phonetics. The applied aspect describes the physiognomic features of speech markers and their antropophonic indicators, which enable the construction of a personal speech profile on the basis of the interaction of two domains: the personal identity and the personal voice with its unique properties.

Key words: *linguistic personality, human voice, anthropological linguistics*

Езиковата култура в режим на диалог

Милен Томов

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – Българска академия на науките
tomovm@ibl.bas.bg

Резюме

В доклада се разглежда езиковото консултиране като специфична съвременна форма на езикова култура, която се осъществява в диалогичен режим, както и езиковата консултация (справка) като особен езиковедски жанр, използван при тази дейност. Обръща се внимание на институционализацията на езиковото консултиране и се описват накратко различните форми на дейност, осъществявани от Службата за езикови справки и консултации при Института за български език. Очертани са перспективите за модернизацията на езиковото консултиране чрез осигуряване на директен достъп до услугата в интернет посредством разработване на онлайн справочник за езикови справки, ориентиран към потребностите на широката публика.

Ключови думи: езиково консултиране, Служба за езикови справки и консултации, онлайн справочник за езикови справки

Важен теоретичен проблем на езиковата култура, на който досега не е обръщано достатъчно внимание, е разнообразието от използваните специфични форми и средства за осъществяването на тази научно-приложна дейност, както и типологията и жанровете на самите текстове, чрез които тя се реализира.

Езиковата култура като част от формите на съзнателно въздействие върху езика има своите характерни моменти както в езиковата нормализация и кодификация, така и в предоставянето на езикови консултации (или справки, съвети). При осъществяването на дейностите в тези два отделни аспекта се бори с различни видове текстове и с различни начини и средства за комуникация с езиковата общност, които могат да имат монологичен или диалогичен характер. За разлика от някои други теории теорията на езиковата култура работи с два основни вида текстове: нормативни и дескриптивни. Към нормативните текстове се отнасят кодифициращите (или регламентиращите) документи – речници, граматики и т.н., както и различни видове инструктивни текстове (езикови бележки, писмени и устни езикови справки и консултации, отговори на езикови въпроси и под.), а към дескриптивните – описанието на самата тази теория, описанието на теоретичните методи, принципи и критерии, прилагани в езиковата култура, както и описанието на състоянието на самата езикова култура в исторически и съвременен план.

Основно средство за директна комуникация между езиковедите и езиковата общност в рамките на езиковата култура е езиковото консултиране. Поради това службите за езикови справки и консултации, които осъществяват тази дейност, могат да се определят като точка на пресичане между науката и обществото. Основен за езиковото консултиране е **диалогичният начин на комуникация** между езиковеда и потребителя във формата на въпроси и отговори (а не

монологичният, какъвто е например в комуникацията чрез езикова бележка или при урока в езиковото обучение). Независимо дали се осъществява чрез писмен, телефонен или пряк личен диалог, езиковото консултиране представлява практическа и ориентирана директно към потребителя форма на езиковата култура, която може да се определи като *консултативна езикова култура*, като оказване на помощ или указание за действие с оглед на конкретна комуникативна ситуация. Езикови консултации се искат преди всичко тогава, когато са налице колебания при употребата на езика или несигурност в прилагането на правилата, като конкретните мотиви за търсене на специализирана езиковедска помощ могат да бъдат доста разнообразни (по-подробно за тях виж Томов / Tomov 2015).

Езиковото консултиране заема особено място сред останалите форми на езикова култура. Езиковата консултация (или справка) е специфичен жанр и представлява кратък устен (или писмен) текст с достъпно, лесно разбираемо съдържание. За разлика от езиковата бележка, чийто обект са предварително и нарочно подбрани от автора езикови проблеми, езиковата справка се предлага едва при съответно поискване (запитване) от потребител, а не преди това, т.е. инициативата при езиковото консултиране е обратна – не на езиковеда (консултиращия), а на потребителя (консултирания). Това предопределя и изключително индивидуалния характер на езиковото консултиране: всеки потребител получава отговор, създаден специално за неговия проблем и съобразен с неговите индивидуални знания и представи за езика, докато езиковата бележка има по-често оценъчен характер и в нея нерядко се проявява езиковата критика на автора ѝ.

Резултатът от запитването представлява решение на даден проблем от лицето, извършващо консултацията. Отговорът може да се състои не само от езикова информация (например за действието на определено правописно правило), но и от съвет в смисъл на директна или индиректна препоръка за действие в дадена комуникативна ситуация. В рамките на диалога потребителският езиков въпрос често е придружен от описание на обстоятелствата около възникването на проблема, както и от ценни подробности, които дават възможност за най-точно идентифициране на проблема и съответно за най-адекватно формулиране на отговора. Понякога обаче потребителят не само „консумира“ резултата, а и участва в процеса на вземането на решение (търсенето на отговор) чрез дискусия, възражение или чрез предоставяне на допълнителна информация. Получената информация или предложената инструкция в отговора често водят до допълнителни запитвания от страна на потребителя с цел доизясняване или аргументация или пък до молба за допълнителна препоръка, с което езиковедът е подтикван да заеме определено становище. Подобна оперативност не е възможна при останалите форми на езикова култура. Важно е също така да се отбележи, че диалогичната форма на езиковото консултиране е надежден начин да се получи ценна обратна връзка относно удовлетвореността или неудовлетвореността на потребителя от решението на проблема (обикновено потребителите приемат с благодарност предоставените им отговори). Езиковото консултиране може следователно да се разглежда като двупосочен процес на задоволяване на потребности, тъй като езиковедът е не по-малко заинтересован от успешното извършване на консултацията и от спечелването на потребителското доверие. Езиковите консултации по принцип се възприемат като езикова или нормативна инстанция¹ и поради това информацията, която се предоставя, се възприема почти неоспорвано от потребителите, така че на езиковедите, които дават езикови справки, се пада изключително висока отговорност.

В диалогичен режим се осъществяват и функциите на езиковото консултиране, свързани с култивирането (обработеността) на езика в чисто приложен аспект, когато например трябва да се вземе решение относно употребата на алтернативни начини на изразяване, при разрешаване на казуси или при заемане на становища по проблеми, които не могат да се разрешат чрез справка в граматика или речник.

¹ Въпросът с нормативния статут на даваните езикови справки и препоръки в различните държави стои по различен начин (за разликите например между България и Чехия виж Uhlířová, Tomov 2008).

Езиковото консултиране като форма на езикова култура представлява институционална дейност. Службите за езикови справки и консултации са институции, които реагират на езиковите проблеми на обществото. Големият интерес към тях свидетелства за потребността на езиковата общност от такъв вид експертна инстанция, която да предоставя езикови съвети и информация и да гарантира сигурност при възникващи колебания в употребата на езика. Работата на службите за езикови справки е тясно свързана с функциите и целите на организациите, към които принадлежат (научни институти, издателства, университети или езикови дружества).

Поддържането на служба за езикови справки и консултации е съществена част от дейността на Секцията за съвременен български език към Института за български език при БАН. На езиковото консултиране сътрудниците на Секцията се посвещават още от самото ѝ създаване в началото на петдесетте години на XX в., когато в рамките на звеното се обособява съществуващата до днес Служба за езикови справки и консултации, отначало носеща името Служба за даване на консултации и справки относно правописни, правоговорни и стилни въпроси (по-подробно виж Томов / Tomov 1995: 440). Веднага след основаването на Службата помощта ѝ започва да се търси от различни институции и отделни лица, за които са извършени многобройни устни и писмени справки по различни въпроси, съхранени в архив и отразяващи по своеобразен, но достатъчно обективен начин тогавашната езикова действителност. Със създаването на Службата се установява траен социален контакт на езиковедите с различни среди от обществото и се събужда активен интерес към езиковите въпроси, като целта е също така да се стабилизира и разширява авторитетът на езиковедската работа.

Службата за езикови справки и консултации използва и допълнителни форми на контакт с езиковата общност, които съпътстват същинското езиково консултиране, напр. отговори на живо в радио- и телевизионни предавания, публикационна и лекционна дейност за разясняване на езикови въпроси, провеждане на информационни кампании и езиково консултиране в социалните мрежи. Всички тези разнообразни дейности целят привличането на публиката за активно сътрудничество, както и стимулиране на обществения и личния интерес към езика.

Езиковото консултиране от своя страна представлява важна работна област за езиковедите, като осигурява един обширен корпус от потребителски въпроси, който дава възможност за научни изследвания, тъй като чрез регистрираните емпирични данни може да се наблюдават промените в езиковите норми и нагласите на говорещите към тях, развойните тенденции в книжовния език, както и проблемите на езиковокомуникативно равнище (по-подробно виж Томов / Tomov 2016). За времето на съществуването на Службата за езикови справки и консултации при Института за български език е набран архив (дневници, картотека и други материали), чиито данни отразяват адекватно езиковата практика и позволяват да се правят разнообразни наблюдения и заключения. През последните няколко години в Секцията за съвременен български език е изградена и електронна база данни с въпроси, отразяващи случаите на колебания в българския език. След съответния съдържателен и количествен анализ регистрираните запитвания се вземат под внимание при нормативната дейност на езиковедите, като по този начин чрез изявените си потребности членовете на езиковата общност дават своя принос към обхвата на кодификацията.

Развитието на информационните технологии неминуемо оказва влияние върху начините на работа на службите за езикови справки и предлага нови форми за предоставяне на информация и за директен диалог с потребителите. Към момента Службата за езикови справки разполага с три канала за връзка: по телефона (стационарен и мобилен), по електронната поща и по традиционната поща. Днес повечето въпроси постъпват традиционно по телефона, а запитванията отскоро вече могат да достигат до Службата и чрез интернет. Интересът към езикови справки посредством имейл нараства извънредно много във връзка с повишената нагласа у потребителите да търсят услуги по електронен път, като за сметка на това писмените запитвания по традиционната поща са по-редки.

Важна стъпка в бъдещото развитие на Службата е ориентирането към нови форми на езиково консултантска дейност. В момента езиковото консултиране се извършва единствено от лица

– чрез жив контакт или чрез кореспонденция. Засилващото се в обществото изискване относно възможността за търсене на езикова информация в интернет е повод за неотложна електронизация и модернизация на езиковите справки, която да повиши тяхната ефективност в днешните условия на развитие на информационните технологии. Екипът на Секцията за съвременен български език има намерение да отговори на това изискване със създаване на електронен онлайн справочник за езикови справки, съответстващ по своето съдържание и организация на характера на запитванията и на обхвата на езиковата проблематика, която се проявява в постъпващите потребителски въпроси. Така потребителите ще могат самостоятелно да търсят отговорите на езикови въпроси по възможно най-лесен и удобен за тях начин, без ограничение във времето и пространството, т.е. независимо от работното време на Службата за езикови справки. Важно предимство на онлайн справочника ще бъде и предоставянето на достъп до информация на българските езикови общности и институции зад граница, които не разполагат с необходимите източници за справки и много често изпитват затруднения в комуникацията си със Службата. Екипът очаква също така новата онлайн услуга да привлече и потребители, които до този момент не са се обръщали към Службата за езикови справки и консултации чрез имейл или по телефона.

Приносът на онлайн справочника към работата на Службата за езикови справки се заключава между другото и в очакваното намаляване на броя на т.нар. „рутинни“ и многократно повтарящи се въпроси и насочването на научноизследователския ресурс към онези запитвания, чийто отговор в наличните справочници не е напълно ясен, еднозначен или достатъчно инструктивен за потребителя, както и към случаите, които изискват нови кодификаторски решения.

Независимо от предвиждания онлайн достъп до уникалния по рода си езиков материал на Службата за езикови справки и консултации традиционната комуникация с потребителите по телефона и електронната поща ще бъде запазена и занапред, за да се поддържа живият диалог с езиковата общност, на който нейните членове настоятелно държат.

В условията на съществуващата конкуренция в интернет пространството Службата за езикови справки и консултации трябва да бъде достатъчно атрактивна, като същевременно запазва и утвърждава институционалния си авторитет на водещо академично звено по проблемите на книжовния език, изграждащо мост между науката и обществото.

Цитирана литература / References

- Томов 1995: Томов, М. Любомир Андрейчин и Секцията за съвременен български език в периода на нейното създаване. – *Български език*, 5 – 6, с. 437 – 442. [Tomov 1995: Tomov, M. Lyubomir Andreychin i Sektsiyata za savremenен balgarski ezik v perioda na neynoto sazdavane. – *Balgarski ezik*, 5 – 6, 437 – 442.]
- Томов 2015: Томов, М. Езиковото консултиране: езикова култура „при поискване“. – В: *Славистиката и българистиката днес: въпроси, идеи, посоки. Сборник с доклади от международната конференция по повод 20-годишнината от създаването на специалност Славянска филология (Благоевград, 16 – 18 октомври 2014 г.)*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, с. 534 – 538. [Tomov 2015: Tomov, M. Ezikovoto konsultirane: ezikova kultura „pri poiskvane“. – In: *Slavistikata i balgaristikata dnes: vaprosi, idei, posoki. Sbornik s dokladi ot mezhdunarodnata konferentsiya po povod 20-godishninata ot sazdavaneto na spetsialnost Slavyanska filologiya (Blagoevgrad, 16 – 18 oktomvri 2014 g.)*. Blagoevgrad: UI „Neofit Rilski“, 534 – 538.]
- Томов 2016: Томов, М. Въпросите към Службата за езикови справки и консултации като източник на информация за съвременната правописна норма и практика. – *Български език*, 4, с. 30 – 40. [Tomov 2016: Tomov, M. Vaprosite kam Sluzhbata za ezikovi spravki i konsultatsii като iztochnik na informatsiya za savremennata pravopisna norma i praktika. – *Balgarski ezik*, 4, 30 – 40.]
- Uhlířová, Tomov 2008: Uhlířová, L., Tomov, M. Jazykové poradenství v Bulharsku: blízké a odlišné zároveň. – *Naše řeč*, 91, 4, 206 – 213.

Language Cultivation in Dialogue Mode

MilenTomov

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences
tomovm@ibl.bas.bg

Abstract

This paper considers the Language Consulting as a specific modern form of language cultivation that is implemented in absolutely dialogue mode, and the Language Consultation itself as a particular linguistic genre, used for this activity. Attention is drawn to the institutionalization of the language Consulting and the various forms of activities carried out by the Language Information and Consultations Service at the Institute for Bulgarian Language are briefly described. The paper also outlines the prospects for the modernization of the Language Consulting by providing direct access to this service on the Internet through the development of an on-line handbook for language consultations oriented to the general public's needs.

Keywords: *Language consulting, language counseling, Language Information and Consultations Service, on-line handbook for language consultations*

За синтактичната семантика – нагледно

Калина Викторова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – Българска академия на науките
kalinavik@abv.bg

Резюме

В статията се разглежда синтактичната семантика на личните местоимения в българския език, която става основа за формулиране на практически правила, важни за обучението по български език. Синтактичната семантика и структурният модел на конструкцията с удвоено допълнение се интерпретират в рамката на комуникативния акт.

Ключови думи: лични местоимения, синтактична семантика, подлог, удвоено доопълнение

Обръщам внимание на основни и изследвани езикови употреби не за да припомня, а да актуализирам по-категорично тези синтактични положения, които показват по абсолютен начин системността в езиковите структури на личните местоимения, движени от синтактичната семантика. Системата на личните местоимения е изключително устойчива и въпреки това именно в нейните употреби се отразяват развойните процеси към аналитизъм в българския език. И въпреки установената традиция за назоваването на формите им в именителен, винителен и дателен падеж (падежи няма) да се говори за синтактичните им функции. Или да се обяснява и обръща внимание в учебния процес на тази изключителна особеност в българския език – възможността личните местоимения да не придружават задължително спрегаемия глагол – особено местоимението *аз* за 1 л. ед. ч. (срв. английски, френски, немски) – в контактна позиция функцията се усложнява.

Осмислянето на синтактичната семантика на основните форми на личните местоимения: *аз, ти, той, тя, то, ние, вие, те* – не като форми за именителен падеж, както бяха зададени, а като подлози, се случи на дежурството ми на „Езикови справки“. Зададени бяха въпроси, на пръв поглед свързани със съгласуването: примерите бяха еднотипни, но проблемът беше кой е подлогът, за да се съгласува правилно. Ето един от примерите: *Единствената надежда бил/била флотът*. В този случай подлогът малко по-трудно се определя. При колебание се използва заместването на подлога с лично местоимение, не ми помогна именителният падеж. Подлогът единствен е синтактично самостоятелен, неговата синтактична семантика е да определя, да управлява, да налага съгласуването по лице, число и род. Той задължава в изречението (в предикативната структура), той е главният подчинител. А сега да видим какво се получава: израз *Единствената надежда* замества с лич. мест. 3 л. ед.ч. ж.р. *тя* – *Тя била флотът*. Не става, не е ясно. Опитваме другия вариант, замества израз *флотът* с лич. мест. 3 л. ед.ч. м.р. *той* – *Единствената надежда бил той (флотът)*. Всичко е точно, значи съгласуването трябва да върви с подлога, заместен от личното местоимение *той* – *флотът*. Аналитичните тенденции

в развоя на българския език дават отражение в областта на синтактичното съгласуване, понякога се явяват колебания и затруднения (е, няма падежи), но винаги може да се намери път към правилото – сказуемото да се съгласува с подлога. Колебанието при съгласуване на подлога и сказуемото, когато то е изразено с причастна форма на -л, а подлогът и сказуемното определение са членувани, може да се разреши, като се използва субституцията (замяната на подлога с личното местоимение) (Викторова / Viktorova 1977: 433).

Когато написах тази бележка, осмислих правилото и неговото практическо приложение не само за съгласуването, но и за употребата на пълния член.: „... е предметът на мисълта, подлогът в изречението, който винаги можем най-точно да определим, като го заместим с лично местоимение – той, тя, то“ (Викторова / Viktorova 1977: 433). Бях много доволна, че най-сетне работи безотказно това приложение за членуването на подлога в мъжки род с пълния член -*ът* или -*ят*. Прерових граматиките дотогава и не намерих подобни или близки предложения. Личните местоимения винаги се представяха в таблица: именителен, винителен, дателен падеж, а за подлога – че е предмет на мисълта и се търси с въпросите *кой, що*. В „Основна българска граматика“ на Л. Андрейчин има едно изречение в частта за подлога: „Подлогът стои винаги в именителен падеж“ (Андрейчин / Andreychin 1942: 429). След излизане на езиковата ми бележка в сп. „Български език“ се взе решение в Секцията за съвременен български език правилото да се популяризира. И в нашите беседи и популярни участия то винаги се представяше и предлагаше като бързо решение на възникналия въпрос „има ли тук пълен член, или няма“. Правилото за заместване на подлога с лично местоимение показва кой е подлогът в изречението и ако е в мъжки род, да се членува с пълен член. Нормативен статут то получи, когато бе представено в Увода на Правописния речник на българския книжовен език (1983 г.) от проф. Й. Пенчев, тъй като бях филолог-специалист и не можех да бъда от авторите на Увода.

И без да се навлиза в противоречие, много би ми се искало в учебниците да се среща ясно и разбираемо формулирано правилото, че формите *аз, ти, той, тя, то, ние, вие, те* на личните местоимения **са винаги подлози в изречението**. А когато се говори за подлога, да се представя правилото за заместването му със съответното лично местоимение, което работи без изключения, независимо как е изразен този подлог – чрез съществително, причастие, прилагателно или числително. Така в учебния процес, натоварен с доста абстрактната граматична терминология, се внася с лекота и простота, с възможност за ясно възприемане правилото за откриване на подлога и за членуването му с пълен член -*ът* /-*ят* в м.р. ед.ч. Само трябва да се подчертава, че *аз-ти-той-тя-то-ние-вие-те са винаги подлози, стоят в позиция подлог* (нали са в именителен падеж).

Какво ни показват другите форми на личните местоимения, обектните форми – останалите падежни форми: *мене, ме, тебе, те, ти*, които така категорично и непроменливо присъстват в езика, без никакви колебания и промени във формалния си израз – задължителен формален показател на конструкцията удвоено допълнение. Данните в писмените паметници от XII в. дават основание да се мисли за много по-ранен развой, тъй като примерите отразяват разговорна употреба. Превръщането на една особеност на устната реч в структурна черта на българския език показва, характеризира развойните тенденции към аналитизъм в него (Викторова / Viktorova 1995). Искам да обърна внимание на самостоятелния път на развитие на местоименното удвояване на обекта за 1 и 2 лице единствено число, който е различен от този при съществителните имена и е по-ранен от тях. За основните конституенти на конструкцията – местоименните клитики – има относително явни данни в старобългарските и среднобългарските паметници, както и в диалектите. Ще посоча само два примера за удвояването в старобългарски при личните местоимения за 1 и 2 лице: „Дано ми мене въ вас испълни слово божие. Чедо отпущаятъ ти се тебе греси твои“ (осъвременявам графиката, К.В.), които категорично показват, че вече е създаден структурният модел. Засвидетелствана като структура в старобългарския език, конструкцията стабилно функционира до днес: *Дадено ми е на мене за вас да изпълня словото божие. Чедо, прощават ти се на тебе греховете*. Какво ни разкрива тази конструкция на устната

реч за 1 и 2 лице единствено число в комуникативния акт. Това е **конструкция на говорещото лице** – нейните форми изразяват едновременно определяне на АЗ и ТИ и на речев акт – за обръщане с реч към някого, който е двойно маркиран с дълга и кратка местоименна форма.

Синтактичната семантика на конструкцията съдържа уникалната възможност да представи говорещия и слушащия в определени комуникативни рамки: *мене ме, на мене ми* (*Аз ти казвам нещо за себе си*), *тебе те, на тебе ти* (*Аз ти казвам нещо за тебе*). Този двоен дейксис се характеризира с отношението *лице към лице* – говорещият изразява по недиректен начин своето АЗ – създава се конструкция на себеизвестяването, специфична форма на диалога, на разговора. Говорещото лице очертава пространството между него и слушащия, използва един от възможните начини на системата за производство на конструкция, с която да означа не само своето място в комуникативния акт, но и това на слушащия. Осъществен е един семантичен модел – вид езиково съобщение на говорещото лице чрез обектност на субекта. Човекът от миналото, средновековният човек се е мислил и възприемал като обект на действието в редица житейски ситуации. В българския език формите на конструкцията са задължителни при употребата на безличните изрази с пряко и косвено допълнение (обект), които винаги могат да се удвоят, и обикновено изразяват състояние на лице: *боли ме, мъчно ми е, няма те, не ме свърта, весело ми е, провървя ти, дожаля ми, сърби те* и т.н. Говорещото лице използва вътрешни за системата механизми за производство на конструкция, с която да означа своето място в комуникативния акт, да изрази своята субектност, така АЗ се вмества в обектна форма:

*Мене ми е странно – ето те пред мен, мене ми е жадно – гледам те пленен,
мене ми е страшно – дишаш ти за мен, мене ми е тъмно, тъмно в ясен ден.*

(П. К. Яворов, *Среца*)

Всъщност разкрива се едно съществено разграничаване, подкрепяно и от данните от историческия развой, за участие при 1 и 2 лице и за неучастие при 3 лице в комуникативния акт, в ситуацията на изказването. Очертават се два вида удвояване, приблизително паралелни синтактични процеси: при личните местоимения за 1 и 2 лице, от една страна, и при съществителните имена заедно с третоличното местоимение, от друга, с продължило развитие до съвременния език. Докато удвояването при личните местоимения в 1 и 2 лице е засвидетелствано структурно завършено като конструкция на говорещото лице, характерна за разговорната реч, с по-ограничена употреба в съвременния език. Неговата синтактична семантика и структурен модел са един от най-ранните белези на аналитични промени, настъпващи в развоя на българския език.

Функционално системата на личните местоимения участва същностно в развитието на граматичния строй на езика. Основните форми на личните местоимения като формални показатели на подлога напускат тази позиция, освобождават формално лицето, тъй като то се заявява експлицитно от глаголното окончание. Но те запазват своята семантика и синтактичната си самостоятелност като изразители на категорията и управляват сказуемната употреба. В развоя към аналитизъм тази система е изключително устойчива, защото е законодател на основното отношение на зависимост на сказуемното от подлога.

Цитирана литература / References

- Андрейчин 1942: Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София: Хемус. [Andreychin 1942: Andreychin, L. *Osnovna balgarska gramatika*. Sofia: Hemus.]
- Викторова 1977: Викторова, К. Неясни случаи на съгласуване на сказуемното с подлога по род. – *Български език*, XXVII, 5, с. 432 – 433. [Viktorova 1977: Viktorova, K. Neyasni sluchai na saglasuvane na skazuemoto s podloga po rod. – *Balgarski ezik*, XXVII, 5, 432 – 433.]
- Викторова 1995: Викторова, К. Типологическа характеристика на конструкцията удвоено допълнение. – В: *Проблеми на граматичната система на българския език*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, с. 222 – 259. [Viktorova 1995: Viktorova, K. Tipologicheska harakteristika na konstruksiyata udvoeno dopalnenie. – In: *Problemi na gramatichnata sistema na balgarskiya ezik*. Sofia: AI „Prof. M. Drinov“, 222 – 259.]

About the Sintactic Semantics – Visually

Kalina Viktorova

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences

kalinavik@abv.bg

Abstract

The sintactic semantics of personal pronouns in Bulgarian language, which is the basis for formulating important for Bulgarian language learning practical rules are considered in the paper. The sintactic semantics and the structural model of the construction with doubled object are interpreted within the framework of the communicative act.

Key words: *personal pronouns, sintactic semantics, subject, doubled object*

Дублетност при миналите страдателни причастия на *-н* и *-т* в съвременния български книжовен език. Преглед на кодификацията

Жанета Златева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – Българска академия на науките
zhaneta.zlateva@abv.bg

Резюме

Предмет на статията е дублетността при миналите страдателни причастия на *-н* и *-т* в съвременния български книжовен език. На базата на трите академични правописни речника в статията се проследяват кодификаторските решения относно дублетните форми при миналите страдателни причастия и се търси отговор на въпроса как кодификацията прилага изискванията към книжовния език за системност, унификация и избягване на редундантността по отношение на исторически наследени дублетни форми, силно вкоренени в узуса и в системата на езика.

Ключови думи: дублетност, минали страдателни причастия, кодификация, книжовен език

Дублетността при миналите страдателни причастия е една от най-устойчивите прояви на дублетност в глаголната система на българския книжовен език, тъй като става въпрос за исторически наследени дублетни форми. Характерно за миналите страдателни причастия като категория е, че те се образуват от аористната основа предимно на преходни глаголи, както и от някои непреходни възвратни глаголи. В български минали страдателни причастия се образуват както от глаголи от свършен, така и от глаголи от несвършен вид. Тъй като една от причините за дублетност при миналите страдателни причастия на *-н* и *-т* е използването не само на миналата свършена, но и на миналата несвършена глаголна основа при образуването на формите, т.е. става въпрос за дублетност, породена от граматическа несистемност, цел на настоящата статия е да се проследи по какъв начин кодификацията се опитва да подчини изключенията на системата.

Предмет на статията е дублетността при миналите страдателни причастия, образувани от пет основни глагола, чиято сегашна основа завършва на *-ея* (*вея*, *грея*, *лея*, *нея* и *сея*), и от техните производни глаголи. Тези причастия имат две дублетни, изофункционални форми – на *-н* и на *-т* (*вян* и *вят*), като при някои глаголи се среща и трета дублетна форма на *-н*, образувана от миналата несвършена глаголна основа (*веян*). Динамиката на дублетността при миналите страдателни причастия на *-н* и на *-т* е проследена въз основа на трите академични речника: ПРСБКЕ / PRSBKE 1983, НПР / NPR 2002 и ОПР Глаголи / OPR Glagoli 2016.

Първата таблица съпоставя кодификацията на дублетността при формите за миналите страдателни причастия на петте основни глагола според трите академични речника. И петте глагола са преходни, от несвършен вид. Преходността в случая е ключов критерий, който обяснява липсата на дублетност при други основни глаголи на *-ея* като *зрея*, *рея* (*се*) и *смея* (*се*). Както беше

споменато, дублетността при тези пет основни глагола е един от най-устойчивите примери за дублетност в глаголната система на съвременния български език. Големият брой представячни глаголи, производни от тези пет глагола, доказва, че става въпрос за глаголи с висока честота на употреба, което вероятно е и една от причините, възпрепятстващи надделяването на една от двете (или трите) дублетни форми при миналите страдателни причастия въпреки закона за езикова икономия и тенденциите към намаляване на редувантността в системата.

С изключение на глагола *пея* останалите глаголи първоначално имат по три дублетни форми за минало страдателно причастие: на *-н*, на *-т* и образуваната от несвършената глаголна основа форма на *-еян*. Прави впечатление, че през 2002 г. форми за единствено и за множествено число на формата на *-еян* има само глаголът *вея*. При глаголите *грея* и *лея* е дадена само формата за ед. ч.: *греян*, *леян*, което говори за опит за ограничаване на употребата на тези форми, а при глагола *сея* формата на *-еян* отсъства. В този смисъл в съответствие със стремежа да не се поддържат форми с еднаква функция, както и в съответствие със стремежа към унификация – минали страдателни причастия да се образуват само от глаголната основа за минало свършено време, личи тенденцията формите на *-еян* да бъдат ограничени. Тези тенденция е доведена докрай през 2016 г., когато формите на *-еян* напълно отпадат от словника като следствие от отпадането на дублетността при формите за минало свършено време на глаголите на *-ея*: „Отпада дублетността при форми като *завях*, *грях* (не: *завеях*, *греях*)“ (ОПР Глаголи / OPR Glagoli 2016: 23).

Т а б л и ц а 1.

Дублетност при формите за минали страдателни причастия на основните глаголи

Глагол	Година		
	1983	2002	2016
вея	вян, вени, вят, вети и веян, веяни	веян, веяни, вян, вени и вят, вети	вян и вят, вени и вети
грея	грян, грени, грят, грети, греян	грян, грени, грят, грети, греян	грян и грят, грени и грети
лея	леян, леяни, лян, лени и лят, лети	лян, лени, лят, лети, леян	лян и лят, лени и лети
пея	пят, пети и пян, пени	пят, пети и пян, пени	пян и пят, пени и пети
сея	сят, сети и сеян, сеяни	сян и сят	сян и сят, сени и сети

Картината при проследяването на дублетността обаче се усложнява при съпоставката на кодификацията на миналите страдателни причастия на представячните глаголи, образувани от петте основни глагола. Представките не само внасят промяна в значението на глаголите, но и променят вида на глагола от несвършен в свършен. Сравнението на кодификацията във втората таблица¹ показва, че още през 1983 г. има тенденция причастните форми на *-еян* при представячните глаголи да се ограничат. Най-голямо е колебанието при производните глаголи от безпредставячните *вея* и *сея*, най-единна е парадигмата при производните глаголи от *грея*, *лея* и *пея*.

В НПР / NPR 2002 е използван друг подход с цел унификация – при всеки от представячните глаголи е дадена препратка към парадигмата на основния глагол. Препратка има и при непреходни глаголи, които не образуват страдателно причастие – като *изгрея*, което подсказва, че препратката се отнася по-скоро за спрежението на глагола и миналите деятелни причастия, а не акцентира върху формите на миналото страдателно причастие. Този подход би могъл да означава, че кодификацията в случая е по-скоро прескриптивна: запазва състоянието от 1983 г., от една страна; от друга – посредством препращането към основния глагол се прави опит да се уеднакви парадигмата, като същевременно на системата се дава толеранс, за да могат по-перспективните форми да надделят.

¹ Поради големия брой представячни глаголи таблицата съдържа само представителна извадка на някои производни глаголи с дублетност във формите за минало страдателно причастие.

В ОНР Глаголи / OPR Glagoli 2016 дублетността при формите за минали страдателни причастия на производните глаголи от петте основни глагола е последователно въведена. Както и при основните глаголи причастните форми на *-еян* отпадат от словника. При отделни лексеми обаче се наблюдава разпадане на дублетността – една от двете форми надделява, като не може категорично да се твърди, че една от двете наставки е по-перспективна: **повея** – *повян, повени*; **подвея** – *подвян, подвени*; **позавея** – *позавян, позавени*; **подгрея** – *подгрян, подгрени*, но **попрегрея** – *попрегрят, попрегрети*; **залея (се)** – *заят, залети*; **попрелея** – *попрелят, попрелети* и др. Прегледът на случаите на разпад на дублетността показва, че единствено при глагола *вея* има тенденция миналите страдателни причастия да се образуват с наставка *-н*. При другите основни глаголи няма основание да се твърди, че има закрепване на съответните производни глаголи към една от двете наставки: **залея (се)** – *заят, залети*, **пополея** – *пополят, пополети* но **изпозалея** – *изпозаян, изпозалени*. Що се отнася до възможността дублетността да се разпада (да има закрепване към една от наставките) при производни глаголи, които развиват и преносни или абстрактни значения, все още не може да се говори за такава тенденция. Стремеж към такава диференциация би могъл да се отчете само при глаголите **поотсея** – *поотсят, поотсети* и **попресея** – *попресят, попресети*.

Дублетност във формите за минало страдателно причастие в ОНР Глаголи / OPR Glagoli 2016 е въведена за първи път при глагола *осмея* – *осмян и осмят* (в ПРСБКЕ 1983 – само *осмян*; в ННР / NPR 2002 – препратка към глагола *смея (се)*, както и при глагола *всея* (*всян и всят*; в ПРСБКЕ / PRSBKE 1983 – само *всят*). А що се отнася до глаголи от несвършен вид, вторично образувани от представъчните глаголи от свършен вид, при тях формите за минало страдателно причастие еднозначно се образуват с наставка *-н*: *довяван, сгряван, изпяван*.

Т а б л и ц а 2.

Дублетност при формите за минали страдателни причастия на производните глаголи

Глагол	Година		
	1983	2002	2016
вея – производни глаголи	довея – довян, довени, довят, довети и довеян повея – повеян, повеяни и повят, повеи подвея – подвеян, подвеяни; подвян, подвени и подвят, подвети	довея – вж. вея повея – вж. вея подвея – вж. вея	довея – довян и довят, довени и довети Но: повея – повян, повени подвея – подвян, подвени
грея – производни глаголи	огрея – огрян, огрени и огрят, огрети погрея – погрят, погрети и погрян, погрени подгрея – подгрят, подгрети, подгрян, подгрени и подгреян, подгреяни	огрея – вж. грея погрея – вж. грея подгрея – вж. грея	огрея – огрян и огрят, огрени и огрети Но: погрея – погрян, погрени подгрея – подгрян, подгрени попрегрея – попрегрят, попрегрети
лея – производни глаголи	облея (се) – облян, облени и облят, облети излея – излян, излени и излят, излети залея – заян, залени и заят, залети изпозалея – изпозаян, изпозалени и изпозаят, изпозалети попрелея – попрелян, попрелени и попрелят, попрелети	облея (се) – вж. лея излея – вж. лея залея (се) – вж. лея изпозалея – вж. лея пополея – вж. лея попрелея – вж. лея	облея (се) – облян и облят, облени и облети излея – излян и излят, излени и излети Но: залея (се) – заят, залети изпозалея – изпозаян, изпозалени пополея – пополят, пополети попрелея – попрелят, попрелети

пея – производни глаголи	изпея – изпян, изпени и изпят, изпети запея – запян, запени и запят, запети позапея – позапят, позапети и позапян, позапени	изпея – вж. пея запея – вж. пея позапея – вж. пея	изпея – изпян и изпят, изпени и изпети запея – запян и запят, запени и запети позапея – позапян и позапят, позапени и позапети
сея – производни глаголи	засея – засян, засени и засят, засети насея – насят, насети, насян, насени и насян, насяни посея – посят, посети и посеян, посеяни поотсея – поотсят, поотсети, поотсян, поотсени поотсян, поотсеяни попресея – попресят, попресети и попресеян, попресеяни	засея – вж. сея насея – вж. сея поотсея – вж. сея посея – вж. сея попресея – вж. сея	засея – засян и засят, засени и засети насея – насян и насят, насени и насети посея – посян и посят, посени и посети Но: поотсея – поотсят, поотсети попресея – попресят, попресети

В заключение на направения преглед може да обобщим, че кодификацията на дублетността при миналите страдателни причастия на *-н* и *-т* е по-скоро балансирана и насочена към отчитане на спецификата на формите. Кодификацията е съобразена с факта, че става въпрос за исторически наследени форми, силно закрепени в езика и в езиковото съзнание на носителите му, с форми, при които все още няма тенденция към диференциране на значенията на двата дублета. В същото време кодификацията се стреми към унификация – към изключването на причастните форми, образувани от миналата несвършена глаголна основа, които са в разрез с общото правило за образуване на миналите страдателни причастия от миналата свършената глаголна основа. А инструментът, с който кодификацията си служи по пътя към тази унификация, е тъкмо допускането, поддържането или ограничаването на дублетните форми в системата.

Цитирана литература / References

- НПР 2002: *Нов правописен речник на българския език*. София: Хейзъл. [NPR 2002: *Nov pravopisen rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia: Heyzal.]
- ОПР Глаголи 2016: *Официален правописен речник на българския език. Глаголи*. София: Просвета. [OPR Glagoli 2016: *Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik. Glagoli*. Sofia: Prosveta.]
- ПРСБКЕ 1983: *Правописен речник на съвременния български книжовен език*. София: Издателство на БАН. [PRSBKE 1983: *Pravopisen rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.]

Doublets by Past Passive Participles with Suffixes *-n* and *-t* in the Contemporary Bulgarian Standard Language. Overview of the Codification

Zhaneta Zlateva

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences

zhaneta.zlateva@abv.bg

Abstract

The paper gives an overview of the codification of the doublets by the past passive participles in the Bulgarian contemporary language. It's about how codification deals with isofunctional forms that are very strong consolidated in the usage. The overview is based on the academic dictionaries of Bulgarian standard language – from the first one to the ongoing one.

Keywords: *doublets, past passive participles, codification, standard language*

Някои особени случаи на употреба на главни букви

Илияна Кунева, Лора Микова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – Българска академия на науките
iliana.kuneva@gmail.com, mikova.lora@gmail.com

Резюме

Статията разглежда някои проблемни случаи при употребата на главни букви при съставни собствени имена.

Ключови думи: български език, правопис, главни букви, съставни собствени имена

Употребата на главна буква при съставни собствени имена, които могат да съдържат или да не съдържат друго собствено име, е регламентирана в *Официалния правописен речник на българския език* (ОПР / OPR 2012) в точки 39.1. и 39.2. Тъй като тези имена често се перифразират или се съкращават до едносъставно собствено име, запазването на главната буква в тези случаи също е регламентирано в точки 39.3. и 39.3.1.: *Министерството на здравеопазването* и *Здравното министерство*, *Академията* в м. *Българска академия на науките*. Въпреки че тези правила действат отдавна, в писмената практика се срещат неправилни употреби на главна буква най-вече при имена на институции и при словосъчетания, които погрешно се смятат за съставни собствени имена.

Имена като *Народен театър „Иван Вазов“*¹ или *Софийски университет „Свети Климент Охридски“* се състоят от категоризиращ израз (*Народен театър*, *Софийски университет*) и приложение (*„Иван Вазов“*, *„Свети Климент Охридски“*). Двата компонента заедно оформят съставното собствено име, което по правилата се пише с начална главна буква. Началната главна буква при тези случаи е причина да се допускат грешки при имената, които започват с числително редно: *44-то народно събрание* понякога грешно се пише *44-то Народно събрание*. Числителното име е част от собственото име и се явява като първа негова съставка (независимо от това, че се изписва с цифри, а не с думи). В тези случаи няма основание да се употребява главна буква при думата след числителното.

Едно от най-честите правописни колебания е употребата на главна буква при категоризиращи думи или изрази, за които е трудно да се прецени дали са част от собственото име, или не. Дори в рамките на една и съща семантична група се наблюдава различно оформяне по отношение на главната буква: например *стадион „Славия“*, но при *Национален стадион „Васил Левски“* започва да се пише главна буква. Особеност има и при перифразирането на такива имена или съчетания. В названието *Катедра по български език* се пише само една главна буква

¹ Примерите са от архива на Службата за езикови справки и консултации и от интернет.

при първата дума, но при *катедра* „Български език“ с главна буква се пише само приложението, което е собственото име, а *катедра* е категоризираща дума в рамките на словосъчетанието.

Особени са и сродните категоризиращи думи и изрази, които в едни случаи са част от собственото име, а при други – не: *Академично издателство „Проф. Марин Дринов“*, но: *издателство „Просвета“*, *издателство „Жанет 45“*; и отново с главна буква: *Издателска къща „Анубис“*. Наблюдава се тенденцията категоризиращите изрази от две или три думи по-често да се приемат за част от собственото име, срв. *читалище „Христо Ботев“* и *Народно читалище „Светлина“*. Добавянето на повече определения към категоризиращия израз има индивидуализираща функция, тъй като се стеснява кръгът на обектите и по този начин самият израз започва да се схваща като част от собственото име: *Регионален исторически музей „Стою Шишков“*.

Определени категоризиращи думи (или изрази) редовно се пишат с малка буква, защото те не се смятат за част от собственото име, и грешното им изписване с главна буква е рядко: *проект „Студентски практики“*, *програма „Живо наследство“*, *изложба „Словото“*, *зала „България“*, *спортна зала „Олимпиада“*, *състезание „Бързи, смели, сърчни“*. Невинаги при добавяне на определения към категоризиращата дума полученото словосъчетание започва да се възприема като част от собственото име – срв. например зала „България“ и спортна зала „Олимпиада“, състезание „Бързи, смели, сърчни“ и ученическо състезание „Защита при бедствия, пожари и извънредни ситуации“. Но: *Национално ученическо състезание „Защита при бедствия, пожари и извънредни ситуации“*, също и *Национално математическо състезание „Питагор“*, *Пролетно национално състезание по физика „Вършец 2017“*.

Едни от категоризиращите думи и изрази, при които няма основание да се приемат като част от собственото име, са *специалност* и *магистърска програма*: *специалност „Българска филология“*, неправилно: *Магистърска програма „Антична култура и литература“*. Също така и *отдел*: *отдел „Човешки ресурси“*, неправилно: *Отдел „Пътна полиция“*. В практиката често категоризиращите думи *фондация*, *сдружение* и *асоциация* се схващат като част от собственото име, въпреки че много пъти липсват основания за това.

При съставните собствени имена се откроява и друга тенденция – неправилното изписване на всяка дума от името с начална главна буква. При имената, които по-често се пишат с инициално съкращение, обяснението може да се търси с грешната аналогия, че всяка съставка започва с главна буква: *БНР* (грешно: *Българско Национално Радио*). Тази тенденция обаче се среща и при собствени имена, които не се съкращават: *Клуб „Стендов Моделизъм България“*.

Друг случай на особена употреба на главни букви е, когато едно име функционира по различен начин: *летище София* назовава обект и категоризиращата дума се пише с малка буква (има се предвид летището в София, думата *летище* не е част от собствено име). Когато обаче се има предвид дружеството, чието име се пише в кавички, категоризиращата дума се пише с главна буква, тъй като е част от собствено име: *„Летище София“ ЕАД*. По този начин може да се промени и мястото на кавичките: *мини „Марица-изток“* и *„Мини Марица-изток“ ЕАД*.

Затруднения възникват при изписването на думите *община* и *област*. При думата *община* в практиката се наложи разграничаване на две употреби: име на институция и на териториално-административна единица. Само в случай че думата *община* е част от собствено име, когато се означава институцията, е оправдано да се пише с главна буква: *Изданието е спонсорирано от Община Люлин*. Когато *община* се използва за означаване на административно-териториална единица, се пише с малка буква: *Град Мелник се намира в община Сандански*. При думата *област* няма такава разлика, тя функционира като категоризираща дума за означаване на административно-териториална единица и тази дума не е част от собственото име: *област София*, *област Смолян*.

В много от случаите, при които има категоризираща дума, следвана от собствено име, което е приложение, изписвано в кавички, се наблюдава разколебаване при употребата на кавички, както и при оформянето на категоризиращата дума с главна или с малка буква. Често едно и също име се среща изписано по два, а понякога дори по три начина, например *радио „Добру-*

джа“ (срв. и примерите от ОПР / OPR 2012 в точка 104.3.2. – радио „Романтика“, телевизия „Диема“, вестник „Стършел“), но и неправилните изписвания Радио „Добруджа“ и Радио Добруджа. Същият е случаят и с имената на други български радиа, които правилно се изписват радио „Витоша“, радио „Вероника“, радио Fresh! (радио „Фреш“).

Изписването с главна буква на всички съставки в собственото име и отсъствието на кавички е допустимо при имена, които са предадени от чужд език, на който те се изписват без кавички и с главни букви при всички съставки. Според ОПР / OPR 2012 „главните букви в съставни собствени имена от чужди езици, предадени чрез транскрипция и транслитерация, се пишат според оригиналната форма на името“ (т. 39.4.). Един от примерите към това правило е *Бъркли Скуеър* – собствено име от английски език, предадено на български чрез транскрипция, оригиналът е *Berkeley Square* (без кавички и с начални главни букви и при двете съставки). Това е име на площад, което, ако се преведе, ще изглежда така: *площад „Бъркли“*. Според правилата за употреба на кавички в *Официалния правописен речник* по традиция без кавички се пишат „имената на предимно небългарски културни обекти, когато са употребени без категоризираща дума (предшестващо съществително нарицателно)“, като примерите са: *Мулен Руж, Ермитажът, Ковънт Гардън, Ла Скала, Сорбоната, Лувърът* (т. 106.2). Когато обаче *Ковънт Гардън* не назовава културния обект (операта в Лондон), а се има предвид кварталът на Лондон и особено ако името му е употребено с категоризираща дума, възниква въпросът дали не трябва то да се ограда в кавички, тоест да се изпише като *квартал „Ковънт Гардън“*.

Едни от най-честите въпроси към Службата за езикови справки и консултации са свързани с употребата на главна буква при съставни собствени имена. Въпреки колебанията, които възникват при изписването на съставните собствени имена и особено при категоризиращите думи и изрази, предшестващи собствено име, което е приложение, изписвано в кавички – дали те са част от собственото име, или не – в определени случаи затруднения и грешки се появяват изключително рядко поради това, че при тях отдавна е установено къде се пише главна и къде – малка буква: например при *квартал „Княжево“*, *улица „Славянска“*, *роман „Под игото“* (много рядко някой грешно би изписал категоризиращата дума с главна буква, напр. *Разказ „Занемелите камбани“*); *Софийски университет „Свети Климент Охридски“*, *Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“* (изключение е неправилното изписване на първата дума от категоризиращия израз с малка буква, напр. *пловдивски университет „Паисий Хилендарски“*).

Цитирана литература / References

ОПР 2012: *Официален правописен речник на българския език*. София: Просвета. [OPR 2012: *Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik*. Sofia: Prosveta.]

Some Specific Cases of Use of Capital Letters

Iliyana Kuneva, Lora Mikova

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences

iliana.kuneva@gmail.com, mikova.lora@gmail.com

Abstract

The paper discusses some problematic cases of use of capital letters in composite proper nouns.

Keywords: Bulgarian language, orthography, capital letters, composite proper nouns

*Лексикология
и
лексикография*

Българската тълковна лексикография и националната идентичност и култура

Лилия Крумова-Цветкова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – Българска академия на науките
lilia.krumova@abv.bg

Резюме

В статията се разкрива ролята на най-големите национални лексикографски издания: *Речник на българския език* на Найдено Геров и академичния многотомен тълковен *Речник на българския език* за събиране и съхраняване на словното богатство на нашия език. Подчертава се тяхната роля за развитие на българската култура и за запазване на българската национална идентичност.

Ключови думи: български език, тълковен речник, национална идентичност, Българско възраждане

За речниците на националния език се пише рядко, почти само във връзка с някакъв юбилей. А е нужно да се знае обществената роля на тези издания. Двата най-важни труда в българската национална лексикографска традиция, които са особено социално значими, са *Речник на българския език* на Найдено Геров и академичният многотомен тълковен *Речник на българския език*. Ако все пак е коментирана историческата роля на Геровия речник при формиране на националната общност и установяване и кодифициране на националния език, съвременното значение на академичния речник за запазване на националната идентичност е извън вниманието на изследователите и обществото. Ценностите наистина намират адекватна оценка, когато са вече част от миналото. В случая обаче обществената оценка е необходима днес.

Множество изследвания разкриват важната роля в историята на народа и езика ни, която е изпълнявал *Речник на българския език* на Найдено Геров (т. 1 – 5, 1895 – 1904, допълнение т. 6, 1908)¹. Ще припомним най-важното.

Найдено Геров създава своя речник по времето на Българското възраждане. Шестомният речник е отпечатан в края на XIX в., но той е изработен по времето на националното ни възраждане и изграждане на новобългарския книжовен език, когато в условията на чужда държавност, на политическо и духовно робство идеята за народност, народностна принадлежност, собствена църква, история и език заема все по-сериозно място в живота на българите. Всъщност първите осем коли от Речника са отпечатани през 1856 г. в Русия в издание на Руската академия на науките.

И Просвещението в Европа е свързано със създаване на академични речници на основните европейски езици. Още през XVII – XVIII в. възниква идеята да се изработват такива речници

¹ Последният, шести том, е издаден от племенника на Н. Геров – Т. Панчев.

– тезауруси на националните езици. С такава идея са свързани основаните академии на науките във Франция, Италия, Англия, Русия, Швеция. Най-изтъкнатите учени и писатели на епохата са създали първите академични речници през периода XVII – XIX в. (*Dictionnaire de l'Academie Française* – 1694 г.; *Словарь Академии Российской* – 1789 – 1794; *Словарь церковно-славянско-го и русского языка* – т. I – IV, 1847; *Oxford English Dictionary* – 1882 – 1929). Ще посоча един многозначителен факт: Френската академия на науките, основана от кардинал Ришельо през 1666 г., издава през 1694 г. посочения по-горе *Dictionnaire de l'Academie Française* за прослава на силата и властта на крал Луи XIV и на мощта на френския език.² Това означава, че още през тези векове се е оценявала силата на едно издание на националното лексикално богатство. Всичко това става в Европа много по-рано в сравнение с България. Закъснялото политическо и културно съзряване у нас се дължи на историческите условия по това време. В България липсва институция, която да бъде движещата сила на възродителните процеси. Затова много важна е ролята на отделните книжовници.

Найден Геров е личността, която създава своя лексикографски труд, изиграл ролята на академичните европейски речници, от една страна – огледало на езиково-културната динамична картина през XIX в., от друга страна – мощен фактор за националното осъзнаване и консолидиране.

Възраждането е период в общественото развитие, свързан с дълбоки промени в различни страни от живота на българите. Това е време на социално-икономически промени, на политическо съзряване на българите, на нарастване на българското национално самосъзнание. Възраждането е процес и на духовен подем, когато се развива българското образование и се формира новобългарският книжовен език.

Според възрожденските дейци езикът е най-главният принцип за национална принадлежност и грижите, усилията за неговото опазване, изследване, развитие и процъфтяване са основна предпоставка за духовен растеж и обединение на българския народ. Езикът е най-важното оръжие в борбата за национално възраждане, символ на националната идентификация (Жерев / Zharev 2012: 450; Вачкова / Vachkova 2009: 232).

Чувството за национално самоопределение, тясно свързано с отношението към българския език, намира израз и в осъзнаване на необходимостта от изработването на голям тълковен речник, който да обхване и представи словното богатство на езика, като същевременно служи за ръководство за неговото правилно използване. „Идеята за създаване на речник до такава степен е владеела ума на интелигенцията, че в него (...) може да се каже, е изразен висшият идеал на епохата“ (Шишманов / Shishmanov 1894: 694, цит. по Кювлиева / Kyuvlieva 2002: 13). За съжаление, до Освобождението на България тази идея не се осъществява въпреки усилията на големи възрожденски книжовници като Неофит Рилски, д-р Иван Богоров, Петко Р. Славейков (Кювлиева / Kyuvlieva 1997: 6). Тя се реализира по-късно, след Освобождението, от възрожденския просветител и книжовник Найден Геров. Ученик на друг голям книжовник от епохата – Неофит Рилски, и руски възпитаник (завършил Ришельовския лицей в Одеса), той много преди това се заема с тази огромна, непосилна за един човек задача. По това време у нас почти не е имало книжнина, а старината, обичаите, обредите, вярванията, преданията са живи. Геров, убеден, че народната устна реч е изключително богата, се заема сам да събира материал за своя речник „из устата на народа“. Прави това в продължение на 50 години.

Речникът на Найден Геров представя народната лексика в цялото ѝ фолклорно-етнографско богатство. Той включва 78 600 заглавни думи, несъмнено изключително ценен източник на лексикален и словообразователен материал, подпомагащ книжовноезиковите процеси. Ще припомня някои цифри: приведени са 32 000 примера за употребата на думите, 6 000 цитата от народни песни, 15 000 пословици, поговорки, благословии, клетви и под., 4 300 фразеологизма, над 2 200 лични имена. Данните са посочени от племенника и съавтор на Найден Геров – Т. Панчев (Панчев / Panchev 1904: 634, цит. по Кювлиева / Kyuvlieva 2002: 18).

² Речникът е многократно преиздаван, като последното, девето, издание е направено през 1992 г.

Кои са основните достойнства на Речника на Геров? Ще се опитам да ги представя синтезирано:

1. Речникът включва огромно лексикално богатство – разговорен и диалектен лексикален материал – от всички краища на България. Той представя лексиката на целокупния български език. С изработването на Речника Геров предоставя събраната от устната реч лексика на своите сънародници, за да служи като извор на лексикални средства в езиковото строителство. От една страна, този Речник е помогнал в изграждането и обогатяването на новобългарския книжовен език, от друга – запазил е за бъдещите поколения това неocenимо богатство.

2. Речникът представя езикова картина на българския бит и българската душевност от XIX в. (Божилова / Vozhilova 2002). В него не само е включена лексика, представяща българина от онова време, с природата, която го заобикаля, с неговото облекло, храна, бит, предмети на труда и домакинството, религиозни и митологични представи, обичаи, вярвания, характерни дейности и пр., но и изключително богато е отразено етнокултурното богатство на народа ни. Представени са и обстойно са тълкувани термини от традиционната народна култура – названия на празници, обреди, ритуали, ритуални лица и предмети. Описани са елементи от народната семейна и християнска обредност, от народните вярвания и митология. Разкрит е българският народен дух, очертана е самобитността на нацията. Намерило е отражение националното съзнание в езикови факти. Самият Найденов Геров заявява, че иска Речникът да бъде „паметник“, от който да се вижда „какъв е бил българският език в народа преди началото на новата българска книжнина“, но можем да добавим, че той показва какъв е бил българинът и какъв е бил неговият живот, бит, неговите мисли и менталитет в края на XIX в. Богатите етноложки и етнографски описания в изданието го правят неocenим принос в нашата култура, основен фактор за българската национална идентичност.

3. Речникът представя многообразието от фонетични, морфологични и словообразователни варианти, характерни за периода на изграждане на книжовния език (напр. *гостенин* и *гостянин*, *гражданин* и *гражданин*, *глезен* и *глезна*, *глиняв*, *глинян*, *глинист* ‘глинен’, *вратник*, *вратница* и *вратня* ‘голяма врата’). Това дава възможност да се уловят закономерностите и тенденциите, необходими за кодификацията, което несъмнено е от полза при езиковото строителство. Разкриват се и най-характерните словообразователни процеси и словообразователни средства. Така например много богато са отразени умалителните и увеличителните имена.

4. Изданието представя изключително богата синонимия, особено при названия на растения, птици и животни. Авторът е събрал като синоними названия с различна регионална и конотативна характеристика. С това богатите изразни и стилистични възможности на нашия език стават достояние за всички, които се нуждаят от по-нюансирано изразяване, от по-разнообразни езикови средства.

5. Речникът на Геров е изиграл важна роля при формиране на терминологичните системи на националния ни език. Лексикографският принцип на представяне на огромното количество народни названия на растения, животни и птици, при който с дефиниция се тълкува най-разпространеното, а другите се тълкуват синонимно, подпомага нормативността и изграждането на съответни терминологични системи – ботаническа, орнитологична и зоологическа (Дюлгерова / Dyulgerova 2002: 176).

6. Речникът представя изчерпателно семантичния обем и конотативната характеристика на лексикалните единици и устойчивите съчетания. Удивително е как един книжовник, който по това време много ограничено може да се ръководи от теоретически указания и практически образци, анализира тази лексика в духа на съвременната семантика и прагматика. Например при *Господ* след тълковната дефиниция са приведени 77 изрази, като се обяснява тяхното значение и се посочват указания за ситуацията, при която се използват съответните изрази, както и за участниците в тази ситуация (срв. *Тука е друг Господ*. – Така казва дошъл някой нейде, дето времето, въздухът, растенията, всичко в естеството е по-друго от каквото отдето е дошъл).

7. Много голямо достойнство на Речника е приведеният богат илюстративен материал. Това са най-вече малки фолклорни форми в напълно автентичен вид – пословици и поговорки, благословии и клетви, гатанки и фразеологизми, народни песни и под.

Интересна е съпоставката между речника на Найден Геров и сборника „Български притчи“ на П. Р. Славейков (т. I – 1889, т. II – 1897г.). Първият започва да се отпечатва 6 години след изданието на Славейков, но по двете издания е работено успоредно. Цялото богатство от пословици и други афоризми на Славейков е включено в речника на Геров. Сам Найден Геров заявява, че е събирал материал „от устата на народа и от народните творения“. Най-вероятно е допълнил своя материал от сбирката на Славейков. Книжовното дело и на двамата творци заслужава много висока оценка. Именно благодарение на тях са запазени най-ценните народни умотворения, основна част на българската етнокултура.

Речникът има свои аналози в другите славянски страни. Подобен речник, включващ живия, говоримия народен език, е речникът на В. И. Дал *Толковый словарь живого великорусского языка* (1863 – 1866 г.). В началото на века издава своя речник сръбският възрожденец Вук Караджич – *Српски рјечник: истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима* (Виена 1818). Малко по-рано излизат речниците на С. Линде за полския език – *Słownik języka polskiego* (т. I – VI, Варшава 1808 – 1814), на Й. Юнгман – *Slovník česko-německý* (т. I – V, Прага 1835 – 1839). Геровият речник се отличава по редица показатели от тях – речникът на Дал включва и литературна лексика, речникът на Караджич е преводен, а на Юнгман е двуезичен. Общ е стремежът е да се покаже богатството на родните езици, да се повдигне националното самочувствие, да се преодолее бариерата между закъснелите в развитието си поради чуждо владичество славянски народи и развитите европейски нации.

Речникът на Найден Геров е използван от най-ярките творци на българската литература: Иван Вазов, Пенчо Славейков, Елисавета Багряна, Емилиян Станев и др. От него те са черпили от богатството на изразителната народна лексика. Така това значимо издание оказва влияние върху езика на художествената ни литература и чрез нея – върху нормализационните процеси в българската лексика през първата половина на XX в. Речникът е оказал мощно влияние върху културното развитие на страната ни.

И днес този речник е издание, търсено и високо ценено от писателите, поетите, езиковедите и др.

Скоро след излизането на последния том на Геровия речник в Българската академия на науките постъпва предложение за изработване и издаване на *Български тълковен речник*. В обществото се чувства нужда от речник, който да обхване не само народната, но и книжовната лексика.

Началото на академичната българска лексикография бе поставено в средата на XX в. Еднотомният *Български тълковен речник* (1955) и тритомният *Речник на съвременния български книжовен език* (1955 – 1959), изработени от сътрудници на Института за български език при БАН, показват, че в България тълковният речник вече не е обект на интерес от страна на отделни книжовници, посветили времето, силите и живота си на тази кауза. **Каузата тълковен речник** става **обществена**, става осъзната необходимост да се събере и опише лексикалното богатство на езика. В името на тази кауза през 1942 г. се създава Служба за български речник, прераснала през 1945 г. в Институт за български език. Основна задача на тази академична институция е изработването на *Речник на българския език* – многотомен тълковен речник – тезаурус. Създаването му се осъзнава като национална необходимост. Такъв тип издания имат всички цивилизовани държави. Наличието на такъв академичен труд става белег за националност и държавност. „Големият тълковен речник свидетелства за равнището на цивилизация, достигната от обществото, за развитието на неговата научна мисъл“ (Шимчук / Shimchuk 2003: 190).

Големи тълковни речници на националните езици се изработват през 50-те – 70-те години на XX в. във всички европейски страни – в Полша, Унгария, Италия, Франция, Югославия. У нас многотомен академичен тълковен *Речник на българския език* започва да излиза от 1977 г.,

но предварителната подготовка трае 10 – 15 г. преди това. Замисълът е много мащабен. Ще посоча за сравнение аналогичните речници на славянските езици:

Първият завършен едноразичен речник на славянски език е чешкият *Průruční slovník jazyka českého* (1935 – 1957), издаден в 8 тома и Допълнение, съдържащ 250 000 заглавни единици. Следват:

- на руския език: *Словарь современного русского литературного языка* (1949 – 1965) в 17 тома и 120 000 лексикални единици;

- на полския език: *Słownik języka polskiego* (1958 – 1969) в 10 тома и Допълнение, със 125 632 думи;

- на словашкия език: *Slovník slovenského jazyka* (1959 – 1968) в 6 тома и Допълнение, съдържа 120 000 заглавни единици;

- на сръбохърватски език: *Речник српскохрватског књижевног језика* (1967 – 1976) в 6 тома (150 000 лексикални единици), издаден и в Загреб на латиница;

- на словенски език: *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (1970 – 1991) в 5 тома с Допълнение; съдържа 107 000 заглавни и подзаглавни единици;

- на украински език: *Словник української мови* (1970 – 1980) в 11 тома и 134 000 думи;

- на македонски език: *Словарь македонского языка с сербохорватскими толкованиями* (1961 – 1966) в 3 тома и 64 522 думи. А от 2003 г. излиза *Толковен речник на македонскиот јазик* в 5 тома и Допълнение. Нямам информация дали е завършен.³

Държа да отбележа, че авторите на посочените речници на руския и украинския език са получили високи държавни отличия.

До днес от *Речника на българския език* са издадени 15 тома – до буква „Р“ включително. До тук томове включват 118 219 лексикални единици и обхващат 15 761 страници. Подготвя се XVI том и се очаква да бъдат издадени още четири тома. Това означава, че *Речникът на българския език* в крайния си вид ще включва около 150 000 думи. Съпоставката с другите национални речници показва, че е замислен твърде амбициозно. Надминава по обем повечето от останалите издания. Тази огромна задача изисква и по-голям срок за изпълнение. За съжаление, големите общественно-политически промени у нас забавиха завършването на *Речника*. А трябва да си припомним каква е неговата роля.

Появата на *Речник на българския език* е събитие в общественния живот, тъй като той отговаря на задължителни потребности на обществото. Той е другият жалон, очертаващ облика и развитието на българския език и най-вече на българската лексика от началото на XIX в. до днес. В нашето съвремие той е основен стълб на националната идентичност.

Концепцията на *Речника на българския език* е в духа на лексикографията от 60-те години на XX в. Основната задача на всички академични лексикографски издания от това време е *да се събере и съхрани* националното езиково богатство.

Речникът на българския език има на първо място дескриптивна функция. Той *регистрава* и по този начин съхранява във времето езиковите факти цялостно, като представя лексиката на българския език от времето на появата на „Рибния буквар“ на Петър Берон (1824 г.) до наши дни, като тази лексика характеризира различно историческо време, различни езикови стилове, речта на различни комуникативни среди. Включва лексиката на художествена, научна, научно-популярна, специална литература, разговорна лексика, лексика, характерна за най-известните творци на литературата.

Речникът на българския език се изработва на основата на много богати езикови ресурси. Първоначално работата върху него се основава на богати лексикални картотеки – седеммилионен архив с материали от съвременната художествена литература, архив с материали от възрожденската литература, с материали от народното творчество, картотека с терминологична

³ Данните са от Чернышева / Chernysheva 2008.

лексика, архиви на лексиката, използвана от Христо Ботев и Любен Каравелов. Днес при изработването на Речника се използват електронни ресурси. Той е корпуснобазиран. В изработването му освен традиционните източници се използват и Българският национален корпус и Електронният архив на Секцията за българска лексикология и лексикография при Института за български език. Това дава възможност това мащабно лексикографско издание да представи цялостното лексикално богатство на българина – богатство на лексикални единици, свързани синонимно и антонимно, богатство на значения и нюанси, на фонетични и морфологични форми.

РБЕ отразява българската лексика от периода на формиране на лексикалната система на новобългарския книжовен език през Възраждането. Представя *историята на българската лексика* от новобългарския период. Почти цялото богатство на Геровия речник е включено в големия академичен речник. Ето защо в него намират отражение лексикални единици от различни пластове, употребявани от последователите на различните книжовни школи от Възраждането: народна лексика, старобългарска лексика, достигнала до новобългарския период или чрез народните говори, или чрез черковнославянски, турцизми и други ориентализми, заемки от западните езици. Цялата тази разнородна лексика през този период на формиране на новобългарския книжовен език е в процес на кодификация и в отношение на конкуренция са фонетични, словообразователни и граматични варианти, които са представени в цялото им богатство в Речника. Илюстративният материал е от възрожденските писатели и книжовници, които създават и оригинални произведения, и подражателски, а много често правят преводи на произведения от западни автори. Наред с класиците Христо Ботев и Любен Каравелов, учените Иван Богоров, М. Дринов, се срещат имената на Ил. Блъсков, Д. Войников, С. Доброплодни, Кр. Пишурка, Е. Васкидович, Н. Бончев, Й. Груев, Ан. Кипиловски, З. Княжески, Хр. Павлович, Ив. Момчилов и др. Отражено е и голямо количество диалектна лексика. В изданието е включена лексика от пограничните български райони – от западните райони и Беломорска Тракия. Присъства лексикален материал от сборниците с народни умотворения на Кузман Шапкарев, на Васил Стоин, на братя Миладинови, изцяло е отразен Сборникът с народни умотворения, издаван от БАН. Това означава, че в Речника е отразено лексикалното богатство на целокупния български народ.

Речник на българския език отразява и лексиката на XX в., когато новобългарският книжовен език е вече формиран. Редица кодификационни проблеми все още не са решени, но най-важното е, че това е периодът на обогатяване на българската лексика от творчеството на великолепните български писатели и поети от това време: Иван Вазов, К. Величков, Й. Йовков, Елин Пелин, П. Ю. Тодоров, Пейо Яворов, Н. Лилив, Д. Дебелянов, Елисавета Багряна, Дора Габе, Гео Милев, Н. Вапцаров, Хр. Смирненски, Блага Димитрова, Св. Минков, Й. Радичков, Н. Хайтов и др.

Речникът откликва и на най-новите промени и изисквания на епохата. Лексикографията през XXI в. е подчинена на характерни за времето промени и явления, свързани с науката, културата и езика. В академичния речник намират отражение тенденциите, характерни за лексикалната система на българския език.

През последните десетилетия рязко се засилват езиковите контакти на българите с носителите на чужди езици, което несъмнено води до навлизане на чужда лексика в общуването на българите, в езика на медиите и политиците, в езика на образованието. Една от характерните тенденции е интернационализацията, присъща за съвременните европейски езици. Най-изявена е в областта на лексиката. Тя е резултат на извършващата се европейска и световна глобализация.

В българския език, както и в останалите езици на континента навлиза и се налага нов тип международна културна лексика – за разлика от международната лексика от миналия век, която е от френски, немски и английски с първоначален гръцко-латински произход, днес интернационалната лексика е почти само от английски език. Тя има най-вече терминологичен характер. Терминологизацията е характерна черта на съвременния език. РБЕ отразява в необходимата пълнота новата културна и терминологична лексика.

Макар че идеята да се изработи речник на националния език в цялата му пълнота носи отпечата на 60-те години на XX в., *Речникът на българския език* представя българската лексика, като я характеризира всестранно от гледна точка на *съвременните постижения на българското езикознание* – семантика, словообразуване, стилистика, граматика, етимология. В Речника се представят от съвременна гледна морфологичните форми и характеристики на отделните лексико-граматични категории – характерни форми за род, число и членуване при имената, представителна част от парадигмата при глаголите и т.н. Дава се и справка по отношение на произхода на заетите думи. Всъщност Речникът съвместява в себе си указанията на правописен и правоговорен речник, както и на речник на чуждите думи.

„Речник на българския език“ *представя и постиженията на българската теоретична лексикография*. Цялостното описание в него всъщност е подчинено на лексикографска теория, създадена у нас на базата на изследвания от тази област в нашето и чуждото езикознание. Речникът е основан на строги принципи, последователно спазвани при формиране на словника и на речниковите статии.

Основен лексикографски принцип в изданието е системното описание на лексиката – описание на макроравнище, при което се проследяват връзките и отношенията между лексикалните единици (синонимни, антонимни и словообразователни връзки, тематични и семантични групи), и на микроравнище, изразяващо се в представяне на семантичната структура на лексикалните единици. Анализът на семантичния обем на думите е съпроводен от характеристика на конструктивната обусловеност на значенията и представяне на типичната съчетаемост. В духа на съвременната фразеология се представя фразеологичното богатство на българския език. В специални зони са представени форми от традиционната българска култура, фразеологизми, пословици, поговорки, благословии и клетви, поздрави.

Големият академичен *Речник на българския език* включва лексика от различни пластове на езика, защото такава е концепцията на Речника – да се представи лексиката в цялото ѝ богатство. Но в изданието е приета система от квалификатори, чрез които се определя функционалната, хронологичната, териториалната и конотативната характеристика на всяка единица. Чрез тази система Речникът представя функционалната и стилистична стратификация на езика.

Посредством прилаганите квалификатори Речникът осъществява и нормализаторска и кодификационна функция. Така, въпреки че изданието отразява хронологично нееднородна лексика – лексика от близо 200 години, квалификацията от съвременна гледна точка дава възможност той да бъде използван за изготвянето на различни по жанр съвременни речници и различни по своя характер теоретични изследвания. Това означава, че Речникът има, макар и по-слабо застъпена, прескриптивна характеристика.

Част от тази характеристика е фактът, че в Речника не се отразяват думите еднократни, случайни, използвани еднократно и чужди на езиковата система лексикални единици. Всъщност днес много често си задаваме въпроса заплашват ли нахлуващите чужди думи националната самобитност на езика ни. Смятам, че не представляват такава заплаха, защото националният език има защитни механизми. Навлязлата чужда дума много скоро е подложена на адаптация и асимилация. Чрез родни словообразователни средства често се създава цяло словообразователно гнездо. Така заемането като начин за номинация веднага е последвано от афиксално словообразуване. Словообразуването изпълнява адаптираща и интегрираща функция. Това много ясно се вижда при компютърната лексика, където тези нови процеси са ярко изявиени. Ще посоча като пример множеството глаголи със суфикси *-вам/-на* и *-ирам*, образувани около английски компютърни термини (*ъпдейтвам/ъпдейтна*, *даунлодвам/даунлодна* и под.).

Прескриптивният характер на РБЕ се изразява и в лексикалния принцип, наследен още от речника на Н. Геров, тълковна дефиниция да се прилага при основния, по-разпространения синоним или вариант, а другият или другите да се тълкуват синонимно. По този начин Речникът се придържа към нормата и създава правилни езикови навици.

Макар че *Речникът на българския език* не е завършен, може да се обобщи, че неговата основна задача – да представи българската лексика в пълнота – е изпълнена. Събраното (макар и до този момент не изцяло) и представено в съвременен лексикографски вид словно богатство на българския език дава възможност да се изработят и издадат редица *специални речници*. Този следващ етап в развитието на лексикографията е свързан с по-детайлна обработка на българската лексика и това е задачата на XXI век.

Двата основни значими лексикографски труда *Речник на българския език* на Найден Геров и академичният многотомен тълковен *Речник на българския език* дават основание да се направи следният извод: лексиката, отразена в двата речника, показва запазване на идентичността на българския език. Нашият език е запазил своята самобитност, своя национален колорит. Богатството от народни думи в Геровия речник съществува в основната си част и днес. Основният лексикален фонд, многобройните названия на растения, животни, народни празници, болести, фразеологията, пословиците, поговорките, народните песни продължават да са част от общонародната българска лексика. Лексиката в Геровия речник притежава богатството на системни отношения, познато и днес: синонимия, антонимия, омонимия. Многозначността на семантичната структура на редица думи, като *глава*, *вятър*, е налице и през XIX в., и днес. И в двата речника е представено голямото глаголно богатство на българския език. За езика и от XIX, и от XX в. са характерни огромен брой префигирани глаголи с една, две или три представки. Например при буква „И“ такива са глаголите с *изпо-*, *изпона-*, *изпоза-*, *израз-*, *изпре-*, *изпри-*, *изпро-*, *изна-*, *изза-*.

И двете мащабни издания изпълняват важна обществена роля в запазването на богатството и чистотата на българския език. А именно езикът е основна част от националната идентичност.

За съжаление, трябва да направим и една неприятна констатация. Докато във всички европейски страни работата по многотомните академични речници тезауруси от типа на академичния *Речник на българския език*, е привършена, изданията са изпълнени в цялост, нашият речник все още не е завършен.

Цитирана литература / References

- Божилова 2002: Божилова, М. Речникът на Найден Геров – лексикографско огледало на българската езикова картина на света. – В: *Найден Геров в историята на българската наука и култура*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 76 – 88. [Bozhilova 2002: Bozhilova, M. Rechnikat na Nayden Gerov – leksikografsko ogledalo na balgarskata ezikova kartina na sveta. – In: *Nayden Gerov v istoriyata na balgarskata nauka i kultura*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, 76 – 88.]
- Вачкова 2009: Вачкова, К. За езиковата програма на българското национално движение. – В: *Езиковедски изследвания в чест на чл.-кор. проф. д-р Тодор Бояджиев, проф. д-р Венче Попова и проф. Петър Пашов*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, с. 231 – 241. [Vachkova 2009: Vachkova, K. Za ezikovata programa na balgarskoto natsionalno dvizhenie. – In: *Ezikovedski izsledvaniya v chest na chl.-kor. prof. d-r Todor Boyadzhiev, prof. d-r Venche Popova i prof. Petar Pashov*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 231 – 241.]
- Дюлгерова 2002: Дюлгерова, Г. Представяне на имената на растения в Речника на Найден Геров. – В: *Найден Геров в историята на българската наука и култура*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 172 – 177. [Dyulgerova 2002: Dyulgerova, G. Predstavyane na imenata na rasteniya v Rechnika na Nayden Gerov. – In: *Nayden Gerov v istoriyata na balgarskata nauka i kultura*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, 172 – 177.]
- Жерев 2012: Жерев, Ст. Традицията – основен фактор в историята на българския книжовен език. – В: *Магията на думите. Езиковедски изследвания в чест на проф. д.ф.н. Лилия Крумова-Цветкова*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 449 – 459. [Zherv 2012: Zherv, St. Traditsiyata – osnoven faktor v istoriyata na balgarskiya knizhoven ezik. – In: *Magiyata na dumite. Ezikovedski izsledvaniya v chest na prof. d.f.n. Lilia Krumova-Tsvetkova*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, 449 – 459.]

- Кювлиева 1997: Кювлиева, В. *Българското речниково дело през Възраждането*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. [Kyuvlieva 1997: Kyuvlieva, V. *Balgarskoto rechnikovo delo prez Vazrazhdaneto*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“.]
- Кювлиева 2002: Кювлиева, В. Пътят на Найдено Геров в българската лексикография. – В: *Найден Геров в историята на българската наука и култура*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 13 – 21. [Kyuvlieva 2002: Kyuvlieva, V. *Patyat na Nayden Gerov v balgarskata leksikografiya*. – In: *Nayden Gerov v istoriyata na balgarskata nauka i kultura*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, 13 – 21.]
- Панчев 1904: Панчев, Т., Н. Геров. *Речник на българският език. Част пета. Послесловие*. Пловдив. [Panchev 1904: Panchev, T., N. Gerov. *Rechnik na blagarskiy yazik. Chast peta. Posleslovie*. Plovdiv.]
- Чернышева 2008: Чернышева, М. И. *Теория и история славянской лексикографии. Научные материалы к XIV съезду славистов*. Отв. ред. М. И. Чернышева, Москва: Институт русского языка РАН. [Chernysheva 2008: *Teoriya i istoriya slavyanskoj leksikografii. Nauchnye materialy k XIV sezdru slavistov*. Otv. red. M. I. Chernysheva, Moskva: Institut russkogo yazyka RAN.]
- Шимчук 2003: Шимчук, Э. Г. *Русская лексикография*. Москва: Изд. Московского университета. [Shimchuk 2003: Shimchuk, Ye. G. *Russkaja leksikografija*. Moskva: Izd. Moskovskogo universiteta.]
- Шишманов 1894: Шишманов, Ив. Константин Г. Фотинов. Неговият живот и неговата дейност. – В: *Сборник за народни умотворения и народопис*, т. 11, София. [Shishmanov 1894: Shishmanov, Iv. Konstantin G. Fotinov. *Negoviyat zhivot i negovata deynost*. – In: *Sbornik za narodni umotvotreniya i narodopis*, t. 11. Sofia.]

Bulgarian Explanatory Lexicography and National Identity and Culture

Lilia Krumova-Tsvetkova

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences

lilia.krumova@abv.bg

Abstract

The paper outlines the significance for collecting and preserving the Bulgarian word-stock of the most representative dictionaries of Bulgarian language: Naiden Gerov's *Dictionary of Bulgarian Language* and multi-volume academic explanatory *Dictionary of Bulgarian Language*. It describes the importance of these dictionaries for the development of Bulgarian culture and preservation of Bulgarian national identity.

Keywords: *Bulgarian language, explanatory dictionary, national identity, Bulgarian National Revival*

Проблеми на лексикалния състав на българския език след 75 години

Максим Стаменов

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – Българска академия на науките
maxstam@bas.bg

Резюме

В предлаганата публикация се въвеждат и се правят разграничения между когнейти, заемки, интернационализми и споделени думи и се анализират пътищата, по които те допринасят за формирането на лексикалния състав на езика. Когнейтите са думи, споделени в историческото минало между два и повече езика. Заемките са налице в контекста на конкретен език и са тази част от неговия речников фонд, която е била заимствана по едни или други причини от друг език в резултат на езиков контакт. Интернационализмите най-сетне са думи, които се разпространяват в резултат на глобализацията в обществения живот по света. Общото между всички тях е, че те по един или друг начин водят до ситуация, при която все повече думи се оказват споделени между два и повече езика. В този контекст новото, което може да се очаква през следващите 75 години, е степента на междуезикова унификация да придобие неподозирани за днешните представи мащаби и пропорции благодарение на постиженията на информационните технологии и глобализацията на икономическия, социалния и културния живот. Ако тенденциите, които констатираме днес, запазят своя експоненциален ръст през следващите 75 години, ще назрее сериозна вероятност да се сблъскаме със заплахата за самото съществуване на българския език – такъв, какъвто го познаваме, тъй като смислообразуващите му понятия във все по-голяма степен ще се окажат подменени от „споделени“ с резултатна загуба на културната специфика. Кумулативно натрупващата се мимикрия на лексикална основа може сама по себе си да се превърне в сериозен фактор за загуба на културната идентичност, независимо от евентуално устояващите все още към същото това време основни правила на граматиката на българския език.

Ключови думи: когнейти, споделени думи, заемки, интернационализми, истински и фалшиви приятиели на преводача, лингвистични следствия от глобализацията, бъдеще на речниковия състав на българския език

1. В какво се състои патосът на бъдещето за езиците по света въобще и за българския в частност?

Футуролозите на езика се делят на два основни лагера. Към първия от тях принадлежат тези, които вярват в бъдещето. За тях представата за езика след 75 години изглежда по следния начин. На човек му е останало само да мисли, когато става въпрос за нещо много важно и/или много креативно. Всичко останало ще го вършат изкуственият интелект и свръхвисоките информационни технологии. При това положение преводът ще е от универсалния език на мисленето, с който си служат всички хора и изкуственият интелект, в естествения език *x*, независимо

кой е той. А защо при това положение все още трябва да се поддържат много езици х по света, а не един, който най-добре отговаря на езика на мисленето? Ами като лукс, тъй като никакво друго рационално обяснение не се вижда.

В другия лагер са песимистите и мизантропите. За тях патосът на бъдещето се състои в апокалиптична визия, според която на повечето езици по света им е съдено да измрат за същите 75 години, машините не само ще правят вече всичко, но и ще мислят вместо хората във формата *NewThink* „новомислене“ на Оруел / Orwell (1989), а на нас вече нищо друго няма да ни е останало като биологичен вид освен мирно да изчезнем от лицето на земята поради демографски причини.

С лингвистична футурология се занимават съвсем не само любители, аматьори и дилетанти. Така например академикът на РАН Владимир И. Плунгян, тачен за изследванията си в областта на езиковедската типология, смята сам себе си за пионер на т.нар. от него „лингвистика на катастрофите“ и пише следното по въпроса за бъдещето на езиците по света:

Сегодня лингвисты буквально с отчаянием наблюдают необратимый процесс сокращения и унификации языковой палитры человечества. Разумеется, не в их силах остановить или хотя бы замедлить процесс. Единственное, что они способны сделать – сохранить в как можно более полном виде то, что еще доступно, иначе говоря, создать как можно более полные описания живых языков.

(<http://www.itogi.ru/archive/2000/30/113725.html> [15.03.2017])

Без да влизаме в спорове по принцип, ще се опитаме да си представим какви биха били резултатите от посочената от Плунгян тенденция – на съкращаване и унификация на езиковата палитра на човечеството – за българския език, за да предречем какви биха били техните последици след още 75 години съществуване на Института за български език. Преди да преминем към дискусията по същество, подходящо би било да се направят две уговорки.

Първата от тях е, че с оглед на съвременните перспективи за дължината на професионалния живот на езиковеда, ако не настъпят междувременно революционни промени в медицината и свързани с тях радикално по-големи очаквания за продължителността на човешкия живот, би трябвало да предположим, че никой от сега работещите в Института ни, включително докторантите, няма дотогава да е все още на „езиков пост“. Следователно, за да си върши работата Институтът ни, ще трябва междувременно да се подготвят нови кадри, които да са в състояние да посрещнат предизвикателствата на новите езикови и свързаните с тях социални реалности, които ни очакват тогава (било в оптимистичен, било в песимистичен ключ). Поради тази причина борбата за бъдещето на езиците трябва да започне още сега, дори никой от нас да не го доживее.

Втората уговорка е, че само описанието и съхранението в бази данни на езиковото минало, както това предлага Плунгян да завещаем на нашите бъдещи колеги, не е достатъчно за никого освен за историка на езика. В рамките на живота на обществото то може да има значение, ако и само ако архивираното многообразие продължава по един или друг начин да се „рециклира“ в режим на би- и многоезичие на различни социални групи, етноси и нации. Днес може да ни изглежда например много малко вероятно след 75 години на някого да му се прииска да говори като софийски тарикат от края на 30-те години на миналия век, но защо да не създадем подобна възможност, за да може бъдещият читател на „Пътуване в делника“ на Богомил Райнов (Райнов / Раупов 1945) да съпреживее по-автентично на разказаното в тази днес забравена (за сметка на криминалетата му) книга? А оттам да тренира домашния си робот да общува с него в този регистър на българския език, а не на англо- или китаеподобна жаргонофазия?

2. От споделено минало към споделено бъдеще в битието на езика, понякога по неподозирани в миналото траектории

2.1. Значение на споделения произход между два и повече езика за наличие на споделено словно богатство

По време на еволюцията на езиковата способност, тъй както тя се е появила при човека като биологичен вид, досега ние сме наблюдавали преди всичко процесите на роене на езици. Например от хипотетично реконструирания праиндоевропейски език са се разгърнали десетки и стотици различни езици, които днес се говорят в Евразия. Ефектите от това роене се състоят не само в разграничаването помежду им, но и в наличието на реликтни сходства както в областта на граматиката, така и на лексикона (лексикалния състав на съответния език). Думите, които два разграничили се някога в историята езика продължават да споделят, са били наречени когнейти (*cognates*). Longman (2005) ги дефинира като думи от даден език, които имат “the same origin as words in another language” („същия произход като думи от друг език“). Това понятие е било възприето на въоръжение при изследването на първо място на германските езици. Често цитирани когнейти в двойката езици английски и немски с оглед на тяхната звукова форма и съдържание са например следните:

compatible **kompatibel** (*tech., lit.*)

competence **die Kompetenz**

diff. - **Kompetenz** in German refers more to “authority” or “jurisdiction”

competent (*adj.*) **kompetent**

diff. - Also “authorized” or “having jurisdiction”

drink **trinken**

edit (*computing*) **editieren**

editor (*computing*) **der Editor** [term]

learn **lernen/erlernen**

lie (recline) **liegen**

march **die Mark** (*geog.*) [term]

march v. **marschieren**

March **der März** (*month*)

operate **operieren** (*medical*)

Когнейтите (споделените думи) на пръв поглед изглежда, че идват да улеснят изучаващия даден език като чужд, когато двата езика споделят своя произход. Това обаче съвсем не винаги е така. Цитираните по-горе се смятат за „истински“ когнейти за сметка на „фалшивите“ или „неверните“. Това пак са думи, които са споделени с оглед на своя произход, но в историята на съответните езици за придобили различни значения. В такива случаи сходната форма ни вкарва в клопка. По-долу са приведени набор от глаголи в посока немски-английски-немски, за да проличи по възможно най-ясен начин за говорещия на немски като майчин в какво се състои при тях „фалшивото“, подвеждащото откъм имплицираното значение (за англичанин посоката би била обратна: английски-немски-английски):

absolvieren to complete a course or exam | *absolve* = **lossprechen**

bangen to be afraid/concerned | *bang* = **knallen**, r **Knall**

bannen to bewitch, captivate; excommunicate | *ban* = **verbieten**, s **Verbot**

bekommen to get, receive | *to become* = **werden**

blenden to dazzle; fade (cinema); blind, hoodwink | *blend* = **mischen**

irritieren to confuse, distract, put off | *to irritate, annoy* = **ärgern**, **auf die Nerven gehen** (get on s.o.’s nerves), **reizen** (skin), **irritieren** (bother)

konkurrieren compete | **concur** = **übereinstimmen** | **conquer** = **erobern**
mobben to harass, bully (at work) | to mob = **herfallen über, belagern**
picken to stick, be sticky; peck | pick = **(aus)wählen/aufstellen** (choose), **entfernen** (remove), **pflücken** (flowers)
spenden to donate | to spend = **ausgeben** (money); **verbringen** (time)
synchronisieren dub (a film) | *synchronize* = **abstimmen, gleichstellen**
tasten to touch | *to taste* = **kosten, schmecken**
übersehen to overlook, miss (something) | *to oversee* = **überwachen, beaufsichtigen**
winken to wave | to wink = **blinzern, zwinkern**

Феноменологията на истинските и фалшивите споделени думи (когнейти) може да варира в широки граници в зависимост от изследваната двойка езици (за преглед срв. Granger, Swallow 1988; Килева-Стаменова, Денчева / Kileva-Stamenova, Dencheva 1997; Friel, Kennison 2001; Lalor, Kirsner 2001; Sherkina 2003; Gouws et al. 2004; Szpila 2005 и Chamizo-Domínguez 2007).

2.2. Значение и принос на езиковите контакти за умножаването на споделените думи между два и повече езика

Другата основна възможност за поява на споделени между два езика думи се реализира в резултат на дългосрочни контакти между два или повече езика. Когато тези контакти са интензивни и проникват на различно равнище на реализация на лексикона и граматичната структура на съответните езици, ние говорим за проява на т.нар. „езикови съюзи“. Първият такъв констатиран случай в историята на европейското езикознание е Балканският езиков съюз.¹ Равнището на сближаване и подобие между езиците, които влизат в такъв съюз, се изследва както с оглед на конвергентните граматични средства, така и с оглед на споделените лексикални ресурси.

От тази гледна точка днес би трябвало да говорим вече за езикови съюзи в по-големи мащаби, отколкото в миналото, и дори за подобни тенденции в световен мащаб. От констатираните например процеси на конвергенция на европейските езици (виж например Haspelmath 2001) може да се направи извода, че вървим към съюз на езиците, които се говорят в Европа. Главната причина за сближаването им е споделеността на социалния, политическия и икономическия живот в Европейския съюз и в Европа като цяло. Процесите на глобализация, които протичат днес в целия свят, още повече катализират унификацията и стандартизацията на различни аспекти на общуването и обмяната на информация, които водят до:

- непрекъснато множение на интернационализмите;
- обмяна и унификация на терминологията във всички сфери на социалния, политическия и икономическия живот;
- увеличаващо се заемане на думи за културни реалии и алтернативни начини на живот;
- все по-голям процент хора от дадени популации, които са би- и мултилингви с оглед на непрекъснато повишаващите се равнища на езикови и културни контакти.

Посочените фактори допринасят за непрекъснатото множение на споделени между езиците думи. По най-интензивен начин днес този процес протича в рамките на Европейския съюз с неговите 24 официални езика и с императива за унифициране в тях на социалния, икономическия и културния живот. В европейски контекст увеличаването на споделените думи представлява резултат от:

¹ Езиковият съюз (*Sprachbund*) се състои от набор от езици, които съществува в географското пространство, без да са задължително генетично свързани, при които се наблюдава наличието на близки и/или споделени езикови феномени в областта на лексиката и граматиката.

1. споделената история на езиците по линията на индоевропейското и уралското (унгарски, фински, естонски) езиково семейство;
2. езиковите контакти на базата на всекидневното многоезично общуване;
3. споделената европейска културна история и традициите на древната елинска и римска култури като техен езиков субстрат;
4. споделените езици на юриспруденцията (латински) и дипломатията (френски) (за български срв. Balkandgieva 1999; Balkandgieva 2000; Yankova 2003, Yankova 2005);
5. споделеният език на научната терминология (с нейната старогръцка и латинска основа);
6. споделеният език на съвременните високи технологии (най-вече английски);
7. общуването в средствата за масова информация и в интернет;
8. използването на английски като *lingua franca* на глобалното село;
9. появата и поддръжката на многоезични институции в Европа, например Европейската комисия;
10. непрекъснатият превод на големи масиви текстове в рамките на ЕС на 24-те официални езика на общността;
11. споделената територия на ЕС и на Европа като цяло, евентуалното разгръщане на споделена европейска културна идентичност и нейната езикова база в посока на „споделен европейски език“ или най-малко на Европейски езиков съюз (Haspelmith 2001; Ramat 2000).

Не е трудно да се предположи, че с интензификацията на межкултурните и междуезиковите контакти, които неизбежно ни очакват в бъдеще, заемането на думи и изрази само ще се увеличава с все по-нарастваща сила. По този начин изследването на споделените думи и техните функции отваря за нас прозорец към бъдещето на езиците и културите в различни мащаби – било в рамките на ЕС, на Европа като цяло или дори в световен мащаб.

Именно в този контекст ние виждаме в друга светлина отношенията между когнейти (в тесния смисъл), заемки и интернационализми. Когнейтите са думи, споделени в историческото минало между два и повече езика. Заемките са налице в контекста на конкретен език и са тази част от неговия речников фонд, която е била заимствана по едни или други причини от друг език в резултат на езиков контакт. Интернационализмите най-сетне са думи, които се разпространяват в резултат на глобализацията в общественния живот по света. Това са думи като *компютър*, които днес са налице в повечето езици, които се говорят на земята. Общото между всички тях е, че те по един или друг начин водят до ситуация, при която все повече думи се оказват споделени между два и повече езика. Тази споделеност обаче не води задължително до пълна унификация. Степента на сходство по форма и съдържание подлежи на вариации, които в много случаи до днес вместо да улеснят, са усложнявали и обърквали междуезиковото и межкултурното общуване. В този контекст новото, което може да се очаква през следващите 75 години, е степента на междуезикова унификация да придобие неподозирани за днешните представи мащаби и пропорции благодарение на постиженията на съвременните информационни технологии и глобализацията на икономическия, социалния и културния живот в планетарен мащаб или най-малкото според демаркационните линии на основните човешки цивилизации – християнската, ислямската, китайската и индийската.

2.3. Място на българския език сред други европейски езици според дистрибуцията на споделени думи – актуалната ситуация

Какво е количеството споделени думи между дадени два езика в Европа, е по-нетривиален въпрос, отколкото може да изглежда на пръв поглед. Така например според Калдиева-Захаријева / Kaldieva-Zaharieva (2007) между 12 000 и 13 000 са „общите и подобни думи“ в български и румънски, като в бройката влизат включваните в стандартните двуезични речници терминологични думи и изрази и интернационализми. По този начин впечатляваща част от лексикона на двуезичен българско-румънски билингв се оказва, че се състои от такива взаимно препокрива-

щи се думи (било то истински или фалшиви когнейти). При това трябва да се има предвид, че българският е славянски, а румънският – романски език, т.е. сходните думи откъм споделеното индоевропейско наследство са несъпоставимо по-малко, отколкото обменените в резултат на езикови контакти в рамките на балканския езиков съюз.

За сравнение споделените думи между български и английски (най-вече за сметка на заемане от втория) са от порядъка на 3050, ако се вземе за база англо-български речник от среден калибър, т.е. с обхват от около 30 000 до 45 000 думи. Съществено е изрично да се отбележи по този случай, че „споделените“ думи могат да се окажат нож с две остриета и вместо да помагат, да объркват в определени ситуации и учещия езика, и билингва, и дори професионалния преводач от английски на български. От посочените 3050 само 178 са „фалшиви приятели на преводача“ в пълния смисъл на думата, като *eventually* „в крайна сметка“ и *евентуално*, които тотално се разминават с оглед на имплицираното значение. Много по-голям проблем в действителност представляват не най-широко дискутираните и впечатляващи „фалшиви/неверни другари“, а техните събратя, които са частично съвпадащи с оглед на изразяваните от тях значения в български и английски. Те са несравнимо повече – 2868 в нашата селекция, независимо че сме изключили от това изчисление в голямата ѝ част терминологията, която влиза в двузичните речници за общо ползване, отнасяща се до юриспруденцията, медицината, търговията и финансите. Частично споделените думи са тези, които съвпадат в едно от значенията на английски (в което и са били заети), но се разминават във всички други значения за английския и евентуално за такива, които са развили на български след своето заемане.

Подобна наглед е ситуацията днес за двойката езици английски-немски (2500 споделени думи според Bennemann et al. 1994) и за френски-немски (2800 думи според Kühnel 1995). Това обаче, което не се взема предвид при чисто количествени сравнения, е потенциалът на съответния език за резистентност на чужди културни влияния благодарение на собствения акумулиран културен потенциал, включително на езиково равнище. В това отношение не можем да поставим на една дъска потенциала за резистентност на българския език спрямо английския, немския или френския, които са езиците на водещи европейски култури. При малките езици проблемът за заемките и резултиращата „споделеност“ придобива друг смисъл и изисква много по-сериозни мерки за запазване на културната и езиковата идентичност.

2.4. Значение и роля на споделените думи в специализираната лексика – юридическата терминология в двойката езици английски и български

В теорията и практиката на изследванията на терминологията за идеален се смята случаят, когато терминологичната употреба на думите в двойка езици трябва да се основава на идентичността на техните значения (като термини). С други думи, доколкото имаме заемане и споделяне на терминология, ние би трябвало да очакваме само или изключително „истински приятели на билингва и преводача“. На практика обаче налице са сфери на терминологична употреба, които зависят от заемането от културноспецифични традиции, при което откриваме съществени разминавания в начините на осмисляне и тълкуване на наглед идентични по своя произход и/или езикова форма думи, използвани като термини. Такива случаи откриваме например в тематичните полета, които имат отношение към правото, медицината, финансите и търговията. Тяхното наличие оправдава създаването на специализирани речници за „фалшиви приятели на преводача“, тъй като те имат отношение към голям набор от текстове, които се превеждат систематично на официалните езици на ЕС. За да се осъзнае характерът на проблема, подходящо ще бъде да приведем няколко примера, взети от специализираните речници на Балканджиева (Balkangieva 1999; Balkangieva 2000).

Когато става въпрос за фалшиви и частични когнейти, много са случаите, при които имаме думи в езика донор, които имат както терминологични, така и всекидневни значения. При това положение обикновено се заемат само терминологичните, които евентуално се превръщат в споделени в рамките на целия ЕС. По този начин постоянно се въвеждат значително количество

думи със специализирано значение, които са верни когнейти, но също така систематично са фалшиви когнейти, що се отнася до тяхната всекидневна употреба в езика донор (най-вече английски):

(1)a. to *discount* v

1. “to regard something as unlikely to be true or important”;

2. “to reduce the price of something” = *дисконтирам* “to reduce the price or charge of something”;

b. *discount* n “a reduction in the usual price of something” ≠ *дисконт(о)* “a reduction in the interest rate that the bank makes in the case of policy or bill payment before maturity (in the case such a reduction applies according to the policy’s conditions)”.

В (1a) второто значение на английската дума *discount* като глагол е идентично на това, в което тя се употребява на български, но с ограничението, че у нас споделената дума *дисконтирам* се използва само в специализирания дискурс на търговското право и бизнеса. Другото значение на тази дума на английски ‘да разглеждам нещо като малко вероятно да бъде вярно и/или важно’ е фалшив когнейт. Приведеният пример, макар на пръв поглед да изглежда най-простият възможен случай, тъй като имаме едно „истинско“ и едно „фалшиво“ значение, може да предложи допълнително проблеми, ако вземем под внимание това, че *discount* на английски може да функционира не само като глагол, но и като съществително. Като име в (1b) то има само едно значение и то е това, което пасва на споделеното значение на глагола *дисконтирам*. Като съществително обаче *дисконт(о)* се оказва фалшив приятел на преводача, тъй като на български се използва в различно, по-специализирано значение в сравнение с английски (поради това, че е по-стара заемка от италиански): ‘намаляване на лихвения процент, който банката прави, в случай че иска да стимулира изплащането на дълга преди неговия матуритет’.

Друг проблем, който този път засяга езиковедската терминология, може да се илюстрира с помощта на думата *clause* на английски, сравнено с нейното българско съответствие *клауза*:

(2)*clause* n

a. “a group of words that contains a subject and a verb, but which is usually only part of a sentence” = *изречение* “sentence”;

b. “a part of a written law or legal document covering a particular subject of the whole law or document” = *клауза* “an item in a legal document, stipulation that says that a particular thing must or must not be done”.

На български *clause* в (2a) се превежда с „изречение“, тъй като англоезичните *clause* и *sentence* не могат да се разграничат у нас с две отделни думи. Разликата между тях се предава описателно чрез използването на „просто“ спрямо „сложно изречение“ (когато те се разграничават помежду по този начин на английски). Най-простото в този случай на констатирана лакуна в терминологията би било да въведем на български *клауза* като термин, когато обсъждаме проблематика, свързана със структурата на изречението. Само че в подобен случай се сблъскваме с проблема, че *клауза* вече го има в друго специализирано значение и на английски, и на български, при това с разминаващи се до определена степен значения, което прави превода на юридически текст в която и да е от двете посоки предизвикателство за изкушения преводач поради интерференцията по две различни линии в съдържанието на номинално споделената дума (виж 2b).

Терминологичните когнейти могат да се окажат още по-подвеждащи в комбинация помежду си, когато един от тях е истински, а другият е фалшив приятел на преводача. Така например български билингв ще бъде склонен да преведе българското *конфискувам документ* “to seize a document” с буквалното **to confiscate a document*, защото *конфискувам* и *документ* са споделени думи между български и английски, а тъй като вторите в израза са верни когнейти, те още повече биха могли да ни склонят да извършим грешката и да калкираме дословно и първите в

съотнесените фразеологични съчетания. Такива примери са доста повече, отколкото може да се предположи на базата на всекидневния опит както в специализирана, така и във всекидневна употреба. Приблизителността и неразбориите при разбирането и на български, и на английски само ще се увеличават в бъдеще с все по-доминантната експанзия на английския език особено в случаите, когато се иска и се търси адекватност и прецизност на изказа.

3. Колко далеч може да стига споделеността и какво в подобни случаи тя може да значи?

В историята на българския език най-голямото навлизане на заемки и доминиране е свързано с петвековното османско владичество. Негов резултат на лексикално равнище е възприемането на не по-малко от 7500 регистрирани заемки от османски турски, но трябва да се има предвид, че то се реализира преди формирането на българския книжовен език, т.е. на равнище на диалекти и градски говори в българското езиково землище. След Освобождението обаче няма регистриран сигурен случай на навлизане на турцизъм в българския език, а такива само отпадат от употреба.

Подобно равнище на проникване е била сметната през нашето Възраждане за проблем от гледна точка на съществуването на езика и свързаната с него българска културна идентичност. Но той съвсем не е най-впечатляващият пример в това отношение, ако се движим в контекста на културната история на Османската империя, където друг пример е несравнимо по-показателен с оглед на проблема, който ни вълнува – до какви резултати може да доведе увеличаващата се степен на споделеност на лексикално равнище.

Най-подходяща за изясняването на особения характер на османската идентичност и култура е нейната стратификация според комуникативните функции на османския турски. Традиционната класификация на основните му функционални стилове има следния вид:

- *Fasih Türkçe* (висок турски, т.е. турски на елита): език на поезията и висшата администрация (това е езикът, с който се идентифицира управляващото съсловие на османлиите);
- *Orta Türkçe* (среден, или книжовен турски): език на професионалните съсловия, на търговията и на администрацията;
- *Kaba Türkçe* (разговорен и/или простонароден турски): език на простолюдието, разговорен език (Knežević 1962: 3; Brendemoen 1990).

Основните регистри на османския турски служат за идентификация на:

- о своя култура на османлиите – на базата на *fasih Türkçe*;
- о споделена култура на народите, които населяват империята – на базата на *orta Türkçe*;
- о други култури – всички мулти-други субкултури на базата на комуникативно койне, съпипило на *kaba Türkçe* и отчасти на *orta Türkçe*.

Следователно в османския случай ние се сблъскваме със сложна културноспецифична многофункционална система. От непосредствен интерес за нас в случая е начинът на функциониране на високия османски турски и характерът на имплицираната в него културна идентичност. От една страна, от гледна точка на лексикалния си състав тя изглежда многоезична на базата турски, но с до 90% заемки от арабски и персийски (Lewis 2002: 5 – 10), а от друга – тя е мултикомпонентна, тъй като включва аспекти на арабската, персийската и турската култура с оглед на исляма като мирогледна основа. Османлиите не се идентифицират като турци, макар да говорят според правилата на турската граматика. Проникването на до 90% думи от арабски и персийски е обективният показател за равнището на културна идентификация с други култури. Арабският е езикът на високата култура на ислямската сунитска цивилизация. Персийският е езикът на поезията и на висшата администрация, импортирана от света на шиитския Иран. Амалгамата между тях и води до появата на това, което наричаме висока османска култура.

Експериментът с пораждането на управленското съсловие на османлиите не на етническа и/или монокултурна основа се оказва успешен в контекста на империята особено що се отнася до нейния класически период от 1400 до 1700 г. На базата на арабската писменост и турския език в негов вариант с до 90% лексикални заемки от други езици се реализира културна идентичност, която е различна от турската. Остава все пак въпросът доколко можем от този конкретен случай да екстраполираме за възможности за поява на все по-космополитна езикова идентичност в процеса на езиковата глобализация. Какъвто и да е резултатът по посока на „световна османизация“ на английска или китайска основа, загубата ще бъде за сметка на езиковите и културните идентичности преди всичко на малките народи, какъвто е българският. Изходът е в систематично планирани контрамерки спрямо заплахата през следващите 75 години българският да пребъде на езиковата карта на света с повече от 90% заемки в лексикона и граматика на равнището на „основна българска граматика“ (останалото ще е в облика на конструкции – в смисъла на граматиката на конструкциите – също заети от английски или китайски).

4. Типология на споделените думи

След като споделените думи представляват не само неизбежен продукт на културното взаимодействие, но и потенциална заплаха, твърде подходящ би бил адекватният анализ на характера им. Барникел (Barnickel 1992: 60 – 61) разграничава следните основни типове истински/фалшиви когнейти в двойката английски-немски с оглед на семантичните отношения между тях:

1. думи с еднакви значения (верни когнейти) – *mayonnaise, museum, fauna*;
2. думи с допълнителни значения в немски (частични когнейти в посока от английски към немски) – *neu-new, Seite-side, Tat-deed*;
3. думи с допълнителни значения в английски (частични когнейти в посока от немски към английски) – *Aktion-action, Balancebalance*;
4. думи с допълнителни значения и в двата езика (частични фалшиви когнейти и в двете посоки) – *Apfel-apple, Auge-eye*;
5. думи, използвани в различни регистри на езика в двата езика – *forcieren-to force* (в немски се използва в по-формалните регистри на езика);
6. думи, които не споделят нито едно значение в полисемните си структури и в двата езика (фалшиви когнейти в пълния смисъл на думата) – *Akkord-accord, dezent-decent*.

За двойката английски-немски взаимната балансираност на когнейтите в едната и в другата посока се поддържа от наличието на споделени думи въз основа на членството в групата на германските езици. За двойката английски-български асиметрията ще бъде ярко в посока от български към английски (№ 2 от таксономията по-горе) и съответно основният проблем ще бъде как тя да бъде компенсирана, тъй като все повече се натрупва във времето.

Предлаганата таксономия ни помага да установим каква информация ни е необходима, за да разпознаем и опишем по подходящ начин *differentia specifica* на споделените думи в дадена двойка езици според:

- (а) разлики в лексикалното значение на думата, например с оглед на полисемната ѝ структура;
- (б) разлики в значението на думата, които най-добре проличават на базата на колокациите, в които тя може да се срещне;
- (в) разлики в начините на употреба, например с оглед на стил и регистър, където разликите имат отношение към противопоставянето на формална – неформална или учтива – неучтива употреба.

Както ще констатираме от илюстративния пример, следващ по-долу, първите два начина на установяване на разлики обикновено са достатъчни, за да бъдат разграничени фалшивите споделени думи, така че за практически цели при създаването например на компютризиран речник на споделените думи в два езика или за диференциален речник на даден език установяването и описанието им е достатъчно дори и да не е изчерпателно.

5. Структура на лексикално гнездо за споделена дума в диференциален речник – пример

Основният проблем при описанието на частичните когнейти е по какъв начин да се пристъпи към, кодира и представи в подходящ формат палитрата от възможни различия на семантична основа между тях. Първото, което трябва да се помни в такива случаи, е констатираната вече по-горе асиметрия в посоката на разминаванията на значенията. Това означава, че англо-немския речник на споделените думи не може с просто обръщане на посоката на търсене да послужи за целите на описание на същите тези думи в двойката немски-английски. Това на практика означава, че когнейтите трябва да бъдат третираны по начин, който да е ориентиран според езика цел, така че за всяка двойка езици са необходими не един, а два речника на споделените думи.

Тъй като за българския език към момента двуезичните ресурси са по-малко детайлно разработени в сравнение с други двойки езици, ще илюстрираме казаното с помощта на лексикалните гнезда на частичния когнейт глагол *to think/denken* в английско-немски и немско-английски речници от най-голям „подръчен“ формат (245 000 – 320 000 думи), а именно Langenscheidt (2001), възпроизведен в (3), Oxford Duden (1999), възпроизведен в (4), и за сравнение Barnickel (1992), възпроизведен в (5):

- (3) **to think** (*itr.*) 1. **denken** (**of** *an acc.*); ~ **ahead** vorausdenken, *a. vorsichtig sein*; ~ **aloud** laut denken;
 2. (**about, over**) nachdenken (*über acc.*), sich überlegen;
 3. ~ **of** (a) sich besinnen auf, sich erinnern an; (b) *et.* bedenken; (c) sich *et.* denken; (d) *Plan etc.* ersinnen, ausdenken; (e) halten von;
 4. meinen, denken;
 5. gedenken, vorhaben, beabsichtigen;
to think (*tr.*) 6. *et.* denken; ~ **away** *et.* wegdenken; ~ **out** (a) sich *et.* ausdenken; (b) *Am. a.* ~ **through** *Problem* zu Ende denken; ~ **s.th. over** sich *et.* überlegen or durch den Kopf gehen lassen; ~ **up** *Plan etc.* aushecken, sich ausdenken, sich *et.* einfallen lassen;
 7. sich *et.* denken oder vorstellen;
 8. halten für;
 9. überlegen, nachdenken über;
 10. denken, vermuten.
denken *tr.* and *itr.* I. think; (*nachsinnen*) reflect; *logisch:* reason; (*vermuten*) think, imagine;
sich etwas ~ (*vorstellen*) imagine;
 ~ **an** think of, (*sich erinnern an; nicht vergessen*) remember, (*in Sinn haben*) have in mind, think of.

- (4) **to think** 1. *v.t.* A. (*consider*) meinen; we ~ **[that] he will come** wir denken *od.* glauben, dass er kommt; B. (*coll.: remember*); C. (*intend*), D. (*imagine*) sich vorstellen;
 2. *v.i.* A. [nach]denken; B. (*have intention*);
 3. ~ **about** *v.t.* A. (*consider*) nachdenken über (+ *Acc.*); B. (*consider practicality of*) sich (*Dat.*) überlegen;
 4. ~ **ahead** *v.i.* vorausdenken;
 5. ~ **back to** *v.t.* sich zurückerinnern an (+ *Acc.*);

6. ~ **of** v.t. A. (*consider*) denken an (+ Acc.); B. (*be aware of in the mind*) denken an C. (*consider the possibility of*) denken an (+ Acc.); [...] F. (*remember*) sich erinnern an;

7. ~ **out** v.t. A. (*consider carefully*) durchdenken; B. (*devise*) sich *Dat.) ausdenken <Plan, Verfahren>;

8. ~ **over** v.t. sich (Dat.) überlegen; überdenken;

9. ~ **through** v.t. [gründlich] durchdenken <Problem, Angelegenheit>;

10. ~ **up** v.t. (coll.) sich (Dat.) ausdenken <Plan>.

denken 1. *itr.* think (auf, über);

2. *tr.* think;

3. *refl.* A. (*sich vorstellen*) think; B. **sich** (Dat.) **etw. by etw.** ~ (*beabsichtigen*) mean sth by sth.

(5) **denken** = **think** *What do you think about it? | to think badly about sb | I think the same. | What will people think! | She doesn't think anything of it.*

denken Ich denke mit gemischten Gefühlen daran. *I have mixed feelings about it.* | Denk d'ran! *Don't forget!* | So war das nicht gedacht. *That wasn't what I had in mind.* | Ich habe mir das so gedacht. *That's what I had in mind.* | Ich darf gar nicht dran denken. *It doesn't bear thinking about.* | Ich denk' nicht daran! *No way (I'm going to do that)!* | Wo denkst du hin! *What an idea!* | Der Mensch denkt und Gott lenkt. *Man proposes, God disposes.*

think (*nach can / could*) verstehen: *I can't think why he did it.* | (informal) to think big *gross planen* | es sich gut überlegen: *I should think twice before accepting this offer.*

В примерите (3) и (4) за *to think/denken* не е включен фразеологичният компонент, тъй като смисълът на привеждането им тук е да се представи различният характер на представяне на полисемната структура на обсъжданите глаголи.

Когато сравняваме резултатите от лексикографската работа в британската и немската лексикографска традиция за конструиране на лексикални гнезда, констатираме както сходства, както и значителни разлики. И *Langenscheidt*, и *Oxford Duden* посвещават значително по-малко внимание на изясняване на семантичната структура на *denken* за сметка на *to think* (тъй като немският глагол притежава по-слабо развита структура на значението в сравнение с неговия когнейт на английски), макар *Langenscheidt* да изглежда по-изчерпателен. В случая водещ принцип при групирането на информацията за *to think* на немски е тематичната и семантична структура, изразена в тази дума, докато в *Oxford Duden* водещ принцип при конструирането на лексикалното гнездо е начинът, по който формите на глагола биват конструирани. Двата алтернативни избора имат за свой резултат различни стратегии за търсене на информация в двата речника – или от значение към форма (*Langenscheidt*), или от форма към значение (*Oxford Duden*), особено когато се търси преводен еквивалент за фразови глаголи. Всяка от стратегиите има своите преимущества и недостатъци. За нас основното предизвикателство при това положение е да се открие коя от тях би била по-подходяща за монолингв, билингв и/или преводач по време на търсене в електронен речник (каквито се правят към днешна дата и за в бъдеще) на споделени думи, така че разликите между езиците да се открояват по най-ясен начин в полза на езика цел, в нашия случай това би бил българският език.

Пример (5) ни предлага допълнителни възможности да сравним какво е налице днес в специално компилирани за целта лексикални гнезда на когнейти според традициите в немската лексикографска школа в съпоставка с наличното в представените двуезични речници. При преглед веднага проличават съществени разлики в начина на третиране на *to think/denken* от Барникел (Barnickel 1992) в сравнение с това, което откриваме в (3) и в (4). Основното разминаване се състои в това, че речникът на когнейтите е конструиран така, че да дава ориентация преди всичко за случаите, при които бихме могли да бъдем подведени при разбиране или превод от приликите в значенията на един и същ когнейт в двата езика, включително когато той е включен във фразеологични изрази. В подобен специализиран речник обаче семантичната структура на когнейта в двата езика не е представена изчерпателно, а така също не се задава еднозначно

посока или немски-английски-немски, или английски-немски-английски, което би ни ориентирало по-изчерпателно и еднозначно в цялата палитра от противопоставянията на значенията от гледна точка на езика, който за потребителя играе ролята на L1, т.е. е опорният за него език (такъв е налице дори при наглед перфектни билингви).

6. В търсене на алтернативи чрез моделиране на нови типове лексикални ресурси

Речници не просто на сходствата, какъвто е например цитираният речник на Калдиева-Захаријева / Kaldieva-Zaharieva (2008) за румънски и български, а на сходствата и различията на споделените думи представлява пример за нови възможности по отношение на množащите се когнейти (в широкия смисъл) в българския език, но би изисквал твърде сериозно доразработване от гледна точка на лексикографското си покритие, за да се реализира за двойки езици като английски-български, немски-български, руски-български, френски-български или турски-български, т.е. спрямо езици, от които в миналото у нас са навлезли най-много заемки, както и такива, от които се очаква, че най-много думи ще бъдат възприети през следващите десетилетия.

Създаването на речници на споделените думи на първо място би трябвало да отговаря на специфично изискване, каквото не виждаме в нито един съществуващ лексикален ресурс до днес. Сходствата би трябвало да се съчетават с онези аспекти на семантиката на описваните думи, които ги разграничават в двата езика. Именно в този смисъл би трябвало да говорим за речници не просто на сходствата, а на сходствата и различията. Тази особеност ги превръща във вид диференциални двуезични речници, т.е. речници, в които се оптимизира в какво дадена споделена в двата езика дума не само съвпада, но и се различава по своето значение:

пошлый – пошъл (рус.);
evala – евала (тур.);
pathos – патос (англ.).

Въз основа на описанието например по какво се разграничават начините на осмисляне и употреба на руското *пошлый* и българското *пошъл*, би могло същото това лексикално гнездо да се разработи с оглед на българските синоними на заемката *пошъл* и възможностите за тяхна диференциална употреба в самия български език. Така в рамките на едно и също лексикално гнездо ще сме в състояние да обхванем в съпоставим формат различното между две култури (българската и руската), както и феноменологията на това значение на българска основа с оглед на наличните синонимични средства на езика.

Формулирането и употребата на нови типове лексикални ресурси като предлагания речник на сходствата и различията на споделените думи в двойка езици или по-широко тълкуваните диференциални речници на езиковите средства на даден език ще спомогнат да се преосмисли характерът на семантичните отношения между значенията на думите в посока от семантика на идентичностите и обобщенията към диференциална семантика – семантика, която се основава на типологията на разликите в лексикалните значения както в рамките на един език, така и при междуезикова съпоставка. При това положение на преосмисляне в режим на взаимно разграничаване подлежат такива семантични отношения като разликата (*difference*), контраста, противопоставянето, несъотнесимостта и под. на значенията.

От гледна точка на запазването на лексикалните ресурси на българския език най-оправдано изглежда разработването на диференциални двуезични прави и обратни речници на споделените думи, например англо-българско-английски или китайско-българско-китайски – в зависимост от прогнозата кой ще бъде езиков и културен хегемон или хегемони през следващите 75 години. Компилирането на такива компютризирани речници ще трансформира лексикалната семантика от описателно-синонимична на стъпила на противопоставително-диференциална основа.

7. Заключение

Направените от нас в рамките на статията разграничения между когнейти, заемки, интернационализми и споделени думи са условни и зависят от перспективата, от която гледаме върху възможностите за обмяна на речников фонд между езиците. Докато е все още в рамките само на ограничени в начините си на употреба регистри на речта, както това е в терминологията и професионалните жаргони, обмяната изглежда относително безопасна и дори улеснява навлизането на съпоставими стандарти при практикуването на съответните професии. Много по-трудно обаче е да се осмисли какво може да остане от езика, ако навлизането на заемки (думи за споделяне) стане неудържимо по много и различни линии. При много голяма степен на проникване на думи от друг език или езици ние се оказваме в „гранична“ за съответния език и култура ситуация. Ако тенденциите, които констатираме днес, запазят своя експоненциален ръст през следващите 75 години, ще има сериозна вероятност да се сблъскаме със заплахата за самото съществуване на българския език, такъв, какъвто го познаваме, тъй като смислообразуващите му понятия във все по-голяма степен ще се окажат заменени от „споделени“ с резултантна загуба на културната специфика. Кумулативно натрупващата се мимикрия на лексикална основа може да се превърне в по-сериозен фактор за загуба на културната идентичност, отколкото евентуално устояващите все още към същото това време основни правила на граматиката на българския език.

По какво ще познаем, че „имунната система“ на българския лексикон за противодействие на глобализацията отслабва до беззащитност? На първо място според количеството на натрупващите се заемки над определени граници. Ако те достигнат впечатляващи нива в разговорния език и жаргона, ще е време сериозно да започнем да се замисляме. Втори и потенциално по-нетривиален индикатор би било положението, при което заемките, да кажем от английски, започнат да се налагат все повече и да доминират езиковото съзнание на българина не само в значението, в което те са били първоначално заети, но и в други значения на съответната английска дума. Двата показателя подлежат на контрол от страна на бъдещите изследователи, които ще се занимават с лексикална семантика и психолингвистика. В момента обаче, в който количеството премине в качество и по двата показателя, ще бъде късно да спасяваме езика, така че мерките трябва да започнат да се планират отсега.

В по-общ план можем отсега да направим извода, че процесите на съкращаване и унификация на езиковата палитра на човечеството със сигурност ще засегнат не само разнообразието на езиците по света, но и разнообразието на езикови средства вътре във всеки език в сравнение с един или няколко най-доминантни. Основният ускорител на тези процеси днес и в бъдеще ще са информационните технологии поради налаганата по един или друг начин от тях междуезикова унификация на лексикалните средства, с които всеки език разполага. Причина за тази унификация са добре известните процеси на широк обмен и интернационализация на лексикалния състав на езиците. През следващите 75 години можем да очакваме единствено силно ускоряване на този процес по линията на по-нататъшно разгръщане на машинния превод и системите за изкуствен интелект.

Ако в края се върнем към прогнозите на футурологичната лингвистика, с които започнахме, до 75 години може и да не настъпи Армагедон, но твърде вероятно е да настъпи анти-Вавилон (т.е. не роене, а масово обедняване и изчезване на езици). Не че трябва да се откажем от *IT* и *Artificial Intelligence*, но те не само че няма да спомогнат за спасението, но сериозно ще допринесат през 2092 г. колегите от Института за български език да станат свидетели на най-различни възможни ефекти от масовото наводняване със споделени думи и комуникацията на силно унифициран спрямо вносни образци и регистри български език, на който ще им говорят роботите, с които те ще общуват. Разковничето за противодействие трябва да се търси още сега и една от възможностите е работата с контингента от споделени думи с оглед създаването и поддържането на нови типове лексикални ресурси. Противодействието не може да бъде в об-

лика на пуризм, тъй като той няма начин да бъде успешен при такъв езиков и културен натиск отвън. То би трябвало да се основава на изясняването и представянето в достъпен вид какво родните езикови средства имат в повече или формулират по различен начин от импортираните за определени цели.

Цитирана литература / References

- Калдиева-Захаријева 2007: Калдиева-Захаријева, Ст. *Румънско-български речник: общи и подобни думи*. София: Академично издателство „Марин Дринов“. [Kaldieva-Zaharieva 2007: Kaldieva-Zaharieva. *Rumansko-balgarski rechnik: obshti i podobni dumi*. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Marin Drinov“.]
- Килева-Стаменова, Денчева 1997: Килева-Стаменова, Р., Е. Денчева. *Речник на „неверните приятели на преводача“*. Пловдив: Lettera. [Kileva-Stamenova, Dentscheva 1997: Kileva-Stamenova, R., E. Dencheva. *Rechnik na „nevernite priyateli na prevodacha“*. Plovdiv: Lettera.]
- Оруел 1989: Оруел, Дж. 1984. София: Профиздат. [Orwell 1989: Orwell, G. 1984. Sofia: Profizdat.]
- Райнов 1945: Райнов, Б. *Пътуване в делника*. София: Издателство П. Г. Смрикаров. [Raynov 1945: Raynov, B. *Patuvane v delnika*. Sofia: Izdatelstvo P. G. Smrikarov.]
- Balkandgieva 1999: Balkandgieva, B. *English-Bulgarian Law Dictionary*. Sofia: Sofi-R.
- Balkandgieva 2000: Balkandgieva, B. *Bulgarian-English Law Dictionary*. Sofia: Sofi-R.
- Barnickel 1992: Barnickel, K-D. *Falsche Freunde. Ein vergleichendes Wörterbuch Deutsch-Englisch*. Heidelberg: Julius Groos.
- Bennemann et al. 1994: Bennemann, H., L. Herting, J. Prause. *Typische Fehler Englisch: 2500 “false friends” Englisch und Deutsch*. 2nd edn. Berlin: Langenscheidt.
- Brendemoen 1990: Brendemoen, B. The Turkish language reform and language policy in Turkey. – In: *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft. Teil I*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 454 – 493.
- Chamizo-Domínguez 2007: Chamizo-Domínguez, P. J. *Semantics and Pragmatics of False Friends*. London: Routledge.
- Friel, Kennison 2001: Friel, B. M., S. M. Kennison. Identifying German-English cognates, false cognates and non-cognates: Methodological issues and descriptive norms. – *Bilingualism: Language and Cognition*, 4, 3, 249 – 274.
- Gottlieb 1985: Gottlieb, K. H. M. *Wörterbuch der ‘Falschen Freunde des Übersetzers’*. Moscow: Russkij Jasyk.
- Gouws et al. 2004: Gouws, R., D. J. Prinsloo, G-M. de Schryver. Friends will be friends – true or false. Lexicographic approaches to the treatment of false friends. – In: *EURALEX 2004 Proceedings: Lexicological Issues of Lexicographic Relevance*, July 06 – 10, 2004, Lorient, France, 797 – 806.
- Granger, Swallow 1988: Granger, S., H. Swallow. False friends: A kaleidoscope of translation difficulties. – *Langage et l’Homme*, 23, 108 – 120.
- Haspelmath 2001: Haspelmath, M. The European linguistic area: Standard Average European. – In: *Language Typology and Language Universals* (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft). Berlin: de Gruyter, 1492 – 1510.
- Knežević 1962: Knežević, A. *Die Turkizmen in der Sprache der Kroaten und Serben*. Meisenheim am Glan: Verlag Anton Hain.
- Kühnel 1995: Kühnel, H. *Typische Fehler Französisch (2800 “falsche Freunde” Französisch und Deutsch)*. 6th edn. Berlin: Langenscheidt.
- Lalor, E. & Kirsner, K. 2001. The representation of “false cognates” in the bilingual lexicon. – *Psychonomic Bulletin & Review*, 8, 3, 552 – 559.
- Langenscheidt 2001: *Handwörterbuch Englisch*. Berlin: Langenscheidt. 1656 pp.
- Lewis 2002: Lewis, G. *The Turkish Language Reform: A catastrophic success*. New York: Oxford University Press.
- Longman 2005: *Longman Dictionary of Contemporary English*. Fourth edn with CD-ROM. Harlow: Longman.
- OUP 2005: *Oxford Advanced Learner’s Dictionary*. 7th edn with CD-ROM. Oxford: Oxford University Press.
- Oxford Duden 1999: *Oxford Duden German Dictionary*. 2nd edn. Oxford: Oxford University Press. 1728 pp.
- Ramat 2000: Ramat, P. The notion of ‘standard average European’. Paper presented at the conference *Le lingue d’Europa*, October 12-14, 2000, Bologna, Italy.

- Schwarz 1993: Schwarz, H. *False Friends: Lumske ligheder. Dansk-engelsk*. Frederiksberg: Samfundslitteratur.
- Sherkina 2003: Sherkina, M. The cognate facilitation effect in bilingual speech processing. – *Toronto Working Papers in Linguistics*, 21, 135 – 151.
- Szpila, G. 2005. False friends in dictionaries. Bilingual false cognates lexicography in Poland. – *International Journal of Lexicography*, 19, 1, 73 – 97.
- Thomason, Kaufman 1988: Thomason, S. G., T. Kaufman. 1988. *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Yankova 2003: Yankova, D. Towards achieving equivalence in Bulgarian-English translation of statutory writing. – *Foreign Language Teaching*, 3, 52 – 63.
- Yankova 2005: Yankova, D. Culture-specific features of statutory texts. – In: *Spaces, Gaps, Borders*. Sofia: St. Kliment Ochridski University Press, 15 – 21.

Problems of Lexical Composition of the Bulgarian Language after 75 Years

Maxim Stamenov

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences

maxstam@bas.bg

Abstract

In the present article we introduce and differentiate between cognates, loan words, internationalisms and shared words and their contribution to the way of formation and functioning of the vocabulary of language. Cognates are words in a language that have the same origin as words in another language. Loans are words that are borrowed from another language due to language contacts. Internationalisms are words that become distributed and shared due to the trends for higher and higher globalization of economic and social contracts worldwide. The proliferation of all these kinds of shared words (including ‘true’ and ‘false’ friends of the bilingual and the translator) lead to the situation that higher and higher proportion of vocabulary becomes used in common between two and more languages. In this context, the new developments that may be expected during the next 75 years will lead us to an unprecedented growth of interlanguage unification due to the acceleration in the achievements of information technologies, artificial intelligence and the general level of globalization of the worldwide economic, social and cultural life. If the tendencies we acknowledge today follow and exponential growth pattern in the future, there are quite realistic possibilities that the Bulgarian language, as we know it today, will face an aggravated danger for its very existence in a not so distant future, because its own framework-providing set of concepts may become exchanged for a ‘shared’ one with the resulting loss of cultural specificity. Cumulatively piled ‘mimicry’ on lexical basis can become a serious cause on its own sake for the loss of cultural identity independent of the survival at the same time of the basic set of the rules of grammar of Bulgarian language.

Keywords: *cognates, shared words, loan words, internationalisms, true and false friends of the translator, the linguistic consequences of globalization, the future of the lexicon of Bulgarian*

**Современное языковое сопоставление славянской фразеологии.
Потенциал и перспективы фразеографии.
(На примере «Лексикона польской и украинской активной
фразеологии»)**

Юрий Ганошенко^а, Мачей Яскот^б, Войцех Сосновски^в, Роман Тимошук^г

Запорожский государственный медицинский университет^а,

Университет социальных и гуманитарных наук SWPS^б,

Институт славистики Польской Академии Наук^в,

Украинский языково-информационный фонд Национальной академии наук Украины^г

ganoshenko@ukr.net, mjaskot@swps.edu.pl, wpsosnow@uw.edu.pl, roman.tymoshuk@gmail.com

Резюме

Статията е посветена на проблема за развитието на съвременната славянска фразеология и търсене на най-подходящите форми на лингвистичното ѝ съпоставяне. Използвайки примери от *Лексикона на полската и украинската активна фразеология*, авторите разкриват особеностите и функционалността на семантичния език посредник в съпоставителната фразеология, обсъждат възможността за усъвършенстване на подходите към моделите за дефиниране, различните стилистични класификатори и конструирането на примерите за употребата на фраземите в речта. В статията се дава оценка за перспективите за създаването на такива съпоставителни речници с други славянски езици, по-специално с българския език.

Ключови думи: фразеология, фразеография, език посредник, съпоставително езикознание

1. Введение

Масштабный переворот в науке середины XX века, когда одним из центральных вопросов гуманитарных наук в мире становится именно проблема языка как универсального семиотического и феноменологического инструмента человечества, приводит к значительному расширению методологических принципов и подходов в самом языкознании. То, что изучалось ранее в рамках исторического подхода как отражение других человеческих феноменов, теперь понимается значительно шире, как моделирующая система, как открытый принцип смыслоположения.

На первый план в науке о языке выходят вопросы антропоцентрические, ранее не описанные – выявление и построение универсальных законов языка, попытки описать и объяснить языковую идентичность личности и языковую картину мира, осознание и попытки преодоления проблем переводной лакуарности и безэквивалентности, все более глубокое и психологичное изучение национальной специфики смыслопостроения (концептосферы) языка, создание теоретических моделей соответствия языковой природы человека и его социальной, гендерной или возрастной специфики, а также и проблем адекватного преподавания языка.

Естественно, важнейшим методом теоретического и практического решения поставленных перед наукой проблем становится сопоставление, которое в теории В. фон Гумбольдта связывалось с философской историей человечества. Но постепенно сравнительное языкознание, преодолевая историзм и функционализм, теорию языковых универсалий, приобретает современное звучание в изучении семантических микросистем – обнаружение сходств и различий (конфронтации) описательных семантических полей в подсистемах различных языков, что дает широкие возможности для определения общего и частного в значении и количестве элементов таких подсистем, изучения структурных и концептуальных различий языков, их лингвокультурной природы.

Одной из наиболее интересных подсистем для сопоставления двух и более языков является фразеология, в которой непрерывно и очень динамично происходит корреспонденция языка и культуры. Еще А. Потебня говорил о том, что фразеология (застывшая народная метафорика) через свою внутреннюю форму имеет наибольшую связь с национальным мифом (Потебня / Potebnia 1913). В настоящее же время в контексте лингвокультурологии можно так же сказать, что фразеология является латентной семиотикой, в полной мере раскрываясь только в национальном смысловом поле, активируя наиболее важные культуремы – «важные для самоидентификации определенного сообщества слова-ключи, которые характеризуют как ее отношение к традициям, так и способность взаимодействовать с современным миром» (Nagórko et al. 2004).

Сопоставление фразеологических систем разных языков имеет очень большой потенциал прежде всего для описания языка как этнолингвистической системы, что особенно важно в полиэтническом мире настоящего, глобализационные процессы в котором лишь еще больше подчеркнули необходимость для современного человека быть готовым к изучению и полноценному использованию нового иностранного языка и умению апеллировать через него к ментальным смыслам другой культуры. Поэтому сопоставительная фразеография имеет особое значение и в общей лексикографической системе языкознания, и в более широких (даже экстралингвистических) научно-практических контекстах.

2. Современная славянская фразеография. Сопоставление польско-украинской фразеологии.

В XXI веке все заметнее становится увеличение интереса к славянской фразеологии, как в работах, касающихся одного языка, так и в работах сравнительного характера, посвященных фразеологии. Интерес к славянским языкам увеличился также и в связи со вступлением славяноязычных стран в Европейский союз, в структурах которого каждая страна-член имеет право на то, чтобы официальные документы печатались на национальном языке. Так, с 2004 г., когда 10 новых стран (среди них 4 славянские – Польша, Чехия, Словакия и Словения) стали членами ЕС, количество переводов с 4 языков стран-членов на английский, французский и немецкий (главные языки ЕС) и переводов между этими славянскими языками значительно выросло. 1 января 2007 г. Болгария, а затем 1 июля 2013 г. Хорватия также стали членами ЕС, что, в свою очередь, стало импульсом для того, чтобы заново присмотреться к процессам, происходящим во время интеракции двух и больше славянских языков. Фразеология не могла остаться вне новых исследований, так как фразеологизмы являются носителями культурной информации об обществе, использующем данный язык. Кроме того, интеграционная политика ЕС предусматривает усиление глубокого взаимопонимания народов через понимание культурных сходств и различий.

Поэтому в современной лингвистике наблюдается усиление внимания к фразеологии в ее различных аспектах, особенно лингвокультурологическом. Однако, несмотря на многочисленные теоретические исследования и практические работы в виде переводных словарей славянских языков, основным препятствием на пути к объединенной европейской экономике и обществу остаются языковые барьеры. Современные лексикографические труды должны способствовать преодолению таких барьеров через изучение языков.

Среди современных польско-украинских лексикографических проектов следует отметить «Украинско-польский словарь эквивалентов слова» (Лучик и др. / Luchyk et al. 2011) и «Польско-украинский словарь эквивалентов слова» (Лучик, Антонова / Luchyk, Antonova 2013), в которых представлен особый тип языковых единиц, которые занимают промежуточное положение между фразеологизмами, словосочетаниями и лексемами. Представленные в словарях единицы являются эквивалентами отдельно оформленных наречий, местоимений, предлогов, союзов, междометий, устойчивых сочетаний и единиц с несформированной частеречной принадлежностью:

Напр.

BEZ PORÓWNANIA *analog przysłówka* (znacznie, w sposób oczywisty, bezspornie) **без порівняння**;

В (У) ЛАД *аналог прислівника* (злагоджено, гармонійно, співзвучно, у повній відповідності до чогось; протилежне **НЕ В ЛАД**) *книжн. harmonijnie, zgodnie*.

Устойчивые сочетания слов были объектом внимания в «Украинско-русско-белорусско-болгарско-польском словаре сравнений» (Левченко / Levchenko 2011) и «Украинско-польском словаре межъязыковых омонимов и паронимов» (Кононенко, Спивак / Kononenko, Spivak 2008). Если первый лексикографический труд описывает компаративные фразеологизмы в славянских языках, то второй посвящен явлениям украинско-польской межъязыковой интерференции и частично содержит фразеологическую информацию.

Что касается сопоставления современной фразеологии польского языка с другими славянскими языками, то следует отметить такие фразеографические труды, как «Idiomy polsko-rosyjskie» (Wawrzyńczyk et al. 2017); «Otwarty słownik frazeologiczny polsko-rosyjski» (Kazojć 2009); «Польско-русский фразеологический словарь» (Гюлумянц / Giulumiants 2004); «Česko-polský frazeologický slovník» (Mrhačová, Balowski 2009); «Velký česko-polský frazeologický slovník» (Orloš 2010); «Podstawowy słownik frazeologiczny słowacko-polski» (Sieczkowski 2011). Для белорусского языка также разработан сравнительный фразеологический словарь – «Słownik frazeologiczny białorusko-polski» (Aksamitow, Czurak 2010). Среди трудов сравнительного характера между славянскими языками доминирует русский язык – очевидно, из-за относительно долгой традиции русистики в Польше. Сама фразеология славянских языков является также предметом отдельных исследований, имеющих часто сопоставительный характер.

3. Языковое сопоставление. Семантический язык-посредник.

Концепция эквивалентности, которая используется в нашем исследовании, базируется на современной семантике и теоретической конфронтации естественных языков, разработанной в многотомной академической грамматике польского и болгарского языков (Polsko-bułgarska gramatyka konfrontatywna; Koseska-Toszewa et al. 2007). Это первая в мире сопоставительная грамматика с использованием семантического языка-посредника. Новый метод сравнения языкового материала отходит от традиционных принципов сопоставления, согласно которым описание даже двух языков зависит от исходного языка и является не только неполным, но и может также быть ошибочным.

При теоретическом сопоставлении описание языкового материала идет от значения к форме, а не так, как в традиционных работах, от формы в одном языке к форме в другом языке. Используя главный принцип выхода от значения к формам, который принят в многотомной «Польско-болгарской сопоставительной грамматике», мы можем равнозначно рассматривать многоязычный материал. Такая форма описания нашла свое применение в «Лексиконе семантических соответствий в польском, болгарском и русском языках» В. Сосновского, А. Кисель и В. Косеской-Тошевой.

Таблица 1.

Примеры из книги «Leksykon odpowiedniości semantycznych w języku polskim, bułgarskim i rosyjskim» (W. Sosnowski; A. Kisiel; V. Koseska-Toszewa; redaktor merytoryczny R. Tymoszek).

Rosyjski	Bułgarski	Polski
авиасалон, -а; -ы <i>rz. m.</i> ‘miejsce prezentowania nowych modeli samolotów’ <i>международный авиасалон</i>	изложѐние на нòви модѐли самолѐти <i>fraza rzeczownikowa ż.</i> ‘miejsce prezentowania nowych modeli samolotów’ <i>международно изложѐние на нòви модѐли самолѐти</i>	salon lotniczy <i>fraza rzeczownikowa ż.</i> ‘miejsce prezentowania nowych modeli samolotów’ <i>międzynarodowy salon lotniczy</i>
войти́, войду́, войдѐшь <i>vp. event, intransitive</i> 1. ‘zacząć być w danym miejscu’ <i>войти в дом, в поезд</i> 2. brak znaczenia 3. ‘stać się członkiem jakiejś grupy’ <i>войти в еврозону</i>	вляз а, -еш <i>vp. event, intransitive</i> 1. ‘zacząć być w danym miejscu’ <i>вляза в кùхнята, у дома̀</i> 2. ‘nadepnąć na coś’ <i>вляза в лòквата</i> 3. ‘stać się członkiem jakiejś grupy’ <i>вляза в па̀ртията</i>	wejść, wejdé, wejdiesz <i>vp. event, intransitive</i> 1. ‘zacząć być w danym miejscu’ <i>wejść do domu, do pociągu</i> <i>wejść po schodach</i> <i>wejść w las</i> <i>Rdza weszła w metal.</i> <i>Śruba weszła w ścianę.</i> 2. ‘nadepnąć na coś’ <i>wejść w kupę</i> <i>wejść komuś na nogę</i> 3. ‘stać się członkiem jakiejś grupy’ <i>wejść w towarzystwo</i>

4. Особенности фразеографической работы с единицами в «Лексиконе польской и украинской активной фразеологии».

Межъязыковая конфронтация польского и украинского фразеологического материала (полная либо частичная безэквивалентность формы и значения), а также существенная разница в теоретических основах фразеологических и лексикографических традиций у научных школ в отдельных странах привели к необходимости выработки определенного методологического компромисса, в том числе и для самого понятия фразеологизма, то есть уже на начальных этапах работы над «Лексиконом...» – отборе и систематизации первичного материала. Активным считается фразеологизм, который достаточно часто употребляется в речи носителя языка и понятен окружающим.

Также особенностью лингвокультурной ситуации обеих стран стала ее все большая демократизация и все большее стирание границ литературности разговорного языка, который постепенно, но достаточно активно трансформируется под влиянием варваризированного, сленгового и коллоквиального элементов. Через средства массовой информации и формы культуры, которые этот разговорный язык используют для создания эффекта правдивости языковой реальности и создания виртуальной языковой личности (социальные сети в Интернете, телесериал, реалити-шоу на ТВ, полнометражные художественные фильмы) процесс этот значительно ускоряется и выходит за рамки обычной среды употребления. Неизбежно все эти тенденции характерны и для фразеологии, природный источник которой именно в разговорной речи, поэтому трансформируются и уже известные фразеологизмы, и возникают новые, которые чаще всего либо не фиксируются словарями, либо не интегрируются в общую языковую среду, как, например, в словарях «Український жаргон. Словник» и «Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників: обценізми, евфемізми, сексуалізми» Л. Ставицкой

(Ставицька / Stavytska 2005) и (Ставицька / Stavytska 2008), куда были включены также и соответствующие устойчивые выражения. Поэтому ориентация прежде всего на активную фразеологию обусловила использование при создании лексикона и тех сленговых и коллоквиальных фразем, которые продемонстрировали высокий уровень частотности среди респондентов (напр., сленговые: **бути на одній хвилі, дах поїхав, на автопілоті, по барабану, jazda bez trzymanki, mieć cykora, nawalony jak stodoła, urwać się z choinki**). Ведь основой для создания «Лексикона...» стало проведение опроса среди носителей языка, а также выборочный анализ таких источников как блоги, страницы в социальных сетях, телепродукции и т.п. Это дало возможность определить и частотность отдельных вариантов фразем, ведь известно, что фразеология отличается еще и очень большой вариативностью отдельных элементов при сохранении семантической природы, поэтому для избежания необоснованного увеличения объема лексикона и для его большей эргономичности для пользователя в словарную статью попадали только наиболее активные варианты.

Совершенно очевидно, что сленговый материал подобен по своей функциональности культурам, то есть понятен только носителям смыслов, которые не всегда совпадают с формой и не поддаются полному объяснению через прямой перевод. Поэтому для более эффективного сопоставления фразеологических единиц кроме метаязыка (языка-посредника) были использованы еще некоторые приемы фразеографии, которые позволили хотя бы частично преодолеть проблему безэквивалентности.

Прежде всего для удобства использования метаязыка и поиска семантических эквивалентов было определено ограниченное количество дефиниционных моделей, что позволило быстро членить содержание фраземы и сразу определять ее семантическую направленность и потенциальную синтаксическую комбинаторность в том числе и для неносителя языка: **о том, кто...** (для характеристики живого объекта речи, например, **бідний як церковна миша** 'про когось, хто дуже бідний' или **biedny jak mysz kościelna** 'o kimś, kto jest bardzo biedny'), **о том, что...** (для характеристики неживого, например, **раз плюнути** 'про щось, що дуже легко зробити' или **bulka z masłem** 'o czymś, co jest łatwe do wykonania'), **о таком, который...** (для фразеологического определения, например, **принц на білому коні** 'про такого партнера, який є омріяним, ідеальним' или **książę z bajki** 'o takim partnerze, który jest wymarzony, idealny'), **тогда, когда...** (для характеристики ситуаций и обстоятельств, например, **взяти / брати себе в руки** 'тоді, коли хтось намагається опанувати себе, заспокоїтися' или **wziąć się / brać się w garść** 'wtedy, gdy ktoś próbuje zapanować nad sobą, uspokoić się').

Для решения проблемы стилистической эквивалентности в «Лексиконе...» активно используются стилистические пометы, которые помогают пользователю (особенно носителю другого языка) спрогнозировать возможность употребления того или иного фразеологизма в определенной ситуации. Такие стилистические маркеры определяют принадлежность фраземы к общелитературному национальному языку (отсутствие каких-либо помет), что означает ее нормативную употребимость в любых ситуациях речевой активности (публицистика, официальное общение, неофициальный разговор). Либо же используются маркеры **сленг.** (сленговый), **кол.** (коллоквиальный) и **вульг.** (вульгарный), которые указывают на возможность употребления такой единицы лишь в определенных речевых условиях, с теми людьми, с кем существует неофициальная достаточно близкая связь (например, вульг. **п'яний в дупу / сраку; сидіти / бути по вуха у лайні; o kant stołu / dupy potłuc; być w (czarnej) dupie** или кол. **відкинути копита; до одного місця; wrzucić / wrzucać na luz**).

Использование таких универсальных дефиниционных моделей дополняется еще и отказом от традиционных для словарей переводного типа примеров употребления фразеологизма только из печатной продукции (книг и газет). Поскольку большая часть фразеологических единиц используется преимущественно в устной речи и мало фиксирована в литературе, то было принято решение о прерогативе коммуникативного аспекта, то есть об использовании препарированных (специально созданных) примеров, а также примеров из устной речи, причем при

поиске семантических соответствий пример не переводился, а подыскивался или создавался заново. В случае повторения фраземы в разных языковых частях «Лексикона...» пример не переносился из части в часть, а создавался новый, что дает пользователю значительно больший выбор контекстов для употребления единицы и улучшает ее усвоение.

Нужно также упомянуть, что в целях сосредоточения на межъязыковом семантическом сопоставлении при создании «Лексикона...» было принято решение о сознательном отказе от определенного типа фразеологических единиц: прежде всего от интернациональной фразеологии античного и библейского происхождения и от пословиц и поговорок, которые как исключение использовались только в случае поиска соответствия. Это дало возможность более четкого построения национальной языковой картины мира и сравнения ее с близкородственной.

5. Перспективы языкового сопоставления фразеологии.

Авторы, естественно, отдают себе отчет в том, что выработанная путем компромисса двух языковедческих традиций методология имеет свои достоинства и недостатки. С одной стороны, сужение понятия фразеологизма в данном исследовании способствовало созданию замкнутого лексикографического произведения, а, с другой стороны, ввиду принятой методологии не был учтен целый ряд фразеологизмов, которые несмотря на свою активность в современном языке, не оказались в данном словаре. Первое языковое сопоставление фразеологического пласта польского и украинского языков открыло новые пути для дальнейших исследований. Обзор подходов к пониманию фразеологии в разных лингвистических традициях помог выделить больше групп фразеологизмов, которые в будущем могут быть включены в лексикон. Довольно полным было бы сопоставление, в котором учитывались бы следующие классы в зависимости от степени лексикализации семантических компонентов: идиомы (поль. *zbijać bąki, posny marek, narobić bigosu* / укр. *байдики бити, стріляний горобець, на вагу золота*), всякого рода менее или более свободные словосочетания (поль. *udzielić pomocy, świadczyć usługi, odnieść zwycięstwo, ponieść porażkę* / укр. *брати участь, приймати рішення, здобути перемогу*), фразеологизмы-фразы (пословицы и поговорки) (поль. *nie ma tego złego, co by na dobre nie wyszło* / укр. *немає лиха без добра* / болг. *всяко зло за добро*; поль. *kłamstwo ma krótkie nogi* / укр. *у брехні короткі ноги* / болг. *на лъжата краката са къси*; поль. *niedaleko pada jabłko od jabłoni* / укр. *яблуко від яблуні недалеко падає* / болг. *крушата не пада по-далече от дървото*; поль. *jak sobie pościeliesz (pościelisz), tak się wyśpisz* / укр. *що поцієш, те й пожнеш* / болг. *каквото си надробши, това ще сърбаш*; поль. *wilk syty i owca cała* / укр. *і вовки ситі і вівці цілі* / болг. *вълкът сит и агнето цяло*; поль. *o wilku mowa (a wilk tuż, tuż)* / укр. *про вовка помовка, а вовк і в хату* / болг. *за вълка приказват, а вълкът в кошарата*; поль. *na bezrybiu i rak ryba* / укр. *‘на безриб’і і рак риба’* / болг. *като няма риба и ракът е риба*), фразеологические словосочетания (поль. *korona cierniowa, czarna godzina, słomiany zapal* / укр. *вбивчий погляд, коронна страва, повний абзац*), лексико-грамматические фразеологические словосочетания и эквиваленты слова¹ (поль. *w porządku, bez porównania, w celu, do tego czasu* / укр. *з подивом, до безмежся, з виду*), словосочетания с минимальной степенью идиоматичности, но все-таки не понимаемые некоренными носителями языка (поль. *literatura piękna, beczka śmiechu* / укр. *дар мови, велика літера*). Все эти наблюдения открывают новые перспективы в дальнейшей работе.

Поэтому, приступая к лексикографическому описанию фразеологических единиц, мы исходили из того, что следует разработать универсальный подход, который в будущем может применяться для сопоставления материала с другими языками как в традиционных печатных словарях, так и их электронных вариантах. К тому же мы поставили перед собой цель создания такого метода презентации словарных единиц, который дает возможность воспользовать-

¹ Термин проф. Аллы Лучник.

ся не только семантическим эквивалентом, но также дефиницией-описанием на двух языках. Достоинством такого подхода было более широкое описание данной единицы и выявление ее смысла с помощью дефиниции.

Таким образом, для описания были применены следующие средства:

- Подача семантического эквивалента на другом языке.
- Представление единицы с помощью описательного эквивалента.
- Определенный замкнутый набор дефиниционных моделей.
- Семантический язык-посредник.
- Употребление фразеологической единицы в предложении.

В связи с тем, что на данный момент не существует ни одного польско-болгарского, болгарско-польского, болгарско-украинского фразеологического словаря², а также фразеологические единицы недостаточно представлены в имеющихся двуязычных словарях, может быть предложена попытка использования этих универсальных лексикографических инструментов для сопоставления болгарской, польской и украинской фразеологии.

Итак, во-первых, для болгарского языка были предложены те же модели описания: *‘wtedy, gdy’ / ‘toді, коли’ / ‘тогава, когато’*; *‘o kimś, kto’ / ‘про когось, хто’ / ‘за някого, който’*; *‘o czymś, co’ / ‘про щось, що’ / ‘за нещом, коетом’*; *‘o kimś (o czymś), kto (co)’ / ‘про когось (про щось), хто (що) / ‘за някого (нещом), (коетом) (който)’*; *‘o takim (...), który’ / ‘про такий (...), який’ / ‘за такъв (...), какъвто’*. Во-вторых, были составлены дефиниции на болгарском языке, являющиеся аналогами существующих польских и украинских. В-третьих, был подобран самый подходящий семантический эквивалент в болгарском языке (или данная единица представлена с помощью описательного эквивалента). Тут надо подчеркнуть, что авторы следуют по пути выявления фразеологической единицы по направлению от содержания к форме и ни в коем случае от формы к форме, поскольку такой подход считаем крайне ошибочным. В-четвертых, был создан соответствующий пример, показывающий употребление болгарской единицы в речевом контексте.³

Результаты для выбранных нами 10 единиц представлены в таблице:

Т а б л и ц а 2.

Примеры сопоставления фразеологических единиц в польском, украинском и болгарском языках.

ПОЛЬСКИЙ	УКРАИНСКИЙ	БОЛГАРСКИЙ
bać się (kogoś lub czegoś) jak diabeł święconej wody	боятися (когось або чогось) як чорт ладану	боѝ се катѝ дявол от светѝна водѝ / от тамѝн
<i>‘wtedy, gdy ktoś się bardzo boi kogoś lub czegoś’</i>	<i>‘тоді, коли хтось дуже боїться когось або чогось’</i>	<i>‘тогава, когато някой много се бои от някого или от нещом’</i>
<i>Ilona boi się jak diabeł święconej wody jeżdżenia samochodem ze swoim szwagrem.</i>	<i>Андрій боявся шлюбу як чорт ладану</i>	<i>От учителката по математика аз се боях като дявол от светена вода.</i>
biedny jak mysz kościelna kol.	бідний як церківна миша	бѝден катѝ църківна мишка
<i>‘o kimś, kto jest bardzo biedny’</i>	<i>‘про когось, хто дуже бідний’</i>	<i>‘за някого, който е много беден’</i>
<i>Adam jest biedny jak mysz kościelna, nie stać go nawet na porządne buty.</i>	<i>Згідно з декларацією новий начальник бідний як церковна миша.</i>	<i>Старият човек, който живее на края на селото, е беден като църковна мишка.</i>

² Имеется украинско-болгарский фразеологический словарь (Потапенко-Калоянова / Potapenko-Kaloianova 2011).

³ Данная работа проводилась при участии Камелии Минчевой-Господарек, переводчицы болгарской литературы на польский язык.

blędne koło ‘o takiej sytuacji, z której nie ma wyjścia’ <i>Mój brat pracuje po czternaście godzin dziennie, by spłacić kredyt, ale okazuje się, że ponad połowę pensji i tak idzie na podatki.</i>	зачароване ко́ло ‘про таке становище, з якого немає виходу’ <i>Мені хотілося повністю змінити своє життя, щоб розірвати зачароване коло невдач.</i>	омагьдсан кръг ‘за такова положение, от което няма изход’ <i>За него повратна точка на омагьосания кръг „употреба – спиране – лечение – ремисия – отново употреба“ бе престоят в един от центровете на РЕТО в Испания.</i>
brzydki jak noc (listopadowa) kol. ‘o kimś, kto jest bardzo brzydki’ <i>Nowa dziewczyna Sławka jest brzydka jak noc.</i>	страшний як а́томна війна́ кол. ‘про когось, хто невродливий’ <i>Нова сусідка була страшною як атомна війна.</i>	грѝзен катѝ смърттѝ (катѝ кукумѝвка, крокодѝл, бостѝнско плашѝло, катѝ чѝма, ба́ба Я́га) ‘за някого, който е много грозен’ <i>Баща ѝ искаше на всяка цена да я омъжи, но тя беше грозна като смъртта и кандидатите бързо изчезваха.</i>
(być) po herbacie kol. ‘wtedy, gdy na coś jest za późno’ <i>Gdy policja przyjechała na miejsce, było już po herbacie.</i>	пиши́ пропа́ло ‘тоді, коли вже запізно щось робити’ <i>Як би він не намагався щось виправити, але вже все – пиши пропало.</i>	след дѣжд качѝлка ‘тогава, когато за нещо е късно’ <i>При падналия на улицата човек „Бърза помощ“ пристигна след един час – както се казва, беше вече след дѣжд качѝлка.</i>
czarna owca ‘o kimś, kto przynosi wstyd i jest niemiłe widziany w otoczeniu’ <i>Stefan był zawsze czarną owcą w naszej rodzinie.</i>	парши́ва ві́вця́ ‘про когось, хто викликає відчуття сорому та є небажаним в оточенні’ <i>Вона була паршивою вівцею у нашій компанії.</i>	чѝрна овца́ ‘за някого, който няма срам, поради което не е добре приемен от обкръжението’ <i>Иван беше черната овца в класа и всички го отбягваха.</i>
czeski błąd kol. ‘o takim błędzie, który powstaje poprzez przedstawienie znaków’ <i>W jego nazwisku popełniono czeski błąd i wniosek został odrzucony.</i>	описовий еквівалент: друкáрська по́милка, о́писка ‘про таку помилку, яка виникає в результаті переставлення знаків’	описателен еквивалент ‘за грешка, която се получава от разместване на буквите’
czeski film kol. ‘wtedy, gdy nie wiadomo, o co chodzi’ <i>Wasze opowieści z urlopu to jakiś czeski film!</i>	описовий еквівалент: щось невідоме, незрозуміле; ка́зна-що́ ‘тоді, коли невідомо, про що йдеться’	описателен еквивалент ‘тогава, когато не се знае за какво става въпрос’

mieć swoje pięć minut	отрїмати свої п'ять хви́лін сла́ви	звѣзден час, звѣзден миг
‘wtedy, gdy ktoś przez krótki okres jest w centrum uwagi’	‘тоді, коли хтось деякий час знаходиться у центрі уваги’	‘тогава, когато някой е в центъра на вниманието за кратко време’
<i>Na konferencji prasowej minister sprawiedliwości miał swoje pięć minut.</i>	<i>Марк отримав свої п'ять хвилин слави, потрапивши в реаліті-шоу.</i>	<i>Безспорно нейният звезден час беше премиерата на единствения ѝ сполучлив филм.</i>

На данный момент сопоставление польско-украинско-болгарского материала было направлено только в одну сторону, т.е. к польским и украинским единицам подбирался на основании дефиниции болгарский эквивалент. Но очевидно, что уже этот минимальный подбор дал интересные результаты. Авторы уверены, что результаты обратного сопоставления (подбор к активным болгарским единицам польских и украинских семантических эквивалентов) были бы не менее интересны.

6. Выводы

Фразеологический пласт любого языка отражает национальную специфику, во фразеологических единицах передаются национальные черты носителей языка, их традиции и обычаи, мировоззрение, темперамент, способ восприятия мира, морально-этические ценности.

Языковое сопоставление польской и украинской фразеологии показало, что даже родственные языки, функционирующие рядом, формируют свои специфические черты и новые средства выражения, несмотря на то, что существует множество фразеологических единиц подобных лишь формально. Это, естественно, свидетельствует о динамических процессах во фразеологических системах двух языков, которые активно реагируют на социокультурные изменения, рекодифицируют старые смыслы и постоянно создают новые. Но также это говорит и о правильности апробированной методики семантического сопоставления, применение которой помогло избежать множества ошибок, обусловленных вниманием к формальной структуре фразеологической единицы. Успешное использование метаязыка (языка-посредника) и особых дефиниционных моделей в «Лексиконе польской и украинской активной фразеологии» еще раз подтверждает продуктивность и результативность научно-практических изысканий в сфере сопоставительной фразеографии, которая помогла выявить специфические ментальные черты, закодированные в устойчивых выражениях.

При сопоставлении польской и украинской фразеологии были выявлены и общеславянские черты, как и фразеологические единицы, возникшие в результате взаимных контактов польского и украинского народов. Эти контакты были обусловлены близким соседством и общей многовековой историей. Безусловно, результатом этих контактов было возникновение и развитие общей группы фразеологических единиц. В связи с этим думается, что расширение исследования в плане сопоставительной фразеологии и других языков, в первую очередь болгарского, могло бы много дать для развития фразеографии и способствовать более глубокому взаимопониманию народов.

Цитуруемая литература / References

- Гюлумянц 2004: Гюлумянц, К. *Польско-русский фразеологический словарь*. Минск: Экономпресс. [Giulumiants 2004: Giulumiants, K. *Pol'sko-russkij frazeologicheskij slovar'*. Minsk: Ekonompress.]
- Кононенко, Співак 2008: Кононенко І., О. Співак. *Українсько-польський словник міжмовних омонімів і паронімів*. Київ: Вища школа. [Kononenko, Spivak 2008: Kononenko, I., O. Spivak. *Ukrains'ko-pol's'kyi slovnyk mizhmovnych otonimiv i paronimiv*. Kyiv: Vyshcha shkola.]
- Левченко 2011: Левченко, О. *Українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польський словник порівнянь*. Львів: Львівська політехніка. [Levchenko 2011: Levchenko, O. *Ukrains'ko-rosiis'ko-bilorus'ko-bolhars'ko-pol's'kyi slovnyk porivnian'*. L'viv: L'vivs'ka politekhnik.
- Лучик и др. 2011: Лучик, А., О. Антонова, І. Дубровська. *Українсько-польський словник еквівалентів слова*. Київ: Український мовно-інформаційний фонд НАН України, Національний університет «Києво-Могилянська Академія», Інститут славістики Польської академії наук. [Luchyk et al. 2011: Luchyk, A., O. Antonova, I. Dubrovs'ka. *Ukrains'ko-pol's'kyi slovnyk ekvivalentiv slova*. Kyiv: Ukrains'kyi movno-informatsiinyi fond NAN Ukraïny, Natsional'nyi Universytet «Kyievo-mohylians'ka Akademiia», Instytut Slavistyky Pol's'koï Akademiï Nauk.]
- Лучик, Антонова 2013: Лучик, А., О. Антонова. *Польсько-український словник еквівалентів слова*. Київ: Український мовно-інформаційний фонд НАН України, Національний університет «Києво-Могилянська Академія», Інститут славістики Польської академії наук. [Luchyk, Antonova 2013: Luchyk, A., O. Antonova. *Pol's'ko-ukrains'kyi slovnyk ekvivalentiv slova*. Kyiv: Ukrains'kyi movno-informatsiinyi fond NAN Ukraïny, Natsional'nyi Universytet «Kyievo-mohylians'ka Akademiia», Instytut Slavistyky Pol's'koï Akademiï Nauk.]
- Потапенко-Калоянова 2011: Потапенко-Калоянова, К. *Українсько-болгарський фразеологічний словник*. Київ, Ізмаїл: СМІЛ. [Potapenko-Kaloianova 2011: Potapenko-Kaloianova, K. *Ukrains'ko-bolhars'kyi frazeolohichnyj slovnyk*. Kyiv, Izmaïl: SMIL.]
- Потебня 1913: Потебня, А. *Мысль и язык*. Харьков: Мирный труд. [Potebnia 1913: Potebnia, A. *Mysl' i iazyk*. Har'kov: Mirnyj trud.]
- Ставицька 2005: Ставицька, Л. *Український жаргон. Словник*. Київ: Критика. [Stavytska 2005: Stavytska, L. *Ukrains'kyi zhargon. Slovnyk*. Kyiv: Krytyka.]
- Ставицька 2008: Ставицька, Л. *Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників: Обсценізми, евфемізми, сексуалізми*. Київ: Критика. [Stavytska 2008: Stavytska, L. *Ukrains'ka tova bez tabu. Slovnyk necenzurnoi leksyky ta ii vidpovidnykiv: Obscenizmy, eufemizmy, seksualizmy*. Kyiv: Krytyka.]
- Aksamitow, Czurak 2010: Aksamitow, A., M. Czurak. *Słownik frazeologiczny białorusko-polski*. Warszawa: Instytut Slawistyki PAN.
- Kazojć 2009: Kazojć, J. *Otwarty słownik frazeologiczny polsko-rosyjski*. <<http://www.twirpx.com/file/909864/>> [18/04/2017].
- Koseska-Toszeza et al. 2007: Koseska-Toszeza, V., M. Korytkowska, R. Roszko. *Polsko-bułgarska gramatyka konfrontatywna*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Mrhačová, Balowski 2009: Mrhačová, E., M. Balowski. *Česko-polský frazeologický slovník*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Nagórko et al. 2004: Nagórko, A., M. Łaziński, H. Burkhardt. *Dystynktywny słownik synonimów*. Kraków: Universitas.
- Orłoś 2010: Orłoś, T. Z. *Velký česko-polský frazeologický slovník*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Sieczkowski 2011: Sieczkowski, D. *Podstawowy słownik frazeologiczny słowacko-polski*. Oświęcim: Wydawnictwo „Darlex”.
- Wawrzyńczyk et al. 2017: Wawrzyńczyk, J., A. Gołubiewa, W. Chlebda. *Idiomy polsko-rosyjskie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

**Contrastive Linguistics and Slavic Phraseology.
Potential and Prospects of Phraseography.
(The Case of ‘The Dictionary of Active Polish and Ukrainian Phraseology’)**

Yurii Ganoshenko^a, Maciej Jaskot^b, Wojciech Sosnowski^c, Roman Tymoshuk^d

**Zaporizhzhya State Medical University^a,
University of Social Sciences and Humanities^b,
The Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences^c,
Ukrainian Lingua-Information Fund of National Academy of Sciences of Ukraine^d**
ganoshenko@ukr.net, mjaskot@swps.edu.pl, wpsosnow@uw.edu.pl, roman.tymoshuk@gmail.com

Abstract

The article is devoted to the problem of active development of modern Slavic phraseology and the search for the most adequate forms of its linguistic comparison. The authors, using the example of *the Dictionary of Active Polish and Ukrainian Phraseology*, reveal the features and functionality of the semantic metalanguage in contrastive phraseology, discuss the possibility of modernizing approaches to definitional models, various stylistic labels and the formation of examples of the use of phrasemes in speech. The article also assesses the prospects for the creation of such contrastive dictionaries with other Slavic languages, in particular, Bulgarian.

Keywords: *phraseology, phraseography, semantic metalanguage, contrastive linguistics*

Концепция за изграждане на електронен ресурс за българската и чешката неология – въвеждащи бележки

Диана Благоева^а, Божана Нишева^б, Сия Колковска^в

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – Българска академия на науките^{а,в},
Славянски институт – Чешка академия на науките^б
d.blagoeva@ibl.bas.bg, niseva@slu.cas.cz, sia_btb@yahoo.com

Резюме

В статията се представя проект за изграждане на лексикална база от данни с български и чешки неологизми, съдържаща най-новите лексикални попълнения в речниковия състав на двата езика. Коментират се принципите и източниците за подбор на лексиката, подлежаща на включване в базата от данни. Описва се накратко структурата на ресурса, като се представя съдържанието на отделните модули и подмодули в него.

Ключови думи: неологизми, неология, електронни ресурси, български език, чешки език

1. Увод

С публикуването на речници на неологизмите в руски, украински, полски, чешки, български, сръбски и други езици вече е натрупан солиден опит в лексикографското описание на лексикалните иновации в славянските езици от края на 20. век насам.¹ Наличието на достатъчно пълна и систематизирана лексикографска информация за новата лексика в отделните езици е предпоставка за създаването и на сравнителни (преводни) речници на неологизмите, като в тази насока се работи особено активно през последните петнадесет години. За това време са разработени сравнителни речници за следните двойки езици: руски и чешки (RČČRSN 2004), беларуски и руски (БРТЧНС / BRTSNS 2013), български и украински (БУРНЕЛ / BURNEL 2015), украински и чешки (UČSN). Публикувани са и неологични речници с изходен славянски и целеви неславянски език (PDWN 2007, RDWNW 2007).

Създаването на двуезични речници на неологизмите е мотивирано преди всичко от практическите нужди на преводаческата дейност и на чуждоезиковото обучение. Основната задача на този тип издания е да подпомагат комуникацията на чужд език и да служат като източник за осъвременяването на съществуващите общи двуезични речници и допълването им с нова лексика (Ohnheiser 2003: 46).

До този момент все още липсва както българско-чешки, така и чешко-български речник на неологизмите. Разработването на такива справочници е актуална задача, решаването на която ще обогати лексикографските ресурси за двата езика и ще бъде в помощ на преводачите и на

¹ Обзор по въпроса е представен в Ohnheiser 2003, Попова и др. / Popova et al. 2005, Благоева / Blagoeva 2014 и др.

изучаващите български и чешки език като чужд. Стъпка напред в тази посока е една от планираните дейности в научноизследователския проект *Съвременни лексикални ресурси за българската и чешката неология – теоретични и научноприложни аспекти*, който от началото на 2017 г. се разработва от колектив езиковеди от Института за български език в София и Славянския институт в Прага. Предвижда се в рамките на проекта да бъде предложена концепция за лексикална база от данни с български и чешки неологизми, включваща нова и най-нова лексика, както и да бъде създаден прототип на този ресурс. Основното предназначение на проектираната база от данни е да служи като удобен и леснодостъпен източник на информация за неологизмите, навлезли в българския и чешкия език през последните две десетилетия, както и за техните еквиваленти в съответния чужд език. По този начин тя на практика ще изпълнява и функциите на двупосочен (българско-чешки и чешко-български) електронен неологичен речник.

Тук ще се спрем върху някои основни моменти от концепцията за изграждането на планираната лексикална база от данни, като направим въвеждащи бележки по отношение на структурата и съдържанието на ресурса.

2. Обща характеристика на лексикалната база от данни с български и чешки неологизми

2.1. Източници на езиковия материал

Протичащите през последния четвърт век иновационни процеси в лексиката и словообразуването на българския и чешкия език привличат вниманието на редица изследователи и са описани сравнително пълно, при това не само в монолингвален (срв. Martincová a kol. 2005, Благоева, Колковска / Blagoeva, Kolkovska 2013 и цитираната там литература), но и в съпоставителен план (срв. Аврамова / Avramova 2003, Niševa 2014 и др.). От друга страна, както за българския, така и за чешкия език са съставени достатъчно представителни тълковни речници на неологизмите, отразяващи лексикалните промени в двата езика от последното десетилетие на 20. в. насам (срв. РНДЗБЕ / RNDZBE 2001, РНДБЕ / RNDBE 2010, NSČ 1998, NSČ 2004). Съществуващите езиковедски изследвания в областта на българската и чешката неология, както и наличните неографски издания и лексикални бази от данни са един от основните източници за набиране на лексикален материал и за извършване на справки при изграждането на проектираната неологична база от данни.

Успоредно с това работният колектив на проекта планира да провежда собствена ексцерпция на най-новите лексикални попълнения в двата езика, които не са отразени в съществуващите лексикографски източници. При това ще се прилагат както традиционни методи (ръчно извличане на неологизми от печатни текстове или от източници в интернет), така и по-съвременни корпусни подходи². Особено полезна за тази цел е разработената от компютърни лингвисти от Института за български език система за автоматично откриване и ранкиране на лексикални неологизми в българския език³, при която се прилага метод, основаващ се на честотен анализ на езикови данни, извлечени от Българския национален корпус (Стоянова и др. / Stoyanova et al. 2016).

Въз основа на посочените източници се подготвя предварителен разширен списък с кандидати за включване в базата от данни, от който впоследствие ще бъде извършен подбор, като се следват изложените по-долу принципи.

² Подробно за корпусните подходи и методи, приложими при автоматичното или полуавтоматичното извличане на неологизми, включително и по отношение на българския опит в тази насока, вж. Атанасова / Atanasova 2017.

³ <http://dcl.bas.bg/neologism-detection/>.

2.2. Принципи за подбор на лексиката

Планира се базата от данни да отразява лексикалните промени в българския и чешкия език от началото на 21. век насам. Неологичният статус на единиците и времето на тяхната поява ще бъдат установявани предимно въз основа на корпусни данни, извлечени от Българския национален корпус⁴ и от Чешкия национален корпус⁵. Ще бъде използван също така и електронният архив с текстове, поддържан в Секцията за българска лексикология и лексикография към Института за български език, както и базата от данни с ексцерпиран неологичен материал Neomat⁶, разработена в Секцията за съвременна лексикология и лексикография на Института за чешки език в Прага. Наред с това ще бъде прилаган и лексикографски критерий. Така, ако за съответна дума от предварително изготвения списък с кандидати за включване в базата от данни се открият употреби в писмени текстове, публикувани преди 2001 г., или се установи, че думата има лексикографска регистрация в речници и справочници от различен тип от по-ранен период, то тази дума ще бъде елиминирана от списъка.

В базата от данни ще бъдат включвани неологизми, които са утвърдили употребата си или показват тенденция за по-трайно установяване в езика. За степента на утвърждаване на единицата ще се съди основно по честотата на нейната употреба в текстове от различен тип и от различни области на съвременната комуникация, по словообразователната ѝ активност и включването ѝ в системни отношения с други единици от речниковия състав. Като основни референтни източници за установяване на фреквентността и степента на разпространеност на неологизмите в писмената практика ще служат данните от посочените по-горе електронни корпуси, архиви и бази от данни. Ще се отчита също така честотата на срещането на неологизмите в текстове от интернет източници.

В базата от данни няма да бъдат включвани окказионализми и единици с ниска честота на употреба, за които се преценява, че нямат перспектива да се утвърдят в съвременния узус. Във връзка с това от списъка с кандидати следва да бъдат елиминирани окказионални новообразувания като *шофьороцентризъм*, *шофьоролози*, *щъркелораждаемост*, *ъндърнагласа*, *юруконист*, *ямболоцентризъм* и др., засвидетелствани в български писмени текстове, и *antisalátník*, *aférismus*, *Arabáč*, *babišian*, *europorodnost*, *ležink*, *pařížocentrismus*, регистрирани в чешки писмени източници. Някои от приведените образувания обаче, въпреки окказионалния си характер, са произведени по продуктивни словообразователни модели, които ще намерят отражение в изгражданата неологична база от данни. Така ще бъде подпомогнато и „декодирането“ на подобни окказионални единици.

Няма да бъде вземана под внимание лексика, употребявана в ограничени социални кръгове, например жаргонизми като бълг. *сандъкчия* ‘любител на стара техника, който събира и рециклира стари телевизори, радиоапарати и др.’, чеш. *hausbótár* ‘човек, който е почитател, любител на т. нар. плаващи къщи’, или в тясноспециални сфери, например термини като бълг. *морфинг* (комп.), *дилинг* (финанс.), *маржин* (финанс.), *овърнайт* (финанс.); чеш. *ranking* (икон.), *lapware* (комп.), *photoaging* (мед., козм.), *splitting* (финанс.) и др. Няма да бъдат включвани и вече дезактуализирани нови думи (като бълг. *дискмен*, *ендесевеец*, *нововремец*; чеш. *čtyřkoaličník*, *pager*, *ptákostrana*, *špidlobijce*) независимо от това, че имат лексикографска регистрация.

В базата от данни ще бъдат обхванати следните типове неологизми:

- а) лексикални неологизми (словообразователни неологизми и заемки);
- б) семантични неологизми;

⁴ <http://dcl.bas.bg/bulnc/>.

⁵ <https://www.korpus.cz/>.

⁶ <http://neologismy.cz/>.

- в) нови многосъставни номинативни единици;
- г) нови абревиатури.

На този етап в ресурса няма да бъдат включвани неологизми. Това е мотивирано от няколко причини. От една страна, за идентификацията и автоматичното извличане на нови фразеологични единици се изисква прилагането на специални методи (Тодорова / Todorova 2015). От друга страна, спецификата на лексикографската обработка на фразеологията налага и специфично моделиране на структурата на електронния ресурс. С редица особености е свързан и въпросът за междуезиковата еквивалентност при фразеологичните единици, което предполага изработването на специална концепция (Доброволский / Dobrovol'skij 2011). Включването в проектираната база от данни на нови фразеологични единици ще бъде задача през следващи етапи от работата по проекта.

2.3. Структура на лексикалната база от данни с български и чешки неологизми

При изграждането на неологичната база от данни двата езика – българският и чешкият – се третираат равнопоставено, във връзка с което ресурсът може да бъде използван като двупосочен електронен сравнителен речник. Всеки един от езиците би могъл да бъде избран от потребителя като език източник. При задаване на българския като език източник данните за българския неологизъм се визуализират в лявото поле на интерфейса, а в дясното се извежда информацията за съответния чешки еквивалент. При избор на чешкия като език източник е обратното.

За удобство като метаезик в интерфейса на ресурса се използва трети език – английският, като са въведени условни обозначения и съкращения от английски за названията на отделните модули и подмодули, както и за някои други елементи (например граматични и стилистични ремарки).⁷ За тези обозначения потребителят може да направи справка в специален списък с помощта на хипервръзки.

Електронният ресурс е изграден от отделни модули, които се подреждат в определена последователност и оформят йерархична структура с възможни подмодули. Част от модулите (например **Заглавна единица**, **Семантична експликация**) са задължителни, а други остават незапълнени при някои от заглавките (в случаите, когато информацията от модула е нерелевантна за конкретния тип неологизми). Така например модулет **Произход** е приложим за неологизми, които са заемки или калки от чужд език, а **Граматичният модул** – за лексикалните и семантичните неологизми, но не и за многосъставните единици.

Ето няколко примера, които илюстрират разработваната в момента структура на запис за конкретни неологизми в базата от данни:

Пример 1

[Entry] [EntryCz] ≈ [EntryBg] [NType]	[EntryBg] <i>смайли</i> NewLex	[EntryCz] <i>smajlík</i> NewLex
[Gram] [PoS] [Forms]	noun, n pl: <i>смайлиlma</i>	noun, m inanim/anim sg Gen <i>smajlíku, smajlíka</i> ; Acc <i>smajlík, smajlíka</i> ; Loc <i>smajlíku</i> ; pl Nom <i>smajlíci, smajlíky</i> ; Loc <i>smajlících, smajlíkách</i>

⁷ За използваните по-нататък в текста условни обозначения виж приложението *Списък със символи и съкращения* в края на статията.

[Sem] [Style] [Def]	Coll Стилизирано изображение на човешко лице или съответна комбинация от знаци, използвани за условно обозначение на определено чувство, настроение при общуване чрез имейли, есемеси и под.	Coll Stylizovaný obrázek lidské tváře, zpravidla skládající se z grafických značek, který v emailové aj. elektronické komunikaci zastupuje pocity, nálady apod.
[Syn]	<u>ЕМОТИКОН</u>	<u>emotikon</u> , <u>ksichtík</u> (<u>xichtík</u>), <u>obličejík</u>
[Example]	Как да се усетят иронията, смайването, радостта или шегата в един SMS или мейл? За щастие писането на клавиатура роди смайлитата (усмихнатите човечета), създадени въз основа на типографски знаци. Тези фантастични символи с три знака прибавят към писмото мимика, наситена семоции. (ЛИК, 2013/6)	Příčinou vysoké popularity emotikonů, jak se smajlíkům odborně říká, je omezená schopnost některých druhů elektronické komunikace zprostředkovávat emoce a neverbální složku projevu. Velkou výhodou smajlíků je i to, že jsou většinou bez potíží srozumitelní po celém světě. (aktuálně.cz, 22. 6. 2013).
[Origin]	smiley (English)	
[WordForm] [Deriv]		<u>smalíkový</u> (adj), smajlíkovat (v)

Пример 2

[Entry] [EntryCz] = [EntryBG] [NType]	[EntryBg] <i>клиентелизъм</i> NewLex	[EntryCz] <i>klientelizmus</i> NewLex
[Var]		<i>klientelismus, klientizmus, klientismus</i>
[Gram] [PoS] [Forms]	noun, m no pl	noun, m sg Gen <i>klientelizmu</i>
[Sem] [Style] [Def]	Polit Порочно явление в политическия живот, свързано с покровителстване, толериране от хора с държавна или политическа власт на определени лица, които вследствие на това се ползват с материални или други облаги.	Polit Negativní jev v politice charakterizující se ochranou (protekci) a tolerováním určitých zájmů a osob ze strany držitelů státní nebo politické moci, díky čemuž je dosahováno majetkových aj. výhod.
[Example]	Във всички тези страни мудният и дълбоко несправедлив модел на развитие, характеризиращ се с клиентелизъм в държавния	Pardubičtí politici vyrazili za peníze hokejového klubu HC Moeller Pardubice na výlet do Spojených států. Jde o střet zájmů, o politický

	апарат, както и силовият контрол над населението позволяват на режимите да черпят сила от слабостта на своите граждански общества. (Дума, 2011/28)	klientelismus nebo to je jen zbytečně nafouknutá mediální bublina? (rozhlas.cz, 24. 2. 2009).
[Origin]	clientelism (English)	clientelism (English)
[WordForm]	клиентелист (noun)	klientelistický (adj)
[Deriv]		klientelista (noun)

Пример 3

[Entry] [EntryCz] – [s] [NType]	[EntryBg] s	[EntryCz] tarzaning NewLex
[Gram] [PoS] [Forms]		Noun, m sg Gen tarzaningu
[Sem] [Style] [Def]		Sport Sportovní aktivita spjatá s pohybem do výšky a překonáváním překážek pomocí lan, provazových žebříků aj. [Спортна дейност, свързана с изкачване на височини и преодоляване на препятствия с помощта на въжета, въжени стълби и др.]
[Example]		Nejbliže přírodě je tarzaning, při kterém se lidé šplhají do korun stromů, překonávají vodní toky anebo traverzují po skalních stěnách. K tomu používají provazové žebříky, zavěšená lana a systém kladek. (idnes.cz, 17. 6. 2001)

Пример 4

[Entry] [EntryCz] = [EntryBg] [NType]	[EntryBg] рефрактивен NewSense	[EntryCz] refrakční NewSense
[Gram] [PoS]	adj	adj
[Sem] [Style] [Sense1] [Def]	Med Който е предназначен за лазерна корекция на зрението.	Med Určený pro odstraňování (korekci) dioptrických očních vad.
[Example]	Рефрактивен лазер.	Refrakční laser.
[Sense2] [Def]	В който се извършва корекция на зрението с помощта на лазерни технологии.	Kde se provádí odstraňování (korekce) očních vad pomocí laserových technologií.
[Example]	Рефрактивният център се специализира в лазерна корекция на зрението.	Refrakční centrum se specializuje na laserové operace očí.
[MWUs]	рефрактивна хирургия	refrakční chirurgie

Пример 5

[Entry] [EntryCz] = [EntryBG] [NType]	[EntryBg] <i>рефрактивна хирургия</i> MWU	[EntryCz] <i>refrakční chirurgie</i> MWU
[Sem] [Style] [Def] [Example]	Med Хирургия за коригиране на аномалии на зрението (късогледство, дальногледство, астигматизъм) с помощта на лазерни технологии. Рефрактивната очна хирургия цели да подобри рефракцията на окото и да намали или елиминира зависимостта от очила или контактни лещи. (Бела, 2012/3)	Med Chirurgie zaměřená na odstraňování refrakčních vad oka (krátkozrakosti, dalekozrakosti, astigmatismu) pomocí laserových technologií. V posledních letech se začíná výrazněji prosazovat nový obor chirurgie, který má příznačný název refrakční chirurgie. Jedná se v podstatě o to, že změnu optických vlastností oka dosahujeme nikoli s použitím brýlových skel nebo kontaktních čoček, ale laserovým obroušením části rohovky a v některých případech i přímou transplantací oční čočky. (uzdravim.cz, 10. 7. 2010)

Ще поясним накратко структурата и съдържанието на отделните модули, представени в приведените примери.

а) Заглавна единица: **[Entry]**

Въвежда се съответната заглавна единица в нейната основна форма (според конвенциите, установени в българската и в чешката лексикографска практика). В случай на формално вариране като заглавка е изведен представителният вариант. В отделни подмодули се определя типът на неологизма: лексикален неологизъм (виж Примери 1, 2 и 3), семантичен неологизъм (виж Пример 4), нова многосъставна номинативна единица (виж Пример 5), нова абривиатура; посочват се съществуващи формални варианти на заглавката (виж Пример 2). В отделен подмодул за чешкия език се пояснява изговорът на графично (правописно) неадаптираните заемки, както и на новите думи, образувани с тяхно участие.

Чрез специални графични знаци се маркира отношение на пълна (=) или частична (≈) еквивалентност между българската и чешката заглавна единица или се отбелязва наличие на нулева еквивалентност (≠), т.е. липса на еквивалент на единицата от езика източник в езика цел (виж Пример 3).⁸

б) Граматически модул: **[Gram]**

Модулът присъства при лексикалните и (с известни ограничения) при семантичните неологизми. В съответни подмодули се дава информация за принадлежността на единицата към определена част на речта, посочва се родът на съществителните имена и видът на глаголите.

При лексикалните неологизми в подмодул **Форми** се дават необходими сведения за формоизменението на думата. За заглавките в българския език например се привежда форма за женски и среден род и за множествено число при прилагателните, форма за множествено число при съществителните, форма за 2 л. ед. ч. при глаголите, както и някои други форми при особени случаи и звукови промени. При чешките заглавки се посочват формите на съществителните

⁸ За понятието *еквивалентност* в теорията на двуезичната лексикография и за степените на еквивалентност виж Zgusta 1971: 312 – 325, Wiegand 2002, Лечева / Lecheva 2015 и цитираната там литература.

имена за втори (родителен) падеж, а ако е налице колебание по отношение на склонитбения тип, се привеждат и формите за единствено и множествено число на някои избрани косвени падежи (виж Пример 1). При чешките прилагателни се привежда формата за женски и за среден род, а при глаголите – формата за 1 л. ед. ч.

При неосемантизмите подмодул **Форми** не присъства.

в) Семантична експликация: [Sem]

Новата лексика се характеризира с редица особености: нестабилност (начален, протичащ или незавършен напълно процес на интегриране и утвърждаване в лексикалната система), възможно недълготрайно съществуване (поради деактуализация на означаваните денотати или на самата нова лексема или семема), наличие на националнокултурна специфика в много от случаите (във връзка с което немалка част от неологизмите се отнасят към кръга на безеквивалентната лексика). Поради тези особености декодирането на неологичната лексика без наличието на специални фонові знания нерядко е проблематично, при това не само за потребителите, за които изходният език не е роден. Ето защо е важно двуезичните неологични речници и електронни бази от данни да съдържат подробна информация за семантиката и функционалните особености на неологизмите не само в езика източник, но и в езика цел. В представяния ресурс такъв тип информация се съдържа в модула Семантична експликация.

В подмодул **Дефиниция** се привежда тълкувание на значението (или значенията) на неологизмите. Лексикографската дефиниция се представя на изходния език. В случаите на частична или нулева степен на еквивалентност на неологизмите в двата езика към лексикографската дефиниция е добавен и превод на целевия език, за да бъдат улеснени потребителите, които не владеят в задоволителна степен съответния чужд език.

В специални подмодули се представят също: стилистичните особености и сферата на употреба на единицата (с помощта на определени стилистични квалификатори), както и системните отношения на единицата с други единици. Посочват се синоними (виж Пример 1), антоними, в определени случаи – също хипероними или хипоними на заглавката, ако съществуват. Включват се примери за употребата на съответния неологизъм в реални текстове, извлечени от печатни издания или от интернет източници.

г) Произход: [Origin]

Посочва се езикът, от който е зета или калкирана съответната единица, и се привежда формата прототип в езика източник (виж Примери 1 и 2).

д) Словообразуване: [WordForm]

Модулът е приложим само при словообразователните неологизми. Експлицират се словообразователните връзки на заглавката с други думи от речниковия състав. Ако заглавната дума е производна, в подмодула **[Mot]** се посочва мотивиращата дума. В подмодула **[Deriv]** се привеждат деривати и сложни думи, образувани с участието на заглавната единица (виж Примери 1 и 2).

е) Многосъставни единици: [MWUs]

В този модул се посочват устойчиви съчетания с номинативен характер, в които участва заглавната единица (виж Пример 4).

ж) Допълнителна информация: [Inf]

При необходимост семантичната експликация на неологизма може да бъде допълнена с енциклопедична и страноведска информация, която се представя в този модул. Тук може да се включват също сведения за най-ранното засвидетелстване на неологизма в използваните източници, за наличието на лексикографска регистрация на неологизма в съществуващи неологични, тълковни и други речници и пр.

Ако в съдържанието на записа за дадена заглавка присъстват думи и съчетания, за които също има записи в базата от данни, то на съответната позиция се вмъква хипервръзка, която препраща към тези записи. Така например от записа за заглавките *клиентелизъм* и *klientelizmus* чрез хипервръзка⁹ може да се премине съответно към записа на заглавките *клиентелист*, *klientelistický* (виж Пример 2).

3. Заключение

Планираната лексикална база от данни с български и чешки неологизми ще отговори на нуждите на съвременните потребители от модерни, професионално разработени и леснодостъпни източници на лексикална и лексикографска информация за най-актуалните попълнения в българския и чешкия речников състав. Предвижда се ресурсът да съдържа комплексни сведения за формата, семантиката, употребата, съчетаемостта, произхода, стилистичните особености на неологизмите в двата езика, във връзка с което той ще бъде особено полезен за провеждане на съпоставителни изследвания върху активните процеси в съвременната българска и чешка лексика.

Ресурсът на практика ще изпълнява функциите на двупосочен (българско-чешки и чешко-български) електронен речник на неологизмите, предназначен за носители както на българския, така и на чешкия език. Детайлната и изчерпателна информация, представена в него, ще подпомага, от една страна, рецептивната дейност (възприемането на информация), а от друга страна – продуктивната дейност (създаването на текст и съобщаването на информация) на съответния чужд език, във връзка с което може да се каже, че ресурсът ще съчетава особеностите на пасивен и активен двуезичен речник, което, както посочва О. А. Никитина (Никитина / Nikitina 2015), е в съгласие с актуалния днес антропоцентричен подход в неографската практика.

Важно е също така, че структурата на ресурса позволява базата от данни да бъде преобразувана от двуезична в многоезична чрез добавяне на съответни блокове с информация за неологизмите и в други славянски езици.

Приложение

Списък на използваните символи и съкращения

Acc (Accusative case) – винителен падеж
adj (adjective) – прилагателно име
anim (animate) – одушевен
Coll (colloquial) – разговорно
Def (definition) – дефиниция
Deriv (derivatives) – производни думи
EntryBg (Bulgarian entry) – заглавна дума в български
EntryCz (Czech entry) – заглавна дума в чешки
Example – пример за употреба
Forms – форми
Gen (Genitive case) – родителен падеж
Gram (grammar) – граматика
inanim (inanimate) – неодушевен

⁹ В привежданите тук примери линковете за препращане са маркирани чрез подчертаване.

Inf (information) – допълнителна информация
 Loc (Locative case) – местен падеж
 m (masculine) – мъжки род
 Med (medicine) – медицина
 Mot (motivation) – мотивираща дума
 MWU (multi-word unit) – многосъставна единица
 n (neuter) – среден род
 NewLex (new lexeme) – лексикален неологизъм
 NewMWU (new multi-word unit) – нова многосъставна единица
 NewSense (new sense) – ново значение на известна дума
 Nom (Nominative case) – именителен падеж
 Noun – съществително име
 NType (type of neologism) – тип на неологизма
 pl (plural) – множествено число
 Polit (politics) – политика
 PoS (part of speech) – част на речта
 Pron (pronunciation) – произношение
 Sem (semantic explication) – семантична експликация
 Sense – значение
 sg (singular) – единствено число
 Style – стилистичен квалификатор
 v (verb) – глагол
 Var (variant/variants) – вариант/варианти
 WordForm (word formation) – словообразуване

Цитирана литература / References

- Аврамова 2003: *Словообразователни тенденции при съществителните имена в българския и чешкия език в края на XX век*. София: Heron Press. [Avramova 2003: *Slovoobrazovatelni tendentsii pri sashtestvitelnite imena v balgarskiya i cheshkiya ezik v kraya na XX vek*. Sofia: Heron Press.]
- Атанасова 2017: Атанасова, А. Методи за автоматично извличане на лексикални неологизми. – В: *Нестор Марков и неговият принос в лексикографията и образованието*. София: Стилует, с. 153 – 159. [Atanasova 2017: Atanasova, A. Metodi za avtomatichno izvlichane na leksikalni neologizmi. – In: *Nestor Markov i negoviyat prinos v leksikografiyata i obrazovaniето*. Sofia: Stiluet, 153 – 159.]
- Благоева 2014: Благоева, Д. К типологии словарей неологизмов славянских языков. – In: *Literature, language and culture influenced by globalization*. Vol. 4. Vienna: „East West“ Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH, 3 – 17. [Blagoeva 2014: Blagoeva, D. K tipologii slovarej neologizmov slavjanskikh jazykov. – In: *Literature, language and culture influenced by globalization*. Vol. 4. Vienna: „East West“ Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH, 3 – 17.]
- Благоева, Колковска 2013: Благоева, Д., С. Колковска. Динамика и иновационни процеси в българската лексика в края на XX и началото на XXI век. – В: *Българска лексикология и фразеология. Т. 1. Българска лексикология*. София: АИ „Проф. М. Дринов“, с. 215 – 394. [Blagoeva, Kolkovska 2013: Blagoeva, D., S. Kolkovska. Dinamika i inovatsionni protsesi v balgarskata leksika v kraya na XX i nachaloto na XXI vek. – In: *Balgarska leksikologiya i frazeologiya. T. 1. Balgarska leksikologiya*. Sofia: AI „Prof. M. Drinov“, 215 – 394.]

- БРТСНС 2013: Уласевіч, В. І., Н. М. Даўгулевіч. *Беларуска-рускі тлумачальны слоўнік новых слоў і новых значэнняў слоў*. Мінск: Аверсэв. [BRTSNS 2013: Ulasevich, V. I., N. M. Daŭgulevich. *Belaruska-ruski tлумachal'ny sloŭnik novykh sloŭ i novykh znachjennjaŭ sloŭ*. Minsk: Aversjev.]
- БУРНЕЛ 2015: Стоянова, Е. и др. *Българско-украински речник на новата европейска лексика (краят на XX – първите десетилетия на XXI век)*. Киев: Киевски славистичен университет. [BURNEL 2015: Stoyanova, E. et al. *Balgarsko-ukrainski rechnik na novata evropeyska leksika (krayat na XX – parvite desetiletiya na XXI vek)*. Kiev: Kievski slavistichen universitet.]
- Добровольский 2011: Добровольский, Д. Заметки о сопоставительной фразеологии. – В: *Езиковедски изследвания в чест на проф. Сийка Спасова-Михайлова*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 181 – 197. [Dobrovol'skij 2011: Dobrovol'skij, D. Zametki o sopostavitel'noj frazeologii. – In: *Ezikovedski izsledvaniya v chest na prof. Siyka Spasova-Mihaylova*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, 181 – 197.]
- Лечева 2015: Лечева, Н. *Отношението на лексикографската еквивалентност в двуезикови речници с немски и български език*. Дисертация. Шумен. [Lecheva 2015: Lecheva, N. *Otnoshenieto na leksikografskata ekvivalentnost v dvuezikovi rechnitsi s nemski i balgarski ezik*. Disertatsiya. Shumen.]
- Никитина 2015: Никитина, О. А. Антропоцентрическая двуязычная неография: в поисках лексикографической эквивалентности. – *Научный диалог*, 4, 6, с. 88 – 106. [Nikitina 2015: Nikitina, O. A. Antropocentricheskaja dvujazychnaja neografija: v poiskah leksikograficheskoy ekvivalentnosti. – *Nauchnyj dialog*, 4, 6, 88 – 106.]
- Попова и др. 2005: Попова, Т. В., Л. В. Рацибурская, Д. В. Гугунава. *Неология и неография современного русского языка*. Москва: Флинта, Наука. [Popova et al. 2005: Popova, T. V., L. V. Raciburskaja, D. V. Gugunava. *Neologija i neografija sovremennogo russkogo jazyka*. Moskva: Flinta, Nauka.]
- РНДБЕ 2010: Пернишка, Е., Д. Благоева, С. Колковска. *Речник на новите думи в българския език (от края на XX и началото на XXI в.)*. София: Наука и изкуство. [RNDBE 2010: Pernishka, E., D. Blagoeva, S. Kolkovska. *Rechnik na novite dumi v balgarskiya ezik (ot kraja na XX i nachaloto na XXI v.)*. Sofia: Nauka i izkustvo.]
- РНДЗБЕ 2001: Пернишка, Е., Д. Благоева, С. Колковска. *Речник на новите думи и значения в българския език*. София: Наука и изкуство. [RNDZBE 2001: Pernishka, E., D. Blagoeva, S. Kolkovska. *Rechnik na novite dumi i znacheniya v balgarskiya ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.]
- Стоянова и др. 2016: Стоянова, Ив., Св. Лесева, Св. Коева. Автоматично разпознаване на неологизми в българския език. – В: *Лексикографията в началото на XXI в.* София: Изд. на БАН „Проф. М. Дринов“, с. 681 – 688. [Stoyanova et al. 2016: Stoyanova, Iv., Sv. Leseva, Sv. Koeva. *Avtomatichtno razpoznavane na neologizmi v balgarskiya ezik*. – In: *Leksikografiyata v nachaloto na XXI vek*. Sofia: Izd. na BAN „Prof. M. Drinov“, 681 – 688.]
- Тодорова 2015: Тодорова, М. *Типология и свойства на устойчиви словосъчетания в български*. Дисертация. София. [Todorova 2015: Todorova, M. *Tipologiya i svoystva na ustoychivi slovosachetaniya v balgarski*. Disertatsiya. Sofia.]
- Martincová a kol. 2005: Martincová, O. a kol. *Neologizmy v dnešní češtině*. Praha: ÚJČ AV ČR.
- Nišeва 2014: Nišeва, B. *Inovační procesy v české a bulharské jazykové situaci (na materiálu jazyka médií)*. Praha: Karolinum.
- NSČ 1998: Martincová, O. a kol. *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů*. Praha: Academia.
- NSČ 2004: Martincová, O. a kol. *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2*. Praha: Academia.
- Ohnheiser 2003: Ohnheiser, I. (red.). *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich. Słowotwórstwo. Nominacja*. Opole: Uniwersytet Opolski.
- PDWN 2007: Worbs, E. et al. *Polnisch-deutsches Wörterbuch der Neologismen. Neuer polnischer Wortschatz nach 1989*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- RČČRSN 2004: Krejčířová, I. et al. *Rusko-český a česko-ruský slovník neologizmů*. 2., doplněné vyd. Praha: Academia.
- RDWNW 2007: Uluchanov, I. et al. *Russisch-Deutsches Wörterbuch der neuen Wörter*. Москва: Азбуковник.
- UČSN: *Ukrajinsko-český slovník neologizmů*. <<http://www.slu.cas.cz/ukrneo/ukrneo.html>> [25/03/2017]
- Wiegand 2002: Wiegand, H. E. Equivalence in Bilingual Lexicography: Criticism and Suggestions. – *Lexikos* 12, 239 – 255.
- Zgusta 1971: Zgusta, L. *Manual of lexicography*. Prague: Academia.

Conception for Creation of Electronic Resource for Bulgarian and Czech Neology – Introductory Remarks

Diana Blagoeva^a, Bozhana Nisheva^b, Sia Kolkovska^c

**Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences^{a,c},
Institute of Slavonic Studies – Czech Academy of Sciences^b**

d.blagoeva@ibl.bas.bg, niseva@slu.cas.cz, sia_btb@yahoo.com

Abstract

The paper presents the project for creation of lexical database that is intended to include the Bulgarian and Czech neologisms. It describes the principles for selection of lexical units which should be included in the database as well as the resources of the lexical material. The paper presents also the database structure and the content of its modules and submodules.

Keywords: *neologisms, new-word lexicography, electronic resources, Bulgarian language, Czech language*

Речникът на българския език в дигиталната епоха

Атанаска Атанасова, Ванина Сумрова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – Българска академия на науките
nassi_n@abv.bg, primma@mail.bg

Резюме

Статията представя многотомния *Речник на българския език* в дигиталната епоха. Проследяват се отделните етапи, през които преминава електронизирането на работата по *Речника*, и се разглежда как корпусите и корпусният подход намират приложение при изработването на речниковите статии, включени в него.

Ключови думи: лексикография, корпусна лингвистика, български език

1. Въведение

С развитието на информационните технологии и възникването на корпусната лингвистика (60-те години на XX в.) започва нов етап в изследването и описанието на езиковите явления от всички области на лингвистиката. В лексикографията съвременните дигитални технологии намират приложение основно в два аспекта: първо, използването на новите технологии и корпусите става норма в лексикографската практика, и второ – с помощта на глобалната мрежа продуктите от работата на лексикографите достигат до всички интересувачи се от тях.

Тези два аспекта намират отражение и в работата на лексикографите от Секцията за българска лексикология и лексикография (СБЛЛ) към Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН при изработването на многотомния академичен *Речник на българския език* (РБЕ). Това издание е най-значимият и представителен тълковен речник на българския език, който се отличава от останалите тълковни речници както по *пълнотата* на отразяване на речниковото богатство¹ и на представяната информация към заглавните думи, така и по *детайлността* в семантичното описание на тълкуваните лексикални единици (Колковска, Сумрова / Kolkovska, Sumrova 2016).

Наред с богатите лексикални картотеки, с които разполага Институтът за български език и които са единственият източник на лексикален материал при създаването на първите 12 тома от РБЕ, използването на новите технологии, корпусите и електронните ресурси в лексикографската работа (от т. 13 (*поен – прелестно*) насам) допринася не само за осъвременяване на работата, но и за подобряването ѝ, тъй като многократното увеличаване на текстовете, в

¹ В публикуваните досега 15 тома (букви А – Р), в това число и преиздадените осъвременени и допълнени първи четири тома, са включени над 119 000 заглавни думи (Колковска, Сумрова / Kolkovska, Sumrova 2016).

които може да се проследи реалната употреба на тълкуваните лексикални единици, води до възможност за по-добра реализация на двата му отличителни показателя – пълнота и детайлност – както по отношение на заглавните думи, включително и фиксирането им във фразеологичния блок, така и по отношение на тяхното описание – формално, граматично, семантично, стилистично.

Приложението на корпусите и компютърните технологии при изработването на *РБЕ*, както и появата му във виртуалното пространство не става изведнъж, а минава през различни етапи. Целта на настоящата работа е да се представят отделните стъпки при внедряването на новите технологии в процеса на работата по *РБЕ* и да се проследи по какъв начин корпусите и корпусният подход намират приложение при изработването на речниковите статии, включени в него. С конкретни примери от последните томове (т. 13 (*поен – прелестно*), т. 14 (*прелет – пясъчножълт*), т. 15 (б. Р) и т. 16 (б. С), върху който се работи в момента, са илюстрирани ползите и резултатите от прилагането на корпусен подход и използването на електронни ресурси.

2. От пишещата машина до компютъра

Навлизането на новите технологии в лексикографската работа в *СБЛЛ* започва в края на 90-те години на миналия век, като началото е поставено с преминаването на набора на речниковите статии от пишеща машина на компютър. На пръв поглед това „нововъведение“ не е нещо значимо, защото засяга техническата страна на работата, но всъщност именно то води до чувствително облекчаване на лексикографския труд, тъй като речниковите статии в *РБЕ* преминават през редакция, главна редакция и унификация, съпроводени с по-малки или с по-големи корекции. Работата на компютър съкращава както времето, така и усилията на лексикографите за нанасяне на поправките след съответната редакция. Това, от една страна, прави излишно повторното и т.н. набиране на редактираните речникови статии, а от друга – позволява промените в дадена статия, водещи до промени в други статии, да се отразят за кратко време и без много усилия.

3. От лексикалните картотеки до електронните ресурси

Вследствие на развитието на корпусната лингвистика и приложението на компютърните технологии в лексикографията работата по *РБЕ* през последните десетина години е белязана от значителни промени. Началото е поставено през периода 2006 – 2008 г. със създаването на *Лексикографския електронен архив (ЛЕА)* конкретно за нуждите на *РБЕ*. Този архив е дело на сътрудници от *СБЛЛ* (вж. Благоева, Колковска / Blagoeva, Kolkovska 2006; Благоева, Колковска / Blagoeva, Kolkovska 2007; Благоева / Blagoeva 2008), като от 2009 г. насам той (първоначално в целия си обем, а днес само част от него) е интегрална част от *Българския национален корпус² (БНК)* (Благоева, Колковска / Blagoeva, Kolkovska 2011).

И *ЛЕА*, и *БНК* са динамични електронни ресурси, които непрекъснато се обогатяват с нови текстове от интернет (предимно периодични издания, българска и преводна художествена литература, административни документи и пр.). Към момента *ЛЕА* съдържа около 13 млн. уникални думи (леми), разпределени в близо 42 хил. текстови документа, докато обемът на *БНК* надхвърля 5,4 млрд. думи, като българската част съдържа над 1,2 млрд. думи, разпределени в над 240 хил. текстови документа (Коева и др. / Koeva et al. 2015).

Освен по обема си двата електронни ресурса се различават по целта на създаването си и по предназначението си, във връзка с което съотношението между текстовете от отделните жанрове и тематични области е различно. Друга съществена разлика между двата ресурса е, че в *БНК*

² <http://search.dcl.bas.bg/>

има интегрирана система за търсене³ за разлика от *ЛЕА*, информацията от който се извлича с помощта на различни програми за профилирано лексикографско търсене.

Двата ресурса сами по себе си са изключително ценни, като едновременно с това с оглед на приложението им в лексикографията взаимно се допълват. Именно по тази причина от 2009 г. насам при изработването на *РБЕ* се използват както *ЛЕА*, така и *БНК*.

4. Приложение на корпусния подход при изработването на *Речника на българския език*

Корпусите и корпусният подход намират приложение по отношение на различните елементи от микро- и макроструктурата на *РБЕ*.

4.1. Словник

Норма при съставянето на последните томове на *РБЕ* е използването на автоматично генерирани азбучно-честотни списъци с леми и/или словоформи, извлечени както от *БНК*, така и от *ЛЕА*. Тези списъци включват не само думите от активния речников фонд, но и множество по-редки или по-малко употребими думи, което е предпоставка да не бъдат пропускани лексикални единици, съществуващи в съвременния български език, но липсващи в лексикалните картотеки на *СБЛЛ*, както и в предходни речници. Информацията за честотните характеристики на думите пък позволява да се вземе обективно решение относно подбора на думите при изготвяне на словника⁴, а подреждането на извлечените думи/словоформи по азбучен ред улеснява лексикографите, тъй като им помага да включат като заглавни думи всички членове на дадено словообразователно гнездо, като едновременно с това им дава възможност да проследят различните фонетични и графични варианти (ако има такива) на дадена дума.

Така например отделни лексикални единици (напр. *раблезиански*, *развъдчик*, *различност*, *светийски* и др.) или дори цели словообразователни гнезда (напр. *разгазирам*, *разгазиран*, *разгазиране*; *равнопоставя*, *равнопоставям*, *равнопоставяне*, *равнопоставено*; *рампирам*, *рампиране*, *рампов*; *разнотилен*, *разнотилие*; *разнотипен*, *разнотипност*; *рутинирам се*, *рутинирано*, *рутинираност*; *рангов*, *ранговост*; *синдикирам*⁵, *синдикиран*, *синдикиране* и др.) са регистрирани само в *БНК* и *ЛЕА* и именно данните, извлечени от двата ресурса, са основание за включването им в *РБЕ*.

По този начин е допълнено и словообразователното гнездо на лексемата *преференция* (т. 14). Докато в съществуващите тълковни речници на българския език може да се открият само съществителното *преференция* и прилагателното *преференциален*, то в *РБЕ* присъстват и заглавките *преференцирам*, *преференциране* и *преференциално*.

4.2. Граматична зона

Използването на големи по обем корпуси и текстови електронни ресурси, в които лексикалните единици се срещат с различните си форми, е предпоставка за по-точното отразяване на граматичните характеристики както на заглавните думи, така и на отделните техни значения или нюанси. Възможността за търсене и по основна форма, и по конкретна форма на думата

³ Описание на системата за търсене на *БНК* е представено у Тинчев и др. / Tinchev et al. 2007, Коева и др. / Koeva et al. 2011.

⁴ Думи с изключително ниска честотност се включват в *РБЕ* само ако вече са използвани в някой от предходните томове.

⁵ Има се предвид новият глагол *синдикирам* със значения '1. Отпускам съвместно с други финансови институции заем, кредит в голям размер. 2. Изкупувам заем с цел печалба от препродаването му на трети лица', както и неговите производни.

помага на лексикографите да получат обективна информация за граматичните особености на тълкуваните лексикални единици.

Електронните ресурси и данните, извлечени от тях, позволяват въз основа на критерия честотност по-прецизно да се представи, от една страна, граматичната характеристика на тълкуваните думи – да се потвърди наличие на форма (напр. за мн.ч. на отглаголни съществителни) или отсъствие на форма (при дефективна парадигма), а също така и да се посочи преобладаваща употреба (отразена с речниковата бележка „Обикн.“) на определена форма (напр. на формата за ед. или за мн.ч.).

4.3. Стилистична зона

Богатият илюстративен материал и приписаните метаданни към всеки един от файловете, в които се среща дадена дума в *БНК* (конкретно информацията за стиловата и жанровата принадлежност на текста), са надежден източник за определяне на по-точни стилистични квалификатори (напр. *Жарг.*, *Книж.* и пр.) и за посочване на по-коректни бележки за сферата на употреба (напр. *Мед.*, *Комп.* и т.н.) на тълкуваната лексикална единица или на отделно нейно значение. Изключително полезна в това отношение е възможността за търсене в *БНК* по определен стил, жанр или стилистичен признак.

4.4. Семантична зона

Голямото разнообразие от текстове, включени в *БНК* и *ЛЕА*, дава обективна информация за реалната употреба на лексикалните единици, което от своя страна води до прецизност в дефинирането на значенията на тълкуваните лексикални единици, до по-точно открояване на семантичните им нюанси, по-пълно фиксиране на образните им употреби и по-лесно установяване на специфичната им съчетаемост. Например благодарение на направените наблюдения за употребата на съществителното име *синапс* в електронните ресурси се установява развитието на преносно значение ‘връзка, контакт’, с което то се употребява извън сферата на медицината (*Видимо за внимателния читател е, че онова, което пряко свързва героя и героинята в „Жената със златния косъм“, е лозата, превърната в дискретен синапс между митологизираното женско и мъжко начало.* Сп. „Български език и литература“, 2006). Чрез възможността за ограничено търсене в подкорпуса *MassMedia* се установява преносното значение на съществителното име *спирачка* ‘дейност, фактор, която е пречка за извършването, протичането на нещо’ и се намират редица примери, в които то е употребено с това значение, напр. *Сериозна спирачка за последващ ръст на акциите на дружеството може да се окаже липсата на каквато и да е информация от управляващите за неговото бъдеще.* В-к „Банкеръ“, 2005).⁶

Появата на нови значения при вече съществуващи в езика думи се констатира и отразява най-вече благодарение на данните, извлечени от *ЛЕА* и *БНК*. Такива са например новите преносни значения на глаголите *посещавам* ‘Влизам във виртуалното пространство, обикн. за да получа информация за нещо, да се запозная с някого или за удоволствие’ (*Желаещите могат да посетят сайта.* В-к „Дума“, 2005) и *размахвам* ‘Насочвам общественото внимание към някаква информация, идея и под., които разпространявам публично и многократно коментирам, обикн. с цел сплашване на някого, извличане на облаги и др.’ (*Не искаме президент, който, освен че ръкомаха необуздано, когато говори публично, е в състояние да размаха компромати, когато се бори за втори мандат.* В-к „Банкеръ“, 2006), също и новото преносно жаргонно значение на глагола *развинтвам* ‘Довеждам до пълно изтощение, изнемогване, объркване или провал някого, обикн. противников състезател; разбивам, скапвам’ (*Футболистът гостува в София за сблъсък с „Левски“. Нападателят развинти от финтове „синята“ защита.* В-к „Новинар“, 2006).

⁶ Примерът е взет от Колковска, Сумрова / Kolkovska, Sumrova 2016.

Използването на корпусни данни способства в *РБЕ* да бъдат отразени също семантичните нюанси и образните употреби на тълкуваните думи, които не са фиксирани в материалите от книжните архиви. Така например към първото значение на глагола *прекъсвам/прекъсна* ‘С късане, рязане нарушавам целостта на нещо тънко, напр. кабел, конец, тръба и под., като обикн. го раздвоявам, разделям’ поради наличие на пример от *ЛЕА* (*Целият този ден четата се бие на Милин камък, през нощта прекъсва неприятелската верига и заема върха Веслец*. М. Арнаудов) е отделен нюанс ‘Нарушавам целостта, компактността, последователността на нещо’.

Може да се посочат редица примери за образни употреби, извлечени от двата ресурса. Например към второто значение на съществителното резервоар ‘Открито техническо съоръжение, вместилище, в което се съхранява вода, химически разтвори или др. течности’ са посочени следните образни употреби: *Паркът на свободата е най-големият резервоар на зеленина в югоизточната част на столицата*. (Сп. „Сердика“, 1951), *Съвкупният език (...) е пасивен резервоар, който абсорбира без отношение към натрупаното и следователно не може да бъде развален*. (Вл. Трендафилов). Към второто значение на глагола *роша* ‘Правя или ставам причина някой да стане с рошава коса, глава’ са посочени образните употреби *Вятърът рошеше тревите* и *Приятният късен летен бриз рошеше дърветата* (и двата от съвременна преводна литература).

4.5. Илюстративен материал

Големите по обем корпуси и текстови електронни ресурси дават възможност за работа с богат илюстративен материал. В отделни случаи електронните ресурси предоставят по-подходящи за съответното значение на тълкуваната лексикална единица примери в сравнение с книжните архиви. Понякога те са и единственият източник на илюстративен материал. Например заглавките *престрояване*¹, *пълноводност*, *работодателка*, *работодателски*, *работохолизъм*, *работохолик*, *работохоличен*, *работохоличка*, отделни значения (напр. първото значение на думата преоценка ‘Определяне на нова, обикн. по-ниска цена на стока, материални активи и др.’, третото преносно значение на съществителното *проекция*) или употреби (напр. употребата в страдателен залог на глагола *преструктурирам*) и редица други са илюстрирани с материал само от електронните ресурси.

При много голям брой срещания на дадена лексикална единица обаче възниква затруднение, ако трябва да се прегледат всички намерени резултати. Например думата *символ* в *ЛЕА* се среща в над 5000 текстови документа с над 6 000 употреби, а в *БНК* тя има над 8 000 употреби. Преглеждането на намерените в двата електронни ресурса над 14 хил. употреби би било изключително трудоемка задача, чието осъществяване би отнело изключително много време. Решение за справяне с този проблем е намерено във възможностите, които представят различните системи за търсене – възможността за филтриране на резултатите в *БНК*, функцията *Collocations* на *WordSmith Tools*, функциите *Collocations*, *Clustering* и *Word Sketch* на *Sketch Engine*.⁷

4.6. Блок с фразеология

Системата за търсене в *БНК* дава възможност да се установи наличието както на нови устойчиви съчетания и фразеологизми, така и на варианти на фразеологизми, липсващи в съществуващите фразеологични речници, които се отразяват при съответната заглавка в *РБЕ* според концепцията му. Така например въз основа на извлечени от *БНК* и *ЛЕА* данни при заглавните думи *преяждам*, *размахвам*, *разменям*, *светофар*, *синджир* (както и при много други) са включени съответно фразеологичните съчетания *преяждам с власт*, *размахвам пръст (на някого)*, *разменяме си ролите (с някого)*, *зелен светофар*, *давам зелен светофар (на някого или за нещо)*, *скъсвам синджира*.

⁷ По-подробно за възможностите, които предоставят системите за търсене на *БНК*, *Sketch Engine* и *WordSmith Tools*, вж. в Атанасова / Atanasova 2016.

Използването на електронните ресурси е полезно не само за отразяването на нови или нерегистрирани, но съществуващи и преди фразеологизми или устойчиви съчетания, а и с оглед на по-точното представяне на тяхната вариантност и значения. Пример за това е фразеологизмът (<Като> *мехлем на (за) рана*; *благ като мехлем на (за) <някаква> рана*, включен в т. 15 при заглавката *рана*. Докато при заглавките *благ* и *мехлем* съответно в т. 1 и в т. 9 този фразеологизъм е отразен само с варианта *благ като мехлем на рана*, към който са посочени две значения без илюстративен материал, то при заглавката *рана* са представени различните варианти на този фразеологизъм, чиято семантична структура е обогатена с две нови значения, подкрепени с примери.

Въз основа на данните от електронните ресурси в *РБЕ* са включени и нови значения на отдавна съществуващи фразеологизми. Такова например е значението 'Предложение за сътрудничество, съвместна дейност' при фразеологизма *покана за танц*.

5. Речникът на българския език като електронен ресурс

Изключително ценна за лексикографите от *СБЛЛ* е възможността многотомният речник да бъде използван като електронен ресурс. Различните програми за профилирано лексикографско търсене, които се използват, дават възможност за компактно и удобно проследяване на всички употреби на дадена лексикална единица, присъстваща в *РБЕ*, както и за цялостен поглед върху информацията, включена в него.

В резултат от използването на *РБЕ* като електронен ресурс се изключва възможността дадена дума, употребена в предходни тонове на *РБЕ*, да не бъде посочена като заглавна дума в следващи тонове.⁸ Това от своя страна прави излишно поддържането и използването на книжния *Архив за допълване на словника*, който съдържа именно думи с рядка употреба, присъстващи в използвани вече в *РБЕ* примери или в дефиниции.

Също така благодарение на новите технологии стават отчетливи и лесно се проследяват отразените в *РБЕ* системни отношения, в които влиза тълкуваната лексикална единица или някое от нейните значения. Това позволява изчерпателно и последователно да се посочат всички синоними и/или антоними към конкретна дума или значение, без да бъде пропуснат някой от тях, което спомага за унифициране на представянето на системните отношения в *РБЕ*. По този начин отпада необходимостта от книжния *Синонимен архив*.

Чрез използването на *РБЕ* като електронен ресурс единиците от фразеологичния блок (устойчиви съчетания, фразеологични единици и сложни съюзи, предлози и др.) се посочват системно и последователно към съответните заглавни думи, а тълкуванията им се представят еднотипно.

Въз основа на информацията, получена от *РБЕ* като електронен ресурс, се постига подобряване на съдържанието на многотомния академичен речник и прецизиране на начина на представяне на някои класове думи, посочен в Ръководството (Ръководство / *Rakovodstvo* 1966), което води до отстраняване на съществуващи допреди това непоследователности.

6. Речникът на българския език в интернет

Както беше посочено в началото, съвременните дигитални технологии дават възможност лексикографските продукти да достигат до всички интересувачи се от тях – както специалисти, така и широк кръг ползватели. Поради това една от задачите на *СБЛЛ* бе реализиране на втория аспект, а именно появата на *РБЕ* в интернет. Така от 2014 г. насам съдържанието на

⁸ Според концепцията на *РБЕ* всички думи, използвани в *Речника*, трябва да бъдат включени като заглавни думи в него.

излезлите томове на *РБЕ* е налично в интернет⁹, като достъпът до него е свободен. Търсенето става изключително лесно – по заглавна дума, в резултат на което се визуализира не само цялата информация за търсената лексикална единица, но и всички омоними, ако има такива, а също и съществуващите омографи. Например при търсене на баба се получава информация за всичките четири омонима на тази дума (*баба*¹, *баба*², *баба*³ и *баба*⁴), както и за омофона *баба̀*.

Появата на *РБЕ* във виртуалното пространство е изключително удобство за потребителя, който може да направи своята справка веднага, без да се налага да търси книжното издание. Възможността за справка в интернет е съвременен и предпочитан от много хора начин на получаване на информация.

7. Заключение

Новите технологии и корпусният подход при изработването на *РБЕ* допринасят както за по-пълното представяне на речниковото богатство на българския език, така и за по-прецизния подбор на лексикалните единици за словника. Чрез възможностите, които предоставя дигиталната епоха, се постига по-голяма обективност, точност и детайлност при лексикографското представяне на лексикалните единици, в резултат на което се създават по-качествени лексикографски продукти. А появата на *Речника* във виртуалното пространство, от една страна, го прави достъпен за по-широк кръг от ползватели, а от друга – това е изключително постижение и с оглед на запазване на словното богатство на българския език.

Използването на корпусите и корпусния подход при изработването на *Речника на българския език* води до промяна само в начина на работа при съставянето на речниковите статии, без това да засяга цялостната му концепция, благодарение на която той е уникален.

Цитирана литература / References

- Атанасова 2016: Атанасова, А. Приложение на *Българския национален корпус* в лексикографията (с оглед на новите думи в българския език). – В: *Сборник с доклади от международната конференция Slovánská lexikografie počátkem 21 století*. Praha (под печат). [Atanasova 2016: Atanasova, A. Prilozhenie na Balgarskiya natsionalen korpus v leksikografiyata (s ogled na balgarskiya ezik). – In: *Sbornik s dokladi ot Mezhdunarodnata konferentsia Slovánská lexikografie počátkem 21 století*. Praha (pod pechat).]
- Благоева 2008: Благоева, Д. Проблеми на изграждането на електронен корпус за лексикографски цели. – In: *Lexikografie v kontextu informační společnosti*. Praha, s. 169 – 179. [Blagoeva 2008: Blagoeva, D. Problemi na izgrazhdaneto na elektronen korpus za leksikografski tseli. – In: *Lexikografie v kontextu informační společnosti*. Praha, 169 – 179.]
- Благоева, Колковска 2006: Благоева, Д., С. Колковска. Някои проблеми на корпусната лексикография. – В: *Светът на речника. Светът в речника. Юбилеен сборник, посветен на чл.-кор. д.ф.н. Емилия Пернишка*. Велико Търново: Знак'94, с. 113 – 121. [Blagoeva, Kolkovska 2006: Blagoeva, D., S. Kolkovska. Niakoi problemi na korpusnata leksikografiya. – In: *Svetat na rechnika. Svetat v rechnika. Yubileen sbornik, posveten na chl.-kor. d.f.n. Emiliya Pernishka*. Veliko Tarnovo: Znak'94, 113 – 121.]
- Благоева, Колковска 2007: Благоева, Д., С. Колковска. Електронен корпус за целите на „Речник на българския език“ – състояние и перспективи. – В: *Лексикологията и лексикографията в съвременния свят*. Велико Търново: Знак'94, с. 277 – 286. [Blagoeva, Kolkovska 2007: Blagoeva, D., S. Kolkovska. Elektronen korpus za tselite na „Rechnik na balgarskiya ezik“ – sastoyanie i perspektivi. – In: *Leksikologiyata i leksikografiyata v savremenniya sviat*. Veliko Tarnovo: Znak'94, 277 – 286.]
- Благоева, Колковска 2011: Благоева, Д., С. Колковска. Корпусният подход в българската лексикография – практика и перспективи. – В: *Съвременни методи и подходи в лексикографската практика*. София: Авангард Прима, с. 7 – 45. [Blagoeva, Kolkovska 2011: Blagoeva, D., S. Kolkovska. Korpusniyat podhod

⁹ <http://ibl.bas.bg/rbe/>

- v balgarskata leksikografiya – praktiki i perspektivi. – In: *Savremenni metodi i podhodi v leksikografskata praktika*. Sofia: Avangard Prima, 7 – 45.]
- Коева и др. 2015: Коева, Св., Д. Благоева, С. Колковска, Цв. Димитрова, И. Стоянова, Св. Лесева. Българският национален корпус в контекста на съвременната лингвистика. – *Български език*, 3, с. 102 – 119. [Koeva et al. 2015: Koeva, Sv., D. Blagoeva, S. Kolkovska, Tsv. Dimitrova, I. Stoyanova, Sv. Leseva. Balgarskiyat natsionalen korpus v konteksta na savremennata lingvistika. – *Balgarski ezik*, 3, 102 – 119.]
- Колковска, Сумрова 2016: Колковска, С., В. Сумрова. Лексикографското приложение на Българския национален корпус. – В: *За словото – нови търсения и подходи. Сборник в чест на чл.-кор. проф. д.ф.н. Емилия Пернишка*. София: Изд. на БАН „Проф. М. Дринов“, с. 107 – 113. [Kolkovska, S., V. Sumrova. Leksikografsko prilozenie na Balgarskiya natsionalen korpus. – In: *Za slovoto – novi tarseniya i podhodi. Sbornik v chest na chl.-kor. prof. d.f.n. Emiliya Pernishka*. Sofia: Izd. na BAN „Prof. Marin Drinov“, 107 – 113.]
- Ръководство 1966: Ръководство за съставяне на Речник на българския език. София: Изд. на БАН. [Rakovodstvo 1966: Rakovodstvo za sastavyane na Rechnik na balgarskiya ezik. Sofia: Izd. na BAN.]
- Тинчев и др. 2007: Тинчев, Т., Св. Коева, Б. Ризов, Н. Обрешков. Система за разширено търсене в корпуси. – *Литературата*, 2, с. 98 – 116. [Tinchev et al. 2007: Tinchev, T., Sv. Koeva, B. Rizov, N. Obreshkov. Sistema za razshireno tarsene v korpusi. – *Literaturata*, 2, 98 – 116.]

Dictionary of Bulgarian Language in the Digital Age

Atanaska Atanasova, Vanina Sumrova

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences

nassi_n@abv.bg, primma@mail.bg

Abstract

The article describes the status of the largest multi-volume Dictionary of the Bulgarian Language in the digital age. It focuses consecutively on different stages of implementation of new technologies during the Dictionary's development and presents how corpora and corpus approach are applied in the elaboration of the entries as they were introduced in it.

Keywords: *lexicography, corpus linguistics, Bulgarian language*

Визия за развитието на Института за български език до неговата осемдесета годишнина

Хетил Ро Хауге

Университетът в Осло

k.r.hauge@ilos.uio.no

Резюме

Статията съпоставя някои основни ресурси на Института за български език със съответни ресурси в скандинавските страни и установява, че българските ресурси, макар и да са на високо равнище, биха спечелили от възприемането на някои технологии за общуване с потребителите.

Ключови думи: *електронна лексикография, специализирани речници, корпуси, издания на стари и диалектни текстове, XML*

1. Въведение

На една от българските уеб страници за домашни любимци¹ има „Таблица за условно приравняване възрастта на кучетата към човешката възраст“. От нея се разбира, че 75 години човешка възраст се равняват на 12 години кучешка възраст. Като знаем колко стари академии има в света, може да се твърди, че съотношението в годините на един институт спрямо годините на дадена академия е същото – че 75 календарни години се равняват на 12 години академично-институтска възраст, следователно ИБЕ – БАН всъщност тепърва става тийнейджър и няма да е излишно да му се посочат насоки в живота. Затова ще се осмеля да предложи някои неща, които съм виждал приложени в други институти и които биха могли да бъдат интересни за ИБЕ. Други ползватели на услугите на Института сигурно биха предложили други неща, вън от съмнение е, че и в самия Институт не липсват идеи, но тук представям моите лични предпочитания.

2. Сегашното положение

Като начало е добре да видим какви постижения вече има у младока, у когото речниковото дело явно заема централно място. Мерило за качеството намираме в тълковните речници на езиците на немалко народи с многотомни печатни издания и с уеб страници за търсене в целия речник: британския *Oxford English Dictionary*², американския *Merriam-Webster*³, френския

¹ http://www.lapichki.com/pets/statii_p.php?id=909 [16/04/2017]

² <http://www.oed.com> [16/04/2017]

³ <https://www.merriam-webster.com> [16/04/2017]

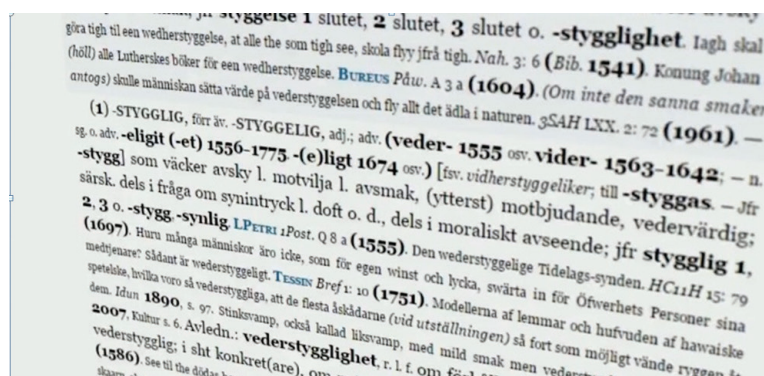
Larousse⁴ и немския *Deutsches Wörterbuch*⁵. В тази компания седеммилионна България се представя сравнително добре: 15 издадени тома (до буквата Р включително) и безплатен електронен достъп до заглавките от цялата азбука (благодарение на добавените статии от тритомния академичен *Речник на съвременния български книжовен език* за буквите С – Я). За едно по-справедливо сравнение нека да видим състоянието в скандинавските страни.

2.1. Норвегия

В Норвегия езиковата ситуация е малко сложна – има два варианта на езика. Това са *букмол*, който от лингвистична гледна точка може да се окачестви като креолизиран датски език и който е най-разпространен, и *нюнорск*, административен и учебен език в отделни части от западна Норвегия, създаден през 19. век като синтез от западни диалекти. Двата варианта имат по един съвременен нормативен еднотомник: *Bokmålsordboka* (1986, 65 000 лема) и *Nynorskordboka* (1986, 90 000 лема), като и двата са достъпни безплатно в интернет.⁶ За варианта *нюнорск* има и многотомник – *Norsk ordbok 2014*⁷ (1930 – 2016, 12 тома, 330 000 лема), по-нататък в текста – NO 2014, представляващ речник на народните говори и литературата, с възможност за безплатно търсене от буквата I до края. Общо взето положението изостава от българското.

2.2. Швеция

Шведите обаче могат да се гордеят със *Svenska Akademiens ordbok*, в 36 тома, започнат през 1883 г. и обхващащ шведската лексика от 16. век (почти) до наши дни (фиг. 1).

Фигура 1. *Svenska Akademiens ordbok*

Електронната версия⁸, обхващаща почти всички букви, е безплатна и се предлага търсене не само по лемите, а и по съдържанието на тълкуванията. При търсене на думи, влезли в езика сравнително отскоро (като *dator* ‘компютър’), автоматично се препраща към електронната версия на съвременния *Svensk ordbok* (2009, в два тома, 65 000 лема), като към тях се дават синоними и антоними. Който иска да ползва целия *Svensk ordbok* по интернет, трябва да си купи приложение за смартфон или таблет, струващо съвсем евтино (50 крони, т.е. 5 – 6 евро), и така ще може и да чува произношението на лемите (фиг. 2).

Фигура 2. Произношение в *Svensk ordbok* на смартфон

⁴ <<http://www.larousse.fr/dictionnaires/francais>> [16/04/2017]

⁵ <<http://woerterbuchnetz.de/DWB/>> [16/04/2017]

⁶ <<http://ordbok.uib.no>> [16/04/2017]

⁷ <<http://no2014.uio.no/perl/ordbok/no2014.cgi>> [16/04/2017]

2.3. Дания

Датският *Ordbog over det danske Sprog* (1918 – 1956, 33 тома, 188 000 лема), подобно на шведския академичен речник, е исторически речник, обхващащ периода от 1700 г. до 1950 г. Електронната му версия⁹ също предлага търсене в целия текст, включително търсене в тълкуванията. Съвременната лексика се покрива от дескриптивния *Den Danske Ordbog* (2005 г.) – само електронно, безплатно издание¹⁰ с произношението на лемите. След последното обновяване на 16 декември 2016 речникът обхваща 98 889 лема и сред новодобавените е *sidsteøjebliksjulegave* ‘коледен подарък, купен в последния момент’. Речникът е пестелив на примери за употреба – обикновено само по един за всяко значение, а за фразеологични единици и устойчиви съчетания предлага търсене в датския национален корпус (фиг. 3).

Фигура 3. Резултат за препратка към датския корпус за търсене на устойчиво съчетание

Засега временно, за тестване се предлага и извадка от датския WordNet за съответната лема, придружена с линк към външен сайт за графично представяне на релациите.

3. Посоки за развитието?

3.1. Речници

Очевидно има елементи в датската и шведската лексикография, които биха могли да се приложат и в българската. Това, което би било най-малко трудоемко, а и най-евтино, е въвеждането на синоними и антоними или на още повече материали от българския WordNet. Вече на сайта на ИБЕ има отделен синонимен и антонимен речник, дискретно поставени под информационния портал „Инфолекс“¹¹ като „ресурси“, и включването им в многотомния тълковен речник вероятно може да се автоматизира до голяма степен.

Произношение може да се въведе автоматично, ако се ползва ресурсът на ELRA GlobalPhone Bulgarian Pronunciation Dictionary¹², с електронно генерирано произношение, проверено от носители на езика. Ресурсът е в два варианта, с 20 000 или с 260 000 думи, и цената му е значителна – няколко хиляди лева. Скандинавските речници ползват записи от естествена реч. Създаването на приложение за ползване на *Речника на българския език* (по-нататък в текста РБЕ) на смартфон или таблет също би струвало пари, но има алтернатива като шведската – продуктът да се продава срещу малка сума.

⁸ <<http://www.saob.se>> [16/04/2017]

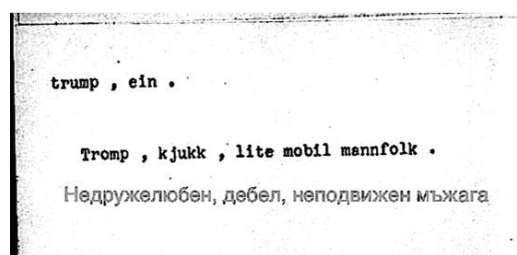
⁹ <<http://ordnet.dk/ods>> [16/04/2017]

¹⁰ <<http://ordnet.dk/ddo>> [16/04/2017]

¹¹ <<http://ibl.bas.bg/leksikalna-baza-danni/>> [16/04/2017]

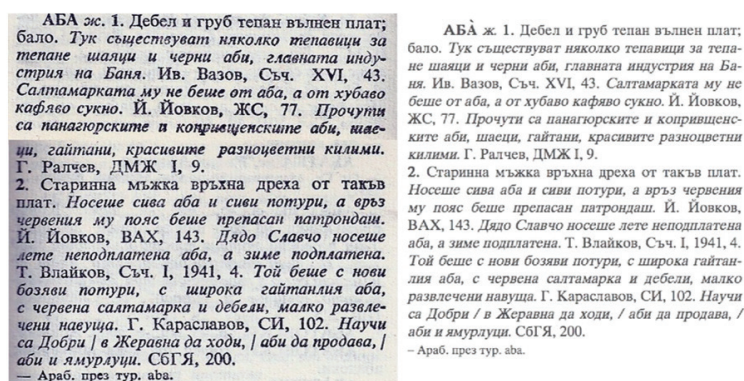
¹² <http://catalog.elra.info/product_info.php?products_id=1301> [16/04/2017]

А малко изоставащата норвежка лексикография няма ли все пак нещо, което да може да служи като пример за РБЕ? Уникално за NO 2014 е метаречникът – публикуването на фишове и другите материали, които лежат в основа на речника (фиг. 4). Сигурен източник казва, че сканирането на фишове от архивите на РБЕ вече се извършва, така че публикуването им може да започне скоро.

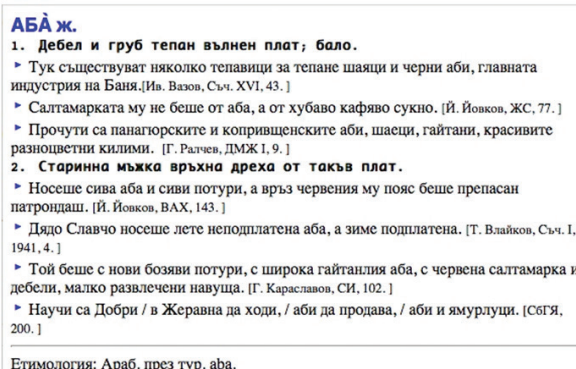
Фигура 4. Фиш от „метаречника“ на *Norsk ordbok 2014*

Но NO 2014 също дава един много добър пример в ползването на XML при работата по речника (много е вероятно и другите речникови проекти да ползват XML, но за NO 2014 знам със сигурност, че е така). Без да влизаме много в подробности: XML е система, която много прилича на системата HTML, с която се пишат уеб страници, но с много важната разлика, че докато елементите в HTML се определят от международни стандарти, XML позволява потребителите да съставят стандарт по собствено желание и необходимост. И не само това – с помощта на т.нар. трансформации от един документ, например речник в XML, може да се образуват няколко варианта за публикуване – например компактно графично оформление за публикуване на целия речник на хартиен носител и по-рехаво оформление за публикуване на отделни статии (резултат от търсене) на уеб страница. В сегашната онлайн версия на РБЕ статиите повтарят „десена“ на книжното тяло (фиг. 5).

Фигура 5. Заглавката *аба* в РБЕ на хартиен носител (вляво) и в интернет

Въз основа на XML обаче би могло да се направи по-отчетливо графично оформление за уеб страниците (фиг. 6).

Фигура 6. Алтернативно оформление на заглавката *аба* за уеб страница

Статиите за РБЕ сега се пишат в Microsoft Word. В най-новия формат „.docx“ на тази програма файловете всъщност са именно в XML, само че този факт е донякъде скрит от потребителите, но лесно се открива, ако се отвори един файл с текстов редактор. Този XML обаче е с много подробно описание на форматирането и по-лесно ще е да се работи от форматиран документ, ползвайки разликите във форматирането на документа. Този процес изисква повече стъпки, но все пак не е много сложен. Той започва от HTML кодирането на статиите в електронното издание, където кирилицата не е кодирана с букви в даден стандарт, а като т.нар. „entities“, цифрени обозначения за големите букви и описателни – за малките. Така че например думата *Дядо* се изписва като „Дÿäî“. За браузъра това не е проблем, потребителят ще види на екрана думата *Дядо*, но ако я копира и вмъква в документ, ще излезе „Dÿäi“, с малките букви на латиница. Това пак не е проблем, защото с таблица на съответствията и подходящ програмен продукт, в моя случай Applescript за „Мак“, целият HTML код на страницата може да се превърне в HTML, кодиран в съвременния формат Unicode. До оформлението във фиг. 6 се стига през следните стъпки:

1. конвертиране на всичките entities в HTML кода в знакове в Unicode;
2. възпроизвеждане на получения HTML в браузър;
3. копиране на текста в браузъра;
4. вмъкване в програма за текстова обработка, в случая TextEdit на „Мак“, с което се получава форматиран текст, аналогичен на оригиналното форматиране.
5. Текстът се снабдява с XML тагове според форматирането и позицията – например на получен шрифт, ако е в начална позиция, се слага таг „<lemma>“ (конкретно: <lemma>АБА</lemma>), а след това се слага таг за номерирането: „<number>1.</number>“.
6. Създава се т.нар. XSL документ, с помощта на който въз основа на XML документа се създава HTML документ с желаното оформление. По подобен начин може да се произвеждат алтернативни оформления или PDF документ за печатна версия.

Разбира се, технически е напълно възможно снабдяването с XML тагове да става направо в оригиналната HTML структура след конвертирането на текста, т.е. без посочените стъпки 2 – 4, но предимство на конвертирането по описания начин е, че се освобождаваме автоматично от голямо количество сложен HTML, който е нерелевантен за кодирането на XML-а. Освен това HTML кодът на всяка заглавка съдържа и линк към следващата, така че е възможно да се направи програмка, която да конвертира РБЕ от „а“ до „яшност“ без човешка намеса.

Ако ИБЕ след успешното дигитализиране на *Речник на българския език* реши да дигитализира и *Български етимологичен речник*, статиите му могат да се вградят в отделните лемни в електронния вариант на РБЕ. Понеже статиите в етимологичния речник при някои лемни са много дълги, ще е практично да се показват и скриват с натискане на линк, подобно на оксфордския речник (фиг. 7).

Фигура 7. Разширяване на секцията „Етимология“ в Oxford English Dictionary

3.2. Корпуси

На тази област от дейността няма да се спирам много – Българският национален корпус (нататък БНК) обхваща големи количества разнотипни текстове и е добре анотиран. Чувства се обаче необходимост от едно голямо улеснение за потребителите: опция за автоматично сваляне на всички резултати от търсенето, без повторно натискане на линка за добавяне на следващата страница към резултата. Вече споменатият датски корпус предлага тази опция. Шведският национален корпус Språkbanken¹³ („Езикова банка“) при Университета в Гьотеборг, макар че не предлага точно тази опция, позволява обемът на една „страница“ от резултата да бъде от 25 до 1000 реда, което значително улеснява работата на потребителите. В Норвегия няма национален корпус, а само колекция разнородни корпуси, създадени при „Текстовата лаборатория“ на Университета в Осло¹⁴. Най-големият от тези корпуси е съставен от текстове от интернет, обемът му е наполовина по-малък от този на БНК и както и датският национален корпус, предлага сваляне на целия резултат. Освен това споменатата лаборатория е изработила безплатната търсачка „Glossa“¹⁵ за тагирани корпуси, която е снабдена с опцията за цялостно сваляне на резултатите.

3.3. Материали

От описанието на архива на ИБЕ на неговия сайт невинаги става ясно дали под думата „материали“ трябва да се разбира писмен или звуков материал, а ако е писмен – дали се състои от цялостен текст или от откъси на фишове. Освен това в посочения архив има неща, които ще се публикуват. На последно място в списъка на материалите стои довършването на речника на езика на Христо Ботев и речника на езика на Любен Каравелов. Тези публикации, а сигурно и други от архива ще бъдат най-удобни за ползвателите в електронен вид. Като пример на такова представяне можем да посочим публикуваните руски текстове на сайта на Дейвид Бирнбаум¹⁶ (където има и други много хубави решения за електронно представяне на разни видове стари и нови документи). На фиг. 8 потребителят е кликнул върху словоформата „собака“ в раздела за обяснителни бележки отясно и в рамката отляво се маркира същата дума. Ако потребителят кликне на следващата словоформа в текста – „смолоду“, ще бъде отведен до бележката за тази дума в полето отясно.

В одной деревне жил-был мужик, у него была собака; смолоду сторожила она весь дом, а как пришла тяжелая старость — и брехать перестала. Надоела она хозяину; вот он собрался, взял веревку, зацепил собаку за шею и повел ее в лес; привел к осине и хотел было удавить, да как увидел, что у старого пса текут по морде горькие слезы, ему и жалко стало: смиловался, привязал собаку к осине, а сам отправился домой.⁽¹⁾ Остался бедный пес в лесу и начал плакать и проклинать свою долю. Вдруг идет из-за кустов большущий волк, увидел его и говорит: «Здравствуй, пестрый кобель! Долгонько поджидал тебя в гости. Бывало, ты прогонял меня от своего дому; а теперь сам ко мне попался: что захочу, то над тобой и сделаю. Уж я тебе за все отплачу!» — «А что хочешь ты, серый волчок, надо мною сделать?»	Linguistic commentary собака The dog is called both <i>собака</i> and <i>нѣс</i> in the tale. Because gender in this context is linguistic, the dog is <i>она</i> when it is a <i>собака</i> and <i>он</i> when a <i>нѣс</i>. смолоду Adverb formed from the

Фигура 8. Обяснителни бележки/речник към текст

Тук става дума не за речник, а за обяснителни бележки и затова само няколко думи са с препратка към бележките (тези думи са маркирани с различен цвят, но това не се вижда при черно-бял печат), но не е проблем всяка дума в лявото поле да отвежда към пълен речник на

¹³ <<https://spraakbanken.gu.se>>

¹⁴ <<http://www.hf.uio.no/iln/english/about/organization/text-laboratory/>> [16/04/2017]

¹⁵ <<http://www.hf.uio.no/iln/english/about/organization/text-laboratory/services/glossa.html>>

¹⁶ <<http://www.obdurodon.org>> [16/04/2017]

текста в дясното поле. Тогава в речника след тълкуването на думата ще трябва да има списък с „адресите“ (във вид на номер на страница и ред или подобно адресиране на случаите на думата в текста). Образец за оформлението може да се вземе от създадения с огромен и точен ръчен труд *Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст от Тихонравовия дамаскин)*, който би могъл и да носи заглавието „*Речник индекс към Тихонравовия дамаскин*“ – вж. фиг. 9.

благодаря *несв.* (49) *Благодаря, из-
заявам признателност за извършено
добро, изказвам благодарност. блѣго-
дарю те бѣ че сѣ тѣ блѣль създаль
и стѣриль сѣчѣки свѣтъ 4.25; и
тѣ като гѣ видѣше зарѣваше се
тврѣдѣ. и блѣгодарѣше бѣ, детѣ ймѣ
ѣ даль таквогѣ пастыра и ѣчителѣ
15.1386; и блѣгодарѣше бѣ, и рѣкоше
мѣ. блѣгодаримъ те рабе бжѣи, ѣти
ѣко не бѣ тѣ помѣгнѣль нѣмѣ, сегѣ
щѣхъ мѣ да смѣ оудавени, и да смѣ
изгѣнѣле 15.1496; и догдѣ пиѣхъ и
бѣ блѣго дарѣхъ, и ѣнази бѣчѣва не
изпрѣзніѣваше ѣ вино 10.79.*
сег.: *1ед.* блѣгодарю 4.25, блѣгодарю 5.38,
7.526, 15.1356, блѣгодарю 10.786, блѣгодарю
36.273, блѣгодарѣ 39.3056, блѣгодарю 40.321,
3ед. блѣдари 1.36, блѣдарѣ 31.217,
блѣдарѣ 39.301, *1ин.* блѣдаримъ 5.396,

Фигура 9. Речникова статия
с преpraщане към текст

В електронен вариант може да не се смята за необходимо да се привежда частичен контекст както във фиг. 9, а да се посочат само „адресите“ на отделните случаи на форми на лемата.

4. Заключение и бележки

Има голяма вероятност някои от промените, предложени тук, вече да са планирани, както е възможно да са предвидени предстоящи промени, за които аз не съм се сетил и които ще бъдат още по-полезни от моите предложения. И не се съмнявам, че има проблеми и задачи, за чието решение аз изобщо не съм в състояние да помогна – предлагам само една визия за някои аспекти на дейността на ИБЕ, от които се интересувам.

A Vision for the Development of the Institute for Bulgarian Language up to Its Eightieth Anniversary

Kjetil Rå Hauge

University of Oslo

k.r.hauge@ilos.uio.no

Abstract

The article compares some basic resources at the Institute for Bulgarian Language with comparable resources in Nordic countries and finds that the Bulgarian resources, while on a high level, could still gain from adopting a few more solutions for reaching out to the users.

Keywords: *electronic lexicography, dictionaries for special purposes, corpora, editions of historical texts and dialect texts, XML*

*История
на
българския език*

Богословска и антиеретическа лексика в оригиналните произведения на Патриарх Евтимий

Ивона Карачорова, Ваня Мичева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – Българска академия на науките
karachorova@abv.bg, v.micheva@gmail.com

Резюме

В това проучване се представят богословската и антиеретическата лексика в оригиналните произведения на Патриарх Евтимий. На първо място се анализират исихастските богословски термини, които са иновация в историята на българския книжовен език. На второ място се разглеждат лексеми, свързани с отхвърлянето на ересите и утвърждаването на православното християнство в края на XIV в.

Ключови думи: исихазъм, богословски термини, ереси, антиеретическа лексика

Нашето изследване представя част от работата по проекта на Секцията за история на българския език в Института за български език „Електронно издание на оригиналните произведения на Патриарх Евтимий и лексикографски проучвания върху текстовете“. Материалът е ексцерпиран от подготвеното електронно издание, а анализът на богословската и антиеретическата лексика показва как в края на XIV в. българският книжовен език се обогатява с нови думи, които назовават съществени елементи от християнската концептосфера. Изборът на тези две лексикосемантични групи е свързан с появата на нови явления в обществено-религиозния живот през XIV в., които стават обект на философско и художествено пресътворяване в творчеството на Патриарх Евтимий. Става дума за исихазма и ересите, на които той се противопоставя.

Ще се спрем на исихастката богословска лексика, тъй като именно тя е специфична за епохата и е резултат от оригинално словотворчество. Исихазмът е мистическо течение в православното християнство от края на XIII, XIV и XV в., според което с безмълвие, молитва и самовглъбяване вярващият може да постигне единение с Бог. Той се разпространява в Света гора и в други манастирски обители в Мала Азия и на Балканския полуостров. Около 1335 г. един от видните проповедници на това учение – монахът св. Григорий Синаит, с помощта на българския цар Иван Александър основава в планината Странджа, в областта Парория, свой манастир. В него бързо започват да се стичат монаси от Византия, България и Сърбия (Марчевски / Marchevski 1996, Майендорф / Mayendorf 1995). Първите представители на българския исихазъм са Теодосий Търновски, Ромил Видински, Патриарх Евтимий и митрополит Киприян (Станчев / Stanchev 1982, Иванова / Ivanova 1986, Станков / Stankov 1999).

Основателят на Търновската книжовна школа е последовател на исихазма като най-модерно за онова време философско-религиозно учение. Както в началния период на старобългарската литература св. Кирил и св. Методий и техните ученици създават първите християнски термини, като заемат и калкират думи от гръцки език или преосмислят думи от говоримия старобъл-

гарски език, така и Патриарх Евтимий през XIV в. продължава да гради богословския пласт в книжовния ни език. Върху старобългарската теологическа лексика има специални изследвания (Miklosich 1876, Skok 1927, Илиева / Ilieva 2005, Илиева / Ilieva 2016, Христова-Шомова / Hristova-Shomova 2007, Цибранска-Костова / Tsibranska-Kostova 2012, Мирчева / Mircheva 2013), а за някои особености на този тип лексика в творчеството на писателите от Търновската школа можем да открием сведения в публикации, посветени на по-общи проблеми (Иванова / Ivanova 1971, Иванова / Ivanova 1980, Спасова / Spasova 1999, Карачорова / Karachorova 2012).

Две са основните понятия в исихастката теория за усъвършенстването на човека и приближаването му до Бога – *деяние* и *видение*. Фактът, че и до днес те се назовават с въведените от търновския патриарх лексеми, доказва, че става дума за успешно словообразуване. Думата *дѣяніе* се среща и в старобългарските класически произведения, и в оригиналните съчинения на Патриарх Евтимий като общоупотребима с основно значение ‘деяние, дело’. Същото може да се каже и за лексемата *вндѣніе* с основно значение ‘виждане, наблюдаване на нещо’. От тези две лексеми търновският писател чрез метафоричен пренос създава богословски названия на двете степени по пътя на човека към просветлението в исихазма. *Деяние* назовава всички задължителни за исихасткото възвисяване действия. Именно чрез деяние може да се стигне до *видение*, което означава ‘виждане на Бога, максимално приближаване до божественото, прозрение, познание на Бога’. Или както точно е описано в Посланието на Патриарх Евтимий до Киприян (ПК): „ще стигнеш висотата на видението и незаходимия мрак ще постигнеш, и до Бога ще се приближиш и чисто с него ще беседваш“: и дѣланомъ оусръдно подвигнешн се прилежатн. въскорѣ на вндѣніа въстечешн высотоу. и въ незаходнымъ постигнешн мракъ и бѣи приближиши се и уистѣ томоу бесѣдоуеши ПК 726а. В Житието на св. Петка (ЖП) също се споменават *деяние* и *видение* като две степени на усъвършенстването, което се отъждествява с просветление. аще ко въ дѣаніи речеѣтъ кто тѣхъ нзѣцны. сѣа дѣаніи рада просѣа. аще вндѣніемъ высочаншъ тѣхъ. и сѣи снмъ ѡзршн ѡкрашенъ. въсѣдѣ такоже снцѣ лѣуа испѣцаетъ ЖП 74б; и тако ѡво дѣаніемъ въ вндѣніи обрѣте въсхѣ. и словомъ и дѣломъ житіе ѡкрашѣшн, прѣвѣи лѣта доволна въ пѣстыни ЖП 77б; а не къ житію обратити сѣи прѣвѣи, и тож дѣаніа такоже на свѣцницѣ положити ЖП 75б. Във всички контексти се споменават характерните за исихазма маркери – *просияване*, *светлина*, *слънчеви лъчи*, *височина*. Следователно исихастката богословска лексика се реализира в специфично езиково обкръжение, което допълнително уточнява нейния смисъл и конотации.

Семантична трансформация претърпява и общоупотребимата дума *вѣзмѣвнѣ* с основно значение ‘тишина’ и второ значение ‘мълчание като част от монашеската аскеза и праведния живот’ в класическите старобългарски произведения. Гръцкото ѝ съответствие ἡσυχία ‘спокойствие, тишина’ мотивира названието *исихазъм*. В оригиналните съчинения на Патриарх Евтимий основното значение не е засвидетелствано, а второто се свързва изцяло с исихасткото учение. Така се създава философско-религиозният термин *вѣзмѣвнѣ* ‘съзнателно мълчание като неизменна част от исихастския път към просветление и уподобяване на Бога’: нѣ и ііа же прѣже и іуаннъ сѣи послѣдоваше законѣ, и ѡво ѡво въ краинѣи вѣзмѣвнѣи. прохѡждаше подвигъ бѣи себе ѡсвоае ПК 722а; поустыинн. вѣзмѣвнѣи мѣн. поустыинн постѣ оучителница. вѣзмѣвнѣи и постѣ. дѣвнаа съпроуга... вѣзмѣвнѣи и постѣ. унстотѣ ходатаа. цѣломъдріа оучителіе ПК 722а. Чрез деривация от него се образува глаголят *вѣзмѣвствовати* със значение ‘пребивавам в пълно мълчание, за да общувам с Бога’, който е неологизъм в езика на Патриарх Евтимий: стѣпникъ оубо тѡгда влнзъ нѣгдѣ тѣ на стѣпѣ вѣзмѣствѣшѣ. и сѣвѣ и бѣи вѣннмѣшѣ ЖП 78б. Еднократно в Житието на св. Филотея (ЖФ) специфичното състояние на безмълвие е наречено *мѣуаниѣ*: слѣзнымъ же тож како скажѣ источникъ непрѣстаннаа въздыханіа мѣуаниѣ красное непрѣстанныа молвы. ѹдѣтаа кѡлѣнопоклоненіа ЖФ 195б.

Една от основните характеристики на старобългарския книжовен език е употребата на сложни думи за назоваване на богословско-философски понятия. Това е начин за интелектуализация на лексиката при превръщането на българския говорим език от IX – X в. в език на първата славянска литература, която се използва при християнизиранието на почти целия славянски

свят. И в съчиненията на Патриарх Евтимий композицията е богато засвидетелствана. Сложната дума *боговидѣніе* със значение ‘боговидение, богопознание’ е иновация в езика на Патриарх Евтимий и според историците на религията назовава последната степен на усъвършенстване на човека в исихазма. Боговидението се постига чрез самоусъвършенстване в размисъл и отшелничество: *дѣвѣын же ѿвѣннѣ ... ѡбѣѣ ѡвѣ каменѣ зѣлѣ выскѣ, аѣѣ въсхѣдѣ такоже бѣговидецѣ ннѣгда на сѣнанскѣж. въхѣдѣ въ невѣхѣднѣнын мракѣ бѣговидѣніа. прѣимѣ н (сѣ,) бѣгописаннѣ скрѣжалн, не к томѣ на скрѣжалѣ каменнѣн. нѣ на скрѣжалѣ срѣѣ ЖИР 99а.*

В Житието на св. Иван Рилски освен *боговидѣніе* е засвидетелстван още един композит, *боговидѣцѣ*, който се среща еднократно в Супрасълския сборник, а в Стария завет се използва като прозвище на Моисей – той единствен вижда Бог на Синайската планина. Тоест в Евтимиевия текст се вгражда един библейски топос, който напълно отговаря на темата за боговидението. Въвежда се и темата за скрижалите, като се използва още един нов композит – *богописаннѣнѣ*, с който се окачествяват скрижалите. Важното е, че новото теологично осмисляне на Божиите скрижали е свързано с откъсването им от материалната субстанция на камъка и приобщаването им към вътрешния, душевния свят на човека. Тук отново откриваме библейска реминисценция – този път от Второто послание до коринтяните на св. ап. Павел: „не върху каменни скрижали, а върху плътени скрижали на сърцето“ гл. 3: 3.

Композитът *богаразѣуміе* е близък по значение до *боговидѣніе*, той е познат с две употреби в старобългарските класически съчинения. Забележително е, че словосъчетанието *свѣтѣнѣ богаразѣуміа* ‘светлината на богопознанието’ се среща еднократно в Синайския евхологий и отново в текста на Житието на св. Иларион Мъгленски (ЖИМ) от Патриарх Евтимий. Откриват се и два нови композита с първи компонент *благо-*: *благословіе* и *благозаконіе* със значение ‘истинска християнска религия, добро християнско слово, добър християнски закон’.

Според Евтимиевата концепция истинският правоверен трябва да извърви пътя на богопознанието, като премине през деянието – подвизи, бдения, глад, жажда, борба с дявола и неговите слуги – и достигне до исихията и видението и тогава да преобрази света – да го направи по-чист, праведен, съвършен. Тази концепция най-ярко е възплътена в образа на св. Иван Рилски. Още в увода на Житието се казва, че агиографският герой пренебрегва земните неща и се устремява към небесните. Представата за висшата стойност на небесата като Божи дом и дом на праведниците е типичен исихастки възглед. Затова не е случайно, че Патриарх Евтимий използва ново название за тях – вместо *горѣннѣ иерѣсалимѣ*, което се среща в Супрасълския сборник, тук откриваме *горѣноѣ отечѣство*: *Ѣмѣ прѣрѣннаа въсѣ двѣ ѡставѣ гѣрнеѣ въннѣаши отечѣствѣ свѣдѣноѣ н вѣзвѣдноѣ н твѣрѣдоѣ ЖИР 94а.*

Друг тип святост, която също се приближава до исихасткия образец, се утвърждава чрез образа на св. Петка. Тя е преди всичко пустиножителка. Нейните деяния са свързани с отричането на телесните нужди на човека от храна, вода, защита от природните неблагоприятни въздействия: *Прѣнаа ѡвѣ тако пѣстынѣ двѣстѣннѣ такоже прѣрѣ .. аплѣомѣ ѡсрѣдно възрѣвноѣ жнѣтѣ. постѣ н вѣдѣнѣ ннѣзрѣж тѣло. злѣстрѣннѣ же н на зѣмлі лѣганнѣ... стѣдоѣ же н знѣмѣ нѣстаѣма ЖП 76б.* Нова лексема от богословската лексика в съчиненията на Патриарх Евтимий е композитът *злѣостраданіе*, той се среща и в текста на Житието на Филотея: *врѣмѣ подвѣзавш сѣ въ пѣстѣк н вѣдѣннѣ н мѣтѣвѣ н слѣзѣ н въ ннѣ прѣчѣннѣ злѣостраданіѣ ЖФ 204а.*

Според теоретиците богослови боговидението в исихазма е отъждествяване на човека с божественото, връщане към началното единение на човека и Бога в пределите на рая. Може да се каже, че дългият път на самоусъвършенстване е всъщност завръщане към загубения рай. Тази цикличност на пространствено-времевия континуум е характерна за много религиозни учения, включително и за християнството. Особено внимание се обръща на първичното състояние на човешката душа като цел на човешкото развитие в исихастките съчинения. Към това се стреми и св. Петка според текста на житието ѝ. Патриарх Евтимий създава един нов композит, *прѣвѣобразнѣ*, а чрез субстантивацията му в ср.р. ед.ч. назовава именно това най-първо и поради това служещо за образец състояние на душата: *ннѣтоже ѡвѣ ннѣ тако дѣшѣ ѡунѣаетѣ н въ прѣвѣобразноѣ прѣвѣдѣ, такоже пѣстынѣ н вѣзмѣтѣвѣ ЖП 77а.*

Още една субстантивация бихме могли да причислим към исихастката богословска лексика – това е числителното *ѣдинъ*, което се употребява като прилагателно със значение ‘единствен’ и може да се открие често в колокациите: *тѣкъмо ѣдинъ богъ*, *богъ ѣдинъ ѣстъ* в старобългарските класически произведения (CP2 / SR2: 1262). В Житието на св. Петка и Житието на св. Иван Рилски, самостоятелно употребено, числителното *ѣдинъ* назовава Господ: *постѡмъ н вѣѣнѣмъ себе ѡкрашѡж, н ѣдна ѣдномъ вынѡж вѣсѣдѡжци* ЖП 78а; *ѣднъ ѣдномъ вѣсѣдѡж, н легкыма крѡвѡма къ нѣсн шестѡе тѡрѡж* ЖИР 99а. Етимологичната фигура *ѣднъ ѣдномъ* / *ѣдна ѣдномъ* с две субстантивации на числителното *ѣдинъ*, които активизират различни значения на лексемата, подчертава с художествени, морфологични и семантични средства особената стойност на постигнатото с много деяния приближаване до Бога, тоест видение, описано и тук, както в Посланието до Киприян, като беседване, разговор с висшата сакрална сила. В творчеството на Патриарх Евтимий се утвърждава исихастският възглед за единението с Бога като тип словесно общуване, осъществено пряко без посредник. Така е описано то и в Житието на св. Филотея, която беседва с Иисус: *лицѣмъ къ лицѡ своего зрѣши женнѡх. їса слакаго... н не хѡдатанствѣнѣ къ немъ вѣсѣдѡши. нж свѡстѣвнѣ* ЖФ 203б.

Друга реализация на Евтимиевата концепция се открива у св. Филотея, която съчетава пустиножителството на св. Петка и грижата за земните неща на св. Иван Рилски. В нейния подвиг Патриарх Евтимий утвърждава специфичната хипостаза на телесната чистота като съхраняване на девствеността след брака (вж. по-подробно Мичева / Micheva 2009) и практикуването на исихастката молитва: *н блѣженнаа фѣлоѡѡа. потѣща сѡ своимъ оугѡднѣи женнѡу н ѡнѡстѡж своего тѣла ѡнѡстѡ н неоскѡрѣненѡ томоу прѣнѣстн. тѣмѡже н непрѣстанныѡ мѡлѡвы н мѡленїа ѡ неж къ боу непрѣстанны прѣнѡсѡны вѣхѡж* ЖФ 191а.

В две от произведенията на Патриарх Евтимий – Житие на Иларион Мъгленски (ЖИМ) и Похвално слово за Йоан Поливотски (ПслЙП) – основна тема е борбата на православието с ересите и тяхното изобличаване като лъжливи учения, вредни за църквата и за духовния живот на вяращите. Иларион от ЖИМ живее през XII в. по времето на византийския император Мануил I Комнин и е известен като строг пазител на православието и противник на всякакви ереси. Бил е игумен на манастир, а по-късно е ръкоположен за Мъгленски епископ, вероятно около 1134 г. Не е канонизиран официално, почитта към него е в рамките на местната традиция до пренасянето на мощите му в Търново по време на победния поход на цар Калоян по тези места (1205 г.). Освен ЖИМ на Патриарх Евтимий в ръкописната традиция има и кратък разказ за пренасянето на мощите на Иларион, който се помещава в Стишния пролог под дата 21 октомври. Житието на Патриарх Евтимий е възхвала на агиографския герой в най-добрите традиции на жанра, но и защита на официалната църква от ересите по това време. Характерно за това произведение е използването на „Догматическо всеоръжие“ (Паноплия догматика) – съчинение на византийския теолог и екзегет Евтимий Зигавин, написано около 1111 – 1115 г. по поръка на византийския император Алексий I Комнин (1081 – 1118). Произведението е посветено на съвременното догматично познание. Състои се от 28 титула (раздела), като в титули 23 – 27 се оборват основните схващания на ереси от XII в. – павликянската, месалианската, богомилската, арменската. Патриарх Евтимий преработва полемичното съчинение на Евтимий Зигавин, като значително го съкращава, а използваните части са оформени като диспут с привържениците на ересите (Беркоф / Barkof 1987, Кенанов / Kenanov 1980, Кенанов / Kenanov 1999, Иванова / Ivanova 2003). ЖИМ се помещава в български и сръбски, както и в руски сборници. Част от пренията на Иларион Мъгленски се преписват и отделно от житийния текст.

Другото произведение на Патриарх Евтимий, в което се утвърждава борбата срещу ересите, е ПслЙП. Йоан е бил епископ на Поливот, канонизиран е от Константинополската църква, противник на иконоборството (VIII в.). В борбата си за утвърждаване на иконопочитанието той се противопоставя на византийския император. Чрез пресъздаването на този конфликт Патриарх Евтимий споделя своите възгледи за отношението между светската и духовната власт, утвърждава правото на църквата да съблюдава чистотата на вярата и да санкционира отклонилите

се, независимо от тяхното положение в обществото. Проложното житие на Йоан Поливотски се включва в Стишния пролог. Мощите на светеца са пренесени от тракийския град Поливот в Търново от цар Калоян през 1205 г. (Иванова / Ivanova 1982, Иванова / Ivanova 2003a).

И двете произведения (ЖИМ и Пслѣп) се характеризират с лексика, свързана с отношението към ересите и техните привърженици, с борбата срещу тях. Тази лексикална група отразява повишената емоционалност на полемиката, в повечето случаи на отрицанието и изобличението. Тя изобилства от определения, от образни и метафорични употреби, впечатлява с разнообразието на изразните средства.

Отклонението от официалната църковна догма последователно се нарича с гръцката дума *ересь*, гр. *αἵρεσις*. Заемката е влязла в езика още през старобългарската епоха – в Супрасълския сборник има три примера (CP1 / SR1 1999).

Ереста се назовава и със славянската лексема *прѣльсть*, която още през старобългарския период има и преносно значение ‘заблуда, погрешно учение, заблуждение’ (CP2 / SR2 2009): *хощѣ бѣ мнѡгѣ ѿ прѣльстѣ, н кѣ свѣтъ бѣоразумѣ прѣвестѣ*. ЖИМ 131а; *недѣлѡмъ прѣльстѣ нхѣ пѣанѣ сѣще* ЖИМ 137б; *тѣмѣже възникнѣте ѿ глѣбѡкѣхъ прѣльстѣ нже вѣ одръжжѣхѡ* ЖИМ 141б; *ѡкаражѣхѣ н оплюважѣхѣ нже прѣвѣе тѣ одръжавшѡхѡ прѣлѣ* ЖИМ 143а.

В ЖИМ ереста е наречена и със сложното съществително *зълославнѣ* (Карачорова / Karachorova 2012), а привържениците са определени като *зълославнѣхъ*, такива са и еретическите заповеди в Пслѣп: *ѿ сѣдоу злославїе погрѣно бѣ злославнѣхъ же ѡдлѣтѣ ересѣ н тѣ ѡбѣгатѣ* ЖИМ 143а; *вамъ злославномъ сѣщемъ* ЖИМ 140б; *н бѣ видѣтѣ множище сѡ православное мнѡжѣство. злославнѣхъ же нечестїа оирачаашѣ сѡ стѣмнѣца* ЖИМ 142б; *н аже вѣ тѣмѣ ересѣ н злославнѣ велѣнїа заблажждѣхѣ кѣ бѣоразумѣхѣ истинномѡу прѣведшѣ* Пслѣп 138а.

От включените в изследването лексикографски източници съществителното *зълославнѣ* се открива само в речника на Миклошич (Микл / Mikl) срещу гръцкото *κακολογία* и *κακοδοξία* с една употреба в печатен сръбски миней. В същия речник откриваме и *зълославнѣхъ*, гр. *κακόδοξος*, като не се посочва употреба.

Патриарх Евтимий подбира прилагателни, с които да постигне отрицание на ереста, да отблъсне православните от лъжливото учение. Ереста е *нечѣстнѡва*, *сквернѣна*, *мръзѣка*: *нечѣстнѡвѡхъ же н сквернѣхъ бѡгѡмнѣскѣхъ ересѣ поклѡннѣхъ* ЖИМ 143а; *вѣ своѣмъ нечѣстнѣнѣмъ н мръзѣнѣмъ прѣбывающѡхъ ересѣ* ЖИМ 142б; *пошѣхъ же тѣ... православнѣхъ послѣдоватѣ велѣнїѡмъ, нечѣстнѣхъ же ересѣ тѣ тѣщегласїа ѡдлѣтѣ* ЖИМ 131б или само *нечѣста*: *ѿ сѣдоу ересѣ нечѣстнѣ ѡгнѣнѣ*.

При определянето на ереста е употребено и сложното прилагателно *зълѡкъзѣнѣхъ* ‘коварен, лукав’ (Карачорова / Karachorova 2012), известно от старобългарския период с три употреби в Супрасълския сборник (CP1 / SR1 1999, Микл / Mikl): *нжѣ тако непрѣчѣстно ересѣ зълѡкъзѣнѣхъ хотѣ сѣблѡстѣ своѣ стадо* Пслѣп 146а. Ереста е определена и с друго сложно прилагателно – *зълѡвѣсѣнѣхъ* (Карачорова / Karachorova 2012): *зълѡвѣсѣхѡ ересь* Пслѣп 146б. Този композит е засвидетелстван с една употреба в Супрасълския сборник (CP1 / SR1 1999). Към това в Микл са добавени два примера от ранни минейни текстове. В речника на Срезневски (Срезн / Srezn) лексемата е включена с един пример от Григорий Назиански от XI в.

При характеризирането на ересите Патриарх Евтимий използва въздействащи сравнения и преносни употреби, които отразяват отношението му към тези учения и желанието му да ги представи в негативна светлина, за да убеди православните да се предпазват от тях. Ересите са *заблажждѣнїа* и *слѣпѡта*: *нжѣ ѡ мѡжїѣ армѣнстѣхъ... н ѡвѣство прѣимѣте своѣмъ заблажждѣнїа н слѣпѡты* ЖИМ 140а, а също така *тъма*, *лъжа*, *соуѣтнаѣ*: *прѡчѣе прѣимѣте ѡвѣствѡ одръжжѣхѡ вѣ тѣмѣхъ, н сѣетѣ н лѣжѣ оставнѣ* ЖИМ 136а; *вѣтрѣхъ: прѣбываашѣ же прочѣе вѣ своѣмъ црѣкви. вѣсѣмѣскѣхъ еретнѣскѣхъ вѣтрѣхъ творѣхѣ ненавѣстѣхъ* Пслѣп 141б; *мѣгла* (н *мракѣ*): *ѡжѣнѣ еретнѣскѣхъ мѣглѣхъ* Пслѣп 150а, н *своѣмъ людѣмъ горѣкаго ересѣ своѣмъ мѣрака н мѣглы же н мѣстѣхъ нже не посѣщаѣтъ* Пслѣп 148б; *пагоуѣ*: *вѣ ннѣже жнѣхѣхъ ѡуѣннѣхъ н прѣчѣстнѣхъ пагѣбѣхъ ерѣхъ* ЖИМ 141б; *нечѣстнѣ*: *снѣхъ ѡвѣхъ православнѣхъ възнѣхъ сѡ рѡгѣхъ, нечѣстїе же до кѡнѣца ѡгнѣхъ* ЖИМ 143а; *слѣпѡта*: *н ѡтрѣсѣхѣхѣхъ налѣжжѣхѡ оуѣмѣ вашѣмѣ слѣпѡтѣхъ* ЖИМ 141б. Ересите са назовани и *прѣрѣкѣнїа*: *тѣмѣже*

вѣсѣко прѣрѣканіе далече да ѿстѣпнѣтъ ПслѣП 144а. В СР второто значение на тази лексема е ‘противоречие, несъгласие, разногласие’, в новобългарския превод е предадено със ‘словоборство’ (СБЛ2 / SBL2 1982).

Вярванията на еретиците са и съпротивнаго кѣзѣн: съхранн стадо наше ѿ вѣсѣ съпротивнаго кѣзѣн ненавѣтно ЖИМ 145а (в случая е засвидетелствана старинната употреба на субстантивираното прилагателно съпротивнѣн ‘враждебен, неприятелски’ със значение ‘дявол, сатана’); зѣловнѣ ровѣ: потыкажѣ н ннѣ въ ровѣ зѣловнѣ порѣватн ПслѣП 139а; доушетѣлѣннѣ мѣдрованнѣ: прѣстанн ѿ такового дѣтелѣннаго мѣдрованіа н не ѿемн вѣжѣ невѣстѣ црѣве оутварѣ ПслѣП 143б. Композитът доушетѣлѣннѣ ‘душетленен’ (Карачорова / Karachorova 2012) е включен в Срезн с гръцко съответствие φρόνημα и две употреби – в Миней от 1036 г. и Ирмологий от около 1250 г. При Микл срещу същата гръцка дума стои доушетѣлнѣнѣ. Съществителното мѣдрованнѣ е засвидетелствано в Срезн и Микл с по два примера.

Привържениците на ересите са определени и като сквернѣннѣ ереси поборнѣннѣ: нѣкогдаже нже сквернѣннѣ ереси маннѣнскыя поборнѣннѣ іакѣ вѣцн ѿвѣжѣ ѿвѣжѣ кожеж крѣтѣ прѣдѣшѣ кѣ нѣм ЖИМ 132а – 132б. Патриарх Евтимий се обръща към тях с прилагателното вѣсѣдрѣзѣн – ‘многодързки’ (Карачорова / Karachorova 2012): ѿ вѣсѣдрѣзѣн ЖИМ 135б. Прилагателното вѣсѣдрѣзѣн е включено при Микл като са дадени гръцко съответствие πάντολμος и латинско andacissimus, без да се посочват употреби. Предводителите на арменската ерес са наречени сквернѣннѣ н когомѣзѣнскѣ прѣдѣстатели: вѣдѣвшѣ сѣа сквернѣннѣ н вѣомѣзѣнскыя ереси арменскыя прѣстатели, гнѣвѣннѣ н завѣстѣжѣ нспѣннѣннѣ ЖИМ 136б. Сложното прилагателно когомѣзѣнскѣ ‘който мрази Бога’ (Карачорова / Karachorova 2012) се среща още в Супрасълския сборник от XI в. с три употреби (СР1 / SR1 1999). Към тях в речника на Чешката академия на науките (SJS) се прибавя и една от Християнополския апостол. Лексемата е включена и в Микл. Привържениците на ересите са определени като неразоумнѣннѣ: сѣе вѣ єдно тѣмѣжѣ, доволно є вѣзѣстѣтн вѣдн неразоумнѣннѣ ЖИМ 135б. Те са и вѣкы нечѣстїа ЖИМ 145а.

В ЖИМ множеството от привърженици на ересите е определено от Патриарх Евтимий като сквернѣннѣ съборѣ – ‘нечисто събрание’: сѣа н снѣваа сѣпѣннѣннѣ іарїонѣ кѣ сквернѣннѣ онѣмѣ нзѣла съвѣрѣ вѣсѣхѣ зѣтѣмѣ жѣта ЖИМ 135б. В същото съчинение по отношение на еретическото събрание авторът двукратно употребява и много рядкото съществително сѣннѣннѣ, отбелязано само в Микл със значително по-късна употреба – в печатен триод от 1560 – 1563 г. срещу гръцкото συνάγωγη. В новобългарския превод лексемата е сполучливо предадена със ‘сбирщина’ (СБЛ4 / SBL4 1986): лѣкаваа же она сѣннѣннѣ н крѣвѣ проліатн гѣтѣваа ЖИМ 137а; зѣславнѣхѣ же нечѣстїа ѿмрачаашѣ сѣа сѣннѣннѣ ЖИМ 142б. Еретическото множество Патриарх Евтимий нарича и плѣкы – ‘пълчища’: полнѣвтское добрѣ оупасѣ стадо. не тѣмѣжѣ же, нѣ н еретнѣнскыя плѣкы іакѣже прѣшежѣ сѣвѣснѣннѣ вѣрѣженїемѣ до кѣнѣа раздрѣшн ПслѣП 138б; нже не єдного нже двѣю. нѣ тѣмѣамн ннзѣложнѣшѣмѣ съпрѣтнѣннѣ ересе н плѣкы ПслѣП 139а, а също и двѣнн свѣрїе: развѣражащѣ правѣславное н расхѣщащѣ стадо іакѣже двѣнн нѣцїн свѣрїе ЖИМ 132а; н іакѣже двѣнн свѣрїе скрежетѣахѣ на нѣ зѣбѣ. пакѣстн ємѣ тѣвѣрашѣ н лѣвопрѣннѣ н сѣтѣсаннѣннѣ сѣпнѣражѣ сѣа сѣннѣ ЖИР 132а.

Твърденията на еретиците са наречени тѣщѣгласнѣ ‘пустословие, празнодумство, безсмислени приказки’ ЖИМ 131б (Карачорова / Karachorova 2012). Те са назовани и с един рядко срещан синоним на този композит – шепераннѣ ‘пустословие’ ЖИМ 132а. Лексемата е включена при Срезн с две употреби – в Хрониката на Георги Амартол по препис от XV в. и в Поученията на митрополит Данаил. Само с четири употреби е отбелязана при Микл, едната от които е в Миней от XI в.

И в двете произведения героите се борят срещу ересите и постигат победа над опонентите си, разобличават безпочвеността на техните твърдения: ересеѣ кѣзѣн разорнѣ єн ЖИМ 145а; вѣсѣа тѣ кѣзѣн н шеперанїа іакѣже пѣжѣннѣа тѣканїа жѣдовѣ раздрѣашѣ ЖИМ 132а. Епископ Йоан Поливотски е наречен ересеѣ посѣкатѣл ПслѣП 149б. Лексемата посѣкатѣл, ‘този, който посича’, е много рядка, среща се само в Микл, с примери от три пролога от XIV в. Между богоугодните дела на Йоан е и кѣ еретнѣкомѣ ѿплѣчѣнїа ПслѣП 139а.

Особено място в ЖИМ заема частта, която е превод от титули 23 – 27 от трактата „Догматическо всеоръжие“ на византийския автор Евтимий Зигавин, в който той опровергава възгледите на арменската, павликянската, месалианската и богомилската ерес. Както вече уточнихме, в ЖИМ полемичното изложение на Евтимий Зигавин е трансформирано в диспут по проблемите на ересите през XII в. На пръв прочит прави впечатление близостта в изказа и стилистиката с оригиналната част на произведението – изобилие от определения, множество сравнения, образни и преносни употреби, метафори. Например еретическите учения са определени като: *безчестие* – *снотрнѣ н четвртѣе обланѣнїе нечѣстїа* ЖИМ 133а, *безумие* – *кого ѡво семѡ безмѣѡ оучителѣ нмѡ* ЖИМ 133а, *пропаст на злобата* – *въ толнѣж себе пропастъ зловѣ върннѣстѣ* ЖИМ 133а, *хулно и богоненавистно учение, което и бесовете се ужасяват да изрекат* – *хѡлноѡ ѡнѡ н бѡгоненавистноѡ ѡченїе, егѡже н еѣсѡве речн ѡжасет сѡ* ЖИМ 133б, *крайно безумие* – *ѡ послѣднѣаго безмѣа* ЖИМ 133б, *душегубна язва* – *гдѣ пакы въпрашаѡ вѡ нзѡбрѣтѡстѣ дшѣтлѣннѣа сїа язвѡ* ЖИМ 134а, *сън на безчувствието* – *ѡтрѡстѣ ѡ оуїѡ вашѡ нечѡувствїа сѣнѡ* ЖИМ 134а, *нелепости* – *къ снмѡ въсѣмѡ безмѣстїѡмѡ, н еше смѣете кѡтѣ хѡлнѣн*. Тази част от ЖИМ трябва да бъде изследвана отделно при съпоставка с гръцкия текст на Евтимий Зигавин, да се установят особеностите на превода, да се характеризира лексиката и да се съпостави с оригиналните части на съчинението.

Анализът на оригиналните произведения на Патриарх Евтимий показва, че в тях се утвърждават основните исихастки философско-религиозни термини: *дѣнїе*, *видѣнїе*, *млъчанїе*, *вѣзмлѣвїе*, получени чрез преосмисляне от общоупотребими лексеми, както и новата *вѣзмлѣвствѡвати*. Търновският книжовник изковава поредица нови сложни думи: *боговидѣнїе*, *боговидѣцъ*, *богописаннѣ*, *благословіе*, *благозаконїе*, *зѡлостраданїе*, свързани с подвизите на истинските боговидци и приемници на чистата вяра, тоест благозаконието. Към исихасткия пласт лексика принадлежат и съчетанията: *свѣтѣ зѡгѡразѡчнїа*, *горьннїи нѡроѡсалинѣ*, които и на езиково, и на ментално равнище приобщават светците и светиците към светлината и небето като знаци на божественото, както и субстантивациите: *прѣѡѡкразнѡе* за състоянието на богочовешко единение в рая и *їединѣ* за Бог. Ересите се назовават: *ересѣ*, *прѣлѣстѣ*, *зѡлославїе*, като последната е иновация. Те се определят и с редките композити *зѡлокѣзнѣнѣ*, *зѡловѣснѣ*, *богомрьзѣкѣ*, както и с прилагателните *нечѣстивѣ*, *нечїстѣ*, *сквърннѣ*, *мрьзѣкѣ*. За тяхната характеристика опитният писател намира метафорични думи и изрази, които се съотнасят с тъмнината и долното пространство като символи на антибожественото: *тъмѡ*, *мракѣ*, *мѣгла*, *слѣпѡта*, *ровѣ зѡловѣнѣ*, *пропастъ зѡловѣ*. Последователите на неверните учения се наричат с незасвидетелстваните в старобългарския лексеми: *повѡрннїи*, *всѣдрѣзи*, *прѣдѣстатѣли* и се сравняват с диви зверове и вълци: *їакоже дивнїи звѣрїе*, *їако влѣци ѡвѣѣж кожеѡ облѣкѣше сѡ*. По този начин се изгражда сложната исихастка терминология и богатата на лексеми с отрицателни конотации антиеретическа лексика. При създаването ѝ личи творческата сила на Патриарх Евтимий и словообразователните възможности на българския книжовен език през Средновековието.

Цитирана литература / References

- Беркоф 1987: Беркоф, Дж. „Житие Илариона Мегленского“ Евтимия Търновского: структура текста и „литературные“ принципы. – В: *Втори международен конгрес по българистика. Доклади*. 11. София, с. 123 – 143. [Berkof 1987: Berkof, Dzh. „Zhitie Ilariona Meglenskogo“ Evtimiya Tarnovskogo: struktura teksta i „literaturnie“ printsiipi. – In: *Vtori mezhdunaroden kongres po balgaristika. Dokladi*. 11, Sofia, 123 – 143.]
- Иванова 1971: Иванова, К. Исихазмът и неговото проникване в България. – *Старобългарска литература*, 1, с. 209 – 242. [Ivanova 1971: Ivanova, K. Isihazmat i negovoto pronikvane v Bulgaria. – *Starobalgarska literatura*, 1, 209 – 242.]
- Иванова 1980: Иванова, К. Житието на Петка Търновска от Патриарх Евтимий (източници и текстологически бележки). – *Старобългарска литература*, 8, с. 13 – 36. [Ivanova 1980: Ivanova, K. Zhitieto na Petka Tarnovska ot Patriarh Evtimiy (iztochnitsi i tekstologichni belezhki). – *Starobalgarska literatura*, 8, 13 – 36.]

- Иванова 1982: Иванова, К. Похвално слово за Йоан Поливотски от Евтимий Търновски. – *Старобългарска литература*, 12, с. 30 – 53. [Ivanova 1982: Ivanova, K. Pohvalno slovo za Yoan Polivotski ot Evtimiy Tarnovski. – *Starobalgarska literatura*, 12, 30 – 53.]
- Иванова 1986: Иванова, К. *Патриарх Евтимий*. София: Народна просвета. [Ivanova 1986: Ivanova, K. *Patriarh Evtimiy*. Sofia: Narodna prosveta.]
- Иванова 2003: Иванова, К. Житие на Иларион Мъгленски. – В: *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*. Велико Търново: Абагар, с. 178 – 179. [Ivanova 2003: Ivanova, K. Zhitie na Ilarion Maglenski. – In: *Starobalgarska literatura. Entsiklopedichen rechnik*. Veliko Tarnovo: Abagar, 178 – 179.]
- Иванова 2003а: Иванова, К. Похвални слова на Патриарх Евтимий. – В: *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*. Велико Търново: Абагар, с. 384 – 385. [Ivanova 2003a: Ivanova, K. Pohvalni slova na Patriarh Evtimiy. – In: *Starobalgarska literatura. Entsiklopedichen rechnik*. Veliko Tarnovo: Abagar, 384 – 385.]
- Илиева 2005: Илиева, Т. *Богословската терминология в Йоан-Екзарховия превод на „Небеса“*. Автореферат на докторска дисертация. София. [Ilieva 2005: Ilieva, T. *Bogoslovskata terminologiya v Yoan-Ekzarhoviya prevod na „Nebesa“*. Avtoreferat na doktorska disertatsiya. Sofia.]
- Илиева 2016: Илиева, Т. Взаимодействие между общоупотребима и терминологична лексика в историята на българския книжовен език. (Наблюдения върху теолого-философската терминология в диахрония). – *Български език*, 1, с. 74 – 90. [Ilieva 2016: Ilieva, T. Vzaimodeystvie mezhdu obshtoupotrebima i terminologichna leksika v istoriyata na balgarskiya knizhoven ezik. (Nablyudeniya varhu teologo-filosofskata terminologiya v diahroniya). – *Balgarski ezik*, 1, 74 – 90.]
- Карачорова 2012: Карачорова, Ив. Сложните думи в съчиненията на Патриарх Евтимий – В: *Търновска книжовна школа. Т. 9. Търново и идеята за християнския универсализъм XII – XV в.* Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, с. 205 – 224. [Karachorova 2012: Karachorova, Iv. Slozhnite dumi v sachineniyata na Patriarh Evtimiy – In: *Tarnovska knizhovna shkola. T. 9. Tarnovo i ideyata za hristiyanskia universalizam XII – XV v.* Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 205 – 224.]
- Кенанов 1980: Кенанов, Д. Литературные источники „Жития Иллариона Мегленского“ Евфимия Търновского. – *Palaeobulgarica*, 4, с. 72 – 86. [Kenanov 1980: Kenanov, D. Literaturnie istochniki „Zhitiya Ilariona Meglenskogo“ Evtimiya Tarnovskogo. – *Palaeobulgarica*, 4, 72 – 86.]
- Кенанов 1995: Кенанов, Д. *Ораторската проза на Патриарх Евтимий*. Велико Търново: ПИК. [Kenanov 1995: Kenanov, D. *Oratorskata proza na Patriarh Evtimiy*. Veliko Tarnovo: PIK.]
- Кенанов 1999: Кенанов, Д. За литературната съдба на житиеписа за епископ Иларион Мъгленски. – В: Кенанов Д. *Евтимиева метафрастика. Път и мисия във времето*. Пловдив – Велико Търново: Жанет 45, ПИК. [Kenanov 1999: Kenanov, D. Za literaturnata sadba na zhitiepisa za episkop Ilarion Maglenski. – In: Kenanov, D. *Evtimieva metafrastika. Pat i misiya vav vremeto*. Plovdiv – Veliko Tarnovo: Zhanet 45, PIK.]
- Майендорф 1995: Майендорф, Й. *Византийско богословие*. София: Гал-Ико. [Mayendorf 1995: Mayendorf, Y. *Vizantiysko bogoslovie*. Sofia: Gal-Iko.]
- Марчевски 1996: Марчевски, Ив. *Исихазмът. Учението за несътворените божествени енергии и светлини*. Велико Търново: Монархически-консервативен съюз. [Marchevski 1996: Marchevski, Iv. *Isihazmat. Uchenieto za nesatvorenite bozhestveni energii i svetlini*. Veliko Tarnovo: Monarhicheski-konservativen sayuz.]
- Микл: Miklosich, F. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Wien, 1862 – 1865. [Mikl: Miklosich, F. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Wien, 1862 – 1865.]
- Мирчева 2013: Мирчева, Е. *Яще ли задъница вѹдѣть* – към въпроса за изграждането на терминологията в началния период от развитието на старобългарския книжовен език. – В: *Софийската Мала Света гора като културен и книжовен феномен. Приложение към сп. Български език*, с. 143 – 160. [Mircheva 2013: Mircheva, E. *Яще ли задъница вѹдѣть* – kam vaprosa za izgrazhdaneto na terminologiyata v nachalniya period ot razvitieto na starobalgarskiya knizhoven ezik. – In: *Sofiyskata Mala Sveta gora kato knizhoven i kulturen fenomen. Prilozhenie kam sp. Balgarski ezik*, 143 – 160.]
- Мичева 2009: Мичева, К. Семантичната опозиция чист – нечист в езика на Патриарх Евтимий. – *Български език*, 1, с. 71 – 80. [Micheva 2009: Micheva, K. Semantichnata opozitsiya chist – nechist v ezika na Patriarh Evtimiy. – *Balgarski ezik*, 1, 71 – 80.]
- Спасова 1999: Спасова, М. *Сложните думи в съчиненията на Григорий Цамблак*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“. [Spasova 1999: Spasova, M. *Slozhnite dumi v sachineniyata na Grigoriy Tsamblak*. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.]

- СБЛ2 1982: *Стара българска литература. Т. 2. Ораторска проза*. Съставителство и редакция Л. Грашева. София: Български писател. [SBL2 1982: *Stara balgarska literatura. T. 2. Oratorska proza*. Sastavitelstvo i redaksiya L. Grasheva. Sofia: Balgarski pisatel.]
- СБЛ4 1986: *Стара българска литература. Т. 4. Житиенписни творби*. Съставителство и редакция Кл. Иванова. София: Български писател. [SBL4 1986: *Stara balgarska literatura. T. 4. Zhitiepisni tvorbi*. Sastavitelstvo i redaksiya Kl. Ivanova. Sofia: Balgarski pisatel.]
- СР1 1999: *Старобългарски речник. Т. 1*. София: Валентин Траянов. [SR1 1999: *Starobalgarski rechnik. T. 1*. Sofia: Valentin Trayanov.]
- СР2 2009: *Старобългарски речник. Т. 2*. София: Валентин Траянов. [SR2 2009: *Starobalgarski rechnik. T. 2*. Sofia: Valentin Trayanov.]
- Срезн: Срезневский, И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. (Фототипно. Москва, 1958, Graz, 1971). [Srezn: Sreznevskiy, I. I. *Materialy dlya slovarya drevnerusskogo yazyka po pisymennim pamyatnikam*. (Fototipno. Moskva, 1958, Graz, 1971).]
- Станков 1999: Станков, Р. *Исихазмът, стилът „плетение словес“ и езиково-правописната реформа на Патриарх Евтимий*. София: Херон прес. [Stankov 1999: Stankov, R. *Isihazmat, stilat „pletenie sloves“ i ezikovo-pravopisnata reforma na Patriarh Evtimiy*. Sofia: Heron pres.]
- Станчев 1982: Станчев, К. *Евтимиевата школа в контекста на европейското духовно развитие*. – *Старобългарска литература*, 11, с. 8 – 18. [Stanchev 1982: Stanchev, K. *Evtimievata shkola v konteksta na evropeyskoto duhovno razvitie*. – *Starobalgarska literatura*, 11, 8 – 18.]
- Цибранска-Костова 2012: Цибранска-Костова, М. *Библейските основи на покаяната терминология в Постниковия канонарий*. – В: *Езикът на Библията. Езиково-текстологични проучвания*. Москва – Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 11 – 26. [Tsibranska-Kostova 2012: Tsibranska-Kostova, M. *Bibleyskite osnovi na pokaynata terminologiya v Postnikoviya kanonariy*. – In: *Ezikat na Bibliyata. Ezikovo-tekstologichni prouchvaniya*. Moskva – Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya, 11 – 26.]
- Шомова-Христова 2007: Шомова-Христова, И. *Славянската богословска терминология, въведена от светите братя Кирил и Методий*. – В: *Известия, книга II, в памет на проф. д-р Славчо Иванов*. Научен център „Свети Дазий Доростолски“ към Русенския университет „Ангел Кънчев“. Силистра: Тибо, с. 133 – 148. [Shomova-Hristova 2007: Shomova-Hristova, I. *Slavyanskata bogoslovskata terminologiya, vavedena ot svetite bratya Kiril i Metodiy*. – In: *Izvestiya, kniga II, v pamet na prof. d-r Slavcho Ivanov. Nauchen tsentar „Sv. Daziy Dorostolski“ kam Rusenskiya universitet „Angel Kanchev“*. Silistra: Tibo, 133 – 148.]
- Miklosich 1876: Miklosich, F. *Die christliche Terminologie in den slavischen Sprachen*. – *Denkschriften der Kaiserl. Akademie der Wiss. Philos.-Histor. Klasse*, 24, 1 – 58.
- SJS 1958 – 1997: *Slovník jazyka staroslověnského*. Praha.
- Skok 1927: Skok, P. *La terminologie chrétienne en slave: l'église, les prêtres et les fidèles*. – *Revue des études slaves* 3 – 4, 177 – 198.

Theological and Anti-Heretical Lexis in the Original Works of Patriarch Euthymius

Ivona Karachorova, Vanya Micheva

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences

karachorova@abv.bg, v.micheva@gmail.com

Abstract

The present paper deals with the theological and antiheretical lexis in original writings of Patriarch Euthymius. First the theological terms of isihasm as an innovation in the history of Bulgarian literary language are taken into account and analyzed. Next are discussed words connected to rejection of the heresies and affirmation of Orthodox Christianity by the end of XIV-th century.

Keywords: *isihasm, theological terms, heresies, antiheretical lexis*

Наблюдения върху антонимията в старобългарски език (по материал от *Богословие* на Йоан Екзарх)

Татяна Илиева

Кирило-Методиевски научен център – Българска академия на науките

ilieva_tatyana@abv.bg

Резюме

Обект на изследването е антонимията в старобългарския език въз основа на данните, които ни предоставя *Богословие* на Йоан Екзарх. Направена е класификация по различни критерии на антонимите, засвидетелствани в анализирания словен масив. Извършени са наблюдения върху отношенията между антонимия и синонимия и антонимия и многозначност. В съпоставителен план са разгледани преводните съответствия в старобългарския и гръцкия текст по антонимни блокове. С конкретни примери са илюстрирани явленията псевдоантонимия и енантисемия.

Ключови думи: историческа лексикология на българския език, антонимия, „*Богословие*“ на Йоан Екзарх

Още изтъкнатият български медиевист А. Давидов определя като една от първостепенните задачи пред съвременната българска историческа лексикология и лексикография комплексното изследване и описание на антонимното богатство на старобългарския език на парадигматично и синтагматично равнище (Давидов / Davidov 1996: 12). Въпреки добрата документираност на антонимията в исторически план предвид съществуващата в светоотеческата литература, а по неин еталон и в църковната славянска книжнина, разгърнатата антиномична система на мислене, в чиято основа лежи главният метод на познание през Средновековието чрез утвърждаване на равноправно съществуване на взаимоизключващи се съждения (Meyendorff 1974: 225), проблемите на антонимните отношения в средновековния български език все още чакат своето монографично изследване и речниково отразяване, които да представят категорията негирани думи не изолирано, както в досегашната научна литература (Schumann 1958, Moszyński 1982: 81 – 97, Molnár 1985, Lopina 1988: 165 – 172, Андријевска / Andrijevska 2003, Ефимова / Efimova 2005: 251 – 264, Kovačević 2016), а във връзка с техните положителни еквиваленти, разкривайки антонимните отношения в езика от историческо гледище според свидетелствата на достигналите до нас писмени паметници (Илиева / Ilieva 2009).

Предлаганата статия анализира антонимията в старобългарския език въз основа на данните, които ни предоставя *Богословие* на Йоан Екзарх¹. Изборът на текст не е случаен. В съчинението си „Извор на знанието“ св. Йоан Дамаскин прави опит да изложи цялостно системата на източнохристиянското философско-религиозно световъзприятие, прилагайки за сферата на битието

¹ Нататък за краткост използвам съкращението ЙоЕБ.

Аристотеловата логика, а за сферата на свръхбитието – антиномизма (Флоренски / Florenski 1914: 38). Като средство за изграждане на антиномии той широко използва антонимията. И макар Йоан-Екзарховият превод да обхваща само 48 глави от общо 100 на Догматиката на св. Йоан Дамаскин като подбор от старобългарския преводач, те са достатъчни по обем и разнообразие на съдържанието, за да се разкрие в пълнота антиномичната система на мислене в светоотеческата литература и нейното пресъздаване в конкретния преводен паметник чрез възможностите на стб. език.

Конкретните задачи на изследването са:

- да бъде направена класификация по различни критерии на антонимите, засвидетелствани в анализирания словен масив – според граматическата категория, към която принадлежат, както и от структурно и словообразователно гледище;

- да бъдат наблюдавани отношенията между антонимия и синонимия и антонимия и многозначност;

- в съпоставителен план да бъдат разгледани преводните съответствия в стб. и грц. текст по антонимни блокове;

- с конкретни примери да бъдат илюстрирани явленията псевдоантонимия и енантисемия.

При разглеждане на антонимията в исторически план изхождам от общовалидните теоретически постановки, според които:

- антонимите са двойки от думи, назоваващи противоположни и в същото време съотносителни едно на друго понятия, които не могат да се мислят едно без друго; те не само се противопоставят по значение, но в същото време се и обединяват върху основата на една по-обща семантика.

- антонимни двойки образуват само думи от една и съща част на речта или техни еквиваленти.

Наблюденията си успоредявам с тези на Г. Гочев върху антонимията в съвременния български език (Гочев / Gochev 1989).²

Класификация на антонимите в старобългарски език

Според принадлежността на членовете им към определена граматическа категория антонимните двойки в стб. език, както и в нвб., биват:

- 1) именни (от прилагателни или съществителни);
- 2) глаголни;
- 3) адвербиални;
- 4) предложни.

И тук най-многобройни откъм антонимни значения са качествените прилагателни, тъй като качествата в най-висока степен могат да се противопоставят едно на друго. След тях се нареждат съществителните и глаголите.

От структурно гледище антонимизиращите се думи могат да бъдат прости и сложни, еднокоренни (словообразователни) и разнокоренни (семантични, лексикални), принадлежащи към една граматическа категория (част на речта) или граматически еквиваленти.

В анализирания текст бяха регистрирани:

A. Антонимни двойки между думи, принадлежащи към една и съща част на речта:

1. Словообразователни антонимни двойки, т.е. такива, чиито членове са произведени от един и същ корен или основа, а противопоставянето се постига чрез афикси.

В ЙоЕБ констатирах следните типове словообразователни антонимни опозиции:

² Вж. още Викторова / Viktorova 1981: 439 – 443; Коспартова-Попова / Kospartova-Popova 1979.

1.1. Продуцирани по пътя на префиксалната деривация:

1.1.1. Антонимни опозиции с отрицателен член, произведен от положителния посредством представка, която изразява противоположност (без-, прѣ-, чрѣсъ-):

1.1.1.1. Субстантивни антонимни двойки – вѣдѣ ↔ безвѣдѣ;

1.1.1.2. Адективни антонимни двойки – блазнь ↔ безблазнь; доушь ↔ бездоушь; мыслнь ↔ безмыслнь; словеснь ↔ бесловеснь; коньчнь ↔ бесконьчнь; чоувьствнь ↔ бечоувьствнь; плзтьнь ↔ бесплзтьнь; юстьствнь ↔ прѣюстьствнь, чрѣсюстьствнь.

1.1.2. Антонимни опозиции с отрицателен член, произведен от положителния чрез частицата не-, поела функцията на представка:

1.1.1.1. Субстантивни антонимни двойки – бытиє ↔ небытиє; вѣдѣнїє ↔ невѣдѣнїє; женьство ↔ неженьство; мощь ↔ немощь; постѣпъ ↔ непостѣпъ; правьда ↔ неправьда; рождьство ↔ нерождьство; сѣмотрєнїє ↔ несѣмотрєнїє, сѣщьство ↔ несѣщьство; тьяя ↔ нетьяя;

1.1.1.2. Адективни антонимни двойки – виньнь ↔ невиньнь; вѣрьнь ↔ невѣрьнь; гладъкъ ↔ негладъкъ; достоинъ ↔ недостоинъ; извратьнь ↔ неизвратьнь; измѣньнь ↔ неизмѣньнь; источньнь ↔ неисточньнь; мощьнь ↔ немощьнь; плодънь ↔ неплодънь; подобьнь ↔ неподобьнь; постѣпньнь ↔ непостѣпньнь; правьдивъ ↔ неправьдивъ; правьдънь ↔ неправьдънь; приимьнь ↔ неприимьнь; прикладънь ↔ неприкладънь; приязньвь ↔ неприязньвь; разлѣчьнь ↔ неразлѣчьнь; разоумьнь ↔ неразоумьнь; рождьствънь ↔ нерождьствънь; скверьнь(ь) ↔ нескверьнь(ь); страшньнь ↔ нестрашньнь; сѣложньнь ↔ несѣложньнь; тьяльнь ↔ нетьяльнь; оуставьнь ↔ неоуставьнь; чистъ ↔ нечистъ; шьствънь ↔ нешьствънь.

Като отделна група в адективните антонимни двойки можем да отделим образуванията от причастия – видимъ ↔ невидимъ; вѣдыи ↔ невѣдыи; вѣдомъ ↔ невѣдомъ; глаголанъ ↔ неглаголанъ; знаємъ ↔ незнаємъ; зѣданъ ↔ незѣданъ; описанъ ↔ неописанъ; подвижаи ↔ неподвижаи; постижаи ↔ непостижаи; свѣрьшенъ ↔ несвѣрьшенъ; сѣзѣданъ ↔ несѣзѣданъ; сѣложенъ ↔ несѣложенъ; сѣтворєнь ↔ несѣтворєнь; достижимъ ↔ недостижимъ.

1.1.1.3. Глаголни антонимни двойки – довѣдѣти ↔ недовѣдѣти; вѣровати ↔ невѣровати.

1.1.3 Антонимни опозиции с членове, продуцирани посредством представки с противоположно значение:

вѣз- / сѣ-: вѣзвести ↔ сѣвести; вѣзити ↔ сѣнити; вѣзнєсти ↔ сѣнєсти; вѣзимати ↔ сѣнимати; вѣзати ↔ сѣнати; вѣсходити ↔ сѣсходити; вѣсходъ ↔ сѣсходъ; вѣ[с]шьствїє ↔ сѣшьствїє;

вѣ- / из-: вѣвести ↔ извести; вѣводити ↔ изводити; вѣходити ↔ исходити;

вѣ- / отъ-: вѣводити ↔ отъводити; вѣметати ↔ отъметати; вѣпасти ↔ отъпасти;

вѣ- / раз-: вѣливати ↔ разливати;

надъ- / подъ-: надълежати ↔ подълежати;

сѣ- / рас-: сѣстояти ↔ расстояти.

1.2. Антонимни опозиции с отрицателен член, продуциран от положителния по пътя на префиксално-суфиксалното словообразуване: вѣра ↔ безвѣрьство; дѣждъ ↔ бездѣждиє; правьда ↔ неправьдиє; чьсть ↔ бесчьстиє.

2. Семантични (лексикални) антонимни опозиции, които се характеризират с противопоставяне на две противоположни по смисъл разнокоренни думи, например:

2.1. Субстантивни антонимни двойки – анѣгелъ ↔ бѣсѣ; безвѣдѣ ↔ страсть; благословєнїє ↔ клатва; больство ↔ хоуждьство; бракъ ↔ неженьство; величьство ↔ мальство; вѣрма ↔ вѣчьность; вѣстокъ ↔ западъ; гоуѣлєнїє ↔ растєнїє; добро ↔ зѣло; доброта ↔ зѣль; доухъ ↔ плзть; жизнь ↔ сѣмрьть; любви ↔ ненависть; мѣножьство ↔ єдиньство; мѣдрость ↔ безоумїє, безоумьство; мѣжьство ↔ женьство; начало ↔ коньць; тождьство ↔ разлїчьство; подобїє ↔ разлїчьнїє; радость ↔ скрѣбь, печаль; раи ↔ адъ; сила ↔ немощь; стоудєнь, стоудєньство ↔ теплота; соухота ↔ мокрота; сѣвѣкоупъ ↔ раздѣлъ; тьяма ↔ свѣтъ; чистота ↔ скверьна; пощєнїє ↔ обѣдѣнїє.

2.2. Адективни антонимни двойки – благъ ↔ зѣль; вѣтѣхїи ↔ новїи; вѣоупостасьнь ↔ несѣставьнь; доуховьнь ↔ плзтьскъ; дѣиствьнь, дѣтельствънь ‘активен’ ↔ приимьнь ‘пасивен’; єрєтьчьскъ ↔ православьнь; истїньнь ↔ лѣжь; мокръ, мокротънь ↔ соухъ; макъкъ ↔ жестокъ; не-

подвижнъ, непостъпнъ ↔ неставнъ, непрѣпокоинъ; подобнъ, тождънъ ↔ различнъ; подълѣтънъ ↔ безначатъчънъ ‘времево детерминиран/ индетерминиран’; приимнъ ↔ бестрастънъ ‘подлежащ/неподлежащ на външно въздействие’; приобрътънъ ‘придобит’ ↔ ѳстъствънъ ‘вроден’; разоумънъ ‘умопостижим’ ↔ видимъ; съложнъ, съборънъ ↔ простъ; теплъ ↔ стоуденъ; тажъкъ ↔ лъгъкъ; чистъ ↔ скврънъ.

2.3. Глаголни антонимни двойки – оскврънити ↔ очищати; подобити сѧ ↔ различъствовати; прѣдъграти ↔ възлѣдъствовати; ѳединити, съвзкоупити ↔ раздѣлити.

3. Антонимни двойки думи, произведени по пътя на композицията:

3.1. Антонимни опозиции, произведени чрез способа на композицията посредством първи компоненти – лексикални антоними в състава на словосложения с идентичен втори елемент: зълѣдѣ ↔ блѣдѣицѣ.

3.2. Антонимни опозиции, съставени от противопоставящи се членове compositum с първа съставка добро- и дериват на бес- или не- за изразяване на липса и отсъствие, присъединявани към една и съща база: добръчѣстїе ↔ бесчѣстїе; добръчѣстънъ ↔ нечѣстънъ; добровѣръство ↔ безвѣръство; добровѣрънъ ↔ невѣрънъ.

3.3. Антонимни опозиции, формирани от противопологащи се членове composita с първи антонимни и втори синонимизиращи се компоненти в състава на словосложенията: благовоиѣ, добровоиѣ ≠ зълосмръдѣниѣ.

Б. Антонимни двойки между граматически еквиваленти:

1. Антонимни опозиции, състоящи се от положителен елемент прилагателно, респ. наречие, и отрицателен – еквивалентен на прилагателно или наречие предложен израз с релационен елемент без, по-рядко други предлози: винънъ, виновънъ ↔ безъ вины; възупостасънъ ↔ безъ оупостаси; грѣшънъ ↔ безъ грѣха; завистивъ ↔ безъ зависти; зълъ ↔ бе-з-злѣбы; извратънъ ↔ безъ изврата; измѣнънъ ↔ безъ измѣна; источънъ ↔ безъ истока; конъчънъ ↔ бес конъца; образънъ ↔ безъ образа; отълѣченъ ↔ безъ отълѣчения; плѣтънъ ↔ бес плѣти; достижимъ ↔ безъ постига; рождѣнъ ↔ безъ рождѣства; различънъ ↔ безъ различѣства; съставънъ ↔ бе състава; страстънъ ↔ бестрасти; съвршѣнъ ↔ бе съвршѣния; смрътънъ ↔ бе смръти; тълънъ, тълѣнънъ ↔ бес тълѧ, бес тълѣния; оуставънъ ↔ безъ оустава, не въ оуставѣ; чоувъствънъ ↔ безъ чоувѣства; частънъ ↔ бес части; ѳстъствънъ ↔ надъ ѳстъствънымъ, чрѣсъ ѳстъство, мимо ѳстъство.

2. Антонимни опозиции, формирани от два предложни израза, в състава на които влизат релационни компоненти с противоположна семантика: по законуу ↔ чрѣсъ законъ; по ѳстъствуу ↔ чрѣсъ ѳстъство, мимо ѳстъство; въ оупостаси ↔ безъ оупостаси; въ мѣрѣ ↔ безъ мѣры.

3. Антонимни опозиции с противопологащи се членове съществително име в тв.п. в наречна функция и предложен израз с релационен компонент без също в наречна функция: законъмъ ≠ чрѣсъ законъ; ѳстъствъмъ ≠ чрѣсъ ѳстъство, мимо ѳстъство.

4. Антонимни опозиции с противопологащи се членове съществително име в тв.п. в адвербиална функция и наречие: благодатиѣмъ ‘по благодат’ ↔ ѳстъствънѣ ‘по природа’.

5. Констатиран са и случаи, в които дума или предложен израз се антонимизира със словосъчетание в еквивалентна граматическа функция: образъ имыи ↔ безъобразънъ, необразънъ, безъ образа; бестрастънъ ↔ врѣдъ приѣмлыи; нѣждеѣ ‘по необходимост’ ↔ по воли своѣи ‘по своя воля’; въ части своѧ ‘частен, отделен’ ↔ обыцѣ; неизвратънъ ↔ хотѣныѣмъ извративъ; никоеѣже мѣроѣ знаѣмъ, безмѣрънъ ↔ въ мѣрѣ.

Антонимия и синонимия

Изследваният текст предлага интересни наблюдения върху отношенията между антоними и синоними в стб. език. ЙоЕБ предоставя много примери за това как членовете на една или повече антонимни двойки, близки по значение, могат да стоят срещу две или повече думи, които са лексикални синоними, респ. словообразователни дублети, произведени с различни афикси,

ПОДОБСТВО, ПОДОБІЕ, ТОЖДЕСТВО ↔ РАЗЛАНУСТВО, РАЗЛАНУНІЕ;
ВЕЩЬСТВО, ПЛЪТЪНЪ, ПЛЪТѢНЪ, ПЛЪТЪСКЪ ↔ БЕЗВЕЩЬСТВО, БЕСПЛЪТЪНЪ, БЕС ПЛЪТИ, ДОУХОВЪНЪ,
ДОУШЪНЪ;
ДОСТИЖИМЪ ↔ НЕДОСТИЖИМЪ, НЕДОСТИГОМЪ, НЕДОСТИЖЫНЪ, БЕЗ ПОСТИГА;
ИЗВРАТЪНЪ, ИЗВРАТИВЪ, СВРАТЪНЪ, ИЗМѢНЪНЪ, ПРѢЛОЖЫНЪ ↔ НЕИЗВРАТЪНЪ, НЕПРѢВРАТЪНЪ, БЕЗ ИЗ-
ВРАТА, БЕЗ ИЗМѢНА, БЕЗ ИЗМѢНЕНИЯ, НЕПРѢЛОЖЫНЪ;
СЪМРЪТЪНЪ, ТЪЛЪНЪ, ТЪЛѢНЪНЪ ↔ БЕСЪМРЪТЪНЪ, БЕ СЪМЪРТН, НЕТЪЛЪНЪ, БЕС ТЪЛА БЕС ТЪЛѢННІА;
СЪТВОРІЕНЪ, ЗЪДАНЪ, СЪЗЪДАНЪ ↔ НЕСЪТВОРІЕНЪ, НЕЗЪДАНЪ, НЕСЪЗЪДАНЪ;
СКВРЪНЪ, СКВРЪНЫНЪ, НЕУНСТЪ ↔ НЕСКВРЪНЪ, НЕСКВРЪНЫНЪ, УНСТЪ;
СЪВРЪШЕНЪ ↔ НЕСЪВРЪШЕНЪ, БЕСЪВРЪШЕННІА;
ЕСТЬСТВО ↔ ПРѢЕСТЬСТВО, УРѢСЪЕСТЬСТВО, НАДЪ ЕСТЬСТВОНЫМЪ, УРѢСЪ ЕСТЬСТВО, МНМО
ЕСТЬСТВО И ПР.

В ЙоЕБ283а като паралел на стб. дериват на не- неплоды в грц. се явява дума в положителна форма, която има противоположна семантика на основата на превеждащата дума – στειρεύουσα ‘стерилна’. Вж. също ЙоЕБ335б неженство] παρθενία. Обратно, в ЙоЕБ118а на грц. формация с

ἀ-privativum ἀκάθαρτος в славянския превод отговаря лексема в положителна форма с обратно значение на основата на превежданата дума – сквърньнъ.

Както се вижда от приведените примери, в редица случаи срещу един член от даден антонимен блок в ЙоЕБ гръцкият оригинал предлага разнообразни морфо-семантични и смислови еквиваленти и обратно. Това богатство на асоциативни връзки между езика на превода и този на подложката говори за речевите възможности на младия литературен език и за творческото отношение на преводача към неговата работа. То свидетелства за добре развита и твърде разнообразна парадигматика на стб. език, която не копира сляпо чуждия образец, но го използва градивно за разширяване на собствените си изразни средства.

Антонимия и многозначност

Лексикалният материал от ЙоЕБ дава възможност за редица наблюдения и върху взаимовръзката между парадигматичните отношения антонимия и многозначност. Така например, характерен случай е паралелният пренос в рамките на многозначните антоними. Той е закономерен резултат от еднаквите възможности, заложили в противоположните изходни значения на двойката, и се осъществява въз основа на еднакви връзки и сходства на признаците, отразени в техните изходни значения. Срв. чистъ 1. ‘физически незамърсен’, 2. ‘нравствено неопетнен, непорочен’ ↔ нечистъ 1. ‘мръсен’, 2. ‘нравствено опетнен’.

Има случаи, при които едно от значенията на дадена полисемантична единица може да има връзки или сходства, които другите нямат. Ето защо редица многозначни думи не се антонимизират с други такива с всичките си значения, а само с някои от тях. В такива случаи се наблюдава частична антонимия, при която две думи влизат помежду си в антонимни отношения с едно от значенията си, а с друго – не. Това е особено характерно за прилагателни с относителна и качествена семантика, например:

доушьнъ 1. Който се отнася до душа (релативна семантика), грц. τῆς ψυχῆς, без антоними; 2. Който има душа, одушевен (качествена семантика), грц. ἐμψυχος, ἐμψυχομένος. Антоним бездоушьнъ ‘неодушевен’, гр. ἄψυχος.

законънъ 1. Отнасящ се до закона, грц. τοῦ νόμου, без антоними; 2. Съобразен със закона, грц. νόμιμος. Антоним беззаконънъ, ἄνομος, грц. παράνομος.

словесънъ 1. Отнасящ се до Божието Слово (релативна семантика), грц. τοῦ λόγου, без антоними; 2. Комуто е присъщо свойството словесност (качествена семантика), грц. λογικός. Антоним бесловесънъ, грц. ἄλογος.

Друг е случаят, когато е налице псевдоантонимия. Такава възниква при думи с антонимичен морфеман състав, които обаче смислово не се антонимизират. Пример за това ни предлагат мѣстънъ ‘местен, поместен’, грц. τοπικός, и безмѣстънъ ‘неуместен, неподобаващ, неподходящ, неприличен’, грц. ἄτοπος. Вж. също:

съобразънъ ‘съответен’, грц. σύμμορφος, и безъобразънъ ‘който няма външна форма, образ’, грц. ἀσχημάτιστος.

невъходънъ ‘забранен за влизане’, грц. ἄδυστος, и неотъходънъ ‘който не излиза’³, грц. ἀνεκφοίτητος.

творитвънъ ‘творчески’, грц. ποιητικός, и нетворитвънъ ‘с неутрална качествена характеристика’, грц. ἄποιος.

подвижънъ ‘подвижнически, аскетичен’, грц. σπουδαῖος, и неподвижънъ ‘неподвижен’, грц. ἀμετακίνητος.

съставънъ ‘твърдо установен’, грц. πάγιος, и несъставънъ ‘който не притежава самостоятелно субстанциално битие’, грц. ἀνυπόστατος.

³ Определение на непостижимото за човешкия разум изхождане без отделяне на Св. Дух от Отца.

Не се антонимизира и самохотънъ ‘със свободна воля, самоопределящ се’, грц. ἐκούσιος, с нехотимъ ‘неволен, несъзнателен’, грц. ἀκούσιος поради различната залогова характеристика на думите.

Интересен случай на синонимизиращи се помежду си думи с иначе антонимичен морфем-состав демонстрира двойката *размѣсъ*, грц. σύγхυσις и *съмѣсъ*, грц. міξις, συνουσία.

С различна модална характеристика са *покаяньнъ*, в изрази *покаяньнъ* *быти* ‘покаян, покаял се’, грц. μετανοεῖν (значение на факт), срещу *непокаяимъ* ‘неподлежащ на покаяване’, грц. ἀμεταμέλητος (значение на (не)възможност).

В границите на антонимните парадигматични отношения в ЙоЕБ регистрирах едно твърде интересно езиково явление – вътрешнословна антонимия, или както още се нарича, енантиосемия – отношение на противоположност в семантичното пространство на една лексема. Вътрешнословните антоними се осъществяват като противопоставяния между лексикално-семантичните алолекси на една и съща лексема. Явлението се дължи на двойките възможности на морфологичните елементи – основа и афикси, от които се състоят думите. Например, в сънвити префиксът *съ-* реализира ту комуникативно (200а, 28б), ту сепаративно (225бХ2 и др.) значение.

Енантиосемия се регистрира още при:

виньнъ, грц. αἴτιος, αἰτιατός – 1. *онтол.* Който е причина, първопричина: 50б; 2. *тринит. субст. ср. р. ед. ч.* – причинно обусловено, характеристика на Второто и Третото Лице на Пресв. Троица по отношение към Бога Отца: 90б, грц. τὸ αἰτιατόν.

чоувъствънъ, грц. αἰσθητός – 1. *act.* Снабден със сетивна способност, сетивно възприемащ: 166с10; 2. *pass.* Сетивно възприемаем: 172б.

Своеобразен случай на антонимия, съчетана с енантиосемия, представя и опозицията *раз-оумьнъ* ≠ *неразоумьнъ*, чиито членове в различни контексти се изявяват във взаимоизключващи се значения (в активно и пасивно значение) – ‘разумен, който притежава разум, разумяващ’ = грц. νοερός, и ‘умопостижим, схващан само чрез ума, съзерцаем извън сетивния опит, разумяем’, грц. νοητός, νοούμενος, респ. ‘неразумен, който не притежава разум, неразумяващ’, грц. ἀνόητος и ‘неразбираем, неразумяем’, без грц. съответствие.

Изнесенният тук материал от един единствен средновековен паметник свидетелства за добре развита и многообразна парадигматика на стб. език, както и за неговите богати изразни възможности, що се отнася до антонимията – факт, който сам по себе си е достатъчно доказателство за необходимостта от цялостно изследване на това систематично отношение в исторически план.

Цитирана литература / References

- Андријевска 2003: Андријевска, Н. *Преводот на грчкото привативно алфа во старите македонски текстови*. Скопје: Институт за македонски јазик Крсте Мисирков. [Andrijevska 2003: Andrijevska, N. *Prevodot na grchkoto privativno alfa vo starite makedonski textovi*. Skopje: Institut za makedonski jazik Krste Misirkov.]
- Викторова 1981: Викторова, К. Към въпроса за антонимията. – *Български език*, 5, 439 – 443. [Viktorova 1981: Viktorova, K. Kam vaprosa za antonimiyata. – *Balgarski ezik*, 5, 439 – 443.]
- Гочев 1989. Гочев, Г. *Антонимите в българския език*. София: Народна просвета. [Gochev 1989: Gochev, G. *Antonimite v balgarskiya ezik*. Sofia: Narodna prosveta.]
- Давидов 1996: Давидов, А. *Старобългарска лексикология*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“. [Davidov 1996: 12 Davidov, A. *Starobalgarska leksikologiya*. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Methodiy“.]
- Ефимова 2005: Ефимова, В. С. К вопросу о лексическом выражении отрицания в старославянском языке. – *Slavia*, 74, 2 – 3, с. 251 – 264. [Efimova 2005: Efimova, V. S. K voprosu o leksicheskom vyrazhenii otritsaniya v staroslavianskom yazyke. – *Slavia*, 74, 2 – 3, 251 – 264.]
- Илиева 2009: Илиева, Т. Антонимията в старобългарския език (върху материал от старозаветните пророчески книги по ръкопис F.I.461 от Руската национална библиотека, Санкт Петербург). – *Palaeobulgarica*, 33, 4, с. 60 – 79. [Ilieva 2009: Ilieva, T. Antonimiyata v starobalgarskiya ezik (varhu

- material ot starozavetnite prorocheski knigi po rukopis F.I.461 ot Ruskata natsionalna biblioteka, Sankt Peterburg). – *Palaeobulgarica*, 33, 4, 60 – 79.]
- Илиева 2016: Илиева, Т. Проблеми на лексикографското описание на антонимията в български език от историческо гледище. – В: *За словото – нови търсения и подходи. Юбилеен сборник в чест на чл.-кор. проф. д.ф.н. Емилия Пернишка*. София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 131 – 142. [Ilieva 2016: Ilieva, T. Problemi na leksikografskoto opisanie na antonimiyata v balgarski ezik ot istoricheskoto gledishte. – In: *Za slovoto – novi tarseniya i podhodi. Yubileen sbornik v chest na chl.-kor. prof. d.f.n. Emilia Pernishka*. Sofia: Izd. na BAN „Prof. Marin Drinov“, 131 – 142.]
- Коспартова-Попова 1979: Коспартова-Попова, М. *Антонимията в естествените езици*. Докторска дисертация. [Kaspartova-Popova 1979: *Antonimiyata v estestvenite ezici*. Doktorska disertaciya.]
- Флоренски 1914: Флоренски, П. *Столп и утверждение истины*. Москва: Путь. репринт: YMCA-Press, 1989. [Florenski 1914: Florenski, P. *Stolp i utverzhdenije istiny*. Moskva: Put. reprint: YMCA-Press, 1989.]
- Ковачевић 2016: Kovačević, A. *Negacija od čestice do teksta. Usporedna i povijesna raščlamba negacije u hrvatskologoliskoj pismenosti*. Zagreb: Staroslovenski institut.
- Lopina 1988: Lopina, V. Načini prevodenja grčkog alpha privativum i latinskog privativnog in- u crkvenoslavenskom jeziku hrvatke redakcije. – In: *Leksikografija i leksikologija*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 165 – 172.
- Meyendorff 1974: Meyendorff, J. *Byzantine Theology. Historical Trends and Doctrinal Thems*. New York: Fordham.
- Molnár 1985: Molnár, N. *The Calques of Greek Origin in the Most Ancient Old Slavic Gospel Texts*. Budapest – Köln – Wien: Akadémiai Kiadó.
- Moszyński 1971: Moszyński, L. Miejsce partykuły przeczącej “ne” w zdaniu starocerkiewno-słowiańskim. – *Studia Palaeoslovenica*, Praha, 243 – 263.
- Sadnik 1967 – 1983: Sadnik, L. *Des hl. Johannes von Damaskus "Εκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως in der Übersetzung des Exarchen Johannes*, herausgegeben von Linda Sadnik. B. 1, 2, 3. Wiesbaden – Freiburg I. Br. (= Monumenta linguae Slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes, T. XIV).
- Schumann 1958: Schumann, K. *Die griechischen Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altbulgarischen* (= Osteuropa-Institut an der Freien Universität Berlin, Slavistische Veröffentlichungen, 16). Berlin, 13 + 66 p.

Observations on Antonymy in Old Bulgarian (on materials from John the Exarch's Theology)

Tatyana Ilieva

Cyrillo-Methodian Research Centre – Bulgarian Academy of Sciences

ilieva_tatyana@abv.bg

Abstract

The article analyses antonymy in Old Bulgarian as a systematic relationship from several viewpoints: 1) word-formation of semantic opponents in Old Bulgarian; 2) the relationships “antonymy vs synonymy” and “antonymy vs polysemy”; 3) the interesting phenomenon of enantiosem; 4) how the relationship between the words of the original text should be rendered in the translation.

Key words: *diachronic lexicology of the Bulgarian language, antonymy, Theology by John the Exarch*

Славянски ръкописи в Пловдивската народна библиотека – лексикални извори за българската езикова история

Христина Тончева^а, Петър Кривчев

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“^а

hrtoncheva@gmail.com, petio2012k@gmail.com

Резюме

Тематиката на научния проект се вписва в една от приоритетните задачи на българската историко-лингвистична наука: описание на културноисторическото книжовно наследство и съхраняване на българската идентичност. Научноизследователският колектив насочи своите усилия към проучване и публикуване на ценни ръкописни текстове, съхранявани в Народната библиотека „Иван Вазов“ в Пловдив. По време на проучванията колегите взеха участие с доклади в международни и български симпозиуми и научни конференции. За постигане на изследователските цели бе закупена модерна техника и бе изработена специална компютърна програма OLD BG INDEX, която чете средновековен текст, създаден през един обширен исторически диапазон (от X до XIX век), от файл във формат на Microsoft Word и създава лексикален индекс. Благодарение на този софтуер четирима от научния екип подготвиха своите книги за печат и ги предадоха в Пловдивското университетско издателство. След участието си в проекта двама от членовете на научния екип повишиха и своята квалификационна степен – единият придоби титлата „доктор по филология“, а другият – „доктор на науките“.

Ключови думи: *Евхологий, Номоканон, Миней, Пролог*

През първата година от финансирания научен проект петимата членове на научния колектив събраха съответните данни от петте славянски ръкописа (български, сръбски и църковно-славянски), съхранявани в Ръкописния отдел на Пловдивската народна библиотека. Тези ръкописни паметници съдържат ценни сведения за лексикалното богатство на българския език през периода XV – XIX век, които досега не са били обект на по-цялостни проучвания и публикации. Това са изключително важни текстове с разнородно съдържание: Сборник със слова от XV век, българска редакция (сигнатура № 222 /105/), Празничен миней с пролози от началото на XV век, сръбска редакция (сигнатура № 41 /78/), Сборник от слова с Номоканон от XVI век, българска редакция (сигнатура № 101 /36/), Миней на Кръстю Граматик за месец септември от 1696 г., църковнославянска редакция (сигнатура № 49 /43/), Требник на Вениамин Хилендарец от 1838 – 1839 г., църковнославянска редакция (сигнатура № 151 /756/).

Проф. Пеньо Пенев направи описание на Сборника със слова по текстови състав и превеждане на текстове от други ръкописи. Предмет на неговите занимания бе и характеристиката на графичната и правописната система на ръкописа: употребата на графичните знаци за двете носовки и за двата ера.

Доц. Христина Тончева описа и систематизира основните молитвени текстове, които са регистрирани в предхождащата традиция до Требника на Вениамин Хилендарец. Многобройните

преписи на *Молитвите за всяка потреба* в славянските ръкописи представляват богата основа за съпоставително проучване и изграждане на научни хипотези относно тяхното историко-лексикално развитие през вековете.

Д-р Ани Кемалова се насочи към проучване на един юридически паметник, като направи техническа обработка на избраните части от ръкописа. Според плана беше направен подбор на текстовете с юридическо съдържание (Номоканон, правила на светите отци и на Василий Велики и други). При работата с текста (проучване, класифициране и анализ на юридическия състав на словата) бе подготвен доклад на тема: „За някои синтактични специфики на средновековния юридически текст“. Докладът бе изнесен на научна сесия в рамките на форума „Паисиеви четения“, 11 – 12 октомври 2013, и публикуван в сборника Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“ (Кемалова / Kemalova 2013).

Усилията на гл. ас. Събина Вълчанова бяха насочени към издирване на аналогични „ръкописи връзки“ (с подобни текстове, лексика или авторство) от Карловския и Аджарския писмен център от епохата на XVII в. През отчитания период тя приключи със систематизирането на данни за съществуващите в ръкописните сбирки на Пловдивската народна библиотека „Иван Вазов“ текстове от Кукленското книжовно средище от XVII в. Колегата направи и сравнителен анализ на подбрани лексикален материал и започна компютърен набор на текста с оглед екскерпиране на лексика за индекс към ръкописа/ръкописите.

Петър Кривчев, който бе докторант по това време, съсредоточи своите наблюдения върху Празничния миней (за месец септември) с пролози от началото на XV в., сръбска редакция. Почти всички проложни жития в Празничния миней се предхождат от проложни стихове (съставени са от два или три стиха). Проложните стихове, от една страна, са неразделна част от структурата на житията, а от друга страна, те са интересно съчетание от поетически и прозаически текст, подчинени на обща идея – прослава на героя. В тези двустийния или тристийния само се загатва за подвига на светеца. Стиховете допринасят също така и за по-естественото възприемане на поучителния пример на светците. Цел на изследването бе да бъде съставен лексикален индекс, който включва всички словоформи (и словоупотреби), екскерпирани от проложните стихове, предхождащи проложните жития в Празничния миней. Петър Кривчев взе участие с доклад в Третата международна научна конференция за млади слависти (студенти и докторанти) – 3-rd Conference for Young Slavists in Budapest, 26 – 26.04.2013.

През втората година от финансирания научен проект участниците подготвиха своите книги за славянските ръкописи (български, сръбски и църковнославянски), съхранявани в Ръкописния отдел на Пловдивската народна библиотека. По време на описанието на тези ценни паметници някои от членовете на екипа взеха участие със свои доклади по тематиката на проекта в различни конференции в България и в чужбина.

Доц. Христина Тончева и гл. ас. Събина Вълчанова взеха участие с доклади в Международната юбилейна конференция „Научни перспективи на българистиката днес“ (по повод на 60 години от създаването на специалността „Българска филология“ в Будапещенския университет „Лоранд Йотвьош“, Унгария, проведена на 28 – 29 април 2014). Докладът на доц. Христина Тончева бе на тема: „Требникът на Вениамин Хилендарец и евхологичната практика през XIX век“, а този на гл. ас. Събина Вълчанова – „Сложните прилагателни в минейните служби на Кръстьо Граматик“ (Тончева / Toncheva 2015a, Вълчанова / Valchanova 2015).

Друг престижен национален форум бе колоквиумът, посветен на 135-годишнината от създаването на Народната библиотека „Иван Вазов“ в Пловдив и 160-годишнината от рождението на Лука Касъров, проведен на 30 октомври 2014 в Пловдив. Доц. Христина Тончева участва с доклад, в който представи евхологичните книги, съхранявани в Ръкописната сбирка на Пловдивската народна библиотека, и представи лексикалното богатство на Требника на Вениамин Хилендарец от 1838 – 1839 г. (Тончева / Toncheva 2015b).

За целите на подобна мащабна изследователска задача – изучаването на българското словно богатство от XV до XIX век – бе наложително изработването на модерен софтуер за из-

готвянето на лексикални индекси към петте подготвяни книги. Работата по този софтуер бе възложена на гл. ас. Павлина Иванова от Катедрата по компютърна информатика при Пловдивския университет, като тази дейност бе ръководена лично от проф. Г. Тотков. Бяха уточнени съответните старобългарски шрифтове и обсъдени стандартите за кодиране на необходимите за работата символи. Колегата Павлина Иванова създаде компютърна програма OLD BG INDEX, която чете средновековен текст, създаден през един обширен исторически диапазон (от X до XIX век), от файл във формат на Microsoft Word и създава лексикален индекс, т. е. извлича всички лексикални единици, подрежда ги в азбучна последователност и намира броя на регистрацията на всяка от тях и позициите на срещането им в текста по страница и ред. Софтуерната програма бе тествана с различни средновековни текстове и старобългарски шрифтове.

Тази дейност е вече финализирана, всички членове на научния екип получиха готовия продукт, а четирима изготвиха лексикалните индекси по компютърно набраните от тях текстове на средновековните ръкописи.

По-долу са представени данните от четирите типа проучвания на ръкописното богатство в Пловдивската народна библиотека¹.

1. „**Требникът на Вениамин Хилендарец от 1838 – 1839 г.**“, автор Христина Тончева-Тодорова (книгата е публикувана през 2014 г., 327+96 с. приложени снимки: Тончева-Тодорова / Toncheva-Todorova 2014). В книгата е представено съдържанието на ръкописния требник на Вениамин Хилендарец (нататък и ТрВХ), който се съхранява в Ръкописния отдел на Пловдивската народна библиотека „Иван Вазов“. Този требник досега е почти непознат в палеославистичната наука. Според запазената маргинална бележка ръкописът е създаден в Хилендарския манастир на Атон. Книгата съдържа редки и много ценни молитви и заклинания, някои от които са със старобългарско потекло, а други са плод на многовековната евхологична книжовна традиция. Те са представени за пръв път цялостно, отстранени са и неточностите в досегашните описания. Научните заключения представят т.нар. *късна редакция на Евхология* – термин, въведен в науката от авторката в резултат на дългогодишните ѝ проучвания на тази литургична книга.

Старобългарският молитвен цикъл над болни и недъгави е включвал много разнообразни текстове, предназначени за всякакви болести, от които е бил измъчван средновековният човек. Тези текстове са с доста архаичен произход, като някои от тях си остават само в Синайския евхологий (нататък и Син Евх) от X – XI в. (Nachtigal 1941, 1942).

В по-късната традиция други лечебни молитви биват заменени или с апокрифно-заклинателни текстове, или с текстове с общофункционално предназначение. Традицията на циклизирането е била нарушена през XV – XVI век, като определено групиране с консолидиращо ядро се забелязва само в единични апографи (Тончева / Toncheva 2000: 63). През XVII век се наблюдава засилено редакторско възвръщане към архаичните образци, което достига до своето завършено развитие в късната редакция на евхологичните книги. В ръкописите от втората половина на XVIII и тези от XIX век моделът на циклизирането е напълно реконструиран, при това се оформя едно доста обемно ядро, включващо двойно по-голям брой молитви в сравнение със старобългарския цикъл. Повечето от тях нямат прототипни варианти в Син Евх, а са плод на среднобългарската традиция (молитви с общофункционално предназначение, покаяни, опростителни и др.)

ТрВХ ни представя късна ритуална практика, в която битуват и Последование (Молебен) над болни, изградено според каноничната традиция от девет песни, и синхронно с него циклизиране на подбрани Молитви за болни. Някои от молитвите имат старобългарско потекло, а други са плод на многовековната писмена и литургична традиция. На л. 29а започва цикълът **Млѣтвы за болнимъ**, като първата от тях си кореспондира с четвъртата поред в глаголическия

¹ Публикуваме данните от проучванията на останалите колеги в автентичен вид, без да нанасяме редакционни промени в предоставените от тях текстове.

циклъл **МОЛ<НТВА>** Γ τομωυδε Син Евх 25а 19 – 25б 16; Εὐχὴ ἐπὶ νοσοῦντας ἄλλη (Frček 1939: 711). Тази молитва: „Боже силний и милостивий, Който всичко нареждаш за спасение на нашия род“ е финалната молитва в съвременния Молебен за болен според Требника (Требник 1994: 412 – 413, Trebnik 1994: 412 – 413). Чак след нея следва отпустът в съвременния ритуал (пак там, 412 – 413). На л. 30а е втората Молитва над болни: Бл҃гвенъ б҃гъ бл҃гѣи вѣръчъ дшамъ и тѣлѣсемъ нашѣ. На л. 32а е третата молитва На всѣкъмо немощъ . На л. 33а е четвъртата молитва: Млтва ст҃ихъ седмѣ ѿтрокѣвъ, на немощнаго и неспѣщаго.

Старобългарската **МОЛ<НТВА>** с<ва>тааго Трнфона ѡ всемъ гадѣ зълѣ гоубащнмъ внна н ннѣзѣ ѣ вѣтъѣ Син Евх 59а – б е засвидетелствана предимно в ръкописите от XIX век, но с основно променена съдържателна схема. Само отделни откъси предоставят възможност за паралелно наблюдение със старобългарския текст – напр. Син Евх 93. 7 – 8, Син Евх 94. 1 – 3. Обикновено в късната евхологична традиция се наблюдават по два текста с подобна функция – първо е общопризнатата за канонична Трифонова молитва, последвана от неканоничното заклинение, също неизменно свързвано с името на свещеномъченика. Принципно те са обединени от общо заглавно определение, каквото намираме и на л. 44б в ТрВХ: л. 44б Чинъ бываемый на нѣвахъ, на вертоградѣ, виноградѣ вѣдѣти ѿ гадѣвъ ѣли ѣни . л. 46а Заклинаніе стаго мѣника трѣфна . точію вѣ .

Старобългарската **МОЛ<НТВА>** надъ всѣцѣмъ стадомъ Син Евх 15а 2 – 23; Εὐχὴ εἰς ποιμνὴν (Goar 1730, 1960: 589) също е разпространена изключително в късната ръкописна традиция, и то предимно през XIX век. В късната редакция на евхологичните ръкописи текстът е претърпял значителни съдържателни промени. Те се изразяват в чувствителното съкращаване и видоизменение на интродуктивната старобългарска фраза: Вл<адъ>ко Г<осподъ> Б<о>же нашъ всѣдръжителю, истинъзи агньче, въземлаи грѣхъзи всего мира, не прѣзри д<о>шъ молащъ сѧ тебѣ чловѣколюбче, къ тебѣ прибѣгаемъ и тебѣ сѧ молимъ 15а. В късната редакция на евхологичните книги се наблюдава и разширяване при изброяването на измолваните бедствия и нещастия, от които да бъде защитено стадото, което се основава и на други гръцки образци. С тези съществени текстови промени молитвата е наследена в съвременното богослужение – със заглавие: Молитва за благословение на стадо домашни животни или птици (Требник / Trebnik 1994: 504).

На л. 107б е Молитва над месна храна. В досегашните описи тази молитва е предавана със заглавие „Молитва над брашно за месене“ (Станчев / Stanchev 1982: 28). Необходимо е то да се коригира. Става дума всъщност за наследницата на глаголическата **МОЛ<НТВА>** надъ агньцѣмъ на пасхѣ Син Евх 16б; Εὐχὴ εἰς τὸ εὐλογεῖν αἶνον καὶ κρέα τοῦ Πάσχα (Frček 1939: 683), която е с висока фреквентност в книжовната традиция, и докато в редица ръкописи е с традиционното си заглавно онасловление, в късната редакция е бил разпространен значително по-разширен иновационно текстови вариант, който има съответно и променено заглавие: Млтва во ѣже бл҃гословѣти вѣрашна, масѣ во стѣю ѣ великъмо нѣю пасхи.

Требникът на Вениамин Хилендарец, преписан през първата половина на XIX век, е регистрирал една късноатонска ритуална литургична практика, която е съвсем различна от *атонската редакция на евхологичните книги* (Тончева / Toncheva 2000 и др.). В нея са канонизирани определени евхологични текстове, идващи и от ръкописната, и от старопечатната книжовна традиция, много от които са плод на архаизацията на книжовното наследство, на пиетета към старинните образци. Тенденцията към архаизация се възражда през XVII век, когато редица евхологични текстове от глаголическия прототип са преписвани и сверявани с гръцките образци. Апогеят на тези многовековни процеси настъпва през Възраждането, като най-видими са следите им в множество ръкописни требници и служебници от XVIII – XIX век, представители на *късната редакция на Евхология*.

В ТрВХ – една книга със сравнително малък обем – са систематизирани твърде голям брой молитви и последования, четиринадесет от които са наследници на глаголическите: Молитвата над обхванати от бяс (три текста), Второто заклинение срещу духовете нечисти, Молитвата над недъгави, Чинът, ако нечисто падне във вино, в масло или друго, Чинът над замърсен кладенец,

Молитвата над замърсен съд, Молитвата над дръзко заклея се, Молитвата над тръгващи на път, Молитвата над агънце и друга месна храна, Молитвата при благославяне на нов дом, Молитвата на Св. Трифон срещу вредители по ниви и лозя, Молитвата над стадо. Втори текстови варианти на известните от предходната евхологична традиция са засвидетелствани и в други ръкописни книги от XVIII – XIX век.

Наред с гореизброените молитви и чинове, в ТрВХ са дописани допълнително от други ръце и определени молитвени текстове, които са наследени от предхождащата книжовна традиция или са наново преведени: циклично Последование над болни, Молитва над къща, обладана от зли духове, Молитва при урочасване, Последование на свещеномъченик Антипа при зъбобол, Молитва при блудство, Молитва на Св. Модест за всякакви болести на четириноги животни, Последование при напразна смърт, Молитва при треска, Молитва над сол, Молитва при сеитба, Молитва при построяване на къща, Молитва при копаене на кладенец, Молитва при бране на грозде, Молитва над отроче, което започва да учи, Молитва над деца, които не се учат добре и др. (по-подробно вж: Тончева-Тодорова 2014, Toncheva-Todorova 2014).

Компютърният набор максимално точно възпроизвежда оригиналния текст на требника. Лексикалният индекс е изготвен с помощта на специално създадената за целта софтуерна програма OLD BG INDEX. Той съдържа 21 358 лексикални единици, подредени в азбучна последователност. Лексемите са възстановени в индекса в старобългарските си облици, представени са граматичните им характеристики и е отбелязана честотата на тяхната употреба в текста.

2. „Един юридически сборник от XVI век. Речник-индекс“, автор Ани Кемалова (под печат).

Ръкопис № 101 (36) от сбирката на НБ „Иван Вазов“ е сборник със смесено съдържание, датиран „според хартията и писмото“ в XVI век (Цонев / Tsonev 1920: 69, 80 80). Цялата книга съдържа 174 листа предимно от по 20 реда (в по-редки случаи 21 или 22). Съдържанието на листове 20 – 126 (кола ѡ до ѡі) представлява обособена част от текстове с църковноюридически характер. Откриват се апостолски заповеди, правила на светите отци и църковните събори, организирани в 146 глави, някои от които са без заглавие. Номерацията е отразена в страничните маргини с червенопис. При отбелязване на номера на главите, както и в описа на Беньо Цонев, се наблюдават някои отклонения, които са посочени подробно в уводната част на представяната книга.

Основен предмет на изследването е речник-индекс на обособената юридическа част от текста на ръкопис 101 (36) (страници 20 – 126v), структуриран в статии, които съдържат основна форма на ексцерпирани единици, придружена от морфологична информация (част на речта), както и азбучно подредени словоупотреби и всички техни графични варианти. Общият брой на словоупотребите е 24 535.

Цялостният езиков анализ на текста не е предмет на изследване в книгата. Посочват се само някои от най-ярките особености. Ръкописът е двуеров, безюсов (с някои изключения на голяма носовка), с твърде нарушена ортография. Употребата на еровете е смесена и непоследователна. Буквите ѡ и ѡ се заместват без правило във всяка позиция с количествен превес на малък ер. Често в средисловие еров знак се изпуска или се замества с паерчик. По-рядко наблюдаваме изпускане на краесловен ер или замяната му с паерчик. Регистрирани са и случаи на вокализация на ѡ в ѡ, както и рядка замяна ѡ – ѡ, ѡ. Въмъкване на ерови букви се наблюдава в редица случаи, но най-често след представки между две съгласни. Епентезираните ерове обикновено не влияят на дисимилационните и асимилационни промени при съгласните, което е свидетелство за тяхната служебна употреба.

Етимологичната позиция на задната носова гласна във всички морфемни най-често се заема от графемни или у. Ценен пример за установяването на реалната фонетична стойност на заден назален вокал се оказва сѡхорѡкъ. Като се вземат предвид примерите от замяната на ѡ – ѡ, тази употреба може да се тълкува като веларен звук във втория корен [-рѡкъ-] на композитума. Заслужава внимание фактът, че в 12 случая се регистрира употреба на графема ж за задна носова

Графемите *ѣ* и *є* на местата на праславянските **ě* и **ě̃* се смесват без специално правило. Открива се като изключение използването на ятова буква на мястото на *я* след епентетично *л*. Гласна *и* се отразява графично по няколко начина. Без специално правило най-често се използват буква *и* и по-рядко *ї*. В началото на изречение понякога се открива маюскул *І*. В гръцките думи *литургисати* и *литургия* редовно (само с едно изключение) се употребява буква *ϣ* в лигатура с *λ*. Букви *ѝ* и *ы* се използват сравнително рядко. Редуват се с *и/ї* без правило. Анализът на такъв тип замени в изследвания текст говори в подкрепа на фонетичното изравняване на задната гласна *ы* с гласежа на *и*. Наличието на буква *єри* може да се приеме единствено като част от книжовна традиция. Етимологичната позиция на гласна *о* се заема от графемите *о* и *ω*. Като изключение се среща буква *Ϟ* в заглавията на правилата (главите) като предлог *ο* и в началото на няколко думи. Останалите примери показват, че *ω* има значително по-слаба фреквенция от *ο*. Не е позиционно ограничена, но се предпочита в началото на думите. Откриват се и няколко примера за редуване на *ο* – *σ* в гръцки думи. Буквите *ς* и *ϣ* се заменят без правило на мястото на етимологични гласни *у* и *задан назал*. Диграфът е по-ограничен количествено, но се предпочита в началото на думите.

Някои от спецификите по отношение на съгласните звукове и техните графични реализации са: сравнително рядка употреба на буква *дз*яло, обикновено се замества от буква *з*; епентетично *л* при йотация на лабиални съгласни се пази добре, отразява се дори при загубване на мекостта [погъвълаетъ, зѣм'ла, приѣм'лѣщѣмѣу, ѿсправлатѣ, къплѧ]. Като се вземат предвид и примери като недела, леда и други, се вижда, че затвърдяването на съгласни е илюстрирано най-добре при *л*. Останалите случаи са при *с* (редовно във формите на обобщителните местоимения), *р* и *н*; Праславянските съчетания *tj (kti) и *dj се представят без особени колебания като цѣ и жд; Сонантичност (етимологична и вторична) при ликвидите се предава непоследователно.

В морфологично, синтактично и лексикално отношение текстът разкрива особености, които безспорно заслужават самостоятелно изследване. Силно разколебани са падежните форми и управлението на предлозите. Един показателен пример за това е често срещаното изравняване на творителното окончание за съществителни имена от ж.р. и сложно склонение на местоимения, прилагателни и числителни имена от ж.р. ед. ч. винителен и творителен падеж. Аналитич-

ните процеси личат ясно и от дублирането на инструментната функция на творителен падеж чрез предлог и флексия [съ бѣрама своима; съ рѣкама].

Словообразователните и изобщо лексикалните находки [съюз нить; същ. имена крагѣмъ, паметоуловникъ, вѣверицъ, десеткованіе; прил. имена кравиего, крѣтниковѣмъ; глаголни форми като выпадишь ѣ, испанетъ, изгнивати, истичетъ и други], част от които са станали основание Б. Цонев да отбележи наличието на „новобългаризми“ (Цонев / Tsonev 1920: 69), са обещаващ материал за бъдещо детайлно изследване.

Диакритиката в текста прави впечатление със своето изобилие и разнообразие, но трудно се открива регламент в употребата. Доста често се срещат думи, в които има надреден знак върху почти всяка буква за гласна. Цялостното наблюдение над препинателните и надредни знаци позволява да се предположи, че употребата им е по-скоро механична, а правилата се прилагат със значителни отклонения.

Текстът е изписан с множество грешки от различен характер: пропуснати, разместени или сгрешени букви, повторения при пренасяне, разместване на думи, замяна на букви в резултат на графична аналогия и много други. Една част от тях преписвачът коригира чрез зачертаване, преправяне или дописване. В редица случаи поправките създават други неточности и неясноти. Понякога грешките от техническо естество или тези, които са породени от неразбиране на антиграфа, водят до невъзможност да бъде посочена основна форма, а често дори да се определят границите на лексемата.

Предложените тук данни за езиковите и правописните специфики на текста, макар да са само с илюстративен характер и да нямат претенция за изчерпателност, навеждат на мисълта, че определянето на редакцията на ръкописа като „сръбска“ (Цонев / Tsonev 1920: 69) е доста некоректно. Несъмнено текстът заслужава детайлен анализ, за да заеме своето достойно място сред изворите за българската езикова история.

3. „Миней за септември на Кръстьо Граматик от 1696 г. Избрани служби.“ Автор Събина Вълчанова.

Ръкописът под сигнатура № 49 (43) на Пловдивската библиотека „Иван Вазов“ е служебен миней за месец септември от 1696 г. Писмото представя среден калиграфски полуустав от средногорски тип. Ръкописът е добре запазен и е с обем от 180 листа с по 29 реда, с формат 300 x 210 мм. Датиран е от една приписка на лист л. 49б, от която става известно и мястото на създаването му – Кукленският манастир „Св. св. Козма и Дамян“ по времето на игумена йеромонах Теофан. На лист 180б друга бележка оставя информация, че ръкописът е дело на Кръстьо Граматик – един от видните представители на Кукленско-Аджарската школа, която през XVII век достига своя разцвет и развива интензивни връзки с манастирите от Аджар, Сопот, както и със светогорските манастири на Атон. Кръстьо Граматик е образован, знае гръцки и е талантлив минитюарист. При изписването на минея използва цветни мастила – черно и синьо за текста, както и червенослов в заглавията и богослужебните указания, а за украсата и миниатюрите – червено, синьо и жълто. Използвани са изключително разнообразни декоративни елементи: плетенични полихромни заставки и инициали в балкански стил и червени растително-геометрични инициали. На л. 1а голяма квадратна заставка, изплетена от бели ленти с пъпки, отстрани композиция от стъбло с цветя и птички, тип „дървото на живота“. На л. 148б плетенична цветна заставка в синьо, жълто и червено. Инициали, изплетени от ленти с гривни и възли на лл. 1а, 2б, 51б, 80а, 88а, 89б, 135б, 164а, други от плътни червени линии, някои с вписани очи и червени кръстчета на лл. 3аб, 51б, 52а, 80б, 90а, 150б. Указалки: на л. 25а растителна композиция от ленти, на л. 180б антропоморфна (указалка): ръка, пишеща на свитък; с геометрични орнаменти от изплетени ленти в бяло и червено на лл. 31а, 35а, 50б; ихтиоморфни на лл. 38а, 55а-б, 56б, 57а-б и др.; кръстовидна на л. 88б.

В добро състояние е запазена и твърдата подвързия от дърво и кожа, украсена с рамка, от флорални елементи. Освен късната печатна фолиация, номерацията на тетрадите е оригинална буквена, вдясно на долното поле, в началото и края на всяка тетрада, а свезките са от по осем листа (23-та е с 5 листа). Хартията е с воден знак: три луни с контрамарка с литери GMZ и хо-

ризонтален кръст, корона със звезда и полумесец и контрамарка GBM с объл трилистник. Водният знак *три луни* е най-предпочитаният в Османската империя заради свещените символи, които носи, и е един от най-често срещаните. Свързан е през 30–40-те години на XVII в.

Източниците на информация за Кръстьо Граматик до този момент са неговите приписки и сравнителният анализ главно на украсата и стила на подписаните от него ръкописи (засега са известни само пет минея) с тези на Аврам йерей Димитриевич – и по-конкретно служебния Миней за септември от 1660 г., под № 45 (86). По-малко са проучванията над езика на ръкописа. В настоящия проект изследванията са ограничени върху пет от службите за месец септември. Избрани са службите, които влизат в празничния миней и които са с най-дълга история и най-голямо разпространение: за 1 септември *Начало на църковната година и Преподобни Симеон Стълпник*; за 8 септември *Рождество на Пресвета Богородица*; 14 септември *Въздвижение на Св. Кръст Господен*; 23 септември *Зачатие на св. Йоан Предтеча и Кръстител*; 26 септември *Преставяне на св. ап. и ев. Йоан Богослов*.

В разглеждания служебен миней за септември са използвани два ера, тази употреба Беньо Цонев в своя опис на ръкописите в Пловдивската библиотека „Иван Вазов“, както и в повечето си публикации, определя като двурова фонетична редакция. Ръкописът на Кръстьо Граматик до голяма степен спазва Евтимиевото правило за употребата на еровете и това го сближава с писменоезиковите черти на архаичните дамаскини. Силно ограничена е позицията на етимологичния ъ в наставките: *сюже*, *блгооугодѣнь*, *силѣнь*, *сѣмрътѣнь* и изключително редовна в края на предлози и префикси.

Налице е и редовна замяна на -ръ-, -лъ- с -рь-, -ль- с пълно изравняване на наследниците на сричкотворните р, л и изконните комбинации на ликвидите с ерове: *въплъщѣй се*, *трѣжьство*, *крѣвью испльнь...* Промяната е толкова последователна, че може да се появи и на неетимологични позиции – *гльбынѣ*.

Групата -въ- между съгласни преминава в -ѡв-: *богатѣствѣ*, *бѣжѣвнѡю*, *недѣѣствѣннаѡ*; *доблѣствѣно* с малко изключения: *бѣжѣвнѣ*, а промяната се прехвърля частично и върху група -нѣ- между съгласни в -ѡн-: *оуѣнѣ*, *аѣнѣ*.

Минеят за септември на Кръстьо Граматик представя безюсова редакция. Наследниците на ж и ѡ с много малко отклонения са у и е, а на техните йотувани варианти съответно ю и ѡ: *прѣствплениѣ*, *бѣжѣ*, *непорочнѡю*, *знающѣ*, *дивише се* (аорист, 3 л., мн. ч.), *сѣме*, *сѣбѣзначелѣ*, *ѣзыцѣ*, *прѣемлѣ*. Замени между застъпниците на двете носовки са редки и могат да бъдат следи от по-старо смесване на носовките: *плетѣщѣ* (6а: 29) *поѡдѣтъ* (3б: 13) *дѡдѣтъ* (3а: 11). Все пак в изследваните текстове на ръкописа се срещат носовки: единичен случай на запазена ѡ в кратката винителна форма на личното местоимение за 2 л. ед. ч. форма *тѡ* (58б: 26) в службата за Рождение Богородично от 8 септември – *тѡ слѡвить ѡнѡ*; две употреби на запазена ж във винителното окончание за ж. р. ед. ч.: *росѣ* (138б: 6) в службата за 23 септември *Зачатие на св. Йоан Кръстител* – *ѡзѣ пламене прѣпѣнѣ росѣ ѡстѡчи*; *мѣглѣ* (149а: 19 – 20) в службата за 26 септември *Представяне на св. ап. и евангелист Йоан Богослов* – *ѡгнѡль ѣси мѣглѣ вѣсѣ*.

Старателно въвеждане на ѡ на мястото на и: *ны*, *оуслыши*, *ѡвы*, *хыщенѡ*, *блѣ*, изключително често и на неетимологични позиции: *неѡзѣлѣдымѡи*, *наѡурны*, *вѣзѣде* и др.

Също така старателно и повсеместно поставяне на ударение, като прави впечатление, че то много често е изместено напред, което подсказва неслучаен характер, а по-скоро – отразяване на акцентните характеристики на конкретен говор (може би западен) на някои от преписвачите с цялата условност на такова определяне: *оуѣврѣди* (*оуѣврѣди*), *поѡ* (*поѡ*), *зѡрею* (*зѡрею*), *тѡворѣщѣ* (*творѣщѣхѣ*), *ѡви* (*ѡвиѡ*), *никогдаже* (*никогдаже*), *величѣемѣ* (*величѣемѣ*), *житѣе* (*житѣе*); *на земли* (*на земли*). Случаите на изместване на ударението назад са редки: *бѣгословѣль* (*бѣгословѣль*), *ѡзѣде* (*ѡзѣде*), *прѣвѣбы* (*прѣвѣбы*) и др. Примерите в скобите са църковнославянските съответствия в успоредния текст от църковнославянските издания на минея. Ударението е поставяно и в случаи, когато гласната липсва, като е записвано между или над едната от съседните съгласни: *ѡши*, *дѣхѣ*, *дѣѣѣ*, *ѡтры*.

В областта на морфологията се откроява осмисляне на сегашните деятелни причастия като лични глаголни форми поради спецификите на рефлекса на *а*: *приносе, ѿвѣщае, просвѣщае, прѣемлѣ, выше* (в ... имѣ же вса выше *ѿимаа* же и невидима). Запазено е старобългарското окончание за дв. ч. 3 л. на първи сигматичен аорист при глаголи в комбинация с някои имена и местоимения: *стоастѣ ностѣ* (92б: 19); *цѣловастѣ се ѿбѣ мѣры* (139б:17).

В областта на синтаксиса заслужава внимание честото предпочитане на дателен за притежание пред окончанията за родителен падеж: *вѣнѣць лѣтъ, трѣ индѣтъ, сла прѣѡбномъ, избавитель миръ, помощнице рѣдъ члѣскомъ, грѣхѣ оставленіе (грѣхѣвъ вставленіе), словеси ... сѣмена (слова ... сѣмена), недѣгѣющіи ... страсти (недѣгѣющихъ ... страсти), слѣпій вождъ (слѣпихъ настаниче), оутвърженіе ... чѣномъ дръво*.

Запазени са сравнително редките старобългарски именни окончания за ж. р. ед. ч. Им. п. по *ја*-осн.: *взмѣстѣши, ѿвръзѣши, вышѣши* (55б: 3) *възраствѣши хѣ* (най-често отнасяни към Богородица); за д. п., ед. ч. по *s*-осн. – *словеси*. На този фон разколебаването при употребата на падежните окончания от типа *бѣжѣными крыли, въ славѣ (въ славу), о ги (ѿ гдѣ), не дастѣ сѣме свое (не дастѣ сѣмене своегѣ)* все още трудно би могло да бъде определено като много често срещано явление.

В лексикално отношение се откриват ранни и рядко срещани форми като *кратѣры* (52а: 15), *врецае* – сег. деят. причастие (52б: 17), *врецало* – същ. име (149б: 20), *четвороножѣ* (97а: 2) или нерегистрирани в старобългарските речници: *въсходица* – същ. име (4б: 12); *повеличѣи* – повел. накл. от повеличати (4б: 29), *мнѣгокѣзньнаго* (70б:7), *четвородесетосвѣтлѣи* (4а:13) и др. Една съществена част от тях се намират в типикарските указания.

Изведените дотук правописни и езикови характеристики показват голяма близост на минея за септември на Кръстьо Граматик както с Евтимиевия правопис, така и с езика на съвременните му архаични дамаскини. Една от основните разлики се явява консервативността на минейните текстове, която предопределя отличителни белези като пълна липса на членни морфемии или аналитични компаративни форми в разглежданите текстове. Тази консервативност заедно с високата ерудираност и тънкия езиков усет на преписвача определят индивидуалния облик на изследвания ръкопис.

4. „Проложните текстове в Празничен миней от XV век.“ Автор Петър Кривчев.

Обект на изследване е Празничен миней за месец септември от XV век. Ръкописът се съхранява в Пловдивската народна библиотека „Иван Вазов“ под сигнатура 41/78 (Цонев / Tsonev 1920: 28). Празничният миней е от началото на XV век, редакцията е сръбска, правописът е едноеров с още непрокарано ударение, началото и края на книгата липсват, листовите са 240, като на всеки лист има по две колонки (Цонев / Tsonev 1920: 28). Интерес предизвикват включените в ръкописната книга пролози. Именно към тях е насочен фокусът на настоящото изследване.

Проложните жития, включени в състава на Празничния миней от XV век, са от типа Стишен пролог, който е един от най-популярните агиографски сборници. Стишният пролог е създаден във Византия през втората половина на XII век на основата на Петровия синаксар и представлява агиографски календарен сборник, съдържащ кратки (проложни) жития за светци – мъченици, подвижници и светски лица. Стиховете, които предхождат житията, са заимствани от стишния календар на византийския поет епиграмист от XI век Христофор Митиленски (около 1000 – 1050 г.). Най-ранният препис на окончателната редакция на Стишния пролог във византийската литература е от края на XIII век. Тази редакция се свързва с името на дякон Маврикий от 1295 г.

В южнославянските литератури Стишният пролог възниква през първата половина на XIV век. През този век в България Стишният пролог, който отговаря на изискванията на Ерусалимския устав, изтласква преведения преди това от гръцки език Пролог (наричан още Прост пролог, Нестишен пролог, Обикновен пролог). Наличието или липсата на стихове, които предхождат проложните жития, е основна разлика между Стишния пролог и Обикновения (Нестишния) пролог.

Текстовете на проложните жития в изданието са предадени в последователен ред на дните от църковната година (от началото до края на месец септември). Има промяна при предаването на текстовете: в ръкописа те са разположени в две колонки, докато в изданието са разположени по цялата ширина на листа. Ударенията са изоставени, а текстовете се предават без развързване на титлите. Главни букви се използват в началото на реда (при първия стих от проложните стихове), както и в началото на проложните жития.

Главната цел на книгата е да бъде изготвен лексикален индекс, който да включва всички словоформи и словоупотреби, ексцерпирани от проложните текстове. Лексикалните единици в индекса са подредени по азбучен ред, изведена е водещата нормализирана лексема, като се дават най-важните ѝ граматически характеристики съобразно установените принципи в старобългарските речници (Старобългарски речник / Starobalgarski rechnik 1999, 2009). След всяка лексема в кръгли скоби се посочва честотата на употреба, а после следва указание за конкретния лист и ред, където може да бъде намерена дадената дума. Ако лексикалната единица липсва в старобългарските речници, тогава нейният нормализиран облик се дава според други исторически речници. Хипотетично се възстановява изходната праформа само тогава, когато дадена дума не е открита в нито един от цитираните лексикографски източници.

В книгата са представени и лексикално-семантичните дублети, ексцерпирани от текстовете на Празничния миней за месец септември. Дублетите са придружени от гръцката форма и всяка лексема е дадена в контекст, а в скоби са посочени листът и редът, където може да бъде открита лексикалната единица.

Разгледано е също така и словобразуването на съществителните имена, на прилагателните имена и на глаголите. В края на книгата е приложен илюстративен снимков материал.

В заключение към статията бихме искали да изразим надежда, че когато представените по-горе книги излязат от печат, ексцерпираната текстологична и лексикална информация от славянските преписи на евхологичните, юридическите, апостолските, минейните и стишните текстове ще бъде полезна за всички специалисти по историческа лексикология и лексикография, за докторанти, специализанти и за студенти с определени интереси в областта на историческата лингвистика.

Това е и нашият своеобразен принос към многотомния Исторически речник, който се подготвя от много години в Секцията по история на българския език при БАН, София.

Освен всичко гореописано, могат да бъдат отчетени следните важни резултати от научния проект. Петър Кривчев направи задълбочени проучвания върху проложните стихове на Празничния миней и защити своята дисертация през 2015 г., като му бе присъдена образователната и научна степен „доктор“.

Доц. Христина Тончева също приключи дисертационното си проучване върху евхологичните книги и придоби научната степен „доктор на науките“ през 2017 г.

Обобщено казано, двама от членовете на научния екип повишиха своята квалификационна степен след участието си в проекта. Участниците подготвиха и свои книги за публикуване. Тези резултати безспорно могат да бъдат отчетени като най-голямото достойнство на научния проект.

Цитирана литература / References

Вълчанова 2015: Вълчанова, С. Двукоренните прилагателни в службите за месец септември в Миней 49 (43) на Кръстьо Граматик от XVII век. – В: *Научни перспективи на съвременната българистика. A mai bulgarisztika tudományos perspektívái*. Редактори: Мария Дудаш, Кристина Менхарт, Наталия Няголова. Budapest, с. 106 – 113. [Valchanova 2015: Valchanova, S. Dvukorennite prilagatelni v sluzhbite za mesets septemvri v Minei 49 (43) na Krastyo Gramatik ot XVII vek. – In: *Nauchni perspektivi na savremennata balgaristika. A mai bulgarisztika tudományos perspektívái*. Redaktori: Mariya Dudash, Kristina Menhart, Nataliya Nyagolova. Budapest, 106 – 113.]

- Кемалова 2013: Кемалова, А. За някои синтактични специфики на средновековния юридически текст. – *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“*, т. 51, кн. 1, сб. А, Езикознание. Пловдив, с. 23 – 31. [Kemalova 2013: Kemalova, A. Za nyakoi sintaktichni spetsifiki na srednovekovniya yuridicheski tekst. – In: *Nauchni trudove na Plovdivskiya universitet „Paisiy Hilendarski“*. Т. 51, кн. 1, sb. А, Ezikoznanie. Plovdiv, 23 – 31.]
- Станчев 1982: Станчев, Кр. *Опис на славянските ръкописи в Пловдивската народна библиотека „Иван Вазов“, постъпили след 1920*. София: НБКМ. [Stanchev 1982: Stanchev, Kr. *Opis na slavyanskite rakopisi v Plovdivskata narodna biblioteka „Ivan Vazov“, postapili sled 1920*. Sofia: NBKM.]
- Старобългарски речник 1999, 2009: *Старобългарски речник*. Т. I (А-Н), 1999. Т. II (О-У), 2009. София: Издателство „Валентин Траянов“, БАН, ИБЕ. [Starobalgarski rechnik 1999, 2009: *Starobalgarski rechnik*. Т. I (А-Н), 1999. Т. II (О-У), 2009. Sofia: Izdatelstvo „Valentin Trayanov“, BAN, IBE.]
- Тончева 2000: Тончева, Хр. *Старобългарските Молитви за всяка потреба в развоја на славянската ръкописна книжнина (до края на XIX век)*. Пловдив. [Toncheva 2000: Toncheva, Hr. *Starobalgarskite Molitvi za vsyaka potreba v razvoya na slavyanskata rakopisna knizhnina (do kraya na XIX vek)*. Plovdiv.]
- Тончева-Тодорова 2014: Тончева-Тодорова, Хр. *Требникът на Вениамин Хилендарец от 1838 – 1839 г.* Пловдив: Пловдивско университетско издателство „Паисий Хилендарски“. [Toncheva-Todorova 2014: Toncheva-Todorova. *Trebnikat na Veniamin Hilendarets ot 1838 – 1839*. Plovdiv: Plovdivsko universitetsko izdatelstvo „Paisii Hilendarski“.]
- Тончева 2015а: Тончева, Хр. *Требникът на Вениамин Хилендарец и евхологичната практика през XIX век.* – В: *Научни перспективи на съвременната българистика. А mai bulgarisztika tudományos perspektívái*. Редактори: Мария Дудаш, Кристина Менхарт, Наталия Няголова. Budapest, с. 288 – 294. [Toncheva 2015a: Toncheva, Hr. *Trebnikat na Veniamin Hilendarets i evhologichnata praktika prez XIX vek.* – In: *Nauchni perspektivi na savremennata balgaristika. A mai bulgarisztika tudományos perspektívái*. Redaktori: Mariya Dudash, Kristina Menhart, Nataliya Nyagolova. Budapest, 228 – 294.]
- Тончева 2015б: Тончева, Хр. *Требникът на Вениамин Хилендарец от 1838 – 1839 г. от сбирката на Пловдивската народна библиотека.* – В: *По следите на българската книга: описи, находки, библиология*. Пловдив: Народна библиотека „Иван Вазов“, 2015, с. 273 – 283. [Toncheva 2015b: Toncheva, Hr. *Trebnikat na Veniamin Hilendarets ot 1838 – 1839 g. ot sbirkata na Plovdivskata narodna biblioteka.* – In: *Po sledite na balgarskata kniga: opisi, nahodki, bibliologiya*. Plovdiv: Narodna biblioteka „Ivan Vazov“, 273 – 283.]
- Требник 1994: *Требник*. Издава Св. Синод на Българската църква. София. [Trebnik 1994: *Trebnik*. Izdava Sv. Sinod na Balgarskata tsarkva. Sofia.]
- Цонев 1920: Цонев, Б. *Славянски ръкописи и старопечатни книги на Народната библиотека в Пловдив*. София. [Tsonev 1920: Tsonev, B. *Slavyanski rakopisi i staropechatni knigi na Narodnata biblioteka v Plovdiv*. Sofia.]
- Frček 1939: Frček, J. *Euchologium Sinaiticum. Texte slave avec sources grecques et traduction française*, II (Patrologia Orientalis, 24/5).
- Goar 1730, 1960: Goar, J. *Euhologion siwe rituale graecorum*. Venize, 1730, Graz, 1960.
- Nachtigal 1941, 1942: Nachtigal, R. *Euchologium Sinaiticum. Starocerkvenoslovanski glagolski spomenik*. I. Fotografski posnetek. Ljubljana, 1941; II. Tekst s komentarijem. Ljubljana, 1942.

Slavonic Manuscripts in the Plovdiv National Library – Lexical Sources for the History of Bulgarian

Hristina Toncheva^a, Petar Krivchev

University of Plovdiv Paisii Hilendarski^a

hrtoncheva@gmail.com, petio2012k@gmail.com

Abstract

The subject-matter of the scientific project to be presented can be placed among the most important tasks of the Bulgarian historical and linguistic science – to describe the cultural and historical literary heritage and thus to contribute to the preservation of the Bulgarian cultural identity. The research group directed their efforts at studying and publishing important texts, kept at the Ivan Vazov National Library of Plovdiv. During the period of research work the colleagues presented their reports at international and Bulgarian scientific conferences. In order to reach the scientific objectives, state-of-the-art technology was bought and a special computer programme – OLD BG INDEX – was developed. This programme can read a medieval text, written in a broad historical period (X – XIX c.), from a Microsoft Word file and create a lexical index. Using the support of this software programme, the five participants in the project prepared their five books for the printer's and gave them to the Plovdiv University Publishing House. After taking part in this project, two colleagues extended their qualifications – one of them obtained a PhD degree and the other – a DSc degree.

Key words: *Euchologium, Nomocanon, Menaion, Prologue*

Лексикални данни за литературата на българите католици от XVIII в. с оглед на новооткрития в Румъния ръкопис на книжовника Петър Ковачев Царски от 1779 г.

Магдалена Абаджиева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – Българска академия на науките
mabadzhieva@abv.bg

Резюме

В статията се разглеждат някои лексикални особености на сборник 778 НБКМ на католическия свещеник Петър Ковачев Царски и се дават насоки за бъдещи изследвания с оглед на новооткрития в Румъния ръкопис на този книжовник. Конкретно е представена групата на хърватизмите. От направения преглед става ясно, че хърватското лексикално влияние върху идиолекта на Петър Ковачев Царски се открива предимно в сферата на християнската лексика, и това намира своето обяснение в принадлежността на книжовника към римокатолическата църква.

Ключови думи: католическа, литература, лексика, Петър Ковачев Царски

През последните десетилетия значително нарасна броят на изследванията, посветени на литературата на българите католици (Бехиньова / Behinyova 1975; Георгиев / Georgiev 1971; Георгиев / Georgiev 1973; Иванова / Ivanova 1984a; Иванова / Ivanova 1984b; Иванова / Ivanova 1989; Иванова / Ivanova 1997a; Иванова / Ivanova 1997b; Иванова / Ivanova 1998; Иванова / Ivanova 1999a; Иванова / Ivanova 1999b; Илиева / Ilieva 2011; Станчев / Stanchev 1975; Станчев / Stanchev 1981; Станчев / Stanchev 1988; Станчев / Stanchev 1990; Станчев / Stanchev 1998; Цибранска-Костова, Абаджиева / Tsibranska-Kostova, Abadzhieva 2017; Jerkov 1979; Jerkov 1985; Walczak-Mikołajczakowa 2004 и др.). Това означава, че вече се преодолява схващането, че тя „не играе никаква роля в развитието на цялата литература поради своята изолираност и ограничено разпространение“ (История / Istoriya 1962: 402 – 409).

Основен представител на католическата книжнина на новобългарски език през XVIII в.¹, е Петър Ковачев Царски (Petar Fabri Imperiali).

Предполага се, че той е роден между 1745 – 1746 г. (Старобългарска литература / Starobalgarska literatura 2003: 361). От заглавната страница на единия от неговите сборници, а именно 1423 НБКМ от 1793 г., се разбира, че Петър Ковачев е живял 49 години и е починал на 24.02.1795 г. Противоречива остава информацията за неговото рождено място. Най-рано данни за него предоставя Г. Гиев в рубриката „Кратки биографии на свещениците българи,

¹ Повече за определението „католическа литература на новобългарски език“ виж Абаджиева 2015.

родени в Пловдивската епархия, от покръстването на павликяните до днес“, публикувана в Календар „Св. Кирил и Методий“ от 1937 г., откъдето става ясно, че П. Ковачев е роден някъде около Пловдив, но не е дадено точното място. Посочва се, че завършва своето образование в Рим. След завръщането си в родината е апостолически викарий на Пловдивската епархия, а от 1794 г. до смъртта си живее и служи в с. Миромир, бившето Давуджово, сега квартал на гр. Хисаря (Гиев / Giev 1937: 107).

Доскоро в науката бяха известни четири ръкописа на Петър Ковачев – № 778 НБКМ от 1773 г., № 779 НБКМ от 1780 г., № 1423 НБКМ от 1793 г. Четвъртият по последна информация се намира в Рим и е от 1779 г. (Старобългарска литература / Starobalgarska literatura 2003: 361), но към настоящия момент неговото местоположение е неизвестно (Красимир Станчев – устна информация).

Само преди няколко месеца в Румъния беше идентифициран и оповестен нов за науката сборник на Петър Ковачев от 1779 г. (по-нататък РРАН). При съставянето на описа на славянските ръкописи в Румънската академия на науките той не е включен заради латинската си графика и така дълги години остава неоткрит. По предварителните данни, с които разполагаме, може да се предположи, че 779 НБКМ е негов препис. До този момент нито един от сборниците на Петър Ковачев не е засвидетелстван в преписи и така румънският ръкопис открива много нови възможности за бъдещи сравнителни изследвания.

Скоро ще излезе от печат съвместната статия на Замфира Михаил и Василка Алексова със заглавие „Един неоткрит ръкопис на български език с латински букви (от 1779)“ („Un manuscris inedit în limba bulgară cu litere latine (din 1779)“).

Прилагам в табличен вид титулните страници с оригиналната графика на ръкопис 779 НБКМ и РРАН, от които е видно тяхното сходство.

Т а б л и ц а 1.
Титулна страница на ръкопис 779 НБКМ

Iesus Ma=ria Ioseph vam davamsarze		Fa= len		Ie= sus	Iesus Ma=ria Ioseph pomoghne=te mi na cias od mojata smart	
			Iesus Ma= ria Ioseph			
vas= da		Casso Iscazovane od Sveto Pismo ubar=nai od Talianski jezik na Balgarski Gospodin Petar Fabri Imperiali na Paula Cercia negov brat na godini od poroxdene Issukrastovo MDCCLXXX				ba= di
	da izdahni moja=ta du=scia na				vasci raze A=men	
Ma= ka						od Gos=
Ceti bratko i hubeve mis=li i tvojat xi=vot upravi da si gotov			podina na=scega Issu=krasta da		За smart за sad Bo=xi i за Rai nebeski do=veka	
		Badi zam=an na		nasci= te sar=za		

Т а б л и ц а 2.

Титулна страница на новооткрития ръкопис в РРАН

Iesus Maria Iosef vam da=vam sar=	Fa len		Je= sus	ze i du=scia mo ja A= men
		Iesus Ma=ria Iosef pomoghne=		
vas= da		Casso iskazovane Od Sveto Pismo, pis= Sali Gospodin Petar Fabri Imperiali na godini od Poroxdene Issukrastovo 1779.		ba= di
	temi na cias od moja	Na Spassa Bum=balov Cercia	ta sm=art. Am=en	
		MDCCLXXX		
Jesus Ma=ria				Josef da is=
Maka is= mart od Gospodina nascega Jessu= krasta da		dahni mo= jata dusc=a		badi zaman na nasci= te sarza Amen
	na va= sci		raze. Am= en	

В ръкописите на Петър Ковачев се преплитат няколко различни езикови влияния, които трябва да бъдат взети под внимание, когато се представя и анализира използваната лексика. Важно е да се каже, че книжовникът ясно осъзнава, че е носител на българския език и че съставя текста си на него. В ръкопис 778 НБКМ Петър Ковачев изтъква целта, поради която пише, а именно да предаде историята за живота на Иисус Христос от италиански език на български (od Talianski jezik na Balgarski). Българският лексикален пласт е основният, той е и най-богатият и присъства както с традиционната старобългарска лексика, така и с редица диалектни думи, характерни за народно-разговорната реч. Върху тази основа се откриват четири чужди езикови влияния. Това са думи с гръцки, италиански, хърватски и османски произход.

Изключителен интерес ще представлява съпоставянето на използваната от Петър Ковачев лексика в РРАН и по-късния негов препис – ръкопис 779 НБКМ, тъй като ще могат директно да се сравнят части от текста. Ето кратки откъси от двата сборника:

779 НБКМ	РРАН
...cakgo maciha Eureite, i rasprehago na kras, i umré damo utarvé od robstvo od ghiaflat, i od Pakalat: i cak Apostoletesi razdeliha sicki=et Svet, i utidoha, ta prikazaha vera Issukrastova na secade. Nai na krajat pak od tazi knigase hortuva, cak Rimlenete sassipaha Ieruzalem, Cerquata Salamono=va, i sicko Eureisco, i zarobiha Eureite, caksa ido' sigá robje, i rasprasnati po' sickiet Svet.	...cakgo maciha Eureite i na kras raspreha i umre damo utarve od robsto od ghiaulat: i cak Apostolete prikazaha ve=ra Issukrastova po' Svetat.
Ettoti oileise Sinco turem prid occite sicko Sveto Pismo, i Staro, i Novo, ne duma po' duma, zerei jasad od Sveta Cerqua, emi cato jedno' prikazovane; ceti oileise, i uccise, i hubave mis=li, cacoi Gospod storil za tebe, i za sickiet svet, i maci=se da upravisc tvojat xivot, i da varvisc u praviet pat, cacoto Gospod zapovedova, da moxisc dasi kazandissasc Rai Nebeski. I akoti nescto dodi sciubé, pitai Redovniki date upravat, dani zbarkasc nescto, zere továse vika Sveto Pismo, i ako nescto od nei Cilek stori en=kiar, toi nié veke Cristianin, emi polovernik.	Naina krajat pak odtazi knigase hortuva, cak Rimlenete zassipa=ha Jeruzalem, i ni ostaviha od nei camak na ca=mak, cak besce rekal Issukras, i zarobiha sickite Eurei, caksa i do' siga' robje, i rasprasnati po' sic=kiet svet bes Glava', i bes zacon. Ettoti oileise Sin=co turem pred occite sicko Sveto Pismo, i Staro, i Novo, ne duma po' duma, zerei jasad od Sve=ta Cerqua, emi cato jedno' prikazovane, illi hi=jiajet, ceti oileise, i uccise, da moxisc da uccisc i drugih hora, hem hubeve misli, cacoi Gospod sto=ril za tebe, ta i ti macise damu povarnisc sas dobar xivot, i akoti nescto dodi sciube, ja da nimo=xisc da razbiresc, pitai Redounizi, date upravat, dane zbarcasc nescto, zere tovase vika Sveto Pismo, i ako nescto od nei Cilek stori enkiar, toi nie' vekie kristianin, emi polovernik.

Прави впечатление, че разликите между двата откъса са предимно в сферата на фонетиката и правописа – robstvo/robsto; ghiavlat/ghiaulat; sassipaha/zassipaha; prid/pred; zbarkasc/zbarcasc; cristianin/kristianin. В по-ранния сборник се открива важен пример, илюстриращ един от типичните стилистични похвати, които Петър Ковачев използва, а именно поясняването на книжовна дума с османизъм. Вижда се, че в преписа това е избегнато:

РРАН: prikazovane, illi hijiajet / 779 НБКМ: prikazovane

Този начин на изразяване е типичен и за новобългарските дамаскини. В своя публикация вече представих подобни примери от ръкопис 778 НБКМ (Цибранска-Костова, Абаджиева / Tsibranska-Kostova, Abadzhieva 2017), а тук помествам някои непубликувани образци от същия сборник:

– Tei i Gospodin Boogh, detoe' po' mudar, i po' akallia bes krai od zarete od tozi svet, za' тази nai golema rabota isbra' jedin Angel od nai golemite.

mudar – akallia (мъдър – акъллия)

– Blaxena Deviza Maria zaciudisse, i sciasctissase, ne zascto vide' Angel Boxij, zere' taghi kata den videsce, emi zascto' ciu' tezi dumi tolkos ikramlie.

zaciudi se – sciasctissa se (зачуди се – шаштуса се)

– тази rabota se stoji na Duha Svetoga, i toi scte' nameri pattet, i kolajat, da stori da zacinesc, i da dobijesc.

nameri pattet – nameri kolajat (намери пътят – намери колят)

– Blaxena Deviza Maria koga ciu' тази hurta, postoja malko i pomisli, ta cise pridade, kail stana, i kabul stori da stani Maika Boxia.

pridade – stana kail (предава се – става кайл)

– I Gospodin Boogh nescte vekie da tarpi tia da teghlat тази grixia, i tozi golem saklet, emise nakani da imgo mahni od serzeto i daghi zaradova.

grixia – saklet (грижа – саклет)

Интерес ще представлява съпоставянето на РРАН и по-късния препис – 779 НБКМ, от гледна точка на честотата на примерите, съдържащи контактни синонимни двойки, съставени от книжовна дума и поясняващ я османизъм.

За постигането на тази цел е необходимо първо двата сборника да бъдат набрани и прехвърлени в електронен формат. Изключително полезни за лексикалните проучвания са новите възможности, които предоставят компютърните софтуерни продукти за текстообработка, чрез които могат да бъдат изведени всички използвани в един ръкопис лексеми заедно с тяхната честота на употреба. Това, разбира се, е въпрос на бъдеща работа. Важно е също така резултатите от нея да бъдат съпоставени с лексикалните данни от най-ранния датиран достига до нас ръкопис на Петър Ковачев, а именно 778 НБКМ от 1773 г., за да се проследи по какъв начин се променя в диахронен план използваният от книжовника лексикален фонд. Също така важен аргумент е, че до момента най-много езиковедски изследвания са посветени именно на този сборник (Абаджиева / Abadzhieva 2013; Абаджиева / Abadzhieva 2014а; Абаджиева / Abadzhieva 2014б; Абаджиева / Abadzhieva 2014в; Абаджиева / Abadzhieva 2015; Абаджиева / Abadzhieva 2017).

Тук ще представя непубликуван досега материал, който е фокусиран върху хърватизмите, които се откриват в ръкопис 778 НБКМ на Петър Ковачев Царски. Примерите могат да бъдат използвани като база за сравнение с по-късните сборници на книжовника. Интересно ще бъде в бъдещи проучвания да се види до каква степен това хърватско влияние се запазва, как точно се променя и развива и дали отстъпва в полза на новобългарските езикови елементи.

Хърватското езиково влияние върху литературата на българите католици се обяснява от изследователите с идването на босненските францисканци през 1595 г., както и с културното влияние на Дубровник върху католическата част от българското население (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 112). Хърватското влияние е пряко следствие от южнославянския контекст, в който възниква литературата на българите католици, и се дължи на хърватските образци и среда, под чието влияние творят тези книжовници през XVII в. Неминуемо в следващия период от развитието на българската католическа литература – XVIII в., тази тенденция продължава да се забелязва, тъй като някои лексеми се установяват и запазват единствено защото са типични за римокатолическото вероизповедание.

Първ поставя въпроса за влиянието на хърватския език върху литературата на българите католици Л. Милетич. Той разглежда някои текстове, включени в сборник на Павел Дуванлийски от 1775 г. (Милетич / Miletich 1903: 231), и обяснява този факт с хърватските образци, от които българският книжовник превежда включените от него в ръкописа черковни песни: „Ала няма съмнение, че някои от тях е да са от по-откоleshно време, тъй като е много вероятно, че и преди отца Павла, в течение на почти цял век, откак е било прокарано католичеството у южните павликяни, ще да са били стъкмявани на български някои от най-обикновените черковни песни, които отначало францисканите ще да са донесли в хърватски оригинал“. Примерите, дадени от Милетич, са съвсем малко и са представени като общо езиково влияние, не само като чисто лексикално в сферата на семантиката на думата (Милетич / Miletich 1903: 233 – 234, 244 – 245). Сред тези, които той посочва, в ръкопис № 778 НБКМ се откриват следните:

- глаголното окончание *-мо* при глаголите в 1 л. мн. ч.;
- формата на глагола *породи* вместо *роди*;
- формите на обобщителните местоимения *све* и *свима*;
- името Исус Христос, изписано като *Issukras*.

В своето изследване, посветено на българската католическа литература от II пол. на XVIII в., полската изследователка М. В. Миколайчакова посочва следните примери за хърватско езиково влияние, които се откриват и в ръкопис № 778 НБКМ на Петър Ковачев Царски (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 113 – 116):

domin, Issukrast, pocora, pricistene, redovnik, smilova, nebeski, smisli, porodi, otaz, dan, ispazi, talianski.

Видно от посоченото става ясно, че отново групата на хърватизмите съдържа не само чисти лексикални влияния, но също така и такива в сферата на фонетиката и словообразуването. В следващите редове ще представя установените от мен хърватизми в ръкопис 778 НБКМ и критически ще разгледам някои от примерите, посочени от Милетич и Миколайчакова.

Redomnik / Redovnik – от хрв. *Redovnik* > този, който принадлежи към католически църковен орден и живее в манастир, калугер (RHE); Редовъници римске вјере или вјере босанске (РИКСС / RIKSS). П. Скок извежда значението от общославянския корен *ред* (ERHSJ).

Лексемата *redomnik* се употребява общо 9 пъти в ръкопис 778 НБКМ. Среща се изписана 4 пъти като *redomnik*, 2 пъти като *redovnik* и 3 пъти във формата за множествено число *redovnizi*:

• *Tova'bi golemo slagane od Deviza M: zere'maker sled porodenie da besce ta ostanala Devoika nai cista od sickite, pak se ne ostavi da izvarsci тази закон od pricestanie, i da pokloni na Ciergua na Redomnik Boxij deto poklonevaha drughite xeni ne ciste.*

• *i colco po'scoroi cabil, da ticemi prid necoi Redovnik Boxi da ispovedame nasciet greh sas pokajeno sarze*

• *A toim rece: da idat dase prikaxiat na Redovnizi i tia poslusciaha, i traghnaa da idat.*

Krismanie – от хрв. *krismanje* > миропомазване (ERHSJ).

Думата е заета и използвана най-вероятно под хърватско влияние, макар че произхожда от гръцката *χρῖσμα*, и както обяснява П. Скок (Skok 1971: 196), се среща във всички славянски езици без български и руски, в които прониква още с първите преводи на богослужебните текстове. Открива се само веднъж в сборника, в първата част, където са изброяват седемте тайнства:

*Da znai sedem sacramenti Issukrastovi. Iettoghi. 1°. Krasctenie. 2°. **Krismanie**. 3°. Pricistenie . 4°. Ispovet. 5°. Sveto maslo.*

Влиянието на хърватския език върху идиолекта на Петър Ковачев е по-голямо в областта на фонетиката, правописа и словообразуването, където се откриват следните хърватизми:

- Otaз вместо Otez (Отец) – наблюдава се типичният за хърватския език рефлекс ъ>а.

*Blagatka тази xena', deto scte' da stani Maila Boxia, blaxen neiniет korem, deto scte' da nossi sin na **Otaз** Boga, blaxeni onezi gredi, deto sctat da karmat onogozi, deto hrani sickiet svet!*

- Окончанието -мо при глаголите от 1 л. мн. ч.: *vikamo, bademo, begamo, dobijemo, moxemo, vidimo, slusciamo, darximo* и др. Освен това обаче се срещат и типичните за българския език форми с окончание на -ме: *imate, krieme, slagame, kestissame, teghlime, trassime, poznaime, bijme, cialasctissame*.

Понякога двата вида форми се откриват в едно и също изречение, напр.: *ama pak niscte' da stori тази rabota, i sas tova' iska damu nauci, kak trebe i nia dase **ponasemo**, kogamuse dokare da teghlime nescto*, а подробната справка показва, че в текста преобладават глаголите, завършващи на -ме. Напр. *davame* се среща четири пъти, а *davamo* само веднъж, *dobieme* – среща се два пъти, а *dobijemo* – веднъж и много др.

- Прилагателното небески (*nebeski*):
 - *deto isdravevasce bolnite, saxivevasce martvite, i priczovasce nauka **nebeska**;*
 - *Verovam da Boogh dava na dobri kristiane Rai **Nebeski**, na zli pakal.*

В съвременния хърватски език съществуват и двете форми на прилагателното *небесен* – *nebeski* и *nebesni* (RHE). Формата *небески* още от Кирило-Методиевата епоха се смята за западно влияние върху старобългарския език. Този словообразователен хърватизъм е типичен пример за западно влияние върху идиолекта на Ковачев.

- Прилагателното земелски (*zemelski*): *i turnaghi u zemelskiet Rai, sanki u jedna' hubava bahcia.*

Среща се само веднъж в първата част на сборника. В съвременния хърватски език формата е *zemaljski* (ERHSJ).

- Името на Исус Христос, изписано като Issukras – от хрв. *Isukrst* (ERHSJ).
 - *Gospodine Boxe, koisise dostojal da zaradvasc svetat sas vaskrassenie od tvojat Sin Gospodin nasc **Issukras**: dai, molimose;*
 - *Taci pak nasetnite godine dor dode' **Issukras** na tozi svet, tolkos patti Gospodin Boogh se obrece;*
 - *Svetzi Boxij dumat, ci Gospodin Boogh **Issukras** iska dase dobij od jedna' xenina zarad tri rabote.*

Името на Исус Христос, изписано като *Issukras*, е може би най-често срещаната дума в разглеждания сборник на Петър Ковачев с повече от 400 употреби. Въпреки това, макар и в много по-малка степен, се открива и *Jesus / Isus*, напр.:

- *nedeise isckelendissova, tuka nema izmama nikakva, az nesam nekoj diavol, emi sam Anghel Boxij, i od strana' od Gospodina Bogati kazovam ci sctesc da zacinesc i da dobiesc jedin Sin, na kogo sctesc da turnisc Imeto **Jesus**.*
- *Odgovareha tia na nego: nia hortuvame od detose docare na Ierusalem, sanki od **Issusa** od Nazaret nai dobarcilek od sickite.*

Обстоен преглед на този хърватизъм прави М. В. Миколайчакова (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 105).

• Глаголните форми Smilvai se/Smilova – от хрв. *smilovati se* > изпитвам състрадание, съжалявам някого (RHE).

М. В. Миколайчакова посочва като хърватизъм повелителната форма *smilovaj se* на глагола *smiliti se* (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 114). В ръкопис 778 НБКМ тя се среща изписана като *smilvai se*, а освен това се откриват и формите *smilova*, *smilova se*, напр.:

- **Smilvai se:** Otaz Nebeski Boxe. **Smilvai se** za nas.
- **Smilova:** Ama pak makar da besce tolkos zlo' storil Cilekat, i potapkal Boga, i oddelilsi od nego, na mesto dagu ostavi tei Gospod, i dase zagubi doveka u pakalat, nescte', emise **smilova** za nego.
- **Smilova se** Issukras da izdravi tozi slepez, zatova' plüna na zemeta, napravi malco cal, ze' i namazamu occite

Важно е да се отбележи, че в съвременния хърватски език не съществува глаголна форма *smilova se*, а *smiluje se* (*On se smiluje*) от инф. на глагола от несв. вид *smilovati se*.

В следващите редове ще бъдат разгледани примери от ръкопис 778 НБКМ на Петър Ковачев, които са посочени от други изследователи за хърватизми, въпреки че те се откриват и у някои западнобългарски диалекти. Ще бъдат представени примери от Архива на българския диалектен атлас (по-нататък АБДА), доказващ тяхната принадлежност към българските говори.

Pokora / Pocora – същ. покаяние; мъка, неволя, зло; наказание (RHE) (ERHSJ) (БЕР).

М. В. Миколайчакова посочва лексемата *pokora* със значение *покаяние* като хърватизъм (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 114). В ръкопис 778 НБКМ тя се употребява и в смисъл на *наказание*, така както се открива и в някои български диалекти (БЕР):

1. Със значение *покаяние*:

• Besce togava Sveti Ivan krastitel izlezal da prikazova po' kraj jedna' reka', detoja vikat Iordano, i vikasce horata na **pokora**, i dase krasctavat i tova' krasctenie besce kato jedno' gotovane na pokora.

• Fana pak da prikazova na halkat, detose besce nabral, i recemu da zemi jurnek od Sveti Ivana, i da pravi **pokora** kato nego.

2. Със значение *наказание*: Issukras siga' plascte **pocorata** za tozi greh.

Sve – прил. цял

Посочено от Л. Милетич като хърватизъм (Милетич / Miletich 1903: 233 – 234). Среща се 7 пъти в ръкописа единствено като прилагателно име към съществителното *сърце* със значение *цяло* (*sve sarze*), напр.:

• *Zatova' ciunkii tei ostavetese jednasc od losciet pat, i nedeite veke gresci, emi fanete da milvate Issukrasta sas **sve** sarze.*

• *kajemse sas **sve** sarze zascto sam prigrescil na tebe Boxe moj niscta' vekie dati*

• *grescia zascto te milovam Boxe moj sas **sve** sarze*

Данните от Архива към българския диалектен атлас (АБДА / ABDA) показват, че лексемата *све* се открива и в редица български диалекти (Чипровци, Враца, Годечко, Ломско и др.), макар че преобладава нейната употреба като местоимението *всичко* или като наречие със значение *винаги*, *все пак*. Ето някои примери от АБДА:

- Све за мен добро думаше – НПТВ, 692, с. Плешивец, Белоградчишко.
- Кòлко парй зèмем, Дùде, све на теб ги давам – НПТВ, 690, с. Арчар, Видинско.
- Све кога ти дòйем, све ми бòлна лежйш – НПТВ, 676, с. Арчар, Видинско.
- Прòговори честйта царийца: Фàла тèбе, цар Бàновик Пèтър, / йа пòгледни по ширòко пòйе, / све йе пòйе вòйска притиснàло!

Smisli / Smisli se – гл. помисли, помисли си; спомни.

Посочено от М. В. Миколайчакова като хърватизъм (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 115). В ръкописа на Петър Ковачев глаголът се среща като обикновен и като възвратен – *smisli* и *smisli se*. Откриват се още формите *smislovame* за 1 л. мн. ч., както и повелителната за 2 л. мн. ч. *smislete se*. Много често той е поседван от предлога *om*.

1. Със значение *помислям*:

- *Zagrixise uileise Issukras, ne tokoci zasctose **smisli** od golemite make, deto scetesce scoro da teghli, emi i zarad Iuda, detogo izdavasce, zascto 'scetesce siromahat doveka dase zagubi;*

- ***Smisli se** pak colco scetesce da teghli negovata Cerqua od poganete; i nai setnese **smisli** od sickite grehove, deto behase storili od kak bescese zadal svet;*

- *trebe da se **smislovame** od teze rabote.*

2. Със значение *спомням*:

- *i **smislete se** jednasc ci toi e 'umrel na kras za vascite grehove;*

- *Togava Petarse **smisli** od detomu besce recal Issukras, sanki ci dor pejeha petlite dva pati, toi scetesce dase odrece od nego tri pati.*

Справка в АБДА (ABDA) показва, че глаголът *смысля* със значение *помислям* и *спомням* е характерен и за редица български диалекти, напр.: с. Лесково, Мегленско; с. Тешово, Неврокопско; с. Сливница, Русенско; с. Марково, Пловдивско; с. Оман, Ямболско; с. Прилеп, Велико Търновско и др. Ето пример от бургаска област:

Йа си ймъх еннò л'убе,
Мен'а дèксъйа кум дъ хи стàнъ,
Иа кум дъх и стàнъ – йа да йъ венч'àвъм.
Къту смйсл'а – сърцèту ми òгън тл'àе!

СБНУ IX 2.59, Бургаско

Изключително интересна е употребата на този глагол в банатския говор:

Смысла се гл. св. 1. Помисля. *Чекай да се смысла как'е да б'й.* 2. Спомня си, сетя се. *Идынййа се й смыслыл и и намерыл пъте. Нека съте да се май смыслат зарад наму.* 3. Осъзна се. *Да се смыслым, чи сми брайк'а сынца българе.* – Leksikata banat govor, Trudove BD 4 1968 219 (АБДА / ABDA).

Тук първите две значения на глагола напълно съвпадат с начина, по който той се употребява от Петър Ковачев. Това явление е съвсем обяснимо, тъй като носители на банатския говор са българи, преселници след Чипровското въстание, голяма част от която са католици, бивши павликяни.

Porodi / Porodene – гл. роди / същ. рождение.

М. Валчак-Миколайчакова установява като хърватизми глагола *porodi* и отглаголното съществително *poroxdenie* (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 114). В сборника на Петър Ковачев се срещат словоформите *porodene, porodenie, porodi, porodil, porodisc*:

- *Tozi prorok besce ubadil na poganete **Porodene** Issukrastovo.*

- *zere' maker sled **porodenie** da besce ta ostanala Devoika nai cista od sickite, pak se ne ostavi da izvarsci tazi zakon od pricestanie*

- *ci jedna' Mlada scetesce da zacine, i da **porodi** jedin Sin*

- *Gospodine, asti poklonevam tvojat sin, deto e' barabar sas tebe, i detose **porodil** od mene na tozi svet*

- *znajescite bile' kak da stori i ti da zacinesc bez cileka, i da **porodisc***

Порождение се открива още в един от най-ранните старобългарски писмени паметници, а именно Супрасълския сборник (XI) (ССЯ / SSJ). Глаголът *породи* от своя страна се среща освен в хърватски ръкописи, също и в руски писмени паметници от XIII в. (ССЯ / SSJ). Освен това той е типичен и за редица български диалекти според АБДА:

- Как си ма, майчинко, породи
накава т'онка висока,
Накава бело черночко.
(СБНУ XXXIX, Стоин 22, с. Давудово, Егриденско)
- Вала Марко, вала мили синко,
тебе те е майк'а породила
породила сестра Евросима.
(СбСУ, LIII, 390, с. Пролеша, Софийско)
- Дочкова мила майчица
дванайсе годин ходила
От сърце рожба н'амала,
От сърце и от Господ'а;
Че са и Дочко породил,
(с. Крумово, Шуменско / БА, Хр. В., ТРЕМ, 223)
- Замачи се божа маця,
от Игната до Божица,
па породи млада мога.
(В. Стоин, НПС, 1975, 286, с. Чупетлово, Самоковско)
- Как си ма, майчу, породи
сакава бела-чернока,
сакава тъонка-висока,
та збарзи да ма ожениш...
(Нар. п. Ср. Род., 1973, 349 – Смолян)

От направения преглед става ясно, че хърватското лексикално влияние върху идиолекта на Петър Ковачев Царски се открива предимно в сферата на християнската лексика – *редомник* за *свещеник*, *крисмание* за *миропомазване*, *Исукрас* за *Исус Христос*, *отац* вместо *отец*. Този факт намира своето обяснение в принадлежността на книжовника към римокатолическата църква, което предполага усвояването на типични за католиците лексеми за означаването на християнски образи и понятия. Част от смятаните от други изследователи примери за хърватизми, както се видя, се откриват в редица български диалекти, което значително стеснява обхвата на това чуждо езиково влияние.

Новооткритият в Румъния ръкопис на Петър Ковачев предоставя ново поле за езиковедски изследвания предвид първоначалната близост в съдържанието на 779 НБКМ и РРАН. Наследството на този католически книжовник е важно сведение за развитието на българския език през XVIII в., а лексикалните данни, които могат да се извлекат от новооткрития сборник, ще допълнят знанията ни за лексикалния фонд, който е в обръщение в този исторически етап от развитието на българския език.

Цитирана литература / References

- Абаджиева 2013: Абаджиева, М. Езикът на павликянската книжнина от XVIII век. – *Български език*, Приложение, с. 262 – 273. [Abadzhieva 2013: Abadzhieva, M. Ezikat na pavlikyanskata knizhnina ot XVIII vek. – *Balgarski ezik*, Prilozhenie, 262 – 273.]
- Абаджиева 2014а: Абаджиева, М. Книжовен език на народна основа ли е павликянската книжнина от втората половина на XVIII в. – *Palaeobulgarica*, 4, с. 68 – 79. [Abadzhieva 2014a: Abadzhieva, M. Knizhoven ezik na narodna osnova li e pavlikyanskata knizhnina ot vtorata polovina na XVIII v. – *Palaeobulgarica*, 4, 68 – 79.]
- Абаджиева 2014б: Абаджиева, М. Павликянската книжнина от XVIII в. – пример за книжовен език на народна основа. – В: *Писменото наследство и информационните технологии*. София, с. 235 – 238. [Abadzhieva 2014b: Abadzhieva, M. Pavlikyanskata knizhnina ot XVIII v. – primer za knizhoven ezik na narodna osnova. – In: *Pismenoto nasledstvo i informatsionnite tehnologii*. Sofia, 235 – 238.]
- Абаджиева 2014в: Абаджиева, М. Християнската лексика в ръкопис № 778 на католическия книжовник Петър Ковачев Царски. – В: *Име и святост, годишник на асоциация „Онгъл“*, том 13, год. IX. [Abadzhieva 2014c: Abadzhieva, M. Hristiyanskata leksika v rakopis № 778 na katolicheskiya knizhovnik Petar Kovachev Tsarski. – In: *Ime i svyatost, godishnik na asotsiatsiya „Ongal“*, tom 13, god. IX.]
- Абаджиева 2014г: Абаджиева, М. Павликянската книжнина и характерният за павликянския говор фонемнен преход è > й. – *Littera et Lingua, електронно списание*, т. 11, кн. 1 – 2. [Abadzhieva 2014d: Abadzhieva, M. Pavlikyanskata knizhnina i harakterniyat za pavlikyanskiya govor fonemen prehod è > й. – *Littera et Lingua, elektronno spisanie*, t. 11, kn. 1 – 2.]
- Абаджиева 2015: Абаджиева, М. За определението „павликянска книжнина“ в българската литературна история. – В: *Сборник доклади и материали от заключителната конференция*. София, с. 211 – 217. [Abadzhieva 2015: Abadzhieva, M. Za opredelenieto „pavlikyanska knizhnina“ v balgarskata literaturna istoria. – In: *Sbornik dokladi i materialy ot zaklyuchitelnata konferentsia*. Sofia, 211 – 217.]
- Абаджиева 2017: Абаджиева, М. Предпоставки за възникването на литературата на българите католици на новобългарски език през XVIII в. Католическата пропаганда сред павликяните. – В: *Вяра и култ, годишник на асоциация „Онгъл“*, том 15, год. XI, с. 221 – 231. [Abadzhieva 2017: Abadzhieva, M. Predpostavki za vaznikvaneto na literaturata na balgarite katolitsi na novobalgarski ezik prez XVIII v. Katolicheskata propaganda sred pavlikyanite. – In: *Vyara i kult, godishnik na asotsiatsiya „Ongal“*, tom 15, god. XI, 221 – 231.]
- Бехиньова 1975: Бехиньова, В. Барокът и литературата на българите католици. – *Литературна мисъл*, 2, с. 88 – 90. [Behinyova 1975: Behinyova, V. Barokat i literaturata na balgarite katolitsi. – *Literaturna misal*, 2, 88 – 90.]
- Георгиев 1971: Георгиев, Е. Барок в българската литература. – *Литературна мисъл*, 6, с. 46 – 62. [Georgiev 1971: Georgiev, E. Barok v balgarskata literatura. – *Literaturna misal*, 6, 46 – 62.]
- Георгиев 1973: Георгиев, Е. Българското общоисторическо и литературно развитие и барокът. – В: *Българската литература в общославянското литературно развитие*. София, с. 179 – 203. [Georgiev 1973: Georgiev, E. Balgarskoto obshtoistoricheskoto i literaturno razvitie i barokat. – In: *Balgarskata literatura v obshtoslavyanskoto literaturno razvitie*. Sofia, 179 – 203.]
- Гиев 1937: Гиев, Г. Кратки биографии на свещениците – българи, родени в Пловдивската епархия, от покръстването на павликяните до днес. – В: *Календар Св. Кирил и Методий за 1937*, с. 107. [Giev 1937: Giev, G. Kratki biografii na sveshtenitsite – balgari, rodeni v Plovdivskata eparhiya, ot pokrastvaneto na pavlikyanite do dnes. – In: *Kalendar Sv. Kiril i Metodiy za 1937*, 107.]
- Иванова 1984а: Иванова, Н. Илирийският език на южните славяни в българското книжовноезиково развитие през XVII век. – В: *Годишник на СУ. ФСФ*, т. 78/1, кн. I. Езикознание, София, с. 34 – 93 (Част I). [Ivanova 1984a: Ivanova, N. Iliryskiyat ezik na yuzhnite slavyani v balgarskoto knizhovnoezikovo razvitie prez XVII vek. – In: *Godishnik na SU. FSF*, t. 78/1, kn. I. Ezikoznanie, Sofia, 34 – 93 (Chast I).]
- Иванова 1984б: Иванова, Н. Илирийският език на южните славяни в българското книжовноезиково развитие през XVII век. – В: *Годишник на СУ. ФСФ*, т. 79/2, кн. II. Езикознание, 1985, София, 1991, 3 – 48 (Част II). [Ivanova 1984b: Ivanova, N. Iliryskiyat ezik na yuzhnite slavyani v balgarskoto knizhovnoezikovo razvitie prez XVII vek. – In: *Godishnik na SU. FSF*, t. 79/2, kn. II. Ezikoznanie, 1985, Sofia, 1991, 3 – 48 (Chast II).]

- Иванова 1989: Иванова, Н. Ролята на южнославянския „илирийски“ език и българо-хърватските книжовно-езикови контакти през XVII в. – В: *Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 4. Сравнително и съпоставително езикознание*. София: БАН, с. 305 – 313. [Ivanova 1989: Ivanova, N. Rolyata na yuzhnoslavyanskiya „iliriyski“ ezik i balgaro-harvatskite knizhovno-ezikovi kontakti prez XVII v. – In: *Vtori mezhdunaroden kongres po balgaristika. Dokladi. T. 4. Sravnitelno i sapostavitelno ezikoznanie*. Sofia: BAN, 305 – 313.]
- Иванова 1997а: Иванова, Н. Смесените книжовноезикови типове и барокът. Българската разновидност на южнославянския „илирийски“ език през XVII – XVIII в. (I). – *Съпоставително езикознание*, XXII, 3, с. 100 – 129. [Ivanova 1997a: Ivanova, N. Smesenite knizhovnoezikovi tipove i barokat. Balgarskata raznovidnost na yuzhnoslavyanskiya „iliriyski“ ezik prez XVII – XVIII v. (I). – *Sapostavitelno ezikoznanie*, XXII, 3, 100 – 129.]
- Иванова 1997б: Иванова, Н. Смесените книжовноезикови типове и барокът. Българската разновидност на южнославянския „илирийски“ език през XVII – XVIII в. (II). – *Съпоставително езикознание*, XXII, 4, с. 53 – 84. [Ivanova 1997b: Ivanova, N. Smesenite knizhovnoezikovi tipove i barokat. Balgarskata raznovidnost na yuzhnoslavyanskiya „iliriyski“ ezik prez XVII – XVIII v. (II). – *Sapostavitelno ezikoznanie*, XXII, 4, 53 – 84.]
- Иванова 1998: Иванова, Н. Контактни синоними в съчиненията на Петър Богдан Бакшич, Филип Станиславов и Кръстьо Пейкич. – *Старобългаристика*, XXII, № 4, с. 101 – 110. [Ivanova 1998: Ivanova, N. Kontaktni sinonimi v sachineniyata na Petar Bogdan Bakshich, Filip Stanislavov i Krastyo Peykich. – *Starobalgaristika*, XXII, 4, 101 – 110.]
- Иванова 1999а: Иванова, Н. Абагар (1651) на Филип Станиславов в южнославянски контекст. – *Старобългарска литература*, т. 31, с. 120 – 126. [Ivanova 1999a: Ivanova, N. Abagar (1651) na Filip Stanislavov v yuzhnoslavyanski kontekst. – *Starobalgarska literatura*, t. 31, 120 – 126.]
- Иванова 1999б: Иванова, Н. Сърби и българи между средновековието и новото време – езикови измерения на историческото съзнание. – *Съпоставително езикознание*, XXIV, 2 – 3, с. 72 – 80. [Ivanova 1999b: Ivanova, N. Surbi i bulgari mezhdu srednovekovieto i novoto vreme – ezikovi izmereniya na istoriceskoto saznanie. – *Sapostavitelno ezikoznanie*, XXIV, 2 – 3, 72 – 80.]
- Илиева 2011: Илиева, Л. Българският език в предисторията на компаративната лингвистика и в езиковия свят на ранния европейски модернизъм. Благоевград. [Ilieva 2011: Ilieva, L. *Balgarskiyat ezik v predistoriyata na komparativnata lingvistika i v ezikoviya svyat na ranniya evropeyski modernizam*. Blagoevgrad.]
- История 1962: *История на българската литература. Т. 1. Старобългарска литература*. София. [Istoriya 1962: *Istoriya na balgarskata literatura. T. 1. Starobalgarska literatura*. Sofia.]
- Милетич 1903: Милетич, Л. Нашите павликяни. – В: *СбНУНК*, т. 19. [Miletich 1903: Miletich, L. Nashite pavlikyani. – In: *SbNUNK*, t. 19.]
- Станчев 1975: Станчев, Кр. Поезията на българските павликяни. – *Литературна мисъл*, 1, с. 63 – 71. [Stanchev 1975: Stanchev, Kr. Poeziyata na balgarskite pavlikyani. – *Literaturna misal*, 1, 63 – 71.]
- Станчев 1981: Станчев, Кр. Литературата на българите католици през XVII и XVIII век и преходът от Средновековие към Възраждане. – *Литературна мисъл*, 3, с. 3 – 11. [Stanchev 1981: Stanchev, Kr. Literaturata na balgarite katolitsi prez XVII i XVIII vek i prehodat ot Srednovekovie kam Vazrazhdane. – *Literaturna misal*, 3, 3 – 11.]
- Станчев 1988: Станчев, Кр. Поезията на българите католици през XVIII – XIX век и въпросът за нейните образци. – В: *България, Италия и балканите. Обществено-исторически и културно-естетически взаимоотношения XV – XX в.* София. [Stanchev 1988: Stanchev, Kr. Poeziyata na balgarite katolitsi prez XVIII – XIX vek i vaprostat za neynite obraztsi. – In: *Bulgaria, Italia i balkanite. Obshtestveno-istoricheski i kulturno-esteticheski vzaimootnosheniya XV – XX v.* Sofia.]
- Станчев 1990: Станчев, Кр. Отец Едуардо от Торино и българската павликянска книжнина. – В: *Доклади от Петия Българо-италиански симпозиум*. Пиза, 24 – 28 септ. 1990, с. 169 – 172. [Stanchev 1990: Stanchev, Kr. Otets Eduardo ot Torino i balgarskata pavlikyanska knizhnina. – In: *Dokladi ot Petiya Balgaro-italianski simpozium*. Piza, 24 – 28 sept. 1990, 169 – 172.]
- Старобългарска литература 2003: *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник*. Велико Търново. [Starobalgarska literatura 2003: *Starobalgarska literatura. Entsiklopedichen rechnik*. Veliko Tarnovo.]
- Цибранска-Костова, Абаджиева 2017: Цибранска-Костова, М., М. Абаджиева. За лексиката с чужд произход в католическата книжнина от XVII – XVIII век (по материал на Абагара на Филип Станиславов

- и сборник № 778 НБКМ на Петър Ковачев Царски). – В: *Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*, кн. XXIX, с. 7 – 47. [Tsibranska-Kostova, Abadzhieva 2017: Tsibranska-Kostova, M., M. Abadzhieva. Za leksikata s chuzhd proizhod v katolicheskata knizhnina ot XVII – XVIII vek (po material na Abagara na Filip Stanislavov i sbornik № 778 NBKM na Petar Kovachev Tsarski). – In: *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“*, кн. XXIX, 7 – 47.].
- Jerkov 1979: Jerkov, J. Bakšič, Parčević et Stanislavov: formes et caractères d’une littérature militante. – *Ricerche Slavistiche*, 24 – 26 (1977 – 1979), 157 – 178.
- Jerkov 1985: Sulla sorte dei manoscritti dei Pauliciani bulgari. – *Europa Orientalis*, 4 (1985), 29 – 37.
- Walczak-Mikołajczakowa 2004: Walczak-Mikołajczakowa, M. *Piśmiennictwo katolickie w Bułgarii*. Poznań, 2004.

Източници

- АБДА: Архив на българския диалектен атлас. [ABDA: Arhiv na balgarskiya dialektan atlas].
- РИКСС: *Рјечник из књижевних старина српских*. Београд, 1863. [RIKSS: Rjechnik iz knizhevnh starina srpskih. Beograd, 1863.]
- ССЯ: *Словарь старославянского языка*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006. [SSJ: *Slovar’ staroslavianskogo jazyka*. Sankt-Peterburg: Izdatlstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta, 2006.]
- ERHSJ: Skok, P. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb, 1971.
- RHE: Anić, V. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb, 1996.

Lexical data on the literature of Bulgarian Catholics from the 18th century in view of the newly found in Romania manuscript of Petar Kovachev Tsarski from 1779

Magdalena Abadzhieva

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences
mabadzhieva@abv.bg

Abstract

The article discusses some lexical features of in manuscript 778 NBKM authored by the Catholic priest Petar Kovachev Tsarski, and offers guidance to future research in view of the newly found manuscript of this writer in Romania. A Croatian group of foreign words is specifically examined. The review shows that the Croatian lexical influence on Petar Kovachev Tsarski’s idiolect is mainly found in the sphere of Christian vocabulary, and this is explained by the writer’s affiliation with the Roman Catholic Church.

Keywords: Catholicism, Literature, Vocabulary, Petar Kovatchev Tsarski

Българска етимология

За няколко думи с неясна или спорна етимология

Людвиг Селимски

Шльонски университет в Катовице

selimski@wp.pl

Резюме

Под № 1 – 6 се обяснява произходът и строежът на 6 думи:

1. *наслòга* ‘несговор’, с диал. застъпване на *не-* с *на-*; 2. *осанѣчвам* ‘обърквам’ с погрешно преписано *н* вм. **п* в основата, от *санѣк* ‘смахнат’ (тур. *sarı́k*); 3. *примлѣзна се* ‘домъкна се’ като резултат от смислов развой; 4. *стрѣчка* ‘църкало’ с **цр-* > *стр-* вм. **црѣчка*, от *цѣркам*; 5. *та̀п̀а* ‘отхапвам’ от *от-(х)а̀п̀а* (> *о-та̀п̀а* св. в. > *та̀п̀а* нсв. в.); 6. *ѡлка* ‘малко валмо’, ‘малко’, с диалектно ѡ за посл. **ѡ* от **chѡlrѣ́ка*.

Под № 7 поява на гласна *ѣ* на мястото на *ѣ́* (< посл. **е*, **ѣ*, **ѡ* или **ѣ́*) – типична за павликийския говор спонтанна фонологична промяна – се констатира в примерите:

7.1. *полѣ́кра* ‘прякор’ < рум. *polícră*, с метатеза от *порѣ́кло*;

7.2. в католишки ръкописи (и съответствия в родопски говори):

7.2.1. *prostín* ‘простен’ (= *простѣ́н*);

7.2.2. *preíme* 3 л. ‘приема’ (= *приѣ́ма*, 3 л. нсв. в.); *преѣ́мат* св. в. ‘приемат’ (= *приѣ́мат* св. в.); в родопски говори: *преѣ́май*, *ко̀ньо* – **препускай*’ (= *приѣ́май*); *наѣ́мам* ‘вземам нещо под наѣ́м’ (= *наѣ́мам*); *обѣ́мам* ‘обхващам’ (= *обѣ́мам*);

7.2.3. в католишки ръкописи: *rici* ‘рече’ (= *рѣ́че*, аор. 2 и 3 л.), *da umrim* ‘да умрем’ (= да *умрѣ́м*), *паха̀ѣ́на* ‘нажежена’ (= *нажежѣ́на*) – живи и до днес в говора.

Ключови думи: думи фантоми, метатеза, семантичен развой, спонтанна промяна

В статията се предлага най-напред етимологичен анализ на 6 думи, три от които (№ 1, 2, 4) са счетени в БЕР за „неясни“, една (№ 3) е получила неприемлив анализ в БЕР, а останалите две (№ 5 и 6) тук се анализират за първи път. След това (№ 7) вниманието е насочено към думи с характерната най-вече за павликийския говор спонтанна фонологична промяна на *ѣ́* (< посл. **е*, **ѣ*, **ѡ* и **ѣ́*) в нова гласна *ѣ*, повечето от които вече са били разглеждани. Понеже известният им анализ напоследък става предмет на критика с предубеждение, налага се повторно обсъждане на проблема (с привличане на повече примери).

1. Наслòга ‘несговор’

„Наслòга в текст: *наслòга дру́жѣ́на не мо́гат си почѣ́на* (Архив Н. Геров, без местоговор и извор). – Неясно“ (БЕР / BER 4: 529). Приведената у Н. Геров¹ пословица *Неслога дру́жѣ́на*

¹ Геров / Gerov 3: 267, s.v. *неслога*.

не могат си почина е по-известна във варианта, започващ с *несговорна* дружина, привездан в речниците като устойчиво словосъчетание. Самото *неслòга* Геров обяснява като ‘нямане слога; несговор’ и го превежда с руския му еквивалент *несогласие*. Както в анализираното вече у *наспрети* ‘в нещастие’², така и в *наслòга* началната сричка *на-* застъпва отрицателната частица *не* (в състава на тези думи префикс *не-*): в западните български говори гласната *е* не смекчава предходната съгласна, нито подлежи на редукция (не преминава в *и*), а обратно – учленява се по-широко и съвпада с гласната *а*. Подобна замяна на префикса за отрицание *не-* с облик *на-* се наблюдава в сръб. диал. *најасет*, *најасил*, *најазет*, *најазит*, все вместо *нејасит* ‘пеликан’³; срв. и *праснѝк* ‘прясно мляко’ в Смолянско, Пещерско и др. вм. *преснѝк*.⁴

2. Осанѝчвам ‘обърквам, обудалявам’

„Осанѝчвам ‘обърквам, обудалявам’ (Сливенско). – Неясно“ (БЕР / BER 4: 934). Сигурно е, че имаме работа с отименна префиксно-суфиксна формация – с преф. *о-* и суф. *-вам*. Нека си я представим и като по-простата **о-санѝч-а* (за св. в.), за да можем в основата, върху която ще я анализираме, зад явното тук *-санѝч-* да търсим и изходно **санѝк* – с алтернация *к* // *ч*, както в глагола *за-батач-а* от *батак*. Но и така този глагол не става по-ясен. Остава онова, което методологията не предвижда, а изследователската практика потвърждава – т. нар. думи фантоми.⁵ Прочее, ако **о-санѝч-а* (св. в. срещу *осанѝчвам*) си представим с правописна грешка – с буква *н* вм. **п* – нашата формация, т.е. **о-санѝч-а* **‘объркам, обудаля’*, вече намира своята мотивация: *санѝк* ‘недодялан човек’ (Крушево, Пловдивско), *сьнѝк* ‘смахнат, налудничав човек’ (ПРОДД / RRODD 489) и др. под., все от тур. *sarık* ‘извратен; побъркан, ненормален’.⁶

3. Примлѝзна се ‘промѝкна се, домѝкна се, приближа се’

„Примлѝзна се ‘промѝкна се, домѝкна се, приближа се’ (ПРОДД), *примлѝзвам се* ‘доближавам се, примѝквам се’ (ПРОДД). – Може би вм. *приплѝзна (се)*, *приплѝзвам (се)*, с неясно *м* вм. *п*“ (БЕР / BER 5: 724). – Този анализ е неприемлив. Трябва да се предполага семантичен развой на *примлѝзна се* като ‘приплѝзна’, както при сродните диал. *музаль се*, *музальм се* ‘пързалям се’⁷: в основата на *примлѝзна се*, *примлѝзвам се* е залегнал глаголът *мълзѝ* ‘доя’, но с променено значение, за което срв. *мълзѝ са* ‘плъзга се, пързала се’, *измълзнувам се* ‘измѝквам се’.⁸

4. Стрѝчка ‘църкало от бѝз, бѝзгалка’

„Стрѝчка ‘църкало от бѝз, бѝзгалка’ (Геро̀в). – Неясно“ (БЕР / BER 7: 513). – В дефиницията на значението у Н. Геро̀в формата е *брѝзгалка* (на руски *брызга́лка*, от глагола *брызгать* ‘пръскам’).⁹ То е паралелно на *църкало* в дефиницията на значението, образувано не с наст. *-(а)-ло*, а с наст. *-ка*, подобно на *врѝзка*, *врѝтка* ‘ръчка, дръжка, с която нещо се върти’, *дрѝжка*, *огрѝбка* ‘желязна лопатка, с която се огребва тесто в нощви’, *цѝдка* ‘уред за цедене’. А словообразователната основа на формацията е глаголът *цѝрка̀м* (от който е *цѝрка̀ло*) ‘пускам,

² Селимски / Selimski 2014: 308 [= Селимски / Selimski 2016: 144 – 145].

³ БЕР / BER 4: 623, s.v. *нѐсит*.

⁴ БЕР / BER 5: 673.

⁵ Думи, които са възникнали като грешка при писане, преписване или печатане, превод от англ. *ghost* ‘дух, призрак, фантом’, виж Králik 2013: 97 – 98 и сл.

⁶ ПРОДД / RRODD 489; БЕР / BER 6: 493; БЕР / BER 7: 673, s.v. *сьнѝк*.

⁷ Селимски / Selimski 2006: 43 [= Селимски / Selimski 2016: 107 – 108].

⁸ БЕР / BER 4: 387 – 388, s.v. *мълзѝ са*.

⁹ Геро̀в / Gerov 5: 273.

изхвърлям течност във вид на силна тънка струя', напр. *църкам мляко*. Изходният облик, предполагаемото **црѣчка*, е подлежало на фонетична промяна: началната съгласна *ц-* (от консон. група **цр-*) от преградно-проходна съгласна (**mc-*) се е преобразила в съчетание от същите съгласни в обратна последователност – *c* и *m* (метатеза **m – c > c – m*), т. е. с промяна **mcр- [= цр-] > cmp-*. За промяната срв. бълг. диал. (югозап.) *црево*, ср.-хр. *црѣво/crijèvo* 'черво', от една страна, и чеш. *střevo* също (и ст.-пол. *strzewo*), абстрахирайки се от подробностите, че в чешки *s* е вм. *š* поради дисимиляция (**čřevo [= *tšrševo] > *tsrševo > strševo > [правоп.] střevo*). А в бълг. диал. и срб. *цр-* (хрв. *cr-*) консонантната група в началото на думата застъпва общослав. *čr-/чр-* в думи, съответстващи на бълг. *червѐн, червѐ, чѐрен, чѐрня, чертѐ* и др. Предполагаемото **црѣчка* е не по-малко трудно за учленяване, отколкото *чрево*, пред което в българския език е предпочетено по-често употребяваното *червѐ*.

5. Тàңа 'отхапвам'

Още от пръв поглед се забелязва сходство на диалектния глагол *tàңa* (от Якоруда) с книжовния *отхàпвам*, представящ семантиката на диалектния – свързва ги един и същи корен: книжовното *хап-* и диал. *-ап-*, с изпадане на съгласната *х-*, което в говора наставя в различни позиции.¹⁰ Корена (*х*)*ап-* намираме и в облика *àпe* 'хапе' на същия глагол и в префигираните формации за св. в. *увàпe* и *òвàпa* 'ухапя', където появата на *в* – билабиална или лабиодентална – като субституция за *х* или за нулевия *й* застъпник се обуславя от позицията *й*: след лабиализираната гласна *о-* и *у-* и пред следваща гласна.

Въпросът е: какво представлява инициалното *т-* в състава на *tàңa* 'отхапвам'? То е от префикса *от-* в предходното състояние **от-àп-a* (< *от-хàп-я*). В развоя на **от-àп-a* в даден период е настъпило преместване на морфемната граница към началото на формацията, при което тя е продължавала да бъде и префигирана, и от св. в., но с префикс *о-*: **от-àпa > *о-tàңa*, както *ожүля* (от *жүля*) и *охапж* у Геров.¹¹ При новия словообразователен и морфемен строеж (**)* *о-tàп-a* срещу тази формация от св. в. се появява и нов корелат от нсв. в. *tàп-a*. Новата форма от нсв. в. *tàңa* е паралелна на старата *àпa*, както и новата от св. в. (**)* *о-tàп-a* – спрямо старата *у-вàп-a*. Загадка е дали старите и новите форми все още се употребяват в говора паралелно или са си поделили сфери на функциониране. Срв. паралелните – с друг префикс – от говора на Самоков (БДиал / BDial 3: 259) *подàпoк / потàпoк* 'нещо за похапване'.

Якорудското *tàңa* съответства точно на *dàңa* в говора на с. Житница (Пловдивско). Началното *д-* в *dàңa* се обяснява с облика *од-/од* на префикса (и предлога) *от-/от*, получен под влияние на префикси (и предлози) с краесловно *-д-/д*, като *зад-/зад, над-/над, под-/под, пред-/пред*. От новата основа от нсв. в. се образува и нова основа от св. в. с префикса *уд-* (и наст. *-на*): *да сы уддàпныш*. Новото *dàңa* и старото *àпa* се различават и семантично. Мама сигурно ми е казвала: *Дàпъи йàбàлкàтъ, ны àпъи прѣстытѣ мы*.

Резултат от подобни промени в словообразователния/морфемния състав на думите имаме в *бàгни се* от *о-бàгни се* (от *об-àгни се*), *бѣся* (и от него *бесѣло, бесѣлка*) от *о-бѣся* (< *об-ѣся* < *об-вѣся*) и др. под.¹²

6. Ъпкà 'малко'

6.1. С варианти от етимологичното гнездо, към което спада и *ѣпкà*, съм се занимавал няколко пъти, още от 1973 г. Припомням ги тук като увод към анализа на *ѣпкà*.

¹⁰ Никулкина-Тиганчева / Nikulkina-Tigancheva 2010: 19, 63.

¹¹ Геров / Gerov 3: 434.

¹² По-подробно у Селимски / Selimski 1995.

6.1.1. В рецензия върху полска монография (Koseska 1972) анализирах *лòпка* ‘топка сняг’ като различна от звукоподраж. *лàпка* (// *лапавица* и под.), а колебаещия се между три етимологии Ст. Младенов¹³ подкрепих в предполагаемата на първо място връзка на бълг. *лòпка* ‘топка сняг’ с рус. *хлопок* ‘фъндък’ и *хlopья* мн.ч. ‘кълчища (от лен или коноп); парцалчета; снежинки’, *хlopьё* ‘парцали; парцали мек сняг; мъх, пух’, които М. Фасмер свързва с чеш. *chlup* ‘косъм’; слвш. *chlřp* ‘косъм, фъндък, бримка, валмо; облаче (дим)’, пол. диал. *chlřpy* ‘косми’.¹⁴ Към тези съответствия прибавих родоп. *хòўпка* ‘малко късче вълна, памук, лен, коноп’ от псл. диал. **chълpьka*.¹⁵ Подкрепи ме Л. Димитрова-Тодорова¹⁶, която прибави и диал. *лъпка* ‘кичурче вълна; надебелена топчица вълна на прежда’ (с литература), а и още една – макар и непотребна – реконструкция с дифтонг **xloupьka* (и основно **xloupь*).

6.1.2. Две десетилетия по-късно прибавих и родоп. *хòлпка*, *òўпка* ‘перде на око’¹⁷, като обърнах внимание върху това, че в ЭССЯ¹⁸ е отбелязано само *хòўпка*.

6.1.3. За пореден път с това етимологично гнездо се занимах по повод на *лòпка*⁴ в БЕР: „само у Хайтов една голема ‘лопка’, натопена с оцет се слага на главата на болното от разстройство дете (Яврово, Асеновградско). – Поради неясното значение с несигурна етимология“ (БЕР / BER 3: 474). Анализирах го като форма с родопско *ò* за общобълг. *ъ*, идентична с *òлпка*, *òўпка* и *хòлпка*, *хòўпка*, все от псл. **chълpьka* / **chлpьka*, с извода, че „лопка, натопена с оцет“ ще е **кичурче (памук)*.¹⁹

6.1.4. Тук искам и да добавя, че анализът на *лъпка*² ‘зеница на око’ (Самоковско) на първо място като „произв. от *лъб* [...] поради кръглата форма“ (БЕР / BER 3: 558) е неприемлив. Значението ‘зеница на око’ е като споменатото (6.1.2) ‘перде на окото, катаракта’ на *òўпка* от Корово (Велинградско) и *хòлпка* от Ситово (Пловдивско), а *лъпка*² трябва да е от псл. **chълpьka*.

6.2. Към разглежданите вече *лòпка*, *лъпка*, *òл'пка*, *òўпка*, *хòлпка* и *хòўпка* тук ще прибавя и отбелязаното в Якоруда *ъпка* ‘малко’. То се отличава от част от известните ни варианти по гласната *ъ* в коренната морфема, а от всички тях – по отсъствието на *л* в състава му. И то не е „изпадане на *л*“, както мислят някои (даже и в БЕР)²⁰, не е комбинаторна, а спонтанна промяна – особен развой на псл. сричково *л* (**ьл* / **л*), по който разложкият говор (от западните рупски говори), както и благоевградският, а частично и петричкият (от югозап. говори) се свързват със сръбския език – вокализацията на псл. сричково *л*: в сръбски дава *у*, а тук – ерова гласна *ъ*.²¹ Срв. от Якоруда: *вък* ‘вълк’, *жът* ‘жълт’, *мъза* (< *мълзя*) ‘доя’.²²

Якорудското *ъпка*, схванато като наречие (за степен/количество) ‘малко’, се извежда неправилно „от *хàпка*“.²³ Споменатите по-горе (№ 5) сродни с *хàпка* форми *àпе* ‘хапе’ и *увàпе* ‘ухапе’ са с коренна гласна *а* и няма място за сродна форма с гласна **ъ* в позиция под акцент. Думата *ъпка* е била неясна на авторката откъм произход, словообразователен строеж и първоначално значение. Семантиката ѝ ‘малко’ я е подвела да я извежда „от *хàпка*“. В Банско *ъпка* означава ‘малко валмо от вълна или памук’.

Локално-говорният вариант *ъпка*, дефиниран като ‘малко’, се намира в близка връзка със значението ‘малко късче вълна, памук, лен, коноп’, както и със значението ‘косъм’ като нещо с минимални размери – срв. предложни съчетания и словосъчетания като разгов. *на косъм* ‘съв-

¹³ Младенов / Mladenov 1941: 279.

¹⁴ Vasmer 1958: 247.

¹⁵ Селимски / Selimski 1973: 143.

¹⁶ Димитрова-Тодорова / Dimitrova-Todorova 1983: 147 – 148.

¹⁷ Селимски / Selimski 1996: 41 [= Селимски / Selimski 2016: 74].

¹⁸ ЭССЯ / ESSJa 8: 41.

¹⁹ Селимски / Selimski 2006: 181 [= Селимски / Selimski 2016: 114].

²⁰ Като „изпадане на *л*“ е и при Никулкина-Тиганчева / Nikulkina-Tigancheva 2010: 16, 20, 21.

²¹ Стойков / Stoykov 1962: 92, 104.

²² Никулкина-Тиганчева / Nikulkina-Tigancheva 2010: 20, 60.

²³ Никулкина-Тиганчева / Nikulkina-Tigancheva 2010: 83.

сем малко, нищожно'; *He остава (и) косъм*; *Няма и косъм* 'нищо не остава; няма'²⁴, подобни на чеш. *o chlup větší, menší, lepší* 'букв.) *косъм по-голям, по-малък, по-добър/хубав', слш. *prist' o chlup neskoršie* 'да дойда малко по-късно', пол. *ani o włos* 'нито най-малко'.

Прочее несъмнено *ѝнка* 'малко валмо от вълна или памук' или '(наречие) малко' е пореден вариант на български застъпник на псл. **chъlpъka*, което в другите южнославянски езици не е документирано.

7. Спонтанната диалектна промяна *ѐ > ѝ*

7.1. Полікра 'прякор' < порекло

Полікра 'прякор' (Ново село, Видинско) в БЕР се смята „с метатеза от рум. *poreclă* (М. Сл. Младенов, ТБД 6, 1969, 166), заето от бълг. *порекло* (виж), но *и* неясно“ (БЕР / BER 5: 498). Проблемите тук започват още от акцентуацията на славянския – български или сръбски/хърватски – прототип на рум. *poréclă*. Защото ударението на рум. *poréclă* сочи като източник може би на първо място сръб. *poréklo*, а А. Чоранеску въобще не взема под внимание българска форма: „sl. (sb., cr.) *poreklo* (Miklosich, *Slaw. Elem.*, 38; Cihac, II, 278; Iordan, *Dift.* 97) “.²⁵ А диал. рум. форми като *poriclă*, *poriglă* и – с метатеза (*r – l > l – r*) – *policră* (DLRM 1958: 643) позволяват заетото от румънски новоселско *полікра* 'прякор' да се извежда от български, от диал. *порекло*, с изговор **порікло*, с гласна *ѝ* на мястото на *ѐ* според спонтанната промяна на *ѐ* (< псл. **e*, **ę*, **ь* или **ѣ*), известна на много места в Родопите, в говора на католиците в Пловдив, Пловдивско и Свищовско и техните еднородци и едновеци в Румъния и Банат, на населението в Горно Павликени (Ловешко), на жителите на с. Гостилица (Дряновско), може би „оправославени павликяни“, и на тези на с. Върбица (Преславско), за които не е известно да имат павликянско минало или родопски произход.²⁶ Така уж „неясното *и*“ при анализа на *полікра* в БЕР / BER 5 намира обяснение. Но за прехода *ѐ > ѝ*, както виждаме, малко се знае. А в този случай етимологът, недоумяващ как на мястото на *ѐ* се явява *ѝ*, е диалектолог. Поправки по страниците на БЕР са правени относно думите: *грибен* 'гребен', *грибло* 'гребло', *ѝише* (вм. *ѣише*) 'още', *мулібин* 'молебен', *ний* (вм. *ней*) 'него (за ср. р.)', *перчик* (от тур. *pürçek*) 'перчем' и *скімле* 'скѣмле'.²⁷

7.2. Оражение на спонтанната промяна *ѐ > ѝ* в католическата книжнина

7.2.1. Формата *prostin* 'простен' вместо **простѣн* ли е (с диал. *ѝ < *ѣ*) или – с редуцирано **e > и* от диал. **прѣстен*?

Според М. Абаджиева „Л. Милетич установява, че в павликянската литература не е отразен фонемният преход *ѐ > ѝ*, само че той го отдава на нейната несгодна италианска графика“.²⁸ Но такова твърдение относно *ѝ* от *ѐ* няма у Милетич. То се отнася за „гърленото произношение на гласната *и*, кога е под ударение, именно като *ы* или даже *ь* (вместо стб. *ы* и *и*), напр. *сын*, *пытат* [...]“²⁹, а и „най-характерната свойщина на павликянското наречие, която явно го свързва със съседните рупски говори в Рупчос и татък на юг през Родопите, именно произношението на стб. като *ь*, кога е под ударение в затворена сричка, напр. *посъгна*, *дотъгна*, *зът*, *чъдо*, *пъта* и пр., рядко е отбелязана, и то пак чрез *a*, а обикновено е писано *e*“²⁹. А относно примерите с *e*

²⁴ РБЕ / RBE 8, 1995: 93.

²⁵ Cioranescu № 6655. А в новия етимологичен речник на румънския език се твърди, че тази дума е позната само „в словенски и сърбо-хърватски“: „nu există decât în slovenă și sârbo-croată“ (Vinereanu 2009: 658).

²⁶ Селимски / Selimski 1974: 183 (с лит.).

²⁷ Селимски / Selimski 2016: 284 – 289 (азб. пок.). За *грибен* в с. Припек (Джебелско) вж. Тончева, Илиев / Toncheva, Iliev 2016: 24, 118.

²⁸ Абаджиева / Abadzheva 2014.

²⁹ Милетич / Miletich 1903: 229.

вм. с ъ (за стб. ѡ) Милетич смята, че авторите са „се водели и в тая фонетична точка по езика на хърватските книги, от които често превеждали“. Смятам, че това се отнася и за много думи с гласна *è* вместо очакваното ново *ù*. Може в отделни думи гласната *è* на мястото на очаквано *ù* (< акцент. **ě*) да е действително вместо *ъ/ə* (както в *пѣт* и *мѣсу* в Дуванли – срещу *пѣт* и *мѣсу* в Житница). Но случаите с гласна *è* вместо *ù* са твърде много, за да бъдат отдавани на „несгодната италианска графика“.

Изправени пред този проблем, не бива да забравяме едно важно обстоятелство. Мисионерите са се стараели да пишат разбираемо за католишкото паство, но не можем да си ги представяме като диалектолози, завещали ни прецизни диалектни записи! Обратно, давайки си сметка за прехода *è > ù*, може би са се стараели да записват съответните форми не с католишкото *ù*, а с общобълг. *è*, съвпадащо и с хърватското *è*, а случаите с *ù* вм. *è* да са неволни отклонения от това правило! Това важи и за доста редовната поява на фонемата *x* – и в ръкописите и в печатната книжнина, за разлика от липсата ѝ в живия говор! А и изключено ли е мисионерът да е гледал на текста си като на четиво не само за бивши павликяни? Но изследвачът трябва да гледа на работата над ръкописа и като диалектолог.

М. Абаджиева не се доверява на примерите у Л. Селимски, „доказващи според него, че промяната *è > ù* е отразена в павликянската книжнина“; Селимски „се позовава [...] само на публикувани от Л. Милетич текстове, които обхващат периода от вт. п. на XVIII до вт. п. на XIX в. (Селимски 1974: 186)“. Като изключва „безспорни случаи като *dito* (*dùmo*) и *tibe* (*mùbe*), които обаче са единични (много по-често се срещат *dèto* и *tèbe*)“, Абаджиева смята „спорен въпроса дали наистина във всички цитирани от Л. Селимски думи е засвидетелстван преходът *è > ù*. Единият пример, който той дава, е *prostin*, поставяйки ударението върху *i*, макар че в текста на Милетич то е върху *o*, т.е. *pròstin* (*npòstin*). От това къде наистина е бил акцентът, зависи как точно ще бъде определена промяната, защото във от ударение тя ще се тълкува като редукция“. Според авторката „няма как да проверим, защото не разполагаме със запазено копие от ръкописа, който Милетич е цитирал [...] и именно заради това няма как да бъдем сигурни, че преходът е на лице“. Но, първо, в ръкописа няма ударение: *i prostin da si i odvarzan*.³⁰ То е в преписа на кирилица: *и прѡстин да си и одвѣрзан*.³¹ Поставил го е Милетич, но не като слуша жив говор, та е могъл да сгреша – не е носител на говора. При рядкото отражение на прехода *è > ù* това не е за учудване. Второ, не бива да четем католическите ръкописи като египетски йероглифи или хетски клинописи! Този говор е жив! И образованите хора в католишките села могат да говорят на диалекта си и го правят. Непредубеденият изследвач на Петър Ковачев Царски би могъл да се доближи до истината за ударението на *prostin* ‘простен’ много лесно: пред храма „In hon. S. Ludovici Regis Francorum“ след неделна литургия все ще случи на някого, който да му каже как в селото, от което се е преселил в Пловдив, казват *простѣн грях*; *Бог да простѣ!* *Простѣно да му е* и т.н. И не само за *prostin*!

7.2.2. Катол. *preime* е вм. *приема* или вм. *някакво *пре-има?*

„Друга спорна дума“ е *preime*, „която според Селимски е променена форма на *приеме* и отново отразява преход на *è > ù*“. Но М. Абаджиева не е прецизна: Селимски не пише „приеме“, като св. в. Селимски пише „*preime* ‘приема’ (1775)“, като форма за 3 л. ед. ч. сег. вр. нсв. в. Ето и цялата католишка парадигма на глагола – подчертавам – от **несвършен вид** *préimêm* ‘приемам’: *préimêm*, *préimêš*, *préimê*; *préimêty*, *préimêty*, *préimê*. Срв. глаголните форми: *isbiremi* ‘(1 л. мн. ч.) избираме’; *prascte* ‘(3 л. ед. ч.) праща’; *ako* [...] *se ducare* ‘(3 л. ед. ч.) ако се докара’³²; срв. също и глаголните форми *se zbire*, *se zapire* (за 3 л. ед. ч. сег. вр.) от песни на Петър Ковачев Царски из ръкописа от 1780 г.³³ – срещу съвременните книжовни *се сбѣра*, *се запѣра*.

³⁰ Милетич / Miletich 1903: 170.

³¹ Милетич / Miletich 1903: 171.

³² Милетич / Miletich 1903: 170. Срв. в говора *избырѣмы*, *прѣштѣ*, *дукѣрѣ сѣ*.

³³ Walczak-Mikołajczakowa 2004: 188. Срв. живите в говора *збырѣ сѣ*, *запырѣ сѣ*.

Същият глагол във форма за 3 л. мн. ч. св. в. се среща в облика *priimat*: „[...] *zapovedvami na sickite* [...] *da te priimat i da te smesat na rabotete* [...]“³⁴. Милетич е поправил *priimat* на *преймат* (с префикс *пре-*, с по-широко и ниско учленяване на *и* като *ѐ* в говора, срещу общобълг. и книж. *при-*): *да те преймат и да те смѐсат на ра̀ботете*, т.е. ‘да те **приемат** и да те включат в делата’.³⁵

Впрочем М. Абаджиева признава, че глаголът *премам* в „павликянската книжнина [...] се среща често [...] в смисъл точно на *приемам*“, като привежда и примери: „*zere, na mesto da preimet* Issukrstata, scteha sled pet dni dago rasprat na kras da umre“ [...] „Или дрипавите там само ходат? Богати там не **преимет** ли?“. И все пак тя твърди, че „в случая се касае по-скоро за префигирана форма на глагола *имам*, т. е. *пре-имам*, а не за 3 л. ед. ч. сег. вр. на *приема*“. И продължава: „Намираме *премам* в БЕР [...] със значение ‘препускам, бързам’“. Но в БЕР / BER (5: 648 – 649) формата „с вероятно значение ‘препускам, бързам’ в нар. песен [...] *преимай, коньо, прегрибай*“ не е анализирана правилно. Не се отнася за „префигирана форма на *имам*“ и при „родоп. *поймам* ‘подкарвам’“, към което авторът на текста в БЕР препраща, като сочи и „други варианти на същата песен“, в които тази основа е „с две представки *превзимай, коньо*“ (БЕР / BER 5: 649).³⁶

Какво може да означава **пре-имам*, въображаемо като префиксална формация – с представка *пре-* от глагола *имам*? В българския език няма нито едно префиксално производно от глагола *имам*. В Словообразователния речник (СЛР / SLR 1999) няма словообразователно гнездо с връх *имам*!

Приведените в БЕР *преимай* и *превзимай* са от същата основа (пак свързана, но с наст. *-на*), която откриваме в „*емнали се боси*“ (в „Градушка“ на П. Яворов).

М. Абаджиева не прави разлика между застъпниците на стб. *ѣти*, *имѣ* (< псл. **(j)ęti*, **(j)-ьтѣ*) и тези на стб. *имѣти*, *имамѣ/имѣж* (< псл. **jьтѣti*, *jьтатѣ/*jьтѣjѣ*). Но не само тя. И в БЕР / BER (2: 69 – 70, s.v. *ѣмам*) ще намерим производни, като: *наймам* ‘вземам нещо под наем’ (Смолянско, Маданско, Ардинско, Асеновградско, Девинско); *обѣмам* ‘обхващам’ (Смолянско)³⁷; *поймам* ‘подкарвам, приемам’ (Смолянско, Асеновградско, Ардинско, Маданско, Девинско; Златоград, Маданско), обяснявано като „кръстоска от *ѣмам* и *ѣм(в)ам*“.³⁸ И в стб. *имати*, *имамѣ*, според семантиката ‘хващам, вземам’, и в препратката „вж. *ѣмам*“ в БЕР 2 имаме застъпници на псл. **ęti* (*jęti*), *jьтѣ* ‘вземам, хващам’³⁹, а не на глагола *имам* ‘притежавам’.

7.2.3. М. Абаджиева не вижда преход *ѣ > ѝ* също така и в примерите „*rici*, вм. *reci*, *da umrim*, вм. *da umrem*, *пахахѣна*, вм. *пахахѣна*“⁴⁰, според нея „също доста спорни, твърде възможно е отново да се касае за редукция на *е* в извънакцентна позиция“. Но и тук греши. При *rici* вм. *reci* се отнася за формата *рѣче* (аорист 2 и 3 л. ед. ч.), с *ѣ > ѝ* в първата сричка, а с редукция на *е* (> *и*) във втората, както е в говора и до днес. И в примерите *da umrim* вм. *da umrem*, *пахахѣна* вм. *пахахѣна* тази промяна е отразена така, както я намираме в съвременното състояние на говора.

³⁴ Из заповед на Gregorio otaz Папа XVI от 18 май 1832 г. за назначаване на отец Фр. Драганов за помощник-викарий на Пловдив, в превод може би на отец Фр. Драганов, вж. Милетич / Miletich 1903: 170.

³⁵ Милетич / Miletich 1903: 170, 171.

³⁶ Формата *превзимай* привеждам като синонимна и сродна на *преимай*. Но не смятам, че *ѝ* в *превзимай* е отражение на спонтанната фонологична промяна *ѣ > ѝ*. В случая имаме морфонологично редуване *е ~ и*: *взѣма* (св. в., I спреж.) ~ *взѣмам* (нсв. в., III спреж.) // *взѣмам* (нсв. в., III спреж.) под влияние на примери като *подберѣа* (св. в., I спреж.) ~ *подбѣрам* (нсв. в., III спреж.).

³⁷ Срв. също *обѣмам* в БЕР / BER (4: 744), счетено „произв. от *ѣмам*“, но с препратка „срв. *обѣмам*“, което се извежда от псл. „**ab-jęti*, *ab-jьтѣ*“, произв. от **jęti*, *jьтѣ*, вж. *ѣмам* и *ѣмам*“ (БЕР / BER 4: 739). А родоп. (Смолянско) *обѣмам* ‘обхващам’ е от *ѣмам*, срв. *Сѣчкѣ ље сѣло обѣдѣла* (БДиал / BDial 2: 222), където *обѣдѣла* съответства точно на пол. *ob-jęła*, от инфин. *objąć*, т.е. от основно псл. **jęti*, *jьтѣ*.

³⁸ Срв. стб. *поѣти*, *поимѣ* ‘поемам, хващам’ s.v. *ѣмам*, *емнувам*, *ѣмна* ‘хващам, поемам бързо’ (БЕР / BER 1: 494) и родоп. *ѣмнувам* ‘нападам’ (БДиал / BDial 2: 176) с наст. *-увам* от *емна*.

³⁹ БЕР / BER 2: 69, s.v. *ѣмам* (долу).

⁴⁰ Вж. Walczak-Mikołajczakowa 2004: 151.

И така, под № 1 – 6 е обяснен произходът и строежът на 6 думи: 1. *наслѡга* ‘несговор’, с диал. застъпване на *не-* с *на-*; 2. *осанѣчвам* ‘обърквам’ с погрешно преписано *н* вм. **н* в основата, от *санѣк* ‘смахнат’ (тур. *sapik*); 3. *примлѣзна се* ‘домъкна се’ не „с неясно *м* вместо *н*“, а резултат от смислов развой на *примлѣзна се*; 4. *стрѣчка* ‘църкало’ с **цр-* [**тср-*] > *стр-* вм. **црѣчка*, от *цѣркам*; 5. *та̀па* ‘отхапвам’ от *от-(х)а̀пя* (> *о-та̀па* св. в. > *та̀па* нсв. в.); 6. *ѡпка* ‘малко валмо’, ‘малко’, с диалектно изпадане на *х-* и диал. *ѡ* за псл. **ѡ* от **chѡlрѣка*.

Под № 7 поява на гласна *ѷ* на мястото на *ѐ* (< псл. **е*, **ѐ*, **ѡ* или **ѐ*) – типична за павликянския говор спонтанна фонологична промяна – се открива в примерите: *полѷкра* ‘прякор’ < рум. *polícră*, с метатеза от *порѣкло*; в католишки ръкописи (и съответствия в родопски говори): *prostîn* ‘простен’ (= *простѣн*); *preîme* 3 л. ‘приема’ (= *приѣма*, 3 л. нсв. в.); *preîmat* св. в. ‘приемат’ (= *приѣмат* св. в.); в родопски говори: *preîмай*, *ко̀ньо* – (вероятно) ‘препускай’ (= *приѣмай*); *на̀ймам* ‘вземам нещо под наем’ (= *наѣмам*), *об̀ймам* ‘обхващам’ (= *обѣмам*); в католишки ръкописи: *riçi* ‘рече’ (= *рѣче*, аор. 2 и 3 л.), *da umrîm* ‘да умрем’ (= да *умрѣм*), *пахахîна* ‘нажежена’ (= *нажежѣна*), както и до днес в говора.

Цитирана литература / References

- Абаджиева 2014: Абаджиева, М. Павликянската книжнина и характерният за павликянския говор фонем-мен преход *ѐ* > *ѷ*. – *Littera et lingua* (електронно списание), 11, 1 – 2 (Пролет – Лято). [Abadzhieva 2014: Abadzhieva, M. Pavlikyanskata knizhnina i harakterniyat za pavlikyanskiya govor prehod *ѐ* > *ѷ*. – *Littera et lingua* (elektronno spisanie), 11, 1 – 2 (Prolet – Lyato)] <<http://slav.uni-sofia.bg/naum/lilijournal/2014/11/1-2/mabadzhieva>> [24.04.2017]
- БДиал 2, 3: *Българска диалектология. Проучвания и материали*. София: БАН, 2, 1965; 3, 1967. [BDial 2, 3: *Balgarska dialektologiya. Prouchvaniya i materiali*. Sofia: BAN, 2, 1965; 3, 1967.]
- БЕР 1 – 7: *Български етимологичен речник*. Т. 1 – 7-. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1971 – 2010-. [BER 1 – 7: *Balgarski etimologichen rechnik*. Vol. 1 – 7-. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, 1971 – 2010-.]
- Геров 3, 5: Геров, Н. *Речник на българския език. Фототипно издание*. София: Български писател, 3, 1977; 5, 1978. [Gerov 3, 5: Gerov, N. *Rechnik na balgarskiya ezik. Fototipno izdanie*. Sofia: Balgarski pisatel, 3, 1977; 5, 1978.]
- Димитрова-Тодорова 1983: Димитрова-Тодорова, Л. Произход на диалектната дума *лѣпка*. – *Български език*, 32, 2, с. 147 – 148. [Dimitrova-Todorova 1983: Dimitrova-Todorova, L. Proizhod na dialektната дума *лѣпка* / *lapka*. – *Balgarski ezik*, 33, 2, 147 – 148.]
- Милетич 1903: Милетич, Л. Нашите павликяни. – В: *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, кн. XIX. София. [Miletich 1903: Miletich, L. Nashite pavlikyani. – In: *Sbornik za narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina*, kn. 19. Sofia.]
- Младенов 1941: Младенов, Ст. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София: Хр. Г. Данов. [Mladenov 1941: Mladenov, St. *Etimologicheski i pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik*. Sofia: Hr. G. Danov.]
- Никулкина-Тиганчева 2010: Никулкина-Тиганчева, Н. *Говорът на град Якоруда*. Пловдив: Астарт. [Nikulkina-Tigancheva 2010: Nikulkina-Tigancheva, N. *Govorat na grad Yakoruda*. Plovdiv: Astarta.]
- РБЕ 8: *Речник на българския език*. Том 8. София: БАН, 1995. [RBE 8: *Rechnik na balgarskiya ezik*. Vol. 8. Sofia: BAN, 1995.]
- РРОДД: *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. София: БАН, 1974. [RRODD: *Rechnik na redki, ostareli i dialektни dumi v literaturata ni ot XIX i XX vek*. Sofia: BAN, 1974.]
- Селимски 1973: Селимски, Л. Проучване на българската метеорологична лексика върху общославянски фон (Рец. за Violetta Koseska, *Buġarskie słownictwo meteorologiczne...* = Koseska 1972). – *Български език*, 23, 1 – 2, с. 141 – 146. [Selimski 1973: Selimski, L. Prouchvane na balgarskata meteorologichna leksika varhu obshtoslavyanski fon (Rec. za Violetta Koseska, *Buġarskie słownictwo meteorologiczne...* = Koseska 1972). – *Balgarski ezik*, 32, 1 – 2, 141 – 146.]
- Селимски 1974: Селимски, Л. Българската диалектна фонемна промяна *ѐ* > *ѷ*. – В: *В памет на професор Стойко Стойков (1912 – 1969). Езиковедски изследвания*. София: БАН, с. 183 – 187. [Selimski 1974:

- Selimski, L. Balgarskata dialektna fonemna promyana $\dot{e} > \dot{u}$. – In: *V pamet na profesor Stoyko Stoykov (1912 – 1969). Ezikovedski izsledvaniya*. Sofia: BAN, 183 – 187.]
- Селимски 1995: Селимски, Л. Морфемни промени в началото на няколко думи в българския език. – In: *Munus Amicitiae. Studia linguistica in honorem Witoldi Mańczak septuagenarii*. Ed. A. Bochnakowa et S. Widłak. Universitas Jagellonica. Ser. Varia CCCLVI. Cracoviae, 163 – 166. [Selimski 1995: Selimski, L. Morfemni promeni v nachaloto na nyakolko dumi v *balgarskiya ezik*. – In: *Munus Amicitiae. Studia linguistica in honorem Witoldi Mańczak septuagenarii*. Ed. A. Bochnakowa et S. Widłak. Universitas Jagellonica. Ser. Varia CCCLVI. Cracoviae, 163 – 166.]
- Селимски 1996: Селимски, Л. Значението на родопските говори за възстановяването на праславянския речник. – *Rocznik Slawistyczny*, L, 31 – 44 [Препеч.: Селимски 2016: 62 – 74]. [Selimski 1996: Selimski, L. Znachenieto na rodopskite govori za vazstanovyavaneto na praslavianskiya rechnik. – *Rocznik Slawistyczny*, L, 31 – 44 [Reprint: Selimski 2016: 62 – 75].]
- Селимски 2006: Селимски, Л. Тридесет етимологични поправки и добавки. – В: *Българска филологическа медиевистика. Сборник научни изследвания в чест на проф. дфн Иван Харалампиев по случай 60-годишния му юбилей*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, с. 179 – 187 [Препеч.: Селимски 2016: 111 – 120]. [Selimski 2006: Selimski, L. Trideset etimologichni popravki i dobavki. – In: *Balgarska filologicheska medievistika. Sbornik nauchni izsledvaniya v chest na prof. dfn Ivan Haralampiev po sluchay 60-godishniya mu yubiley*. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 179 – 187 [Reprint: Selimski 2016: 111 – 120].]
- Селимски 2014: Селимски, Л. Бележки към етимологията на 15 български думи. – In: *Polono-Slavica in honorem Maria Wojtyła-Świerzowska*, pod red. nauk. L. Bednarczuka, H. Chodurskiej, A. Mażulis-Frydel. Kraków: Impuls, 305 – 311 [Препеч.: Селимски 2016: 140 – 149]. [Selimski 2014: Selimski, L. Belezhki kam etimologiyata na 15 balgarski dumi. – In: *Polono-Slavica in honorem Maria Wojtyła-Świerzowska*, pod red. nauk. L. Bednarczuka, H. Chodurskiej, A. Mażulis-Frydel. Kraków: Impuls, 305 – 311 [Reprint: Selimski 2016: 140 – 149].]
- Селимски 2016: Селимски, Л. *Етюди по етимология и ономастика*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“. [Selimski 2016: Selimski, L. *Etyudi po etimologiya i onomastika*. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.]
- СЛР 1999: *Словообразователен речник на съвременния български книжовен език*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. [SLR 1999: *Slovoobrazovatelnen rechnik na savremenniya balgarski knizhoven ezik*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“.]
- Стойков 1962: Стойков, С. *Българска диалектология*. София: Наука и изкуство. [Stoykov 1962: Stoykov, S. *Balgarska dialektologiya*. Sofia: Nauka i izkustvo.]
- Тончева, Илиев 2016: Тончева, Х., И. Илиев. *Говорът на село Припек, Джебелско*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“. [Toncheva, Iliev 2016: Toncheva, H., I. Iliev. *Govorat na selo Pripek, Dzhebelsko*. Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski“.]
- ЭССЯ 8: *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*. Вып. 8 (*ха – јъвьлga). Ред. О. Н. Трубачев. Москва: Наука, 1981. [ESSla 8: *Etimologicheskij slovar' slavyanskikh jazykov. Praslavyanskij leksicheskij fond*. Vyp. 8 (*ha – јъвьлga). Red. O. N. Trubachev. Moskva: Nauka, 1981.]
- Cioranescu 2002: Cioranescu, A. *Dicționarul etimologic al limbii române*. Ediție îngrijită și traducere din limba spaniolă, de Tudora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu Marin. București: Ed. Saeculum I.O.
- DLRM 1958: *Dicționarul limbii române moderne*. București: Ed. Academiei RPR.
- Koseska 1972: Koseska, V. *Bułgarskie słownictwo meteorologiczne na tle ogólnosłowiańskim*. PAN, Komitet Językoznawstwa. Prace Językoznawcze, 63. Wrocław etc.
- Králik 2013: Králik, Ľ. Z etymologickej problematiky *Historického slovníka slovenského jazyka*: tzv. fantómové slová. – In: *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, ročník LXXII, Philologica*. Bratislava, 97 – 104.
- Vasmer 1958: Vasmer, M. *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Dritter Band: Sta – Ÿ, Heidelberg: Carl Winter-Universitätsverlag.
- Vinereanu 2009: Vinereanu, M. *Dicționar etimologic al limbii române pe baza cercetărilor de indo-europeistică*. București: Alcor Edimpex.
- Walczak-Mikołajczakowa 2004: Walczak-Mikołajczakowa, M. *Piśmiennictwo katolickie w Bułgarii. Język utworów II połowy XVIII wieku*. Poznań: Wyd. nauk. UAM.

On Some Words with Vague or Arguable Etymology

Ludwig Selimski

Silesian University in Katowice

selimski@wp.pl

Abstract

Under No 1-6 the origin and the word-formation pattern of 6 words is explained:

1. *наслòга* ‘discord’, with a dialectal variation of the prefix *не-* as *на-*; 2. *осанѣчвам* ‘confuse’ with a faulty *н* instead of **н* from *санѣк* ‘cracked’ (Turk. *sapık*); 3. *примлѣзна се* ‘drag oneself’ as a result of semantic development; 4. *сѣрѣчка* ‘squirt’ with change of **ѣр-* (> *сѣр-*) instead of **ѣрѣчка*, from *ѣрѣкам* ‘squirt’; 5. *мàнà* ‘bite of’ from *ом-(х)àня* (> *о-мàнà* perfective aspect > *мàнà* imperfective aspect); 6. *ѣнка* ‘wad’, ‘little’, with a dialect vowel *ѣ* for the Protoslavlic **ѣ* from **chѣрѣка*.

Under No 7 an alternative vowel *ì* instead of *è* (< Protoslavlic **e*, **ê*, **ь* or **ě*) – a spontaneous change, typical of *Paulitian* vernacular – is observed in the examples:

7.1. *полѣкра* ‘nickname’ < Romanian *polícră*, with a metathesis from *порѣкло*;

7.2. In Catholic manuscripts (and Rhodope vernacular correspondences):

7.2.1. *prostìn* ‘forgiven’ (= *простѣн*);

7.2.2. *preìme* 3 p. sg. ‘(he) accepts’ (= *приѣма*, 3 p. imperf. aspect); *primat* ‘(they) accept’ (= *приѣмат*, 3 p. pl. perf. aspect); In Rhodope dialects: *преимай* *‘to gallop’ 2 p. sg. imper. (= *приѣмай*); *наймам* ‘to rent’ (= *наѣмам*); *обѣмам* ‘comprise’ (= *обѣмам*);

7.2.3. In Catholic manuscripts: *rici* ‘(he) said’ (= *рѣче*, aorist 2 & 3 p. sg.); *da umrim* ‘to die’ (= *да умрѣм*, 1 p. pl.); *пахaxìna* ‘red-hot’ (= *нажежѣна*) – alive so far in that dialect.

Keywords: ghost-words, metathesis, semantic development, spontaneous change

Принципи и проблеми при етимологизуването на чужда лексика в българския език

Борис Парашкевов

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

boris_par@mail.bg

Резюме

При лексикографското представяне на чуждите думи в българския език се наблюдава значителна непоследователност. В графиката им се среща възпроизвеждане на прототипа: *ин витро*, *жарже д'афер* vs. *анблок*, *шедьовър*. Етимологичната справка се свежда до посочване ту на вероятния непосредствен източник на заемане, ту на евентуалния първоизточник. Сведенията в етимологичния речник по принцип трябва да запознават с произхода и миграцията на всяка дума, не липсват обаче случаи, когато те се свеждат до данните в речниците на чуждите думи или препращат към чужди справочници, вместо да коментират съдържащите се в тях становища.

Ключови думи: български език, речници, заемки, правопис, произход, миграция

Лексикографското представяне на чуждата лексика в българския език нееднократно е бивало предмет на разностранно разискване в публикации на автора на тези редове (срв. например Парашкевов / Parashkevov 2006a; Парашкевов / Parashkevov 2006б; Парашкевов / Parashkevov 2008; Парашкевов / Parashkevov 2010). Тук ще бъдат обобщени и разширени някои принципни виждания, изложени накратко в три раздела: графика, произход и миграция, етимология на чуждите думите.

1. За графиката на чуждата лексика

При фиксирано ударение българската графична система дава възможност за еднозначно изписване и изчитане на възприетите в нашия език чужди думи. Отчасти тя дори може да съдържа информация за източника на заемане (виж по-долу т. 2). Тук проблематиката ще бъде сведена най-вече до механичното огледално възпроизвеждане на полуслятото или разделното изписване като недостатък.

От гледище на масовия потребител чуждата дума представлява едно цяло. Писменото ѝ разчленяване по образец на прототипа в езика източник, придружавано евентуално от дефиси и дори от апострофи, затруднява излишно помненето и изпълняването на чуждата графична схема, без да допринася за вникването в синтактичната мотивация на изходната структура. Става дума за случаи от рода на *ноу-хау*, *па-дьо-дьо*, *прет-а-порте*, *тет-а-тет*, *жарже д'афер*. Не тенденция, а закономерност при тяхната графична адаптация отдавна е налице, ако се съобразяваме с реалности като *апрески*, *барелеф*, *мотамо*, *ордьовър*, *шедьовър* (за френ. *après-ski*,

bas-relief, mot-a-mot, hors-d'œuvre, chef-d'œuvre). Тъкмо обратното се е получило, след като по аналогия на *бим-бам, пинг-понг* и други звукоподражателни двойки, наподобяващи апофонични редувания, се е стигнало дори до регламентирано, но неоснователно полуслято изписване *миш-маш* вместо *мишмаш* (за нем. *Mischmasch* букв. 'бъркотия').

Добра илюстрация за прогресиращото лексикализиране на предложни съчетания е паралелизмът между бълг. и рус. *вместо* и равнозначните му англ. *instead*, нем. *anstatt*, възникнали чрез срастване на предлог + съществително (в противовес на френ. *au lieu de* букв. 'на мястото на'). При заемане на чужди структури, писани разделно или полуслято, сливането им би трябвало да се опира на образаца, заложен в *алаброс, аламинут, анблок, ангро, анфас, апропо, постфактум, проформа* и т.н. На този фон анахронично стоят традиционните *де факто* и *де юре*, към които в по-ново време се присъедини *ин витро* (да не говорим за *а капела* в музиката или *ин кварто, ин октаво, ин фолио* в печатарството). Положително обстоятелство все пак е зачестилата съзнателна употреба на *дефакто* и *инвитро*. След като не много отдавна се въведе изписване *вкъщи, всъщност, поначало, предвид* (по-преди *в къщи, в същност, по начало, пред вид*, а още по-преди *на чело, сега начело*) няма никаква пречка за регламентирането на *дефакто* и *деюре* в правописните речници. В разрез с това принципно положение са последователно прокарваните фиксации *а ла бес, а ла крие, а ла ос, а ла прима, ал антика, ал пари* и много други регистрации в Речника на Ив. Габеров (Габеров, Стефанова / Gaberov, Stefanova 2002).

Значително по-рядко, но затова пък не по-малко нецелесъобразно е запазването на разделно писани, семантично непознати за българина чуждоезични синтагми. Такива са *бал маске, ва банк, дежа вю, екзит пол, нон стоп, от лис, фо бурдон, фон дьо тен, хот дог* вместо *балмаске, вабанк, дежавю, екзитпол, нонстоп, отлис, фобурдон, фондъотен, хотдог* (последното вече морфологично напълно асимилирано съществително: *хотдогът, хотдоза*). На посочената неправомерна практика противостоят, да речем, *кордебалет* (чрез рус. *кордебалет* от френ. *corps de ballet*), *картбланиш* и *хемендекс*, а не „карт бланш“ (за френ. *carte blanche* 'неограничени пълномощия', букв. 'бял лист'), респ. „хем енд егс“ (за англ. *ham and eggs* 'шунка и яйца'), докато преосмисляне на българска почва обуславя своеволното разчленяване „маскен бал“ вместо *маскенбал*, застъпник на немската композиция *Maskenball* 'бал с маски, балмаске, маскарад'.

Към несполуките при формалното адаптиране на книжовните заемки спада робуването на чужди графични особености. Споменатите галицизми *ордьовър* и *шедьовър* наред със собственото име *Лувър* свидетелстват еднозначно защо транскрипцията *метърдотел* е по-уместна от транслитерацията „метрдотел“. За утвърдени или поне за традиционни според различни справочници се смятат изписванията „африкаанс“, „Граал“, „краал“, „маари“, „шеелит“, „Моосо-ва скала“, „муунист“ (всичките с двусрично произнасяне – съгласно правилата на българския правопис – на /aa/, /ee/, /oo/, /yy/, сиреч с по една добавена неетимологична сричка) вместо логичните *африканс, Грал, крал* 'построени в кръг къщи', *мари, шелит, Мосова скала, мунист*. Но да се измисли германска „провинция Саар“, както се случи наскоро във връзка с изборите за местен парламент (ландтаг), е равносилно да се изобрети американски „щат Мери“ (вместо *Мериленд*). Иначе казано, при „Саар“ недомислието е не само формално: в Германия има река *Зар*, която минава през град *Зарбрюкен* – столица на провинция *Зарланд* (нем. *Saar, Saarbrücken, Saarland* – навсякъде с диграф <aa> за дългата гласна /a:/). За неадекватността на облиците *глетчер, кетчуп, круиз* и пр. виж т. 2.

Известно отклонение от засегнатите тук положения правят книжовните заемки от руски, при които не се взема под внимание редуцираното произношение на неудареното /o/. По този признак например устната заемка през руски *кантора* (рус. *кантора*) се различава от книжовната *оборот* (не „абарот“!). От друга страна, механичното заместване на руската буква за означаване на мекост <ь> в средисловна позиция с гласна /и/ е довело до изопачено произнасяне на руски имена като *Василъев, Игнатъев* → бълг. *Василиев, Игнатиев* (вместо *Василев, Игнатев*) и е предопредило уникалното българско произношение *Алиенде* вместо *Аленде* (чрез рус. *Альенде* от исп. *Allende*).

2. За произхода и миграцията на чуждата лексика

Замисълът на речниците, включващи в различен обем чужда лексика, е да запознаят читателя с нейната семантика с цел правилното ѝ разбиране и употреба. При конципирането на речниковите си статии още Н. Геров включва двуделението свое – чуждо, като разширява информацията за небългарските по негово виждане думи с ремарки *Гр., Т., Лат., Нем., Фр.* (Геров / Gerov 1975). Това е първата стъпка към етимологизирането на словника. Подобни ремарки стават традиционни за по-късните тълковни речници и за лексиконите, посветени специално на чуждите думи. При това авторите разполагат с три начина на процедиране: да бъде посочен: а) прекият източник на заемката, б) езикът, в който се е оформило актуалното звучене на думата, в) езикът, в който е възникнала думата. Възможно е, разбира се, не само избирането на един от тях, но и комбиниране помежду им, в резултат на което обаче може да се стигне до опростяване на бездруго анонимната информация.

Докато Г. Бакалов се въздържа изцяло да упоменава какъвто и да било източник на заетите думи (Бакалов / Bakalov 1939), напълно иновативен подход прилага Ст. Романски в своя правописен речник (Романски / Romanski 1951). Обединявайки трите възможности за представяне произхода на заемките, той фактически се е постарал да осветли максимално м и г р а ц и я т а на всяка дума от нейния първоизточник до навлизането ѝ в български. Терминът *метонимия* например е пояснен схематично по следния начин: р. н. ф. (л., от г.), тоест заемка чрез руски, немски, френски (латински от гръцки), а *механа* – т. (п.), тоест турцизъм с персийско потекло. По сходен начин се процедира в речника на Ив. Буров и П. Пехливанова (Буров, Пехливанова / Burrov, Pehlivanova 1995), напр. *мерзавец* (рус.), *метонимия* (от гр.), *метрология* (гр. → фр. или нем. или рус.), *метал* (гр. → лат. → рус. или фр. или нем.). Чрез поясненията *от* и *или* се очертава сложната миграция и нееднократното възприемане от различни източници най-вече на думите от международната културна лексика.

При такъв похват, оправдан от икономично гледище и използван главно при тълковните речници с изключение на многотомния *Речник на българския език* (Бояджиев и др. / Boyadzhiev et al. 1977–), неизвестни за читателя остават зашифрованите под *гр., фр., нем., рус.* облици, от които понякога проличава ролята на междинния език за оформяне гласежа на заемката. Така например под *гилза* символите *нем. → рус.* стоят за нем. *Hülse* → рус. *гильза*. Затова в речниците на чуждите думи в крайна сметка стана обичайна практика визираната чужда дума да се посочва експлицитно. Но и тук отново поради икономичност миграционният път може да бъде скъсен. В Габеров, Стефанова / Gaberov, Stefanova 2002 под *гилза* като източник стои нем. *Hülse*, което е вярно, но поради отсъстващото руско междинно звено *гильза* той не е достатъчен, за да си обясним странното звучене на немската дума в български. Поради пренебрегване на руските облици *глетчер*, *кетчуп*, *круиз* пак там огледалните им застъпници в български неправомерно биват отнасяни пряко към нем. *Gletscher*, към англ. *ketchup* и към (несъществуващо) фр. *cruise*, които при коректно възпроизвеждане биха звучали *глетчер*, *кечъп*, *круз* (от англ. *cruise*). Макар малко по-пълна, по същата причина недоизказана е останала справката за англицизма *релса*: от англ. *rail* → рус. Защото в руски той звучи *рельс* (остар. *рельса*), сингуляризиран застъпник на английската множествена форма *rails*, който образува мн. ч. *рельсы*, откъдето идва бълг. *релси* с ед. ч. *релса*. Подробеност от това естество са безспорно по-информативни, но напускат рамките на стегнатата етимологична справка и навлизат в сферата на истинското етимологизиране, което най-често се оказва доста по-сложно от предлаганите елементаризирани отговори на въпроса откъде е дошла дадена чужда дума.

3. За етимологизирането на чуждата лексика

Ако продължим уточненията по думата *релса*, ще трябва да добавим, че англ. *rail* с посредничеството на стфрен. *reille/raille* възлиза към лат. *regula* ‘тясна и дълга дъска; тояга; перваз; линеал; правило’. Мястото на тези комплексни данни би трябвало да е в етимологичните речни-

ци. Но заради обемистата правописна съставка на своя етимологичен речник Ст. Младенов се е задоволил с кратката бележка: *релса* същ. ж.; англ. мн. ч. (Младенов / Mladenov 1941: 559), а в *Българския етимологичен речник* (Георгиев и др. / Georgiev et al. 1971–) лема *релса* пък изобщо липсва... Повече данни предлагат речниците на чуждите думи на Ст. Младенов и на БАН: англ. мн. ч. *rails*, ед. ч. *rail* железен или дървен лост за подпорка, ‘релса’... (Младенов / Mladenov 1947: 356), като многоточието вероятно е намек за по-нататъшната миграция на англицизма, респ. рус. *рельс(а)* от англ. *rails* мн. (Филипова-Байрова и др. / Filipova-Bayrova et al. 1982: 732).

Тази съпоставка позволява да установим едно принципно положение. В двата наши етимологични речника закономерно е отделено обширно място за осветляване произхода на домашната лексика, включващо реконструиране на праславянски прототипи и указания за сродници в рамките на индоевропейското езиково семейство. До голяма степен се разискват по-стари заемки, като поясненията за „модерните“ чужди думи очевидно са предоставени на предвидените за тях справочници, в които пък, както бе отбелязано, се съдържа относително пестелива или най-обща информация за произхода на чуждата лексика.

При добра воля на авторите им в тях също могат да се открият задоволителни сведения дори за екзотизми, напр. *мангуста* (порт. *mangosta*, англ. *mangoose* от маратхи *mangus*), *мандарин* (порт. *mandarin* от санскр. *mantrin* ‘съветник’) (Пашова и др. / Pashova et al. 2001: 346). Широка лексикографска популярност придоби тълкуването на японизма *камикадзе* като съчетание от *kami* ‘божество’ и *kaze* ‘вятър’. Грижливо подготвени сведения за още десетки регистрирани в българския лексикални елементи с японски произход могат да се узнаят от обзорната статия на А. Андреев (Андреев / Andreev 2016). Ето няколко примера: *гейша* (от *gei* ‘умение; изкуство’ и *sha* ‘човек’), *гинко* (от *gin* ‘сребърен’ и *kō* ‘кайсия’), *хайку* (от *hai* ‘изкуство’ и *ku* ‘фраза; стих’), *харакири* (от *hara* ‘корем’ и *kiri* ‘режа’), *цунами* (от *tsu* ‘пристанище’ и *nami* ‘вълна’).

Разработването на далеч по-солидни корпуси са необходими за изчерпателното етимологизиране на старите и съвременните арабизми и персизми в нашия език (за да отпаднат неуместни характеристики като *шапра* от арабски, вместо да се изтъкне генетичната тъждественост на тази дума с *чадър*). В етимологичния речник те, общо взето, са добре застъпени, макар и невинаги с равностойни коментари. Така например *тарапхана/тарапана* и *тарикат* са анализирани обстойно (независимо от наличието на частична хипотетичност), докато *тарифа* е доведено до араб. *ta rīfā* „тарифа“; тук по-достоверна би била семантиката „съобщение, уведомление; списък за подлежащи на плащане такси“ със словообразователната добавка: отглаголно име към *arafa* „уведомявам“, за да се превиши удовлетворяващата речниците на чуждите думи справка. В Георгиев и др. / Georgiev et al. (2010, 7: 822) речниковата статия *тарифа* завършва с добавката: „Срв. Ст. Младенов ЕтР 629, дето се извежда от итал. *tariffa*, фр. *tarif*.“ В немалко други случаи обаче, вместо нечие становище за етимологията на дадена чужда дума да бъде или игнорирано, или представено стегнато, в Георгиев и др. / Georgiev et al. 1971– се препраща към съответния справочник, както например под *тарлатан*: „За френската дума виж Bloch-Wartburg 596“. Подобни библиографски препратки има към Vasmer, та дори и към Ἀνδριώτης. Първо, всеки от тези източници едва ли е единственият, коментиращ етимологично въпросната дума, и второ, едва ли е коректно към потребителя да се отправят – макар и чисто формално – такива указания.

На фона на повече или по-малко информативните етимологични справки обичайно явление е прекъсването на анализа (т. нар. *etymologia interrupta*). И ако например у Габеров, Стефанова / Gaberov, Stefanova 2002 една общокултурна подробност е спестена чрез извеждането на *шанкр* от френ. *chancre*, без да се отбележи, че галицизмът фактически е застъпник на лат. *cancer* и първоначално е означавал ‘рак’, то подобен начин на процедиране в етимологичния речник принизява основното му предназначение. В него това се установява например при коментара към лемите *меню* (от фр. *menu* ‘меню’) и *менует* (от фр. *menuet*, възможно чрез рус. *менуэт*). В случая чрез формулировките в телеграмен стил се премълчава обстоятелството, че във френски латинизмът *minutus* ‘умален’ (минало причастие към глагола *minuo* ‘умалявам’) е

унаследен с облик *menu* ‘дребен, незначителен’, който в субстантивиран вид *menu* ‘дреболия; подробност’ през XVIII в. развива значението ‘подробен списък на ястията в една гостилница’, с което става източник на бълг. *меню*. От друга страна, умалително от *menu* е (ст)френ. *menuet* ‘малък, дребен, ситен’, използвано като наименование на старинен танц, изпълняван със ситни стъпки. Чрез нем. *Menuett* и рус. *менуэт* то с гласеж *менует* прониква в български като екзотизъм, но също и като означение за част от музикално произведение, композирано в такта на менуета.

Посочването на един формално и семантично адекватен прототип на заемката е характерно за речниците на чуждите думи: *ренде* (перс. → тур. *rende*), *ренесанс* (фр. *renaissance*), *реновирам* (лат. → нем. *renovieren*) (Габеров, Стефанова / Gaberov, Stefanova 2002: 659). Другаде могат да се намерят доуточнения: *ренде* (тур. *rende* от перс. *rende*, сег. прич. или инф. от *rendiden* ‘изглаждам’), *ренесанс* (фр. *renaissance* по *renaître* ‘възраждам се’), *реновирам* (нем. *renovieren*, фр. *renover* по лат. *renovo* ‘възстановявам’) (Филипова-Байрова и др. / Filipova-Bayrova et al. 1982: 733). В последните два примера смущава употребата на съюза *но*, тъй като – реално погледнато – *renaissance* е абстрактно производно към *renaître*, а *renovieren* и *renover* са заемки, застъпващи латинския глагол *renovo*. Особено фрапантно е приложена тази практика при *абревиатура* с пояснението рус. *аббревиатура* от нем. *Abbreviatur* по лат. *ab-* ‘от’ + *brevis* ‘кратък’ (Филипова-Байрова и др. / Filipova-Bayrova et al. 1982: 19). Всъщност латинският прототип гласи *abbreviatura* ‘съкращение’ – абстрактум към глагола *abbrevio* ‘създавам кратък текст; съкращавам’, образуван от прилагателното *brevis* ‘кратък’ с показващата отнемане, отстраняване представка *ab-*. Анализът пък на галицизма *абреже* (фр. *abrégé*) ‘кратко изложение; кратко ръководство; извлечение’, следващ непосредствено след *абревиация* (фр. *abréviation* ‘съкращение’ по лат. *ab-* ‘от’ и *brevis* ‘кратък’) е могъл да бъде съчетан с прецизирания коментар към предходните две етимологично сродни с него лемми *абревиатура* и *абревиация*: *abrégé* ‘резюме, сбито изложение’, субстантивирано минало причастие на глагола *abrégér* ‘съкращавам, скъсявам’, унаследен от латинския *abbrevio* ‘съкращавам’.

Дискусионният съюз *но* има място в еднотипните бележки към деонимите, тоест към отименните имена като *рений* (нлат. *rhenum* по собств. лат. *Rhenum* река Рейн), *рентген* (по собств. *Röntgen*, нем. физик), *силур* (нем. *Silur* по собств. *Silures*, бретонско племе, обитавало местността, където този тип почва бил открит) (Филипова-Байрова и др. / Filipova-Bayrova et al. 1982: 733, 779). В тази взаимовръзка е редно да се изтъкне голямото достойнство на съвременните речници на чуждите думи, които системно отделят внимание на многобройните нарицателни имена, възникнали от собствени, напр. *бакелит*, *гоблен*, *дизел*, *мансарда*, *мелба*, *саварина*, *садист*, *саксофон*, *силует*, *фаянс*, *хулиган*, *шрапнел* и т.н. (подробни описания за тях виж у Парашкевов / Parashkevov 2011).

Етимологизуването не би било пълно, ако не се посочи референтът, причинил появата на някакво фигуративно значение. Става въпрос за случаи като жаргонната употреба на *педал* в смисъл на хомосексуалист вероятно по образец на френ. разг. *pédale* (по левия мек педал на пианото), но асоциирано с *недераст/неди*. Същото се отнася за *мангал* ‘циганин’, лаически обяснявано като обидно название на ромите заради оприличаване с черния цвят на съда за отопление мангал <<https://bgjargon.com>>. В действителност употребата несъмнено се дължи на игрословно подменяне на традиционния облик *манго*, обясняван в Георгиев и др. / Georgiev et al. (1986, 3: 640) като производно от циганския глагол *mangav* ‘прося’.

Изложените дотук наблюдения потвърждават общата констатация относно етимологизуването на чуждата лексика в българския език. Нейното място е преди всичко в речниците на чуждите думи, където пространни етимологични справки не са нито възможни, нито уместни. Етимологичните речници се съсредоточават върху анализа на домашния словник и на отдавна усвоени заемки, докато термините и коментарите към възприетата и възприеманата международна културна лексика се предоставят на речниците на чуждите думи.

Ако се вгледаме в практиката на съвременните романски и германски езици, ще установим, че техните тълковни речници (самостоятелен речник на чуждите думи с подробни етимологични справки има фактически само за немския език) съдържат задължително данни за произхода и дори за най-старата датировка на домашните и заетите думи. В нашата лексикография аналогична практика е приложена последователно в двутомния универсален енциклопедичен речник (Касабов, Симеонов / Kasabov, Simeonov 1999 – 2003). Там се пояснява произходът както на домашната, така и на чуждата лексика, срв. *бек* [англ. *back* ‘заден’], *бекар* [фр. *bécarre* от ит. *b quadro* ‘b квадратно (по квадратната форма на знака)’], *буза* [вер. от рум. *buză* от алб. *buzë* ‘уста, буза’ от лат. ‘уста, буза’], *жанр* [от фр. *genre* от лат. *genus, generis* ‘род’], *жасмин* [фр. *jasmin* от араб. (перс.) *yasimin*], *жезъл* [от старобългар. *жъзль*], *желязо* [старобългар. *жѣлѣзо*], *жена* [старобългар. *жѣна*].

Има, разбира се, недоглеждания – *бук* не е „старинна заемка от герм. *Buche*“, защото *Buche* е немският наследник на герм. **bōk*- ‘бук’, откъдето води началото си праслав. **bukъ*, респ. българ. *бук*. Смущаваща и в този лексикон е появата на съюза *по* с неясна субординационна семантика, напр. *бульон* [фр. *bouillon* по ст. фр. *boulir* ‘варя’ от лат.]. А става въпрос за това, че *бульон* е заемка чрез рус. *бульон* от фр. *bouillon*, отглаголно име към *bouillir* ‘вря, варя’, чрез ст. фр. *bolir* от лат. *bullio* ‘бълбукам’. Впрочем старофренският глагол е източник и на английския *to boil* ‘възвирам; варя’ с инструментално производно *boiler*, легнало в основата на заемката *бойлер*, от която можеше да има препратка, ако фигурираше в лексикона наред с *бульон*. При всички случаи авторите му са налучкали една много сполучлива схема, която би могла да послужи за образец при съставянето или преиздаването на тълковните ни речници.

Цитирана литература / References

- Андреев 2016: Андреев, А. За японските заемки в българския език. – *Съпоставително езикознание/Contrastive Linguistics*, XLI, 1, с. 47 – 60. [Andreev 2016: Andreev, A. Za yaponskite zaemki v balgarskia ezik. – *Sapostavitelno ezikoznanie/Contrastive Linguistics*, XLI, 1, 47 – 60.]
- Бакалов 1939: Бакалов, Г. *Речник на чуждите думи*. София: Знание. [Bakalov 1939: Bakalov, G. *Rechnik na chuzhdite dumi*. Sofia: Znanie.]
- Бояджиев и др. 1977–: Бояджиев, С. и др. *Речник на българския език*. 1 – 15 (а – ряпа). София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. [Boyadzhiev et al. 1977–: Boyadzhiev, S. et al. *Rechnik na balgarskiya ezik*. 1 – 15 (a – ryapa). Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“.]
- Буров, Пехливанова 1995: Буров, Ст., П. Пехливанова. *Речник на чуждите думи в български с илюстрации*. Велико Търново: Елпис. [Burov, Pehlivanova 1995: Burov, St., P. Pehlivanova: *Rechnik na chuzhdite dumi v balgarski s ilyustratsii*. Veliko Tarnovo: Elpis.]
- Габеров, Стефанова 2002: Габеров, И., Д. Стефанова. *Речник на чуждите думи в българския език с приложения*. Пето преработено и допълнено издание. Велико Търново: Gaberoff. [Gaberov, Stefanova 2002: Gaberov, I., D. Stefanova. *Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik s prilozheniya*. Peto preraboteno i dopalнено izdanie. Veliko Tarnovo: Gaberoff.]
- Георгиев и др. 1971–: Георгиев, Вл. и др. *Български етимологичен речник*. 1 – 7 (а – терясвам). София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. [Georgiev et al. 1971–: Georgiev, Vl. et al. *Balgarski etimologichen rechnik*. 1 – 7 (a – teryasvam). Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“.]
- Геров 1975: Геров, Н. *Речник на българския език с тълкуване речите на български и на руски*. 1 – 6. Фототипно издание. София: Български писател. [Gerov 1975: Gerov, N. *Rechnik na balgarskiya ezik s talkuvane rechite na balgarski i na ruski*. 1 – 6. Fototipno izdanie. Sofia: Balgarski pisatel.]
- Касабов, Симеонов 1999 – 2003: Касабов, Ив., Кр. Симеонов. *Универсален енциклопедичен речник*. София: Свидас. [Kasabov, Simeonov 1999 – 2003: Kasabov, Iv., Kr. Simeonov. *Universalen entsiklopedichen rechnik*. Sofia: Svidas.]
- Младенов 1941: Младенов, Ст. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София: Христо Г. Данов. [Mladenov 1941: Mladenov, St. *Etimologicheski i pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik*. Sofia: Hristo G. Danov.]

- Младенов 1947: Младенов, Ст. *Речник на чуждите думи в българския език с обяснения за потекло и състав*. Трето издание. София: Хемус. [Mladenov 1947: Mladenov, St. *Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik s obyasneniya za poteklo i sastav*. Treto izdanie. Sofia: Hemus.]
- Парашкевов 2006а: Парашкевов, Б. Чуждите думи в българската лексикография. – В: *Националният език в условията на чужди влияния и глобализация*. София: Издателство на Съюза на учените в България, с. 252 – 258. [Parashkevov 2006a: Parashkevov, B. *Chuzhdite dumi v balgarskata leksikografiya*. – In: *Natsionalniyat ezik v usloviyata na chuzhdi vliyaniya i globalizatsiya*. Sofia: Izdatelstvo na Sayuza na uchenite v Bulgaria, 252 – 258.]
- Парашкевов 2006б: Парашкевов, Б. *Etymologia interrupta*. – В: *Светът на речника, светът в речника*. Велико Търново: „Знак’94“, с. 297 – 302. [Parashkevov 2006b: Parashkevov, B. *Etymologia interrupta*. – In: *Svetat na rechnika, svetat v rechnika*. Veliko Tarnovo: „Znak’94“, 297 – 302.]
- Парашкевов 2008: Парашкевов, Б. Бълг. *серенада*, или относно миграцията и етимологията на чуждите думи в българския език. – *Български език*, LV, 4, с. 102 – 104. [Parashkevov 2008: Parashkevov, B. *Balg. serenada, ili odnosno migratsiyata i etimologiyata na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik*. – *Balgarski ezik*, LV, 4, 102 – 104.]
- Парашкевов 2010: Парашкевов, Б. Специфика и уникалност на Стефан-Младеновия „Речник на чуждите думи в българския език с обяснения за потекло и състав“. – *Българска реч*, XVI, 3, с. 16 – 25. [Parashkevov 2010: Parashkevov, B. *Spetsifika i unikalnost na Stefan-Mladenoviya „Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik s obyasneniya za poteklo i sastav“*. – *Balgarska rech*, XVI, 3, 16 – 25.]
- Парашкевов 2011: Парашкевов, Б. Отименна лексика в словника на българския език. Енциклопедичен речник на производни от собствени имена. София: Изток – Запад. [Parashkevov 2011: Parashkevov, B. *Otimenna leksika v slovnika na balgarskiya ezik*. Entsiklopedichen rechnik na proizvodni ot sobstveni imena. Sofia: Iztok – Zapad.]
- Пашова и др. 2001: Пашова, М. и др. *Речник на чуждите думи в българския език*. София: Хермес. [Pashova et al. 2001: Pashova, M. et al. *Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik*. Sofia: Hermes.]
- Романски 1951: Романски, Ст. *Правописен речник на българския книжовен език с посочване изговора и ударението на думите и пояснение на чуждите думи*. София: Наука и изкуство. [Romanski 1951: Romanski, St. *Pravopisen rechnik na balgarskiya knizhoven ezik s posochvane izgovora i udarenieto na dumite i poymasnenie na chuzhdite dumi*. Sofia: Nauka i izkustvo.]
- Филипова-Байрова и др. 1982: Филипова-Байров, М. и др. *Речник на чуждите думи в българския език*. София: Българска академия на науките. [Filipova-Bayrova et al. 1982: Filipova-Bayrova, M. et al. *Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskiya ezik*. Sofia: Balgarska akademiya na naukite.]
- <<https://bgjargon.com>> [03/04/2017]

Principles and Problems of Etymologizing of Loan-Words in Bulgarian

Boris Parashkevov

Sofia University St. Kliment Ohridski

boris_par@mail.bg

Abstract

The lexicographic treatment of loan-words shows considerable diversity and inconsistency. The graphic representation often reproduces the prototype: *ин витро*, *жарже д’афер* vs. *анблок*, *шедьовър*. The etymology sometimes gives a potential immediate source language, sometimes – a possible original source. An etymological dictionary should trace the origin and the migration of every word. However, in many cases the information is reduced to what can be found in a dictionary of foreign words or to a quotation of a foreign reference book, instead of offering comments on the interpretations offered there.

Keywords: Bulgarian, dictionaries, loan-words, spelling, etymology, migration

За някои фонетични проблеми при етимологизуването на диалектни думи в *Българския етимологичен речник*

Мария Гарова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – Българска академия на науките
garova_m@abv.bg

Резюме

В статията се разглеждат появата на ударено *ò* на мястото на ударено *ù* и появата на *o* на мястото на *u* като фонетични проблеми при етимологизуването на домашни и заети думи в *Българския етимологичен речник*.

Ключови думи: български език, етимология, фонетичен аспект на етимологичния анализ

В предишно изследване (виж Гарова / Garova 2015), посветено на фонетичните проблеми при етимологизуването на думи в *Българския етимологичен речник* (БЕР / BER), беше разглеждана появата на неетимологично ударено *ù* на мястото на ударено *ò* в случаите, в които тя е обяснена в БЕР като диалектна промяна по статия на Й. Н. Иванов (Иванов / Ivanov 1970). Беше показано, че появата на неетимологично ударено *ù* би могла да се обясни с други фонетични промени, в т.ч. с редукция на неударено *o* в *u* в съотнесими морфологични варианти или производни думи. При заети думи промяната може да бъде проведена на чужда езикова почва и е необходимо да се търсят съответните точни, обикновено диалектни етимони.

Цел на настоящата работа е да се разгледат начините, по които в БЕР се представят случаите на поява на ударено *ò* на мястото на ударено *ù*, както и случаи на поява на неударено *o* на мястото на неударено *u*, с които те се смесват. Да се предложат нови, по-приемливи етимологии на някои думи.

Промяна *ù > ò*

В БЕР откриваме малко на брой случаи на поява на ударена гласна *ò* на мястото на *ù*, която се обяснява като диалектна промяна: *пòпунь* 'птица, голяма колкото кос', *п'òпунь* 'птица циганско петле, Урира ерорс', *полòнче* 'дете, което боледува от болестта изтровнина, Trismus (схващане на устата); изтровниче', *понч* остар. 'чай', *поньчъ*, *понишъ* 'топла ракия или ром със захар', *пòскулче* 'къделя от изработен коноп на дарак, готова за предене на хурка'. Други случаи на поява на *ò* вместо *ù* са напр. думите *месопòст* книж. 'месопуст', *сапòнь* 'сапун'.

Думите *пòпунь* 'птица, голяма колкото кос' (от Велинградско), *п'òпунь* 'птица циганско петле, Урира ерорс' (от Гоцеделчевско) (БЕР / BER 5: 526, под *пòпунь*¹) се извеждат от *пùпунь* 'гор-

ска птица, Урира'¹, като обяснението е „с $y > o$ (o) в говорите“² и се сравнява с *понч*, *пòскулче*, *посàтъ* (виж долу).

Диал. дума *полòнче* 'дете, което боледува от болестта изтровнина, Trismus (схващане на устата); изтровниче' (Геров) присъства в БЕР (БЕР / BER 5: 505) със следното обяснение: „От *полòнче*, произв. от *лùна*¹ (виж); за ударено $y > o$ виж *пòпунь*“.

За думите *понч* остар. 'чай' (Ив. Богоров), *поньчъ*, *понишъ* ново 'топла ракия или ром със захар' (от Смолянско; Златоград, Маданско) (БЕР / BER: 519) се предполага, че са през нгр. *πώντς* също (заради *o*) или от *пунш* (*пунч*, *пънч*) „с $y > o$ в говорите“, за което се сравнява с *пòпунь* и *посàтъ*.

За *пòскулче* 'къделя от изработен коноп на дарак, готова за предене на хурка' (от Странджа) (БЕР / BER: 540) се предполага, че може да е умалително от диал. *пюскюл*, *пукюл* (= *пискюл*) „с диал. $y > o$ “ или от *пòскам*. За промяната $\dot{y} > \dot{o}$ се посочва статията на Й. Н. Иванов (Иванов / Ivanov 1974), където се разглежда $y > o$ в български говори от Егейска Македония (Сярско, Драмско, Валовишко, Ениджевардарско, Воденско) и Гоцеделчевско.

Дотук става ясно, че според БЕР промяната $\dot{y} > \dot{o}$ в думите *пòпунь*, *п'òпунь*, *полòнче*, *понч*, *поньчъ*, *понишъ* е диалектна и типична за посочените местоговори. Можем да направим обаче някои забележки по отношение на посочените думи.

Като се има предвид ударението на приведеното под *пòпунь* производно *попùньок* 'хилав, болнав човек' (от Радомирско), както и на приведените под *пùпонь* производни: *пупùнче* диал. умал., *пупùняв* диал. 'бледожълт, болен', *пупùняк* (от Годечко; Съчанли, Гюмюрджинско), формата *пòпунь* може да бъде образувана не с диалектна промяна $\dot{y} > \dot{o}$, а с премет на ударението от форма с неетимологично *o* (т.е. от **пупùнь > *попùнь > пòпунь*), както напр. при *сòнет* с вероятно знач. 'обрязване (при мохамедани)' (от Прилеп) (БЕР / BER 7: 324) – от *сунèт* 'обрязване'. За премет на ударението върху неетимологично (сврѣхстарателно) *o* (от *y*) срв. също етимологията на думата *тòзуруво* 'солна киселина, която употребяват калайджиите' (от Момино, Варненско) – от тур. *tuzurıhi* 'солна киселина' (Тодоров / Todorov 1999 – 2000: 140). За формата *п'òпунь* (от Гоцеделчевско) не би могло да се твърди, че е получена с промяна $\dot{y} > ^\circ\dot{o}$, при положение, че Й. Н. Иванов описва и обяснява точно обратния процес – $\dot{o} > ^\circ\dot{o} > \dot{y}$.

Думата *понч* присъства и на друго място в БЕР – под *пунш*, където намираме следното обяснение: „Формата *пунш* е чрез рус. *пунш* също, а *понч*, *пунч* чрез Цариград от итал. *ronce*, *ripnse* също“ (виж БЕР / BER 5: 854, под *пунш*).

Думата *полòнче*, от която се извежда *полòнче*, е без значение и местоговор в статията, липсва като производно и под *лùна* 'жълтеникаво или тъмно петънце по кожа на човек' (виж БЕР / BER 3: 508, под *лùна*¹). Значението 'жълтеникаво или тъмно петънце по кожа на човек' на думата *лùна* и липсата на производно *полòнче* разколебават предложената етимология на *полòнче* не само от гледна точка на фонетиката, но и от гледна точка на семантичния развой.

Нито една от посочените думи не свидетелства категорично за наличие на диалектна промяна на \dot{y} в \dot{o} , но има отпратка към статията на Й. Н. Иванов (Иванов / Ivanov 1974), в която се разглежда $y > o$ в български говори от Егейска Македония (Сярско, Драмско, Валовишко, Ениджевардарско, Воденско) и Гоцеделчевско. Според автора промяната $y > o$ е „явление, точно противоположно на редукцията на неударената гласна $o > y$ и може да се приеме като преглас (срв. прегласа на неударена гласна *и* в гласна *е* в банатския говор). Позиционно явлението е не-

¹ Думата *пùпунь* 'горска птица, Урира' се извежда от звукоподраж. глагол *пùна* ' (за папуняк) издава особен звук' (БЕР / BER 5: 854, 857). Срв. Дейкова / Deukova (2012: 78), където се възстановява праслав. диал. (южнослав.) **ририпъ* / **ририпъ*.

² В посоченото по-горе съчинение на Й. Н. Иванов е описан точно обратният процес, протекъл в областта Чеч: „Процесът на стесняване при всички случаи е преминал през етапите $\dot{o} > ^\circ\dot{o} > \dot{y}$ и дифтонгоидът $^\circ\dot{o}$ се явява междинен“. Следователно тук се сблъскваме с явно противоречие.

ограничено, но се предпочитат неударени срички“ (Иванов / Ivanov 1974: 195). От последното твърдение ясно личи, че не се прави никаква разлика между замяна на неударено у с о и замяна на ударено ù с ò. За редукия на гласни говорим, когато е налице промяна на неударени широки гласни в посока към съответните им тесни гласни (Тилков, Бояджиев / Tilkov, Boyadzhiev 1981: 204), следователно явлението ù > ò не може да бъде противоположно на редукцията о > у и твърдението е неоснователно. Като примери за ù > ò в статията се привеждат думите чок 'чук', кòпa 'купчина', кòпен 'купен', мо 'му', без да се посочва конкретен местоговор (Иванов / Ivanov 1974: 196). Към тези думи също могат да се направят някои бележки.

Към местоимението мо 'му' на същата страница е приведен илюстриращият пример не мò дàва. От друга страна, на предходната страница в статията са изредени думи от Драмско, Сярско и Валовишко, където в същия пример местоимението мо е неударено: нè мо дàва, което за енклитика е много по-вероятно. Срв. също и приведения пак там пример: дàде мо. Една от посочените за илюстрация на явлението думи е регистрирана в БЕР – думата кòпa³ 'купчина от непочистена руда на брега на бралото, висока до 1 м' (от Долно Броди, Драмско) (БЕР / BER 2: 607 – 608). Неоснователно е и при нея да се говори за „преход на у в о [...] под ударение“, тъй като думата кòпa 'голям, висок и закръглен куп сено' е получена от копà 'голям, висок и закръглен куп сено' с премет на ударението. С това примерите, илюстриращи ù > ò, се ограничават до думите чок 'чук' и кòпен 'купен', последната придружена от бележка „(от глагол купувам)“, без посочен конкретен говор, за които не е ясно как точно са възникнали и които могат да имат и други обяснения.

За нито една от думите пòпунь 'птица, голяма колкото кос' (от Велинградско), пòскулче 'къделя от изработен коноп на дарак, готова за предене на хурка' (от Странджа), полòнче 'дете, което боледува от болестта изтравнина, Trismus (схващане на устата); изтравниче', понч остар. 'чай' (Ив. Богоров), поньчъ, понишь ново 'топла ракия или ром със захар' (от Смолянско; Златоград, Маданско) не може да се приеме, че са с диалектна промяна ù > ò, още по-малко може да говорим за „преглас ù > ò“, тъй като те са от друга диалектна територия.

Други обяснения за появата на ù на мястото на ò в БЕР:

Замяната на у (-пùст) с о (-пòст) в месопòст книж. 'месопуст' според БЕР е по народна етимология (БЕР / BER 3: 759).

Думата сор 'сур' в нар. песни: Ни нъмèри дòбър юнàк,/ ни намèри, дрèбна лòтъ,/... най намèри сòр илèнъ. (Добричко), ...яла ми бйлу дòбър юнàк,/ дòбър юнàк за бърза кòня,/ та си гòни сор илèна. (преселници в Новопазарско от с. Гьобел в Мала Азия) се извежда от сур 'светлосив; с размесени тъмни и бели косми; сив, пепеляв; сивобял; ръждивокафяв' и обяснението е „с -о- вместо -у- в нар. песни“, но причината за промяната ù > ò се търси и на чужда диалектна почва, като се привежда и сравнение със севернотюрк. soro 'сив' (БЕР / BER 7: 339, под сор⁴).

За думата сапòнь 'сапун' (от Котел) се допуска, че се основава на итал. sapone 'сапун' и рум. диал. сапон също (БЕР / BER 5: 491), но тя би могла да бъде от по-стара гръцка форма с о (ó) (сгр. σαπώνη⁴).

Промяна у > о

Думите посàт, посàтъ са приведени като сравнение под пòпунь и понч, за илюстрация на диалектна промяна ù > ò, но при тях о е в неударено положение, а предложената в БЕР етимология се нуждае от уточнение.

В БЕР (БЕР / BER 5: 537) думите посàт 'лагер; опълчение; оръжие' (от Изт. Родопи), посàтъ диал. 'оръжие', 'чеиз на девойка, нареден край стената' (от Загражден, Малка Арда, Смо-

³ С пропуснато първо значение, по всяка вероятност еднакво със значението на копà: 'голям, висок и закръглен куп сено' (от Средни Родопи; Прилеп) (БЕР / BER 2: 607 – 608, под копà).

⁴ Виж БЕР 6 / BER 6: 492, под сапун.

лянско), *поса̀тъ*, *пуса̀тъ* 'огнестрелно оръжие' (от Драмско, Сярско; Кръвеник, Севлиевско) и произв. *посат* 'оръжие' (от Върбина, Маданско) се извеждат от тур. *pusat* 'оръжие; инструмент, оръдие' „с *y* > *o*, както *послѹк* (виж)⁵, *дошм̀анин*, *бона̀р*, *бодала̀*, *оченѝк* и др. в говорите“. За промяната *y* > *o* се цитира Й. Н. Иванов (Иванов / Ivanov 1974: 195 – 198). Може да се каже, че според БЕР замяната на *y* с *o* е осъществена на българска диалектна почва и е типична за посочените местоговори.

Според Й. Н. Иванов (посоч. съч.) замяната на *y* с *o* е резултат от намалена учленителна сила и може да се разглежда като реакция на непоследователно проведената в разглежданите говори редукция на *o* в *y*. В статията са представени и различни мнения относно причините, породили промяната *y* > *o*, като се отхвърля мнението на Ив. Леков (Леков / Lekov 1939), който вижда в явлението проява на фонологична свръхстарателност.

Ако се върнем към речниковата статия в БЕР, прави впечатление значението 'чеиз на девойка, нареден край стената' на думата *поса̀тъ* (от Загражден, Малка Арда, Смолянско), което трудно може да се изведе от знач. 'оръжие'. Следователно тълкуването следва да се търси другаде и думата да се изведе в самостоятелна статия. Думата би могла да се изведе от тур. диал. *pusat* 'чеиз; сватбена рокля' (DS 9, 3490, под *pusat IV*), срв. обаче и близкото по значение тур. диал. *posat* 'бельо; дреха, облекло; рокля' (DS 9, 3472, *posat I*). В случая замяната на *y* (тур. *u*) с *o* не може да се обясни като диалектен преглас на българска почва, тъй като думата е от друга диалектна територия.

Що се отнася до думите *поса̀т* 'лагер; опълчение; оръжие' (от Източни Родопи), *поса̀тъ* диал. 'оръжие', *поса̀тъ* 'огнестрелно оръжие' (от Драмско, Сярско; Кръвеник, Севлиевско), те са точно фонетично съответствие на тур. диал. *posat* 'оръжие' (DS 9, 3472, *posat II*), което е вариант на тур. *pusat* също, но биха могли да се изведат и от тур. *pusat* 'оръжие, инструмент, оръдие' и да се разглеждат като варианти на *пуса̀т* 'оръжие' (виж БЕР / BER 5: 859). В случая обяснението „с *y* > *o*, както *послѹк* (виж), *дошм̀анин*, *бона̀р*, *бодала̀*, *оченѝк* и др. в говорите“ не изяснява появата на *o* във формата от Кръвеник (Севлиевско) и пак следва да се търси друго обяснение.

Единственият от посочените за илюстрация на промяната *y* > *o* примери, който е регистриран в БЕР, е *послѹк* (също от друга диалектна територия). Думата *послѹк* 'омара' (от Левочево, Смолянско) (БЕР / BER 5: 542) се извежда от тур. *pusluk*, производно от *pus* 'лека мъгла; дим, омара', а обяснението на *y* > *o* е заменено от препратка към *поса̀т*. При всички останали приведени примери – *дошм̀анин*, *бона̀р*, *бодала̀*, *оченѝк* можем да говорим за фонологична свръхстарателност. При значителна част от турските заемки появата на бълг. *o* на мястото на тур. *u* се обяснява именно със свръхстарателност, както напр. диал. *курто̀м̀а* 'избавление, спасение' – от тур. *kurtulma* също (БЕР / BER 3:149), *соландѹсам* 'напоявам във вода маточните пръчки' (от Сухиндол), което се извежда от *sulandı-*, основа на мин. св. вр. на тур. гл. *sulanmak* 'ставам воден; напоявам се, оросявам се; навлажнявам се', и наст. *-исам*, възникнала от гръцка аористна основа (БЕР / BER 7: 305), *сопурдѹсам* 'съборя' (Сапарево, Дупнишко) – от тур. *süpürdũ-*, форма за мин. св. вр. от гл. *süpürmek* 'мета; (прен.) измитам, унищожавам' (БЕР / BER 7: 337) и др.

Следователно, думите *поса̀т* 'лагер; опълчение; оръжие' (от Източни Родопи), *поса̀тъ* диал. 'оръжие', *поса̀тъ* 'огнестрелно оръжие' (от Драмско, Сярско; Кръвеник, Севлиевско) и *поса̀тъ* със значение 'чеиз на девойка, нареден край стената' (от Загражден, Малка Арда, Смолянско) могат да бъдат обяснени по два начина – да се изведат от съответния диалектен вариант на турската изходна форма с *-o-* или да се обяснят със свръхстарателно *o* вм. *y* на българска почва, както в БЕР се обяснява диал., разг. дума *моабѣ̀т* 'весел, приятен разговор на трапеза' (БЕР / BER 4: 193).

⁵ *Послѹк* 'омара' (от Левочево, Смолянско) и *послѹчище* 'гъста мъгла' (от Момчиловци, Соколовци. Славеиво, Тикала, Кутела, Виево, Смолянско; Петково, Ардинско) се извеждат от тур. *pusluk*, произв. от *pus* 'лека мъгла; дим, омара', с *y* > *o*, за което се сравнява с *поса̀т*.

Опит за обяснение „с у > о в говорите поради тенденция към по-отворени вокали“ срещаме и при думите *койкам*, *койка*, *койкне* и при някои турски заемки (виж по-долу), в които за о в м. у също се цитира Й. Н. Иванов (Иванов / Ivanov 1974).

Думите *койкам* 'хленча, плача тихо и изговарям неразбрани думи' (от Славейно, Виево, Кутела, Турян, Смолянско), 'за муле, кон) хили се' (от Елховец, Смолянско; Маданско), *койка*, *койкне* 'за куче, вълк) вие' (от Чурен, Пловдивско) се извеждат от *куйкам* 'за куче) квича' (от Средни Родопи), 'плача тихо' (от Гоцеделчевско, Драмско) (приведено под междум. *куйк*, *куйк-куйк* като заглавна дума в БЕР / BER 3: 81), *куйкам*. За *койкам*, *койка*, *койкне* (от Смолянско, Маданско, Пловдивско) трудно може да се приеме обяснението, че са „с у > о в говорите поради тенденция към по-отворени вокали“, тъй като те са регистрирани извън пределите на Егейска Македония и Гоцеделчевско, а в случая именно формата с -у- *куйкам*, от която се извеждат, е от Гоцеделчевско и Драмско. Тук би трябвало да се отчита и фактът, че става въпрос за звукоподражателни глаголи.

Друга дума с обяснение „с у > о в говорите“ е *пунжук* 'кожена кесия за огниво, кремък и прахан' (от Смолянско) (БЕР / BER 5: 516), която се извежда от *пунджук*, но думата *пунджук* липсва в БЕР на азбучно място.

Не много основателно, същото обяснение откриваме при думите от турски произход *ковѐт*, *колàк*, *корàк*. Думата *ковѐт* 'сила, мощ' (от Беломорието, Габрово, Разград) (БЕР / BER 2: 511) се извежда от тур. *kuvvet* 'сила' [което е от араб. *qawwa(t)*] със същото обяснение; *колàк* в съчет. *колак сабя* 'вид сабя' (от 1860, Веркович) (БЕР / BER 2: 547) препраща към *кулàк* таен зидарски говор 'ухо' (от Мраченик, Карловско), 'ухо на дръжка на нож, на ятаган' (Смолско, Пирдопско) (и с други значения) и *кулаклия* прил. неизм. 'за нож, сабя) с дръжка като ухо (като уши)' (от Злокучене, Преславско) (БЕР / BER 3: 116, под *кулàк*³), които са съответно от тур. *kulak* 'ухо', *kulaklı* 'който е с уши'. Думите *ковѐт* и *колàк* са засвидетелствани извън пределите на Егейска Македония и обяснението на о от у би следвало да се търси другаде. Със същото обяснение е *корàк* 'нива или почва, която не се полива' (от Гоцеделчевско, Драмско) (БЕР / BER 2: 628), което се извежда от тур. *kurak* 'суша, безводие', тук за о обаче, независимо от диалектната територия, се допуска, че може да е и по *корàв*.

Най-често замяната на неударено у с о в БЕР се обяснява с хиперкоректност (сврхстарателност): *сохàр* 'тънки сухи клони за горене' (от Дряново, Смолянско) (БЕР / BER 7: 374) от *сухàр* с подобни значения (произв. от *сух*); *мошкàто* 'цвете, което цъфти през пролетта' (Ново село, Троянско) (БЕР / BER 4: 268) от *мушкàто* 'раст. молохо, *Pelargonium*' (БЕР / BER 4: 366); *могю* предл. 'между' (от Банско; Струмско, Благоевградско; Драгуш, Петричко) (БЕР / BER 4: 199) – еднакво с *мугю* също; *мошйка* 'насекомо, което яде дърво' (от Лопян, Ботевградско; Брусен, Тетевенско) (БЕР / BER 4: 268) – от *мушйка* 'червей дървояд' и с други значения (БЕР / BER 4: 362, под *мұша*); *мошук* 'мундшук' (от Балдево, Црънча, Гоцеделчевско; Триград, Девинско; Кожаре, Смолянско) (БЕР / BER 4: 271) от *мушук* също; *косàк* 'женска дреха от бял вълнен тепан плат без ръкави' (от Чупрене, Белоградчишко) (БЕР / BER 2: 656) – еднакво с *късàк* 'горна женска дреха без ръкави' (БЕР / BER 3: 227, под *къс*²) със сврхстарателно о в м. неударено у < стб. ж в говора. За други думи, които се обясняват със сврхстарателно о на мястото на у виж напр. статиите *сока̀лка*, *скобу̀ля*, *пърцо̀ция*, *оскоти*, *мордарим*, *лупоря̀*, *кобе* и много други.

В заключение може да се обобщи, че при част от домашните диалектни думи, включени в БЕР, не може да става дума за характерна диалектна промяна на ъ в ò или пък на у в о. Към всяка дума следва да се подхожда индивидуално, да се отчита ареалът на разпространение и да се избягват подобни обобщения за диалектни фонетични промени, докато не се изключат всички други възможни обяснения. При заети думи (най-често от турски), независимо от ареала на разпространение, трябва да се отчита първо възможността промяната да е проведена и на чужда езикова почва (съответно турска). За тази цел е необходимо да се търсят съответните точни етимони, които най-често се откриват в диалектите на езика източник.

Цитирана литература / References

- БЕР: *Български етимологичен речник*. Т. 1–. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1971–. [BER: *Balgarski etimologichen rechnik*. Vol. 1–. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 1971–.]
- Гарова 2015: Гарова, М. Промяната на ударена гласна ò в ù с оглед на етимологичната практика в „Български етимологичен речник“. – В: *Съвременните измерения на едно научно прозрение. Доклади от Международната научна конференция в чест на 150-тата годишнина от рождението на Ватрослав Облак (1864–1896)*. София: Мултипринт ЕООД, с. 181 – 184. [Garova 2015: Garova, M. Promyanata na udarena glasna ù в ù s ogled na etimologichnata praktika v „Balgarski etimologichen rechnik“. – In: *Savremennite izmereniya na edno nauchno prozrenie. Dokladi ot Mezhdunarodnata nauchna konferenciya v chest na 150-tata godishnina ot rozhdenieto na Vatroslav Oblak (1864 – 1896)*. Sofia: Multiprint LTD, 181 – 184.]
- Дейкова 2012: Дейкова, Хр. Дialectна диференциация в рамките на праславянската орнитологична система. – In: *Praslovanska dialektizacija v luči etimoloških raziskav. Ob stoti obletnici rojstva akademika Franceta Bezlaja. Zbornik referatov z mednarodnega znanstvenega simpozija v Ljubljani, 16. – 18. Septembra 2010*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 69 – 81. [Deykova 2012: Deykova, H. Dialektna diferentsiatsiya v ramkite na praslavyanskata ornitologichna sistema. – In: *Praslovanska dialektizacija v luči etimoloških raziskav. Ob stoti obletnici rojstva akademika Franceta Bezlaja. Zbornik referatov z mednarodnega znanstvenega simpozija v Ljubljani, 16. – 18. Septembra 2010*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 69 – 81.]
- Иванов 1970: Иванов, Й. Н. Лабиализация на гласна о в ъо, у в някои западнорупски говори. – *Български език*, 20, 2 – 3, с. 200 – 201. [Ivanov 1970: Ivanov, Y. N. Labializatsiya na glasna o в ъо, u в някои западнорупски говори. – *Balgarski ezik*, 20, 2 – 3, 200 – 201.]
- Иванов 1974: Иванов, Й. Н. Преглас на гласна у > о в българските говори. – В: *В памет на проф. Стойко Стойков (1912 – 1969). Езиковедски изследвания*. София: БАН, с. 195 – 198. [Ivanov 1974: Ivanov, Y. N. Preglas na glasna u > o в balgarskite govori. – In: *V pamet na prof. Stoyko Stoykov (1912 – 1969). Ezikovedski izsledvaniya*. Sofia: BAN, 195 – 198.]
- Леков 1939: Леков, И. Прояви на фонологична свръхстарателност в развоја на българския, полския и чешкия език. – *Списание на Българската академия на науките*, 58, с. 85 – 104. [Lekov 1939: Lekov, I. Proyavi na fonologichna svrahstaratelnost v razvoya na balgarskiya, polskiya i cheshkiya ezik. – *Spisanie na Balgarskata akademiya na naukite*, 58, 85 – 104.]
- Тилков, Бояджиев 1981: Тилков, Д., Бояджиев, Т. *Българска фонетика*. София: Наука и изкуство. [Tilkov, Boyadzhiev 1981: Tilkov, D., Boyadzhiev, T. *Balgarska fonetika*. Sofia: Nauka i izkustvo.]
- DS: *Türkiye’de halk ağzından derleme sözlüğü*. 1 – 12. Ankara, 1963 – 1982.
- Todorov 1999 – 2000: Todorov, T. At. Zur Etymologie des bulg. *taratòp* ’eine Art kalte Suppe’. – *Балканско езикознание*, 40, 2, 185 – 187. [Todorov 1999 – 2000: Todorov, T. At. Zur Etymologie des bulg. *taratòr* ’eine Art kalte Suppe’. – *Balkansko ezikoznanie*, 40, 2, 185 – 187.]

On Some Phonetic Issues in Etymologization of Dialect Words from the *Bulgarian Etymological Dictionary*

Mariya Garova

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences
garova_m@abv.bg

Abstract

The article discusses the appearance of stressed ò instead of stressed ù and of o instead of y as a phonetic problem in etymologizing native words and borrowings in the Bulgarian Etymological dictionary.

Keywords: Bulgarian, etymology, phonetic aspect of etymological analysis

*Диалектология
и лингвистична география*

Българският принос в *Общославянския лингвистичен атлас*

Славка Керемидчиева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – Българска академия на науките
slavka_ker@abv.bg

Резюме

Систематизира се приносната информация, която подава автентичният български материал, публикуван в 14-те тома на *Общославянския лингвистичен атлас*. На лексикално-словообразователно равнище това са български лексеми, които – от една страна – разширяват общославянското землище, но от друга – разрушават на югоизток старите ареали. На фонетично-граматическо равнище това са нерегистрирани в другите славянски езици собствено български фонemi и техните варианти. Посочват се ареалните промени върху славянския диалектен ландшафт, настъпващи след отчитането на данните от българските диалекти.

Ключови думи: *Общославянски лингвистичен атлас, лингвогеография, български диалекти, лексика, фонетика*

Когато през 2005 г., след 23-годишно отсъствие (1982 – 2005 г.) по извънезикови причини, България се завръща сред колегията на *Общославянския лингвистичен атлас*, останалите национални комисии вече са изработили и издали десет тома на Атласа: шест тома от фонетично-граматическата и четири тома от лексикално-словообразователната серия. Във всички издадени томове, с изключение на част от картите и индексите на Т. 8. „Професии и общественна жизнь“, в които обаче материалът е от публикувани източници и затова са допуснати неточности и непълноти, българската територия, която обхваща 32 населени пункта в държавните граници и 5 населени пункта извън тях (общо 37 пункта), е бяло петно. Както няма картографирани пунктове, така липсват и българските индекси, представящи диалектния материал.

Пред малкия колектив на българската национална комисия стои нелеката задача в кратки срокове да догони останалите национални комисии и да представи пред славянския езиков свят автентичните материали за българските диалекти от всички публикувани до този момент томове, както и за подготвяните бъдещи томове. Не би било пресилено твърдението, че вече дванайсет години след завръщането си в ОЛА нашият екип работи не само изключително интензивно, но и твърде ефективно. В резултат на навременното предоставяне на данните за диалектите от нашата мрежа за различните томове на чуждите национални комисии излезлият през 2007 г. том шести „Домашнее хозяйство и приготовление пищи“, подготвен от руската национална комисия, е забележителен и с това, че в него за пръв път в историята на Атласа е включен във всички 74 основни и 4 допълнителни (за заемките) карти българският материал, т.е. славянският диалектен ландшафт вече е представен в пълнота. Цялостно е картографирано славянското землище и в последвалите томове от същата – лексикално-словообразователна серия: т. 9. „Человек“ – на полската национална комисия, т. 4. „Сельское хозяйство“, изработен от словашките колеги,

и т. 10. „Народные обычаи“, дело на руската национална комисия. За оправдания интерес на специалистите, с който се очакват българските данни, свидетелстват появилите се скоро след публикуването на томовете трудове на авторитетни чужди слависти, от които ще посоча само две обеми монографии с безспорен принос в славистиката: на Я. Шатковски „*Słowiańskie nazwy części ciała w historii i dialektach*“, Warszawa, 2012 и на Т. И. Вендина „Типология лексических ареалов Славии“, Москва, 2014. В своя труд изтъкнатият славист, етимолог и диалектолог – проф. Януш Шатковски, прави пространен и детайлен анализ не само на всички картографираните лексеми, като проследява тяхната история или от праславянски и старобългарски, или от възникването им, но привежда данни и от национални атласи (за българските диалекти – БДА. ОТ / BDA. ОТ 2001), от етимологични речници и др. Специално за материала от българските говори авторът, като отличен техен познавач, многократно посочва архаичността на някои редки лексеми, съхранени от праславянски през старобългарски (като напр. *oln-it-a ланита* ‘буза’) или дори от прабългарски (като напр. *(когът)-ъ корем*) и мн. др. изключителни лексеми, които обогатяват знанията за славянските диалекти. Монографията на опитния славист и лингвогеограф – проф. Татяна Ивановна Вендина, е пръв опит за представяне на славянския диалектен континуум през призмата на лингвистически и топографски критерии. Тя представя обобщение на получените досега резултати от разработването на уникалния международен проект „Общославянски лингвистичен атлас“ в излезлите до този момент 16 тома. След включването и интерпретирането и на българския материал картината на славянското езиково землище вече е много по-пълна и много по-вярна.

Едновременно с работата по томовете на другите национални комисии, по предложение на председателя на Международната комисия за ОЛА при Международния комитет на славистите и ръководител на руската национална комисия проф. Т. И. Вендина българската национална комисия подготви и успя да издаде в две книги българските материали за десетте тома на ОЛА, излезли през годините без българско участие. В навечерието на XV-ия международен славистичен конгрес в Минск, Беларус, през 2013 г. в един том **„Българские материалы. Т. 1 Животный мир. Т. 2 Животноводство. Т. 3 Растительный мир. Т. 8 Профессии и общественная жизнь“** (по-нататък БЛМ) като индекси бяха публикувани в Москва изцяло със средства на руската национална комисия българските материали за четири тома от лексикално-словообразователната серия на *Общославянския лингвистичен атлас*. Отговорен редактор на изданието е проф. Т. И. Вендина. През 2015 г. този път изцяло с финансовата помощ на Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“ към БАН като издание на Академичното издателство „Проф. Марин Дринов“, под отговорното редакторство на проф. Людмила Калнин се отпечата трудът **„Българские материалы. Выпуск 1. Рефлексы *ё. Выпуск 2а. Рефлексы *ё. Выпуск 2б. Рефлексы *ф. Выпуск 3. Рефлексы *ьг, *ьг, *ьл, *ьл. Выпуск 4а. Рефлексы *ь, *ь. Выпуск 4б. Рефлексы *ь, *ь. Вторичные гласные“** (по-нататък БФМ).

С публикуването на тези два труда (в т.ч. и електронно издание на българските лексикални материали – http://ibl.bas.bg/lib/Atlas_OLA/#page/1/mode/1up), резултат от екипната работа на двете комисии, както и на четирите тома на чуждите национални комисии, посочени по-горе, българските диалектни материали, представени вече в 14 тома на ОЛА, стават достъпни за славистиката и това дава възможност за нови научни изследвания на славянската езикова територия в нейната актуалност и непрекъсваемост.

Съвсем накратко ще се опитам да систематизирам какъв е конкретният български принос в *Общославянския лингвистичен атлас* като следствие от всички публикувани наши лексикални и фонетични материали от 2007 г. до днес.

1. На лексикално-словообразователно равнище

1.1. Българските данни коригират съществуващи до този момент мнения за общославянския характер на ареалите както на цели (предимно непроеизводни) лексеми, така и на отдел-

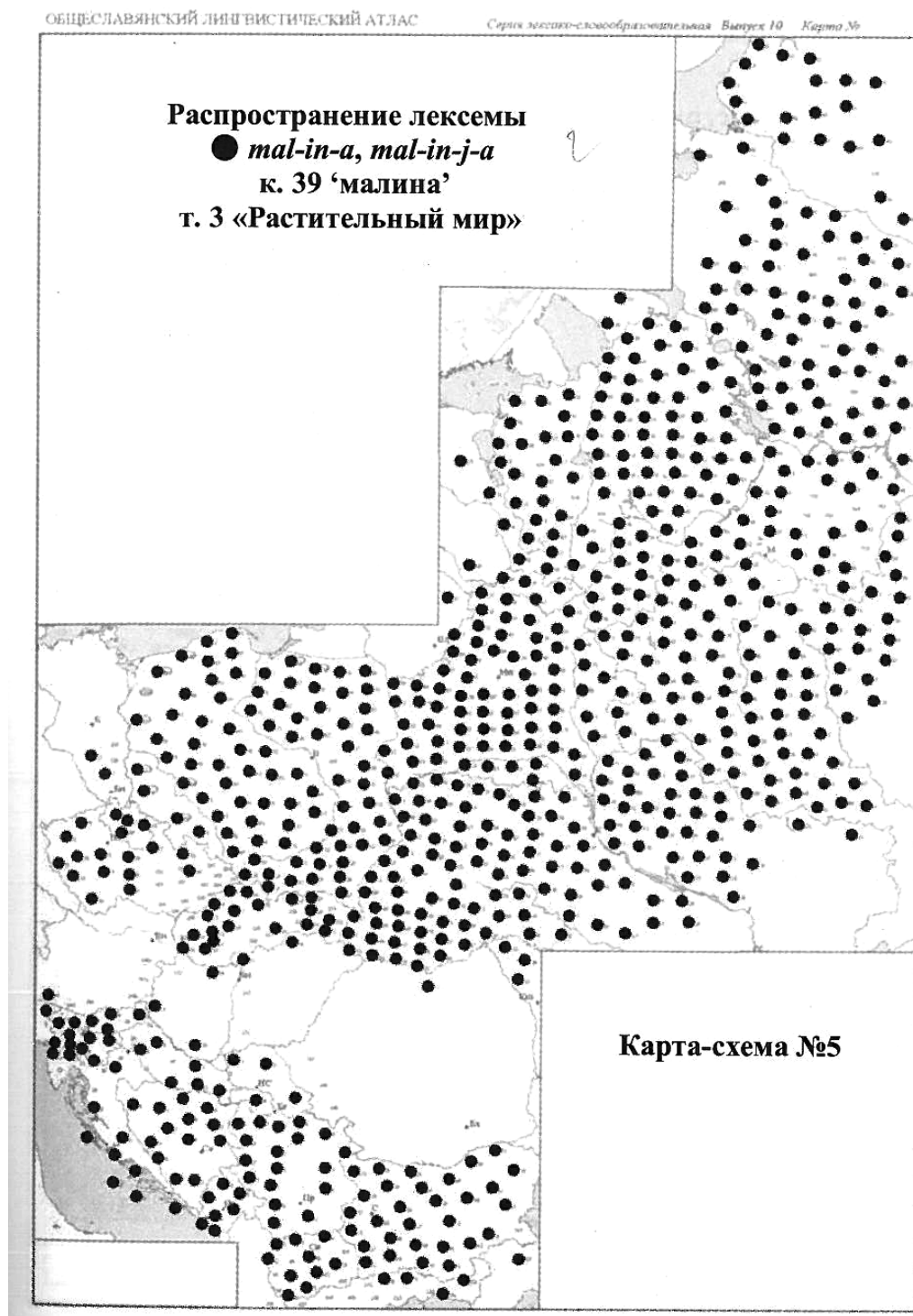
ни корени, като, най-общо казано, посоката е към намаляване на броя на смятаните досега за общославянски лексеми и увеличаване на броя на регионализмите – тенденция, забелязана от Т. Вендина (Вендина / Vendina 2009: 70). Като се изключат фонетичните карти на ОЛА, в които се картографират различните рефлексии на една или друга праславянска фонема и затова лексикалното вариране не е релеватно (напр. лексемите: *pol-j-e* в к. 5. 29.¹ **polje*; *ros-a* в к. 5. 43 **rosa*; *zem-j-a* в к. 6.47 **zemja*; *sestr-a* в к. 6. 44 **sestra* и мн. др., които чертаят плътни и континуантни ареали на цялото славянско езиково землище), от публикуваните лексикални карти на ОЛА във всички томове от лексикално-словообразователната серия Т. Вендина (Вендина / Vendina 2014: 25 и карта схема 25) посочва само една – к. 3. 39. *malina* за лексемата *mal-in-a*, която се среща безизключително във всички пунктове от мрежата на Атласа. Броят на лексемите, означаващи абстрактни понятия, е далеч по-голям, както може да се види от картите схеми 6, 7 и 8 в посочения труд на руската изследователка, отразяващи същия общославянски ареален сценарий: *myt-v-ъ*, *съ-myт-ъ*, *rad-ost-ъ*, *živ-ъ*, *рѣ-sn-ъ*, *рѣ-sn-a* – всички с карти в т. 10. „Народные обычаи“, в който е публикуван и подкрепящ общославянското им разпространение български материал (Вендина / Vendina 2014: 25). Именно с включването на българските данни изоглосите на тези лексеми се придвижват още в източна и югоизточна посока до самия край на мрежата на ОЛА и формират ярната картина върху нея.

Същевременно съобразяването с българските данни води до отнемането на квалификатора „общославянска“ на редица лексеми, като напр. на смятаната досега за такава лексема *las-ic-a* от к. 1. 9. ‘ласка; невестулка’ (*Mustela nivalis*), която не е регистрирана в българските говори. Общославянският ареал на лексемата на югоизток е напълно разрушен от над 22 специфични за българските диалекти табуистични названия. С общ корен *nevěst-*, с който са образувани названията на *Mustela nivalis*, българските диалекти, в които ареалът на домашната дума *nevěst-ul-ъk-a* е доминиращ, се свързват с неголеми ареали в южнославянската мрежа (с изключение на словенски и хърватски), но останалите многобройни регионализми определят оригиналността на българския именодател при избора на мотивационните признаци, легнали в основата на названията: *(bul)-ъk-a*, *(bul)-ъč-ic-a*, *xubav-ič-ъk-a*, *xubav-A nevěst-ъk-a*, *rad-ov-an-ъk-a*, *rad-ev-a (bul)-ъk-a*, *rad-ev-a (bul)-ъč-ic-a*, *rad-ev-o (bul)-ъč-ъ*, *ba=j-ъn-ov-a (bul)-ъk-a*, *ba=j-ъn-ov-ič-ъk-a*, *(ioan)-ov-a (bul)-ъk-a*, *(ioan)-ov-a (bul)-ъč-ic-a*, *(gramatik)-ov-a (bul)-ъk-a*, *(pop)-ov-o kot-ъ*, *myš-ъk-un-ъ (kaltat)-a* из греч. Диал. καλή τάττα, *(kaljman)-ъk-a* от греч. Καλή μάν(v)α, *(geljunžuk)-ъ* из тур. *gelincik* (Керемидчиева / Keremidchieva 2015, 50 – 51). При виртуалното проектиране на нашите данни за праславянската лексема **medvěď* (к. 1. 5. ‘медведь-самец; мечок’ и к. 1. 6. ‘самка медведя; мечка’, която на българската езикова територия е напълно изместена по табуистични причини от хипокористиката ‘мечка’ (*meč-ъk-a*) (БЕР / BER III: 778), става ясно, че и тази лексема няма общославянски характер.

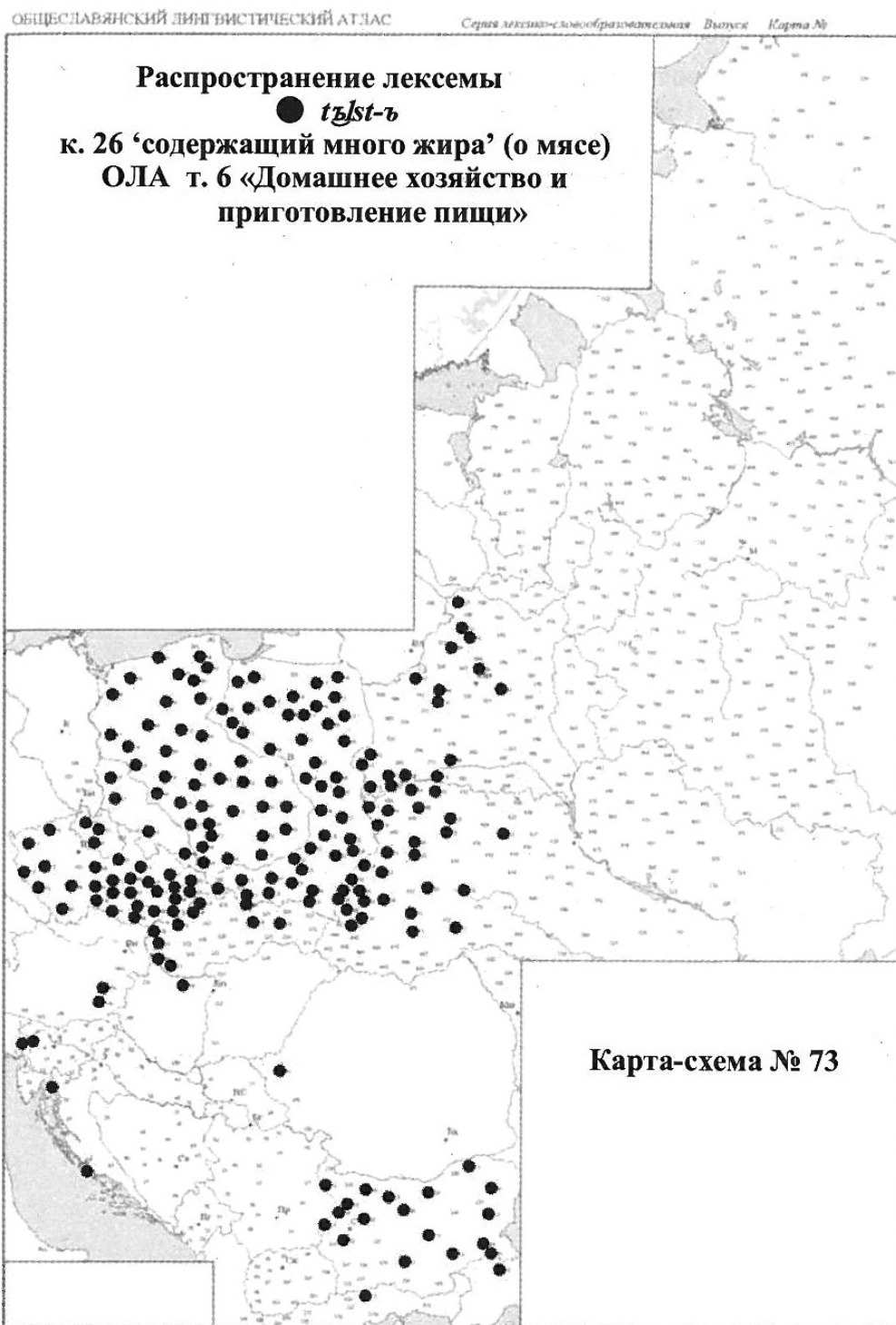
В предишни свои публикации (Керемидчиева / Keremidchieva 2015, Керемидчиева / Keremidchieva 2016) съм посочила много повече подобни случаи, които коригират досегашната представа за общославянския характер на една или друга лексема. Съществен е изводът, че след отчитането на данните от българските диалекти в много случаи континуантните и плътни общославянски ареали се стесняват и разпокъсват на наша територия, но и много често българският материал придвижва изоглосите в източна и югоизточна посока и обогатява представата за словното общославянско богатство.

1.2. Българските диалектни данни опровергават постулатите на т.нар. в неолингвистичната школа в лингвогеографията теория за център и периферия, формулирана през 1925 г. от М. Бартоли. Според нейните принципи центърът на дадена територия е креативна зона, която поражда разпространяващи се радиално върху съседните територии иновации. Изтласкани в

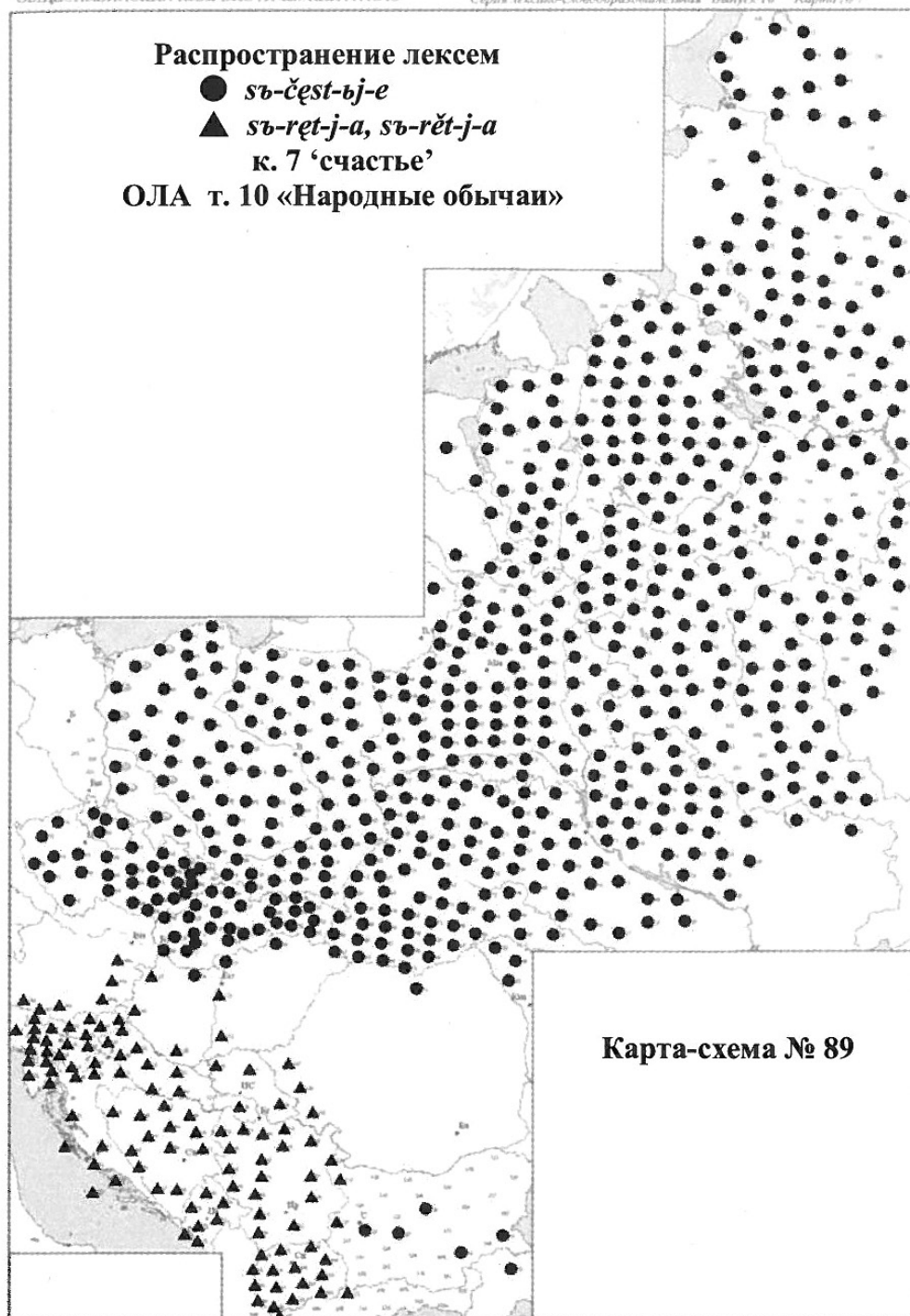
¹ Тук и по-нататък първата цифра в номерацията на картата означава номера на тома на ОЛА, а втората – номера на съответната карта. Заглавието на картата се подава, както е публикувано традиционно според Въпросника на ОЛА, а след него се изписва книжовното му българско съответствие.

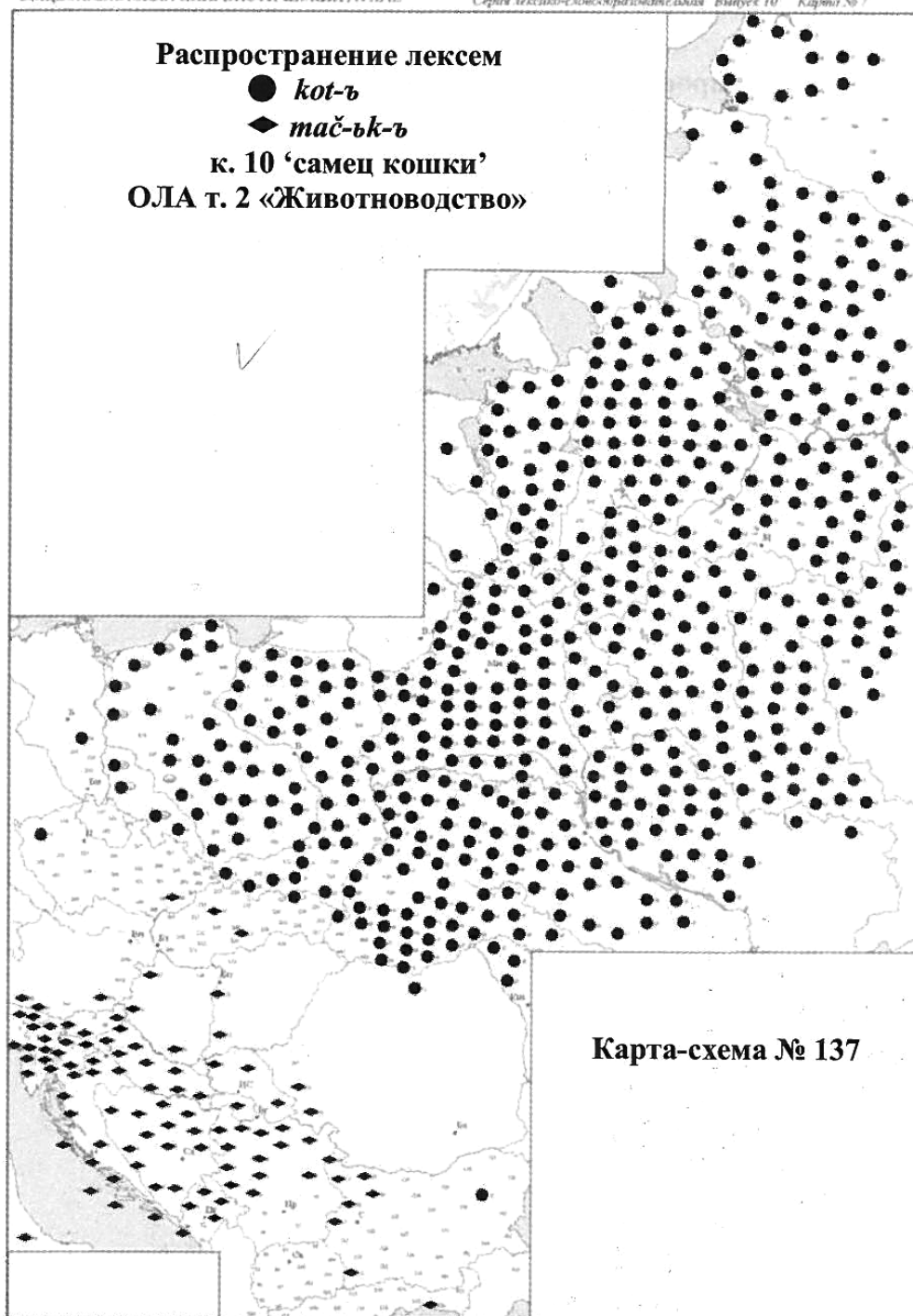
периферията, архаизмите постепенно се ограничават. Но Т. Вендина оборва тази опростена и невярна теза, като привежда за аргументи картографираните материали не само от ОЛА, а също и от излезлите вече национални диалектни атласи от почти всички славянски държави (Вендина / Vendina 2014: 339 и сл.). Много са неопровержимите доказателства, че „архаичните езикови явления могат да се намират както на периферията, така и в центъра на съвременната Славия. Те могат да имат не само локално ограничение, но и обширни ареали, чието разрушение може да става както в центъра, така и на периферията. При това при техните разрушения центърът поня-

кога се оказва даже по-архаичен, отколкото периферията, където често се зараждат нови диалектизми“ (Вендина / Vendina 2014: 356). Българските обективни факти, подкрепящи този извод, могат да се видят напр. на к. 3. 26. ‘дуб’; дъб’ (*Quercus*), върху която общославянската някога лексема *dqb-ъ* днес в словенските и хърватските говори се открива само спорадично, изместена от конкурентната лексема *xvost-ъ*, но на периферията на славянското езиково землище – юго-изтока – изоглосата на праславянската лексема *dqb-ъ* отново чертае плътен ареал. В същото време на к. 9. 33. ‘кулак; юмрук’ „центърът“ на славянското землище (всички руски, белуруски

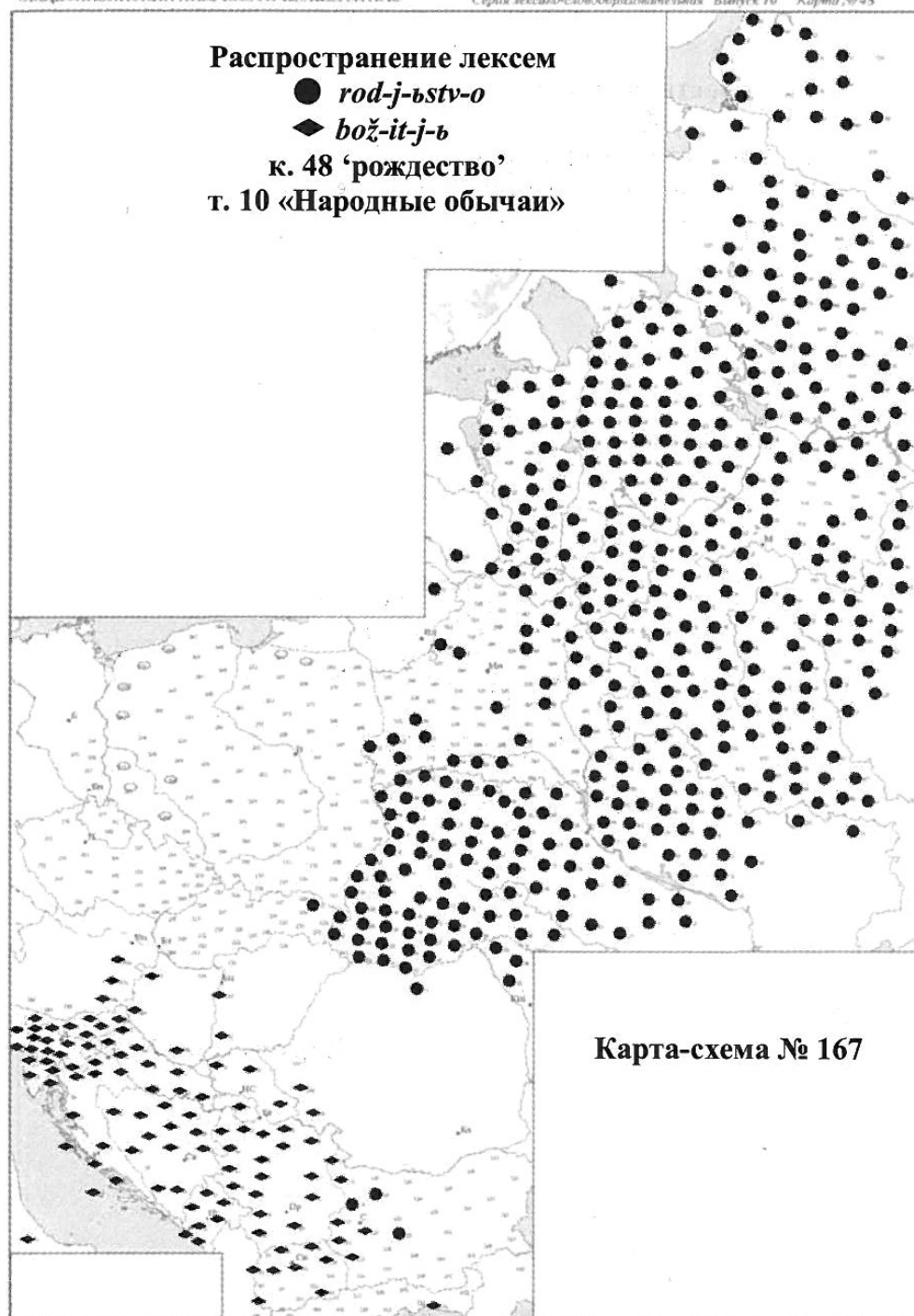

и украински – без най-югозападните украински говори) е загубил някогашната стара славянска лексема *pęst-ъ*, напълно изместена от чуждоезиковата (*kulak*)-ъ (от тюрк. *kulak*), докато „периферията“ в лицето на западно- и южнославянските езици (без почти всички хърватски пунктове) представя не само чудесно запазената праславянска лексема *pęst-ъ*, но и нейните производни *pęst-ъn-ic-a*, *pęst-j-ic-a*, *pęst-uk-ъ* и др., макар и в конкуренция със заемки или със създадени с друг мотивационен признак домашни лексеми. Върху „най-периферийната“ зона – територията на българските диалекти – плътни ареали чертаят изоглосите на някогашната общославянска

лексема *pešt-ъ*, представена в западните ни диалекти с облик *pešt-ъn-ic-a*, и на новата изключителна заемка от османо-турски (*jumruk*)-ъ (централните и източните наши говори), като спорадично се употребяват и турцизмите (*tumuruk*)-ъ и под., а също и вероятният гърцизъм (*kukud*)-a.

1.3. Българските диалектни материали чертаят неизвестни до този момент южнославянски ареали, които за пръв път в пространствено отношение представят връзките на славянския Юг със славянския Изток или със славянския Запад. Карти, на които могат да се видят тези връзки, осъществени само и единствено с българския език, са напр. картите за названия за *славей*

(к. 1. 28. *solv-bj-ь* 'соловей; славей'; Вендина / Vendina 2014: к. сх. 125) (с всички източнославянски езици); к. 4. 85. 'картофель; картоф' с названия с корен (*kartof*)- (с всички източни и част от полските говори). Като се изключат точкови хърватски ареали на к. 6. 26. *tъlst-ъ* 'содержащий много жира; тлъст' (о мясе; за месо), плътният български ареал на тази лексема свързва южните с всички западни и част от украинските и белоруските говори. От всички южнославянски само българският представя лексемата *съ-čest-bj* (к. 10. 7. 'счастье; щастие'; Вендина / Vendina 2014: к. сх. 89), която свързва славянския Юг с всички останали славянски говори. Макар и уловена

само в два български пункта (поредното доказателство за относителната репрезентативност на мрежата на ОЛА), единствено лексемата *pas(t)-ъb-išč-e* (к. 2. 53. 'неогорожено место, на котором пасется скот; пасище'; Вендина / Vendina 2014: к. сх. 134) от всички южни и западни езици свързва крайния Юг с всички източнославянски говори. Също и точковият ареал на *kot-ъ* (к. 2. 10. 'самец кошки; котарак'; Вендина / Vendina 2014: к. сх. 137) единствен от южните диалекти осъществява връзката със западните (без словашки, единствен пункт в Чехия) и с плътните и непрекъснати източни ареали. Макар и спорадично, само на нашата територия се открива

названието *rod-j-ьstv-o* за ‘рождество; Коледа’ (к. 10. 48.; Вендина / Vendina 2014: к. сх. 167), което липсва в другите южно- и западнославянски диалекти, но именно българските говори осъществяват връзката на Юга с целия славянски Изток.

1.4. Отчитането на българския диалектен материал върху славянския диалектен континуум води, от една страна, до снемането на досегашния статут на изключителни (ексклузивни по терминологията на Т. Вендина) лексеми, т.е. лексеми, които се срещат в диалектите само на един език, а от друга – до появата на нови ареали на изключителни за българския език лексеми, което най-често се дължи на неговия балкански характер. Напр. публикуваните сведения за диалектите от българската мрежа за т. 2. „Животноводство“, к. 48. ‘хвост коровы; опашка’ представят единствено и само наличието на лексемата (и нейните фонетични варианти) *(o)-paš-ьk-a* във всички пунктове. Всъщност добре изразените обширни и компактни ареали на *(o)-paš-ьk-a* на българската езикова територия може да се видят на карта № Л 44 в БДА. ОТ. Няма характер на ексклузивни за диалектите от македонската мрежа и лексемите *(mač)-or-ьk-ъ* от к. 2. 10. ‘самец кошки; котарак,’ *[gra]-č-i-ть, [gra]-č-e-ть* ‘гогочет; грачи’ от к. 2. 65., *(aram)-i-j-a* от к. 8. 55. ‘человек, который крадет; крадец’ и др. Всъщност всички тези лексеми са поредното обективно доказателство за еднакия генезис на говорите от двете мрежи на ОЛА – българската и македонската.

Много са лексемите, които откъсват българските диалекти от славянското езиково семейство и свидетелстват както за иманентния му балкански характер, така и за старото прабългарско наследство, а също и за влиянията на близки и по-далечни неродствени езици. Малка част такива ексклузивни лексеми, които чертаят нови южни ареали и изпъстрят езиковата картина на славянското землище, са напр. лексемите от: к. 1. 15. *pri-lěp-ъ* ‘летучая мышь: прилеп’ и произв. *pri-lěp-ъč-ę* с оригинален мотивационен признак, т.е. ‘нещо, което се прилепя’ (БЕР / BER V: 718); 1. 20. ‘дятел; кълвач’ *klъv-ač-ъ*, к. 10. 11. ‘женщина в день свдбы; булка’ *bul-ьk-a* и мн. др., отбелязани и от Вендина (Вендина / Vendina 2014: 256, 261 – 262). В к. 1. 26. ‘синица; синигер’ (*Parus*) многобройните фонетични и морфологични варианти на диалектните названия в българската мрежа като *[sinig]-yr-ъ, [sinig]-yr-ъč-ę, [sinig]-yr-in-ъ* и др. отвеждат според етимолозите към прасл. **sněgyrъ*, а регистрираното в един североизточен български пункт със старинен говор (п. 143 – Еркеч (днес Козирино), Поморийско) изключително название *[sin]-il-ьk-a* потвърждава хипотезата за преосмисляне с прилагателното *син* поради синьото оперение на птицата (по-подробно вж. БЕР / BER VI: 671 – 672). Само българските диалекти пазят праславянското наследство **kabylicā* (БЕР / BER II: 503) в названията *kobyl-ka* и *kobyl-ic-a* в к. 6. 2. ‘деревянная дуга для ношения ведер на плече, коромысло; кобилица’ (трите сръбски и двата македонски пункта не са изключение, тъй като на практика са в старото българско езиково землище). Подобен ареал чертае и лексемата *(korъm)-ъ* в карти 9. 50а и 9. 50б ‘живот человека; корем’, чийто прабългарски произход е признат от етимолозите (БЕР / BER II: 633). Същото е в сила и за лексемата със съмнителен албански произход (с основание според мен Л. Антонова-Василева оспорва албанския произход на думата, привеждайки аргументи от други европейски езици, вж. по-подробно Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2013: 17 – 18) *(buz)-a* (чийто ареали извън държавните ни граници проследява Я. Шатковски (Siatkowski 2012: 33), позовавайки се на данните и от к. Л 72 на БДА. ОТ.); за лексемите *ok-a-j-e-ть* и *ruk-a-j-e-ть* в к. 9. 66а. ‘зовет кого-нибудь; вика’ и мн. др.

2. На фонетико-фонологично равнище

Работейки над шестте фонетични тома на ОЛА, излезли в цитираната по-горе книга (БФМ), българската национална комисия достигна до необходимостта да внесе някои нови подходи и приложения в досегашната практика и методология на Атласа.

2.1. Предвид факта, че за достоверното представяне на българския материал трябваше да бъде отразен специфичен за българската фонетична система звук – предно-среден звук, откри-

ващ се и под, и извън ударение, след твърда и след мека съгласна (*g'r̥ɛda* и *gr'ɛ'da*, и *gr'ɛ'da*; *sɛ'no* и *s'ɛ'no*), се наложи включването в системата за фонетична транскрипция на Атласа нов знак – **ɛ** (т.нар. Милетичево **е**). Този, характеризиращ само и единствено българската вокална система (преимуществено източнобългарската) звук е „более высокий, чем [e], [ə], и более задний, чем [ɐ]“ (БФМ / BFM: 16), но няма лабиален характер въпреки графиката, с която се отбелязва (с кръгче под него).

Ще дам само един пример, за да се види обективността на предлаганата методология. Ако чрез фонетичния подход се посочат „рефлексите“ на ***ě** извън ударение, те ще бъдат: **a, e, ѱ, э, е, ё, і**, но в действителност това няма да е вярно, защото според фонологичния подход същински рефлекси в говорите от българската мрежа под ударение са гласните **a, а:, ѱ, ѱ:, е и е:**, докато без ударение те са само два — **a** и **e**, от които в резултат главно на редуccionни промени днес могат да се чуят и **ѱ, э, е, ё, і**.

Само малка част от картите, в които изоглосите се придвижват в източна посока и затварят славянското езиково пространство, са напр.: к. 27, т. 2а **p/ę/tъкъ* // **p/ę/tъnica* ‘петък’, к. 39, т. 2а за **tel/ęl* ‘теле’, к. 3, т. 2б **l/q/senica* // **l/q/sěnica* // **g/q/senica* // **g/q/sěnica* ‘гъсеница’, к. 6, т. 4а **v/ъ/šъ* || **v/ъ/šъ* ‘въшка’ и др.

македонската мрежа се обяснява с изменението *mesec* > *mesic* > *meisc* > *mejsc* > *mejс*, докато за същата форма в п. 142 от българската мрежа в БФМ се подават в коментара други възможни варианти за нейната поява – от форма **'mejес* след изпадане на неударено *е*, или пък от *meic* в резултат на девокализация на *i* и замяната му с палаталния спирант *j*. Или пък в к. 34, т. 26 **p/q/pъкъ* ‘пъп’ се оспорва заявеното в коментара към карта № 34 на ОЛА за говорите от македонската мрежа, че в тях формите с гласна *о* (напр. *парок*) са резултат от това, че **q* в затворена сричка има друго развитие в сравнение с развитието си в отворена сричка. Предлага се по-вероятната хипотеза, че в *а*-говорите в тази дума гласната *о* репрезентира явление на фонетиката на отделната дума (лексикализирана, нерегулярна фонетика, вторична нерегулярна лабиализация на рефлексa **q* под влиянието на две устнени съгласни).

3. Нов подход към разкриването на многообразието и богатството, което предлагат българските говори на фонетико-фонологично равнище, са встъпленията към всеки един от фонетичните томовете, в които накратко се обяснява спецификата в развоя на гласните и съгласковите съчетания в българския език: комбинаторните, а не спонтанните, както в другите славянски езици, промени на ятовата гласна, неравномерните процеси в развоя на носовите гласни – смесването им и появата на вторичната ерова гласна и др. Където е необходимо, в коментарите на БФМ, както и в коментарите на БЛМ, се правят препратки към картата на съответното явление в БДА. ОТ, за да могат по-детайлно да се видят ареалите на съвременните наследници на старобългарските основни гласни в българския език или на отделните лексеми. С други думи – стремежът на българската национална комисия е да бъде подадена на специалистите максимална като количество и прецизност автентична и ясна информация за говорите от българската мрежа на лексикално-словообразователно и фонетично-граматическо равнище, която е придружена от обективен и верен коментар.

Предоставянето на научната славянска общност на българските диалектни материали чрез публикуването им вече в 14 тома на ОЛА дава нови възможности за изследване и обобщаване на пълната информация за развоя и съвременното състояние на славянските езици и диалекти. Благодарение на българския принос в ОЛА хроно-топо-изоглосите вече чертаят ареали до самия край на славянския диалектен континуум. Данните от българския език – класически славянски до IX в. и с множество балкански черти днес – са важни за решаването на редица научни въпроси и проблеми, свързани с някогашното праславянско единство и с локализирането на родината на праславянския език, със славянското диалектно членение и последиците от него, както и с протичащите днес културни и езикови процеси и влияния между славянските езици.

Искрено се надяваме, че и реализирането на най-отговорния ангажимент, поет от наша страна – подготовката и издаването на т. XI от лексикално-словообразователната серия на Атласа – „Степени родства“ („Роднински названия“), също ще даде своя принос за разкриване на най-стария слой от традиционната култура на всеки народ – семейно-родовата организация и свързаната с нея терминология. Това ще бъде и първият самостоятелен том на ОЛА, чиято концепция, съставяне и редактиране ще бъдат дело на българската национална комисия.

На приложените карти схеми, които са изработени от Т. Вендина (Вендина / Vendina 2014), може да се види мястото на българския език сред останалите славянски езици и връзките, които осъществява с тях на лексикално равнище.

Цитирана литература / References

- Антонова-Василева 2013: Антонова-Василева, Л. Приносът на Словения лингвистичен атлас за проучването на диалектите на южните славянски езици. – *Jezikoslovni zapiski*. Ljubljana, 19, 2, s. 11 – 19. [Antonova-Vasileva 2013: Antonova-Vasileva, L. Prinosa na Slovenskiya lingvistichen atlas za prouchvaneto na dialektite na yuzhnite slavyanski ezici. – *Jezikoslovni zapiski*. Ljubljana, 19, 2, 11 – 19.]
- БДА. ОТ 2001: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Фонетика. Акцентология. Лексика*. София: КИК „Труд“. Отг. ред. Ив. Кочев (колектив). [BDA. OT: *Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. Fonetika. Akcentologiya. Leksika*. Sofia: KIK „Trud“. Otg. red. Iv. Kochev (kolektiv).]

- БЕР III: *Български етимологичен речник*. Т. III. София: Изд. на БАН, 1986. [BER III: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. III. Sofia: Izd. na BAN, 1986.]
- БЕР V: *Български етимологичен речник*. Т. V. София: Изд. на БАН, 1999. [BER V: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. V. Sofia: Izd. na BAN, 1999.]
- БЕР VI: *Български етимологичен речник*. Т. VI. София: Акад. изд. „Проф. М. Дринов“, 2002. [BER VI: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. VI. Sofia: Akad. izd. „Prof. M. Drinov“, 2002.]
- БФМ: *Болгарские материалы. Выпуск 1. Рефлексы *ѣ. Выпуск 2а. Рефлексы *е. Выпуск 2б. Рефлексы *о. Выпуск 3. Рефлексы *ьг, *ьг, *ьл, *ьл. Выпуск 4а. Рефлексы *ъ, *ъ. Выпуск 4б. Рефлексы *ъ, *ъ. Вторичные гласные*. София: Издателство на БАН „Проф. М. Дринов“, 2015. [BFM: *Bolgarskie materialy. Vypusk 1. Refleksy *ѣ. Vypusk 2a. Refleksy *е. Vypusk 2b. Refleksy *о. Vypusk 3. Refleksy *ьг, *ьг, *ьл, *ьл. Vypusk 4a. Refleksy *ъ, *ъ. Vypusk 4b Refleksy *ъ, *ъ. Vtorichnye glasnye*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. M. Drinov“, 2015.]
- Вендина 2009: Вендина, Т. И. *Русские диалекты в общеславянском контексте*. Москва – Санкт-Петербург: Нестор – История. [Vendina 2009: Vendina, T. I. *Russkie dialecty v obshteslavyanskom kontekste*. Moskva – Sankt-Peterburg: Nestor – Istoria.]
- Вендина 2014: Вендина, Т. И. *Типология лексических ареалов Славии*. Москва – Санкт-Петербург: Нестор – История. [Vendina 2014: Vendina, T. I. *Tipologiya leksicheskikh arealov Slavii*. Moskva – Sankt-Peterburg: Nestor – Istoria.]
- Керемидчиева 2015: Керемидчиева, Сл. *Българските диалекти в лингвогеографски аспект в Общославянския лингвистичен атлас*. – В: *Лингвистиката: история, предизвикателства, перспективи. Сборник в чест на 80-годишнината на проф. д-р Иван Кочев*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, с. 48 – 55. [Keremidchieva 2015: Keremidchieva, Sl. *Balgarskite dialekti v lingvogeografski aspekt v Obshtoslavyanskiya lingvistichen atlas*. – In: *Lingvistikata: istoria, predizvikelstva, perspektivi. Sbornik v chest na 80-godishninata na Prof. PhD Ivan Kochev*. Blagoevgrad: UI „Neofit Rilski“, 48 – 55.]
- Керемидчиева 2016: Керемидчиева, Сл. Нови данни за мястото и ролята на българските диалекти в славянското езиково семейство (върху фонетични и лексикално-словообразователни материали от Общославянския лингвистичен атлас). – В: *Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“*. Кн. XXIX. София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 150 – 166. [Keremidchieva 2016: Keremidchieva, Sl. *Novi dannii za myastoto i rolyata na balgarskite dialekti v slavyanskoto ezikovo semeystvo (varhu fonetichni i leksikalno-slovoobrazovatelni materialy ot Obshtoslavyanskia lingvistichen atlas)*. – In: *Izvestia na Institita za balgarski ezik „Prof. Lyubomir Andreychin“*. Кн. XXIX. Sofia: Izd. na BAN „Prof. Marin Drinov“, 150 – 166.]
- Siatkowski 2012: Siatkowski, J. *Słowiańskie nazwy części ciała w historii i dialektach*. Warszawa.

The Bulgarian Contribution to the Slavic Linguistic Atlas

Slavka Keremidchieva

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences

slavka_ker@abv.bg

Abstract

The paper offers an overview and classification of the authentic lexical material contribution made available on the Bulgarian side, published in fourteen volumes of the Slavic Linguistic Atlas. At lexical-word formation level these are Bulgarian lexemes which, on the one hand, expand the shared linguistic Slavic territory, but on the other hand require reassessment of the old south-west areas. At phonetic-grammatical level the lexis in question includes non-registered in the other Slavic languages specifically Bulgarian phonemes and their variations. The way of constitution of the Slavic linguistic landscape changes, after we take into account the data from Bulgarian dialects.

Key words: *Slavic Linguistic Atlas, linguistic geography, Bulgarian dialects, lexis, phonetics*

Българската диалектна лингвистична география през ХХІ век

Лиляна Василева, Маргарита Котева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – Българска академия на науките
vasileval@abv.bg, kotinka_j@abv.bg

Резюме

В статията се представят най-новите насоки и научни постижения в българската диалектна лингвистична география от началото на ХХІ век, които са свързани с най-големия център за лингвистична география в България – Секцията за българска диалектология и лингвистична география в Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН.

Ключови думи: диалектология, лингвистична география, Български диалектен атлас, карти

Възникването на лингвистичната география поставя въпроса за езиковото пространство в езикознанието. Изучаването на пространствения фактор обуславя развитието както на диалектологията, така и на лингвистичната география.

В лингвогеографските изследвания се разкриват границите на диалектите в езика, а също и границите на отделните езикови особености – фонетични, граматични, лексикални и др., представя се цялостната картина на диалектното членение на езика (Радева / Radeva 2001: 10 – 14).

Настоящата статия представя най-новите насоки и научни постижения в българската диалектна лингвистична география от началото на ХХІ век, които са свързани с най-големия център за лексикография и лингвистична география в България – Секцията за българска диалектология и лингвистична география в Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН.

Началото на българската лингвистична география започва с разрешаването на най-важните проблеми на българската диалектология – за разпространението на българския език и за основното му диалектно деление (Кочев / Kochev 1984: 143).

Първите етнографски карти за българската народност са дело на световно известните чуждестранни учени Т. Флорински и Л. Нидерле, а първите лингвистични карти у нас са свързани с имената на класиците в българското езикознание Л. Милетич, Б. Цонев, А. Иширков, Й. Иванов, Ст. Романски, Ст. Младенов, Цв. Тодоров.

Важно значение за българската лингвистична география имат черно-белите карти на проф. Б. Цонев за географското разпространение на българския език, за основните групи от говори и за типовете акцентни системи, издадени в т. III на „История на българския език“ (1984), а в по-ново време и картите на Цв. Тодоров за северозападните български говори. Заслужено място в историята на лингвогеографията заема и трудът на акад. Ст. Младенов „История на българския език“ (1929), където в дял „Описателна диалектология“ е публикувана лингвогеографска карта. В тази карта изключително прецизно са очертани пределите на българската езикова територия, като е извършено основното диалектно деление, което и до днес не е изгубило своята актуалност (Кочев / Kochev 1984: 143).

1. Развитие на българската лингвистична география в национален аспект

1.1. Български диалектен атлас. Обобщаващ том

Разцветът на българската лингвистична география обаче започва от средата на XX век след отпечатването на *Атлас болгарских говоров в СССР* (1958) с автори С. Б. Бернщейн, Е. В. Чешко и Е. И. Зеленина. Атласът събужда трайно интереса към лингвистичната география в България и поставя основите на целенасочена и организирана работа в тази област, особено след 1944 г., когато в България са отпуснати финансови средства за подобна дейност.

„Съставянето на лингвистичен атлас – пише проф. Ст. Стойков в настолната за поколения диалектолози монография *Българска диалектология* (1962) – е една от най-важните и актуални задачи на диалектологията“ (Стойков / Stoykov 1993: 384).

Като ръководител на Секцията за българска диалектология към ИБЕ по това време той полага основите на българската лингвистична география като наука. По съставената от него обширна програма за проучване на българските диалекти в границите на България в продължение на повече от 30 години целенасочено е събиран материал от над 2 400 пункта, а като резултат са създадени четири регионални атласа – (БДА / BDA 1964, БДА / BDA 1966, БДА / BDA 1975, БДА / BDA 1981). Съставянето и издаването на първия том от атласа е резултат от съвместното сътрудничество между ИБЕ и Института за славянознание към РАН, след което българският колектив изработва и останалите регионални токове. По същата програма е събиран материал за атласите на българските говори извън държавните граници: два публикувани (Иванов / Ivanov 1972; Божков / Bozhkov 1986) и шест непубликувани (БДА. Български говори в Южна Тракия и Мала Азия; БДА. Български говори от Беломорска Македония. Т. I и II; БДА. Български говори от Вардарска Македония; БДА. Български говори в Добруджа; БДА. Моравски говори), които стават основа за изработването на обобщаващ том.

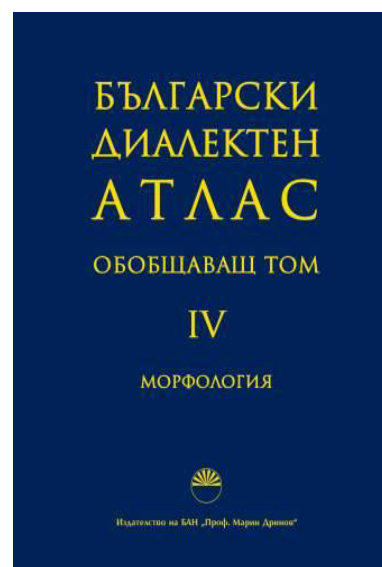
Върхово постижение на лингвистичната география е завършването и отпечатването в началото на XXI век на обобщаващия том на БДА: БДА. *Обобщаващ том. I – III. Фонетика. Акцентология. Лексика* (2001), който обхваща цялата българска езикова територия – Мизия, Тракия и Македония. През 2016 г. излезе и част IV на обобщаващия том на атласа: БДА. *Обобщаващ том. IV. Морфология* (2016).

Концепцията за Атласа, публикувана в изданието БДА. *Обобщаващ том. Встъпителна част* (1988), е изготвена от проф. Ив. Кочев, който е отговорен редактор и съавтор на изданието обобщаващ том. Ив. Кочев теоретично обогатява и доразвива със съвременна методология основите на българската лингвистична география, поставени от неговия научен ръководител проф. Ст. Стойков (Василева, Керемидчиева / Vasileva, Keremidchieva 2016: 10).

Авторският колектив на обобщаващия том се състои от отлично подготвени и изявени в различни области на българската диалектология специалисти, които със своя професионализъм и всеотдайност продължават традициите на школата за българска диалектология и лингвистична география.

Картите в обобщаващия том на БДА са карти от **нов тип** и са съобразени с най-съвременните постижения на лингвогеографията.

Новият атлас, за разлика от издадените преди него „точкови“ регионални атласи, е **атлас от аре-**

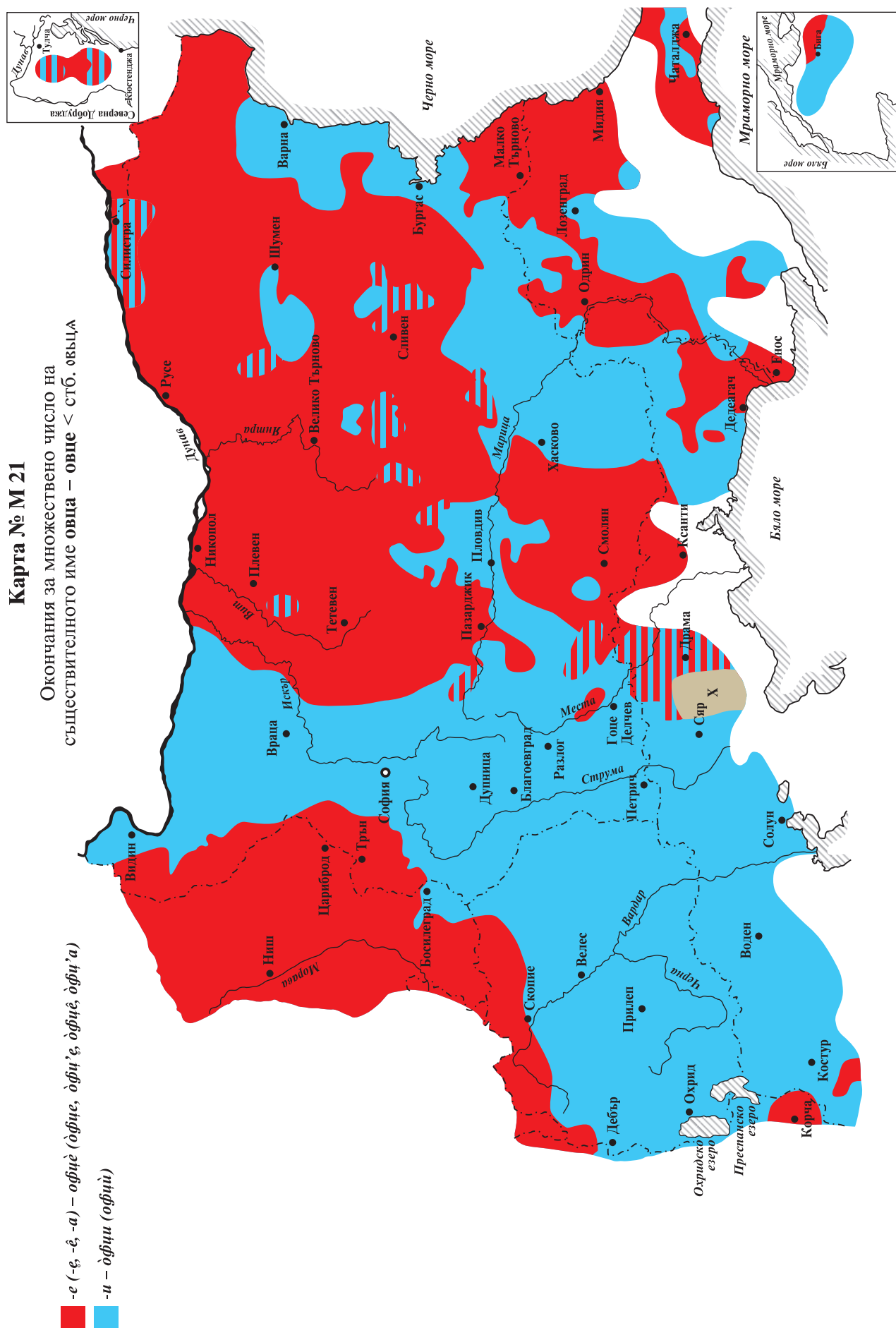

Карта № М 21

Окончания за множествено число на
съществителното име овца – овце < стб. овца

-е (-ѣ, -ѧ, -а) – овце́, овѣ́, овѣ́ѣ, овѣ́ѣѣ

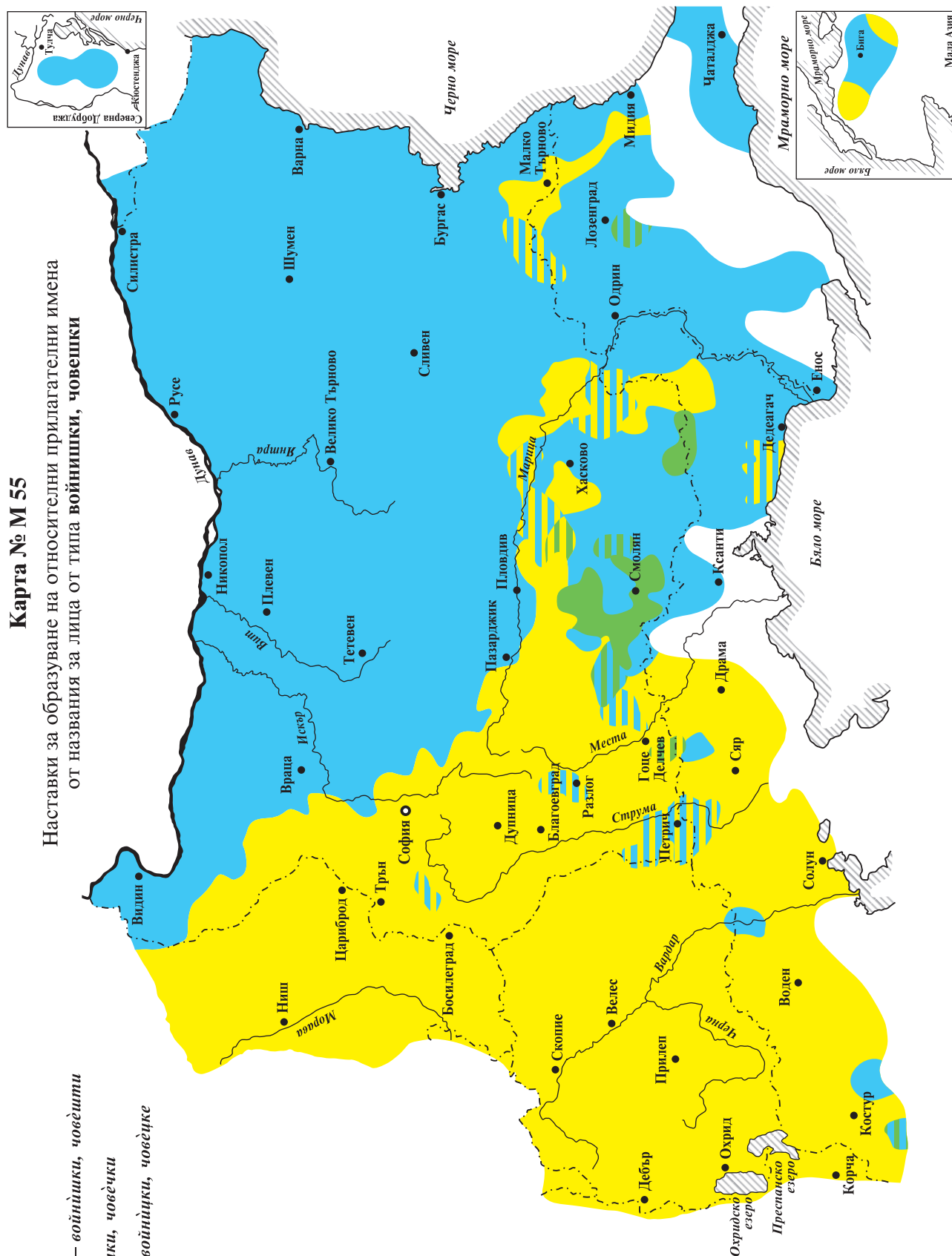
-и – овѣи (овѣи)

Карта № М 55

Наставки за образуване на относителни прилагателни имена
от названия за лица от типа **войнишки, човешки**

- шки / -шти – **войнишки, човешки**
- чки – **войнишки, човешки**
- цки / -цке – **войнишки, човешки**

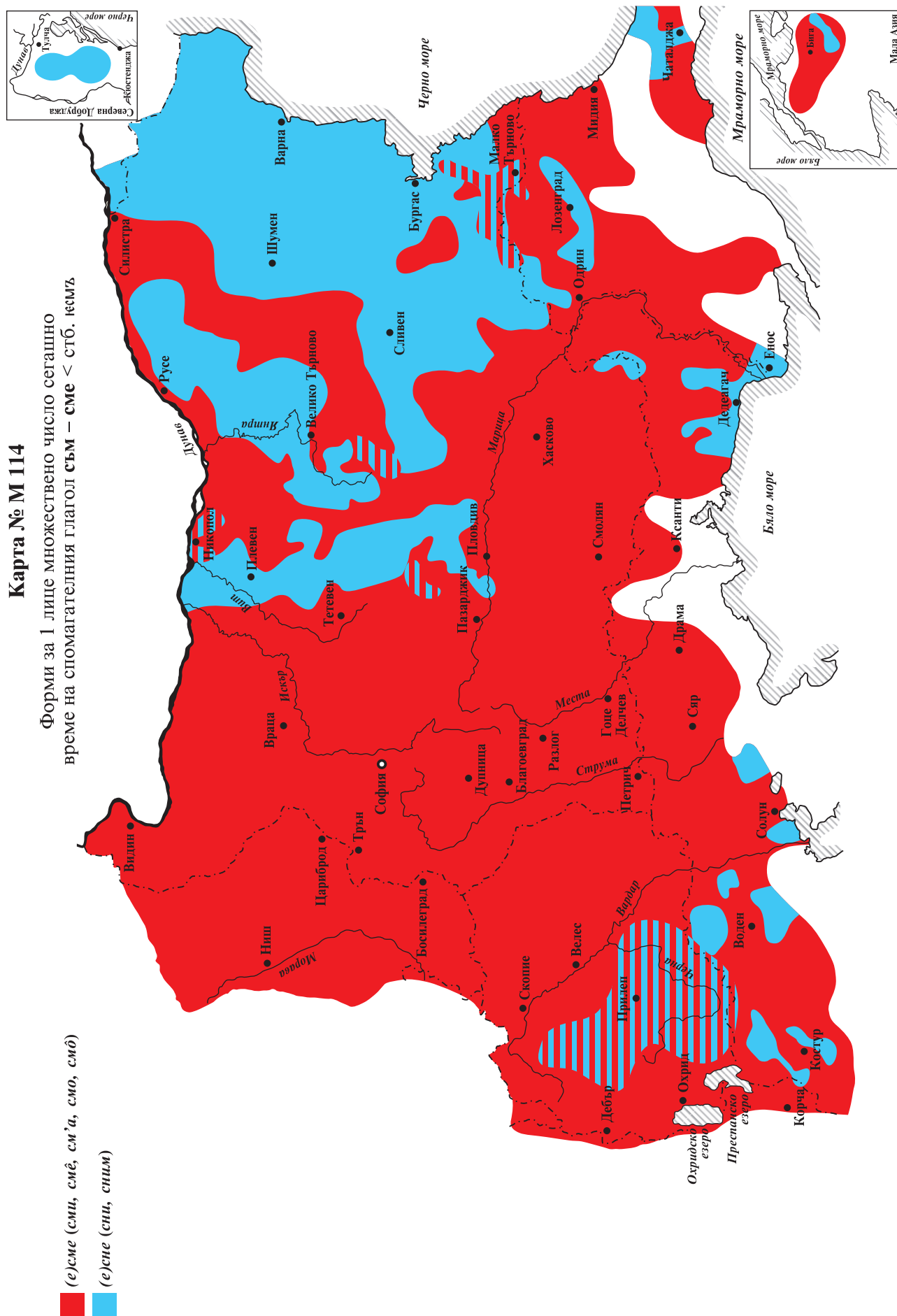

Карта № М 114

Форми за 1 лице множествено число сегашно време на спомагателния глагол съм – сме < стб. *esmi*

(е)сме (сми, смѣ, см'а, смо, смѡ)

(е)сне (сни, снѣм)

ален тип, т.е. след предварително стриктно картографиране по пунктове селищата са свалени от окончателния вариант на бланковката в полза на ареалите. Многоплановото представяне на синхронния материал в обобщаващия том дава възможност да бъде отразена стадиалността на процесите в исторически план, като за тази цел са използвани различни цветове. С топлите цветове (червен, кафяв, оранжев, жълт) са представени най-старите и домашните явления в тяхното развитие, а със студените (син, зелен, сив, лилав) – заемките и по-новите езикови явления. Голяма част от картите са решени и диахронно, като изходна и основна е формата, стояща най-близо до старобългарския език, представена с червен цвят. Често на картите с вътрешни черни изоглоси се очертават различни езикови явления, понякога се поставят и букви в ареалите.

Обобщаващият том внася съществени корекции в досегашните представи за разпространението на езиковите явления, както и в някои теоретични постановки за делитбата и типологията на българските говори (БДА. ОТ / BDA. ОТ 2001: 17 – 31). Той дава възможност на изследователите за още по-висока степен на обобщаване и за съставяне на атласи от изоглосен тип по най-модерните методи на съвременната лингвогеография (Ушева / Usheva 2016).

Обобщаващият том на БДА е фундаментален научен труд в българското езикознание, който по своята значимост и по своето изпълнение е истинско национално лингвистично дело (Тетовска-Троева / Tetovska-Troeva 2015: 589 – 606).

1.2. Карта на диалектната делитбата на българския език

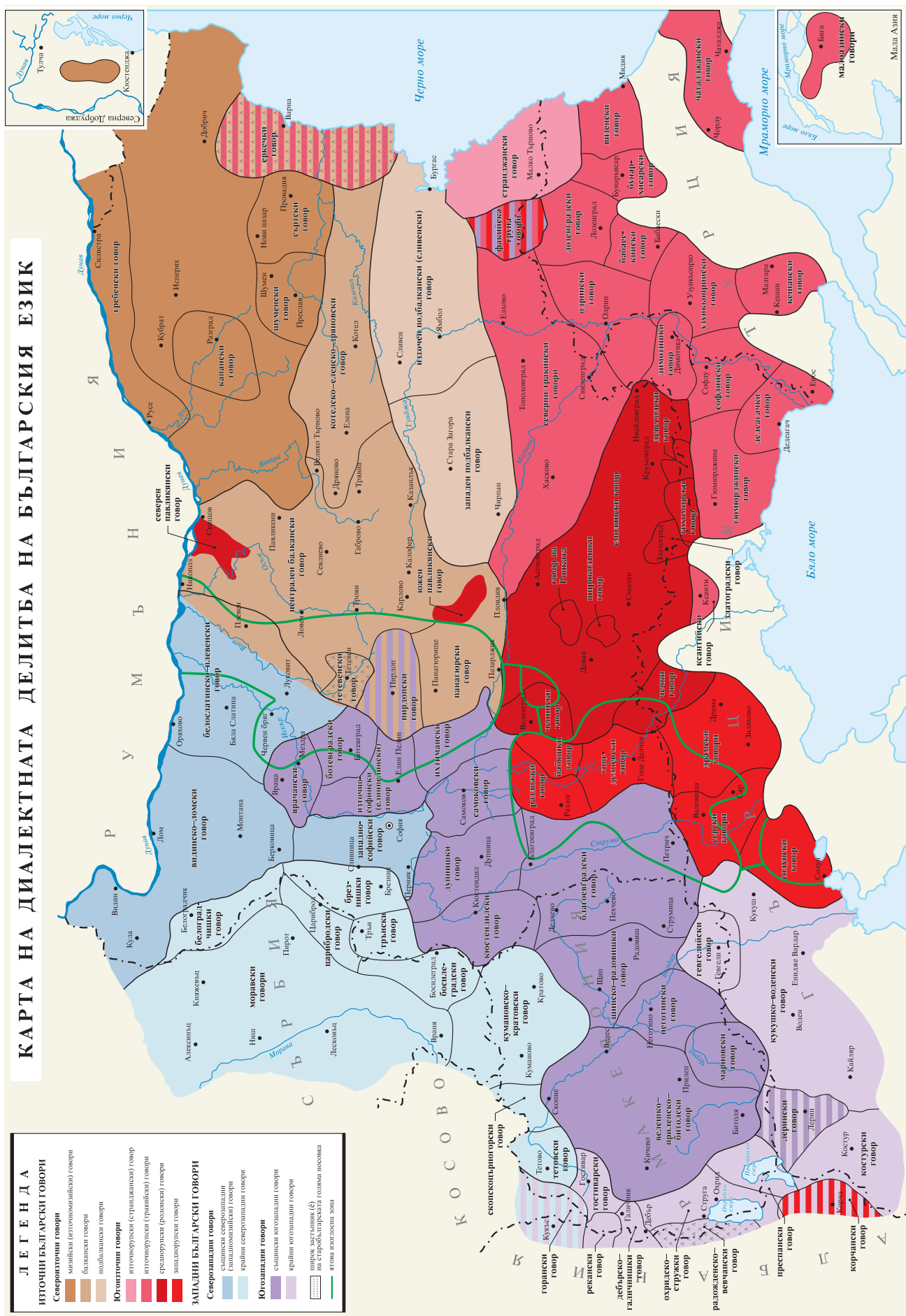
В началото на XXI век масово се разработват разнообразни изследователски проекти, които имат за цел да откликнат на съвременните информационни нужди на развитото европейско общество.

Като резултат от издаването на *Български диалектен атлас. Обобщаващ том* и на систематизирането на сведенията от множество други описания и изследвания на българските говори сътрудниците в Секцията за българска диалектология и лингвистична география (Л. Антонова-Василева, Л. Василева, Сл. Керемидчиева, А. Кочева-Лефеджиева) със съдействието на високо квалифицирани компютърни специалисти създават *Карта на диалектната делитба на българския език* (2014, второ преработено издание 2016 г.), изработена по проект на ИБЕ „Интегриране на нови практики в обучението по компютърна лингвистика“.

Картата е отпечатана, но съществува и в електронен вид като **интерактивна** на сайта на ИБЕ (http://ibl.bas.bg/bulgarian_dialects/). Идеята за нейното създаване се заражда в процеса на сътрудничество между България и Словения и общото участие на двете страни в проекта „Електронен модел за съпоставително изследване на български и словенски език на диалектно равнище“. Българската *Карта на диалектната делитбата на българския език* е изработена по подобие на словенската *Karta slovenskih narečij*, която съществува също в интерактивен вариант в Музея на експериментите в гр. Любляна и позволява на широки кръгове от обществеността акустично да се запознаят със словенските диалекти (Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2013: 85 – 93).

Карта на диалектната делитба на българския език включва основните диалектни области на цялата територия на българското езиково землище, като тяхната класификация се прави въз основа на различни езикови особености. Основната двудялба на българските диалекти на източни (с изговор *бял*) и западни (с изговор *бел*) се отразява чрез двата типа цветове – топли и студени, ясно е очертана и междинната ятова изоглосна зона. По-нататък границите на диалектните области се оцветяват чрез нюанси на тези цветове, а границите на диалектите в областите – чрез вътрешни линии, обединяващи групи от специфични диалектни явления, които ги характеризират. Чрез шриховки са отразени и някои допълнителни типологични особености на диалектите, които свързват не само съседни, но и географски отдалечени говори.

Диалектите на интерактивната карта могат не само да се видят, но и да се чуят. „Само с едно кликане на определена диалектна зона вече може да се чуе съответният автентичен ди-

алект и всеки един интернет потребител има възможност да се намери – и себе си, и своя род, върху картата на българския език и да влезе в диалог със своите „съседи“ (Кочева / Kocheva 2015: 25 – 26).

1.3. Карта на българския език на ново място по света

Като продължение на *Карта на диалектната делитба на българския език* излиза още една книжна карта – *Карта на българския език на ново място по света* (2016). Тя е изработена от доц. Ана Кочева-Лефеджиева и е пионерско постижение в българската лингвистична география.

За нейното създаване са привлечени статистически данни, предоставени от Агенцията за българите в чужбина. По думите на авторката, въпреки че става дума отново за българския език и за различни негови форми, тук проблемът е малко по-различен, защото е свързан с разпространението на езика в други държави, които вече не са част от българския езиков континуум. Така че новата карта изследва най-общо доколко е съхранен в страната приемник преселническият български език. По целия свят общият брой на говорещите български се движи около 15 милиона души, което наистина е впечатляващо число (Кочева / Kocheva 2016).

Картата е полезна за учени, студенти, краеведи, културолози, социолози, журналисти и др., които имат желание да опознаят всички места по света, където се говори български език.

2. Развитие на българската лингвистична география в международен аспект

Развитието на българската лингвистична география в международен аспект се свързва с участието на България от средата на миналия до днес в три големи международни лингвогеографски проекта.

2.1. Общокарпатски диалектен атлас

Работата по ОКДА започва още през 1972 г. и завършва с издадените 7 тома от атласа с 489 карти и 264 некартографиран материал от 210 пункта със славянски и неславянски диалекти от карпато-балканския езиков континуум.

Атласът има задачата да предостави материал за изследване на взаимодействието не само на съседните езици, т. е. не само да изтъкне романските (сред тях и южнославянските), украинските, унгарските и т. н. заемки в отделните езици, но също така да посочи продължителната интерференция в рамките на целия карпато-балкански ареал – от Днестър до Морава и от

Дунав до Северните Карпати (Клепикова, Младенов / Klerikova, Mladenov 1981: 92; Радева / Radeva 2001: 170 – 171).

За период от 25 години българските учени напускат проекта ОКДА по извънезикови причини. През 2006 г. ИБЕ при БАН подновява съвместното сътрудничество с Института по славянзнание към РАН по проекта „Славянските диалекти в ситуацията на езикови контакти“, като се реализира издаването на непубликуваните през годините български материали от ОКДА (Керемидчиева, Василева / Keremidchieva, Vasileva 2015: 3 – 4).

През 2008 г. излиза от печат сборникът *Карпато-балканский диалектный ландшафт. Язык и культура* (2008). Българското участие в сборника е представено с публикацията *Болгарские полевые материалы для Общекарпатского диалектологического атласа* от Л. Василева, Сл. Керемидчиева и М. Витанова, които публикуват всички теренни материали (от 15 села), събрани за Общекарпатския диалектен атлас от Т. Костова и Л. Василева в периода 1980 – 1982 г. Сборникът има теоретично и научноприложно значение за разкриване на интерференцията между езиците и диалектите от карпатския ареал, която обуславя наличието на многобройни заемки и възникването на най-различни лексико-семантични тъждества.

2.2. Общославянски лингвистичен атлас

Другият международен лингвистичен проект е „Общославянски лингвистичен атлас“ (ОЛА), чието начало е поставено през 1958 г. в Москва на IV международен конгрес на славистите, когато се взема решение да започне работата по ОЛА. След като се определя територията на ОЛА и мрежата от населени пунктове (около 850), се изработва бланковката на ОЛА и се съставя Въпросник от 3454 въпроса. В продължение на десетилетия се събира диалектен материал за ОЛА от всички славянски езици по единна програма и с единна транскрипция.

Като има за обект славянските езици в тяхната цялост, ОЛА принципно се отличава от националните атласи на отделните езици, тъй като в него се представят не диалектните различия в пределите на един език, а диалектните различия в пределите на цяла група славянски езици – различия, които имат общославянско значение (ОЛА: 1978: 5).

Картите на ОЛА се чертаят изцяло електронно по специална компютърна картографска програма (MapOLA), която е изработена за нуждите на ОЛА от Словашката национална комисия под ръководството на проф. Павло Жиго през 90-те години на миналия век.

В навечерието на XV международен славистичен конгрес в Минск, Беларус през лятото на 2013 г. със съвместните усилия на руската и българската национална комисия са публикувани българските материали за четири тома от ОЛА – *Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Болгарские материалы. Выпуск 1. Животный мир. Выпуск 2. Животноводство. Выпуск 3. Растительный мир. Выпуск 8. Профессии и общественная жизнь* (2013).

През 2016 г. са отпечатани българските материали от още 4 тома на ОЛА, които също не са картографирани в излезлите по-рано томовете – *Общеславянский лингвистический атлас (ОЛА). Серия фонетико-грамматическая. Болгарские материалы. Выпуск 1. Рефлексы *ѣ. Выпуск 2а. Рефлексы *ѣ. Выпуск 2б. Рефлексы *ѣ. Выпуск 3. Рефлексы *ѣ, *ѣ, *ѣ, *ѣ. Выпуск 4а. Рефлексы *ѣ, *ѣ. Выпуск 4б. Рефлексы *ѣ, *ѣ. Вторичные гласные* (2016).

КАРТА № 27 – МАТЕРИАЛ

1 'šija	109 'šija, tiľ	253	408–409 'šyja	696–697 'šeja
2 ʊrā:t	110 tiľ	254 kark	410 'šija	698 'šeja, 'šeja
3 ʊrat	111 vrat	255 šija	411 'šyja	699 'šeja
4 ʊrā:t	112 'šija	256 šyja	412 kark	700 'šeja
5 ʊra:t	113 vrat	257 kark, šyja (r)	413–414 'šyja	701 'šeja
6 u'ra:t	113a vrat, 'šija	258–259 šyja	415 'šyja, kark (задняя часть шей)	702 'šeja
7–9 ʊrā:t	114–116 vrat	260 šyja	416 'šyja	703 'šeja
10 ʊra:t	117–118 'šija	261 šyja	417 'šija	704 'šeja
11 vʀa:t	119 'šija, vrat	262 šija	418 'šyja	705 'šeja
12 ʊra:t	120 vrat	263 šija	419 kark, 'šeja	706–707 'šeja
13 vʀa:t	121 vrat, 'šija	264 syja	420 'šyja, kark	709–710 'šeja
14 vrā:t	122 'šija, vrat	265 šija	421 'šyja (спереди), kark (сзади)	711 'šeja
15 vra:t	123 'šia, vrat	266–267 šyja	422 'šyja	712–713 'šeja
16 ʊrā:t	124 vrat	268 šija	423–426 'šija	714–716 'šeja
17 v'ra:t, 'šijejnk	125 'šija	269 kark, 'šyja	427 'šyja	718 'šyja
18 vʀa:t	126 vrat	270 kark, šyja (r)	428 'šeja	719–720 'šeja
19 ʊrā:t, 'šeijek (у животных)	127 'šija	271 šyja	429 'š'yja	722–723 'šeja
20 'ši:jak	128–129 vrat	272 syja	430 'šija	724 'š'eja
21 'šiñek	130 'vrat	273 šija, syja	431 'šyja	725–726 'šyja
22 vrā:t	131 'šija	274 syja	432 'šyja	726a 'šeja
23	132 'šia, vrat	275 šija	433 'šyja (спереди)	727 'šyja
24 vra:t, 'šija	133 'šie, vrat	276 šyja	434–435 'šyja	728 'šeja
25 vrā:t	134–135 vrat	277 syjo	436 'š'ija	729 'šeja, 'šyja
26 vra:t	136 vrat, wrat	278 syja	437–440 'šyja	730 'šeja
27 vroḡ:t	137 vrat	279 šyja, syja (r)	441 'šyje	731–734 'šeja
28 ši:nak, 'potil'ak {po-tyl-j- ak-ъ}	138 'šijə	280 syja, gaḡo {gʷr-dl-o} (передняя часть), kark (зад)	442–447 'šyja	735–737
29 ši:nak	139 'šijʌ	281 šyja	448 'šyja	738 'šeja
30 vʀā:t	140 vrat	282 syja	449–450 'šyja	739–741
31 'šiñak	141 'šija, vrat	283–284 šyja	451 kark, 'šyja	742–745 'šeja
32 vʀa:t, 'šija (задняя часть шей)	142 vrat	285 syja	452–465 'šyja	746–747 'šyja
33 vʀā:t, vrā:t	143 vra:t, 'ši:ja	286 šyja	466 'šyja	748–749 'šeja
34	144–145 'šijə	287 syja	467 'šyja, 'šya	750 'š'eja
35 vʀā:t	146 krā:gon	288 šyja [čov'eg maḡ šyja]	468–485 'šyja	751–752 'šeja
36 vrā:t	147a vra:t	289 kark	486 'šyja	753 'šeja
37 vʀa:t, vʀua:t, 'šija, 'šyja	148 ši:nə?	290 syja	487–495 'šyja	754 'šeja
38 vrā:t, šija	148a vrā:t	291 syja, kark	496–497 'šyja	755
39 za:tilak {za-tyl-j-ak-ъ}	149 'šixnek	292–297 syja	498–521 'šyja	756–757 'šeja
40–41 vrā:t	150–152 vrā:t	298 šyja	522 'šeja	758 'šyja
42 vro:t	153 goyt {gʷlt-ъ}	299 kragel {(kragel)-ъ из нем. Krägel}	523 'šyja	759 'šeja
43 vrā:t	154 kʀk	300 šyja	524 'syja	760 'šyja, 'šeja (лит)
44 'čupica {čup-ic-a}	155 grge (pl t)	301 syja	525–537 'šeja	761 'šyja
44a vrā:t	156 šija	302 šyja, 'syja	538–539	762–763 'šeja
45 vrā:t, šija	167 vrat	303 kark, syja	540–543 'šeja	764 'šeja
46 vrā:t	168 'šija	304–305 syja	544	765 'šeja
47 vrā:t, šija	169 'šija, v'rat	306–307 šyja	545–549 'šeja	767
48 vrā:t	171 'šyja	308 kark, 'šyja	550	768–770 'šeja
49 vrā:t, šija	175–180 kʀk	309–310 syja	551–557 'šeja	771 'šyja
50–52 vrā:t	181 kerk	311 s'ija	558	772–775 'šeja
53 vrā:t, šija (только у до- машней птицы)	182–202 kʀk	312 šyja	560 'šeja	776 'šeja
54–55 vrā:t	203 kark	313 syja	562–563 'šeja	777–781 'šeja
56	204–206 kʀk	314 kark	564 'šyja	782 'šeja
57–59 vrā:t	207 kark	315 šyja (r)	565–593 'šeja	783 'šeja
60	208–209 kʀk	316 syja (спереди), kark (задняя часть шей)	596–598 'šeja	784 'šyja
61–63 vrā:t	210 kʀk, [bola: ma kʀki]	317–318 syja	600 'šeja	785–786 'šeja
64–66	211 kʀk	319 šyja	601	787 'šeja, 'šyja
67 vrā:t	212	320 kark, 'šyja	602–604 'šeja	788 'šeja, 'xobot {xob-ыт-ъ}
68 vrā:t, šija	213 kʀk, kʀki (pl t)	321 šyja, kark	605–606 'šeja	789 'šyja
69 vrā:t, 'šija (только у домашней птицы)	214 kʀk	322 kark, šyja (r)	607–609 'šeja	790 'šyja, 'šeja
70 vrā:t, 'šija	215	323–324 šyja	610 'šeja	791–796 'šeja
71 v'ra:t	216 šija	325–326 kark	611–614 'šeja	797 'šeja, 'šyja
72–73 v'ra:t	217 kʀk, grk (Npl grgi)	327 'šyja	615	798 'šyja
74–75 v'ra:t	218 grk	328 'šyja, 'šeja	616 'šeja	799 'šeja, 'šyja
76–77 vrā:t	219 –	329–349 'šyja	617 'šeja	800 'šeja
78 vrā:t, šija	220 grk	350 'šeja	618–629 'šeja	801 'šeja, 'šeja
79 vrā:t, 'šija	221 kʀki	351–360 'šyja	630	802–807 'šeja
80 vrā:t	222–225 grk	361 'šyja	631 'šeja	808
81–83 'šija, vrā:t	226–232 kark	362 'šeja, 'šeja	632 'šeja	809–822 'šeja
84–87 'šija, v'rat	233 'šyja	363–372 'šyja	633 'š'eja	823 'šeja, 'šeja
88 vrā:t	234 šyja	373 'šyja	634–648 'šeja	824–831 'šeja
90 vrat, šija	235 šija	374–379 'šyja	651–655 'šeja	832 'šeja
92 vrat	236 šija {šy-j-a}	380 'šeja	656–668 'šeja	833–834 'šeja
93 šia	237 šija	381 'šyja	669	835
94–95 vrat	238–240 šyja	382 'šeja	670 'šeja	836 'šyja
96–97 vrat, šija	241 'šyja	383 'šyja	671 'šeja	837
98 'šia	242 'šeja	384–393 'šyja	673–675 'šeja	838 'šeja
99 šija, vrat	243 šija	394 'š'ija	676	839 'šeja
100 vrat	244 'šyja	395–400 'šyja	677–684 'šeja	840 'šeja
101 vrat, šija	245 šyja, kark	401 'šyja	685 'šeja	841 'šyja
102–104 vrat	246 šija	402–403 'šyja	686 'šeja	843 'šyja
105 vrat, 'šia	247 šyja	404–405 'šyja	687 'šeja	844–845 'šeja
106 šija	248 kark, 'syja	406 'šeja	688–691 'šeja	846 'šeja
107–108 tiľ	249 kark, šyja (лит)	407 'šyja	692 'šeja	847 'šyja
	250 šija		693–694 'šeja	848 'šeja
	251–252 šija		695	849 'šyja
				850–851 vrat
				852–853 'šijʌ

L 1443 'ШЕЯ, ЧАСТЬ ТЕЛА, СОЕДИНЯЮЩАЯ ГОЛОВУ С ТУЛОВИЩЕМ'

слн. vrat, х. vrat, с. врат, м. врат, бг. врат, шия,
ч. krk, слч. krk, вл. šija, нл. šuja, п. szyja,
бр. шыя, ук. шия, р. шея

- šī-j-a, šь-j-a
- še-j-a
- ⊕ šī-j-yn-j-ak-ъ, šī-j-yn-ak-ъ
- ⊖ šī-j-yn-ik-ъ
- △ Кык-ъ; К > g (слч.)
- vort-ъ
- ▮ tyl-ъ
- ◇ (kragen)-ъ (1)

Займствования

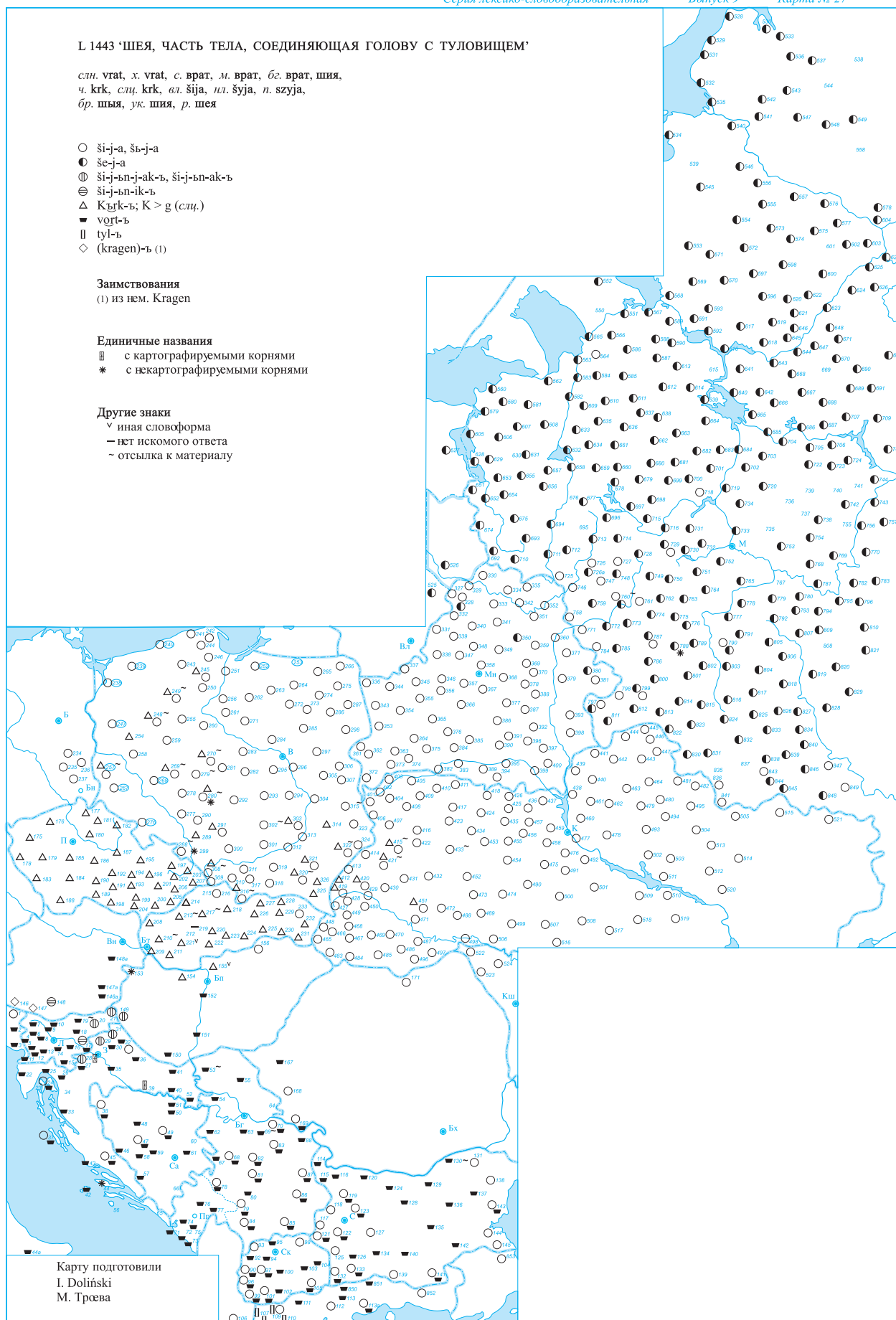
(1) из нем. Kragen

Единичные названия

- ▮ с картографируемыми корнями
- * с некартографируемыми корнями

Другие знаки

- ∨ иная словоформа
- нет искомого ответа
- ~ отсылка к материалу

Карту подготовили
I. Doliński
M. Trseva

КАРТА № 66 – МАТЕРИАЛ

1 k'ličə, k'lečə	128 'vika	308 voʊo	435 'klyčə, hu'kaje	{rev-e- <i>tb</i> }	730–732 za'v'ot
2 on kli:če	129 'vikə	309 voʊa	436 zo've, zve	549 zo'v'ot, zo'v'o	733
3 k'ličja	130–132 'vika	310 voʊo	437 za've, hu'kaje	550	734 zo'v'ot
4 kli:če	133 'ruka	311 vaʊa, voʊa	438 za've	551 zo'v'o	735–737
5 k'li:če	134 'ruka	312 voʊo	439 za'v'e	552 ru'e'it {ryč-i- <i>tb</i> }	738 zvat' (inf), kr'ič'e't'
6 k'liče	135 'vika	313 voʊa	440 zo've, k'lyče	553–557 zo'v'ot	739–741
7–9 kli:če	136 'vikə	314–315 voʊa	441 za've	558	742–745 zo'v'ot
10 kli:če	137 'vika	316 voʊa	442 hu'kaje, za've	560 za'v'ot	746 yu'kajie', za'v'ec'
11 k'li:če	138 'vikə	317 voʊo	443 hu'kaje, k'lyče	562 za'v'ot	747–750 za'v'ot
12 k'li:če	139–141 'ruka	318–320 voʊa	444 za've, hu'kaje	563 zo'v'et	751 pa'za'v'ot (praef perf)
13 k'liče	142 'vika	321 voʊo, pšyvoʊuje {pri- vol-u-j-e- <i>tb</i> }	445 za'v'et'	564–567 zo'v'ot	{po-zov-e- <i>tb</i> }
14 kli:če	143 'vi:kə	322 voʊa	446 za've	568 k'li'e't, zo'v'et	752 za'v'ot
15 z've	144 'vikə	323 voʊo	447 za've	569 zo'v'ot	753–754 za'v'ot
16 klē:če	145 'vika	324 voʊa	448–450 k'lyče	570 zo'v'et, zo'v'ot	755
17 'zo:ve	146 kli:če	325 woʊo	451 k'lyčə	571–575 zo'v'ot	756 zo'v'ot
18 k'le:čje	146a vī:če	326 woʊa	452 k'lyče	576 zo'v'ot, k'li'e't	757 zo'v'ot
19 k'lejče	147 ?li:če	327 'zov'ie'	453 k'lyčə	577 k'li'e't, zo'v'ot	758 za'v'ec'
20 z've	147a zo'vie	328–332 za'v'ec'	454 'klyče	578 zo'v'ot	759 za'v'ot
21 zu've:	148 ?li:ča	333 k'li'ičyic', za'v'ec'	455–456 k'lyče	579–580 za'v'ot	760–761 za'v'et'
22 zo've	148a k'riči:	334–335 za'v'ec'	457 zve	581 za'v'ot	762 za'v'ot
23	149 zo've:	336–338 k'li'iča	458 zve, k'lyče	582–586 zo'v'ot	763 za'v'ot
24 zo've	150 zovē:	339–341 za'v'ec'	459 k'lyče, zve	587 ma'n'it {man-i- <i>tb</i> }, zo'v'ot (r)	764–765 za'v'ot
25 zovē:	151 zō-ve	342 'k'li'ičyic'	460 k'lyče	588–590 zo'v'ot	767
26 z've	152 zōve	343–344 k'li'iča	461 k'lyče, zve	591 zo'v'ot, k'li'e't	768 za'v'ot
27 z've	153 'zuʊa	345–346 za'v'e	462 k'lyče	592 zo'v'ot	769 za'v'ot
28 zo'va	154–155 vola:	347 za'v'e, k'li'iča	463 k'lyče, hu'kaje, zve	593 zo'v'ot, k'li'e't	770 zo'v'ot, k'li'icet (r)
29 zo'va	156 vola [dakeho]	348 za'v'e	464 hu'ka(je)	596–597 zo'v'ot	771 za'v'ec'
30 zō:ve	167 zve	349 za'v'ec'	465–466 k'lyč'e	598	772 za'v'ot
31 'zo-ve	168–169 'vika	350 za'v'oc'	467–468 k'lyče	600 zo'v'ot	773–774 za'v'et'
32 'zovə, 'zove	171 k'lyčet	351–352 za'v'ec'	469 k'lyče, zve	601	775–776 za'v'ot
33 zōve	175–190 menuje	353–356 k'li'iča	470 k'lyče	602 'garkat, zo'v'ot, kr'i'e'it	777 za'v'ot, k'li'ie'it
34	191 fi:ka:	357 za'v'e	471 k'lyčə	603–604 zo'v'ot	778 za'v'ot
35 zō:va	192 vola:	358 k'li'iča, yu'kaja	472 k'lyčə	605 za'v'ot	779 za'v'ot
36 zōve:	193 fi:ka:, menuje	359–360 za'v'ec'	473 k'lyče	606 kr'i'čə (lsg), zo'vu (lsg)	780–781 za'v'ot
37 zo've:, zo'vie:	194 fi:ka:	361 k'lyče	474 k'lyče	607 zvat' (inf)	782 za'v'ot, k'li'ie'it, k'li'icə
38 zōve:	195 menuje	362 k'li'ečə (zovētr), zve (называет)	475 k'lyčə	608–610 zo'v'ot	783 za'v'ot
39 zōve:	196 mənəjə	363 zve, zo've, k'li'iče	476 k'lyče, zve	611 zo'v'ot	784 za'v'ec', yu'kajac'
40 zōve:	197–198 menuje	364 za'v'e	477 zve, k'lyče	612–613 zo'v'ot	785–786 za'v'ot
41 z've	199 menuje, fi:ka:	365 'k'li'iča	478 k'lyče, hu'kaje, zve	614 zo'v'et, k'li'e't	787 za'v'et'
42 zōve	200 menuje	366 za'v'e	479 k'lyče, zve	615 zvat' (inf)	788–789 za'v'ot
43 zōvē:	201 fi:ka:	367 yu'kaja, za'v'e	480 k'lyčə, hu'kajə	616 zo'v'ot	790 za'v'ot
44 zo've	202 menuje	368 za'v'e	481 zve, hu'kaje	617 zo'w'ot	791 k'li'ie'ut' (3pl)
44a zō:va, zō:və	203 pravi	369 yu'kaja, za'v'ec'	482 k'lyčə	618–622 zo'v'ot	792 za'v'ot
45–46 zōve	204 fi:ka:	370 za'v'e	483 k'lyč'e, k'lyč'ə	623 zo'v'ot, 'garkajet	793 za'v'et'
47 zōvē:, vi:če	205 prav'i	371 za'v'ec'	484 k'lyče	624–627 zo'v'ot	794–796 za'v'ot
48 zōve:	206 menuje, prav'i	372–374 'klyčə	485 k'lyč'e, zo've (r)	628 zo'v'e	797 za'v'o, za'v'et'
49 zōve, zovē:	207 voʊo	375 k'li'iče	486 k'lyčə	629 za'v'ot	798 za'v'ot, za'v'et'
50 zōve	208 voʊa:	376 k'li'iča	487 k'lyče	630	799 'yukajet'
51 zōve:	209–214 vola:	377 za'v'e, yu'kaja	488 k'lyčə, zo've	631 k'li'ie'it	800 za'v'ot
52 zovē:	215 vola	378 yu'kaja	489 k'lyčə	632 zo'v'ot	801 za'v'et', za'v'ot (r)
53–55 zōve	216–225 vola:	379 za'v'e	490 k'lyčə, hu'kaje, zve	633 zo'v'ot (человека), k'li'ie'it (животное)	802 k'li'ie'it', za'v'ot'
56	226–232 vola	380 za'v'ec'	491 k'lyče	634 kr'i'ie'it	803 za'v'ot
57 zōve:	233 'klyče	381 za'v'ec', yu'kajie' (кличет, громко зовет)	492 k'lyče, hu'kaje, zve	635 zo'v'et	804 k'li'ie'it', za'v'ot'
58–59 zōve	234 voʊa	382–384 zo'v'e	493 zve, k'lyčə, huka, hu'kajə	636–638 zo'v'ot	805 šu'm'it'
60	235 ʊon ʊoʊa	385 za'v'e	494 zve, k'lyč'e, hu'ka, hu'kaje	639 zo'v'ot	806 za'v'et'
61–62 zōve:	236 voʊa	386 za'v'e, k'li'iče	495 k'lyče, zve	640–645 zo'v'ot	807 za'v'ot
63 zovē:	237 ʊoʊ'e {vol-j-e- <i>tb</i> }	387 yu'kaja, za'v'e	496 zo'vet	646 so'w'ot	808
64–66	238–240 vola	388 za'v'e	497 k'ločə	647–648 zo'v'ot	809 k'li'ie'it', əza'v'ot'
67 zōve:	241 'ueʊə	389 zo'v'e	498 k'lyč'ə, zve	651–654 za'v'ot	810 šu'm'it', əza'v'ot' (r)
68 zōve:, vi:če	242 'uelə	390 za'v'e, k'li'iče	499 k'lyče	655 zo'v'ot	811–812 za'v'et'
69 z've	243 ueʊə	391 za'v'e	500 k'lyče	656 za'v'ot	813 za'v'et', yu'kaja
70 zovē:	244 'ueʊə	392 əza'v'e, yu'kaje	501 k'lyče, zve	657 zo'v'ot	814 za'v'et'
71 zo've:	245 voʊa	393 za'v'e	502 k'lyče, hu'kaje, zve	658 za'v'ot	815–817 za'v'ot
72 zo've:, 'vikə:	246 voʊa	394 zo'v'e	503 zve, k'lyče	659–661 zo'v'ot	818 za'v'et'
73 'vika	247 voʊa	395 za'v'e, yu'kaje, k'li'iče	504 k'lyč'e, zve	662 za'v'ot	819 k'li'ie'a
74–75 zo've:	248 voʊo	396–399 za'v'e	505 k'lyče	663–668 zo'v'ot	820 za'v'ot
76 zōve:	249 voʊoʊə	400 za'v'e, yu'kaja, k'li'iča	506 k'lyče, zve	669	821 za'v'ot', šu'm'it'
77–80 zovē:	250–251 voʊa	401 k'lyčə	507 zve, k'lyče	670 za'v'ot	822 za'v'et', k'li'ie'at'
81 z've, vi:če	252 voʊa	402 k'lyčə	508 'klyče	671 zo'v'ot	823 za'v'ot
82 z've	253	403 k'lečə, k'ločə	509 k'lyče, zve	672 za'v'ot	824–826 za'v'ot
83 zovē:	254 voʊo	404 k'lyčə	510 k'lyč'e	673 zo'v'ot	827 za'v'et', k'li'ie'a
84 'vika, 'zove	255 voʊo	405 zo've	511 k'lyč'e, hu'ka, hu'kaje, zo've	674–675 za'v'ot	828 za'v'ot
85–86 'vika, 'zove	256 voʊa	406 k'lečə	512 k'lyčə	676	829 za'v'ot
87 'oka, zo've	257 voʊa	407 k'lyčə	513 k'lyče	677 za'v'ot, k'li'ie'at	830 za'v'ot
88 zovē:	258 voʊa	408 k'lyče	514 k'lyč'e, zve, ka, 'kajə	678 za'v'ot	831 za'v'ot', k'li'is'it'
90 vikat	259 voʊo	409 k'lyčə, zve	515 k'lyče	679 zo'v'ot	832 za'v'et'
92 vikat	260–264 voʊa	410 k'li'iče	516 klyče, zve	680 za'v'ot	833 za'v'ot
93–95 vika	265 voʊa	411 zo've	517 k'lyče, zve	681–688 zo'v'ot	834 za'v'e
96–97 vikat	266–267 voʊa	412 k'lyčə	518 k'lyče	689 zo'v'ot, k'li'ie'et, kr'i'e'it	835
98 'vika	268 voʊa	413–414 k'lyčə	519 hu'ka	690 zo'v'ot	836 zve (r), zo've (r), hu'kaje, hu'ka, k'lyče
99 kanit {kan-i- <i>tb</i> }	269–270 voʊo	415 k'lyčə	520 'klyč'e	691 k'li'ie't, zo'v'ot (r), kr'i'e'it (r)	837
100–101 vika	271–275 voʊa	416 zo've, k'lyče	521 k'lyč'e, zve	692 za'v'ot	838 za'v'ot
102–104 'vika	276 voʊa	417 k'hče	522 k'leš'i	693 za'v'et'	839 k'li'ie'e
105 'vikə	277–282 voʊo	418 zo've	523 k'ločə, zve	694–695 za'v'ot	840 za'v'et'
106 vikina {vyk-yn-a-j-e- <i>tb</i> }	283 voʊa	419 k'lyče	524 k'lyčə, k'lyčəyt, zve	696–698 za'v'ot	841 za'v'e, k'li'ikaje [klik-a- j-e- <i>tb</i>], k'li'ie'
107–109 'vika	284–285 voʊa	420 k'lyčə	525 za'v'ot	699–707 zo'v'ot	842 zo've, 'zə've, 'zə'w'ot', klyče
110 gu 'vikə	286–287 voʊa	421 k'lyčə	526 zo'v'ot	709 zo'v'ot, k'li'ie'et, kr'i'e'it	843 zo'v'e, 'zə've, 'zə'w'ot', klyče
111 'vikə	288 voʊo [ʊon m'e voʊaʊ]	422 k'lyčə	527 za'v'o(t), k'li'ičə(t)	710 za'v'ot	844 za'v'ot', za'v'et'
112 'ruka, 'vika	289 voʊa	423 k'li'e, k'hče	528–529 zo'v'ot	711 za'v'ot	845 za'v'e
113 'vika	290 voʊoʊə	424 k'lyče, zo've	530 zo'v'ot, k'li'ie'ot	712 zə'v'ot	846 yu'kaja, za'v'e (r), za'v'et' (r)
113a 'ruka, 'ruka	291–292 voʊo	425–426 k'li'e	531 zo'v'it'e (imperat 2pl)	713 za'v'ot, k'li'ie'at'	847 k'lyče, zo've
114 'vika	293 voʊa	427 k'lyčə	532 zo'vut (3pl)	714 za'v'ot	848 k'lyče, hu'ka
115 'oka	294–295 voʊo	428 k'lyče	533–537 zo'v'ot	715 za'v'ot	849 za'v'et', k'li'ie'at'
116 'vika	296 voʊo	429 k'lyč'e	538–539	716 za'vu (lsg)	850–852 'ruka
117–118 'oka	297–298 voʊa	430 k'lyče	540–542 zo'v'ot	717–720 zo'v'ot	853 'vika
119–120 'vika	299 voʊa	431 k'lyč	543 zo'v'ot, kr'i'e'it	721 za'v'ot	
121–122 'oka	300–301 voʊo	432 k'lyče	544	722–724 zo'v'ot	
123 'vika	302 voʊa [na ob'at voʊa]	433 k'lyče, zve	545–547 zo'v'ot	725 za'v'ot	
124 'vikə	303 voʊa	434 k'lyče	548 zo'v'ot, zo'v'o, r'e'v'o	726–726a za'v'et'	
125 'vika	304 voʊo			727 za'w'ot', k'li'ie'at'	
126 'ruka	305 voʊa			728–729 za'v'ot	
127 'vika	306–307 voʊa				

L 1432 'ЗОВЕТ КОГО-НИБУДЬ'

слн. *kliče*, х. *zove*, с. *зове*, м. *вика*, бг. *вика*, ч. *volá*, слц. *volá*,
вл. *wola*, нл. *wola*, п. *wola*, бр. *кліча*, *заве*, укр. *кличе*, *р. зовет*

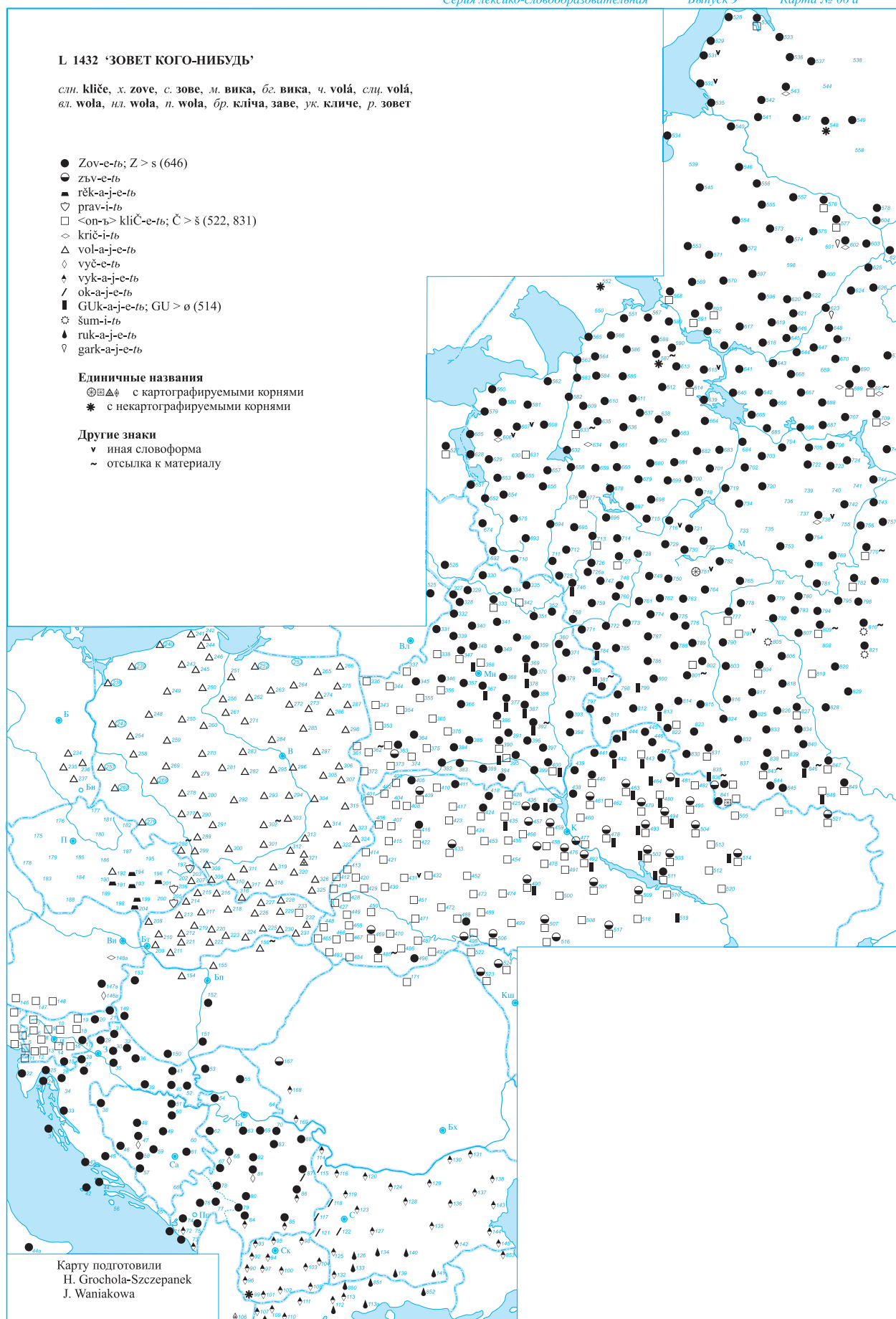
- Zov-e-*tb*; Z > s (646)
- Zъv-e-*tb*
- ▲ rēk-a-j-e-*tb*
- ▽ prav-i-*tb*
- <он-ъ> *klič-e-*tb**; Č > š (522, 831)
- ◇ krič-i-*tb*
- △ vol-a-j-e-*tb*
- ◇ vyč-e-*tb*
- ▲ vuk-a-j-e-*tb*
- / ok-a-j-e-*tb*
- GUK-a-j-e-*tb*; GU > o (514)
- ⊗ šum-i-*tb*
- ▲ ruk-a-j-e-*tb*
- ▽ gark-a-j-e-*tb*

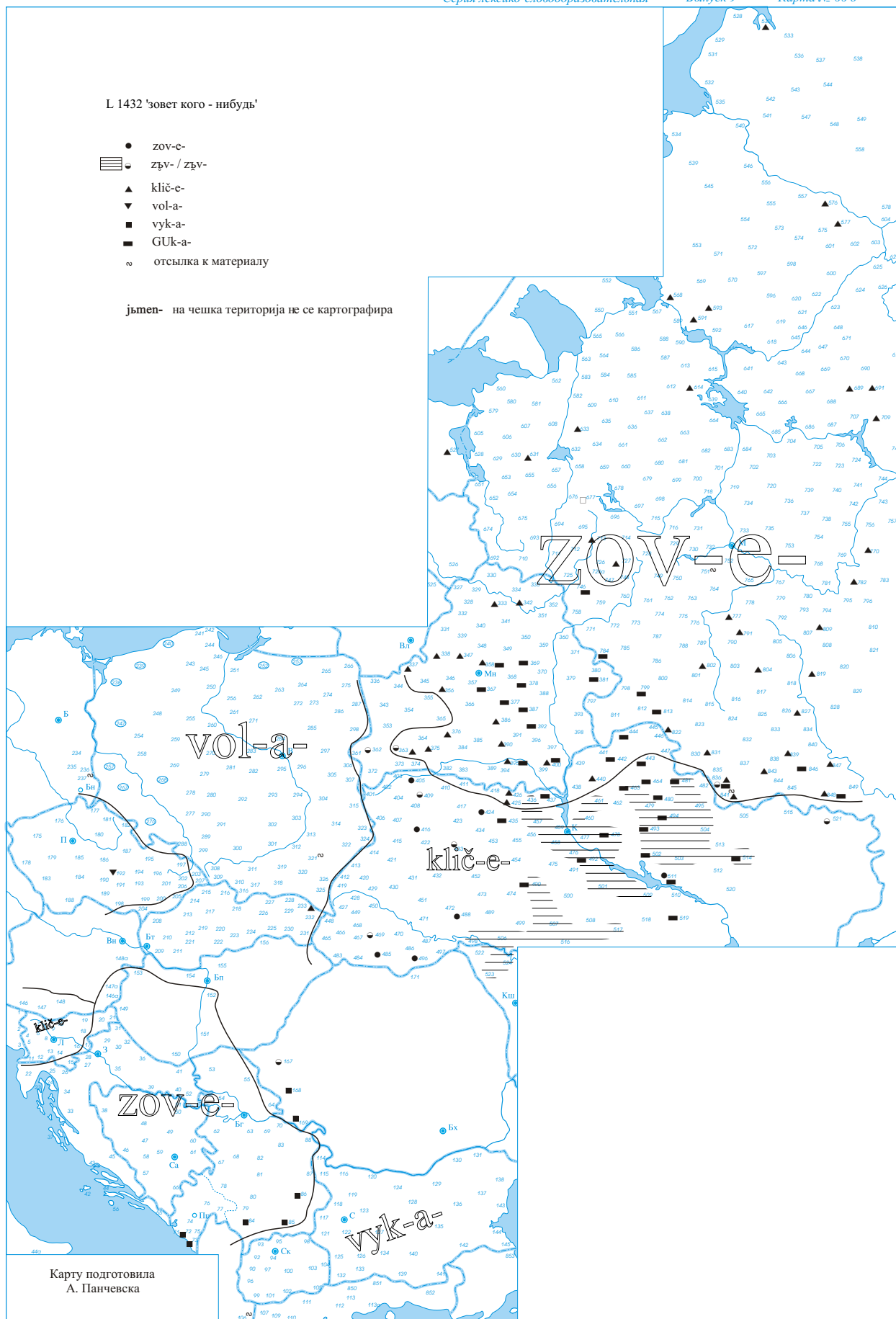
Единые названия

- ⊗ ⊗ с картографируемыми корнями
- * с некартографируемыми корнями

Другие знаки

- v иная словоформа
- ~ отсылка к материалу

В излезлите през периода 1982–2005 г. томовете на ОЛА, с изключение на част от картите и индексите на Т. 8., няма картографиран български пунктове, нито са публикувани индексите към тях, защото по това време България е прекратила своето участие в ОЛА по извънезикови причини.

Картите на ОЛА, както отбелязват в статията си *Съвместни лингвогеографски публикации на учени от БАН и РАН* Сл. Керемидчиева и Л. Василева, дават уникалната възможност българските диалектни материали да се проектират в общославянския езиков контекст, да се открият и визуализират връзките на българския език с езиците от трите групи на славянското езиково семейство и с помощта на типологията на ареалите да се види както българското градиво в славянското словно богатство, така и онези собственодиалектни особености, които го отделят като самостоятелен език (Керемидчиева, Василева / Keremidchieva, Vasileva 2015: 4 – 5).

Българската национална комисия за ОЛА (Сл. Керемидчиева (ръководител), Л. Василева, К. Първанов, М. Котева, К. Ушева и Хр. Дейкова) ще изработи и издаде следващия 11 том на ОЛА *Степени родства*, с което България отново засвидетелства едно достойно завръщане в голямото славянско езиково семейство.

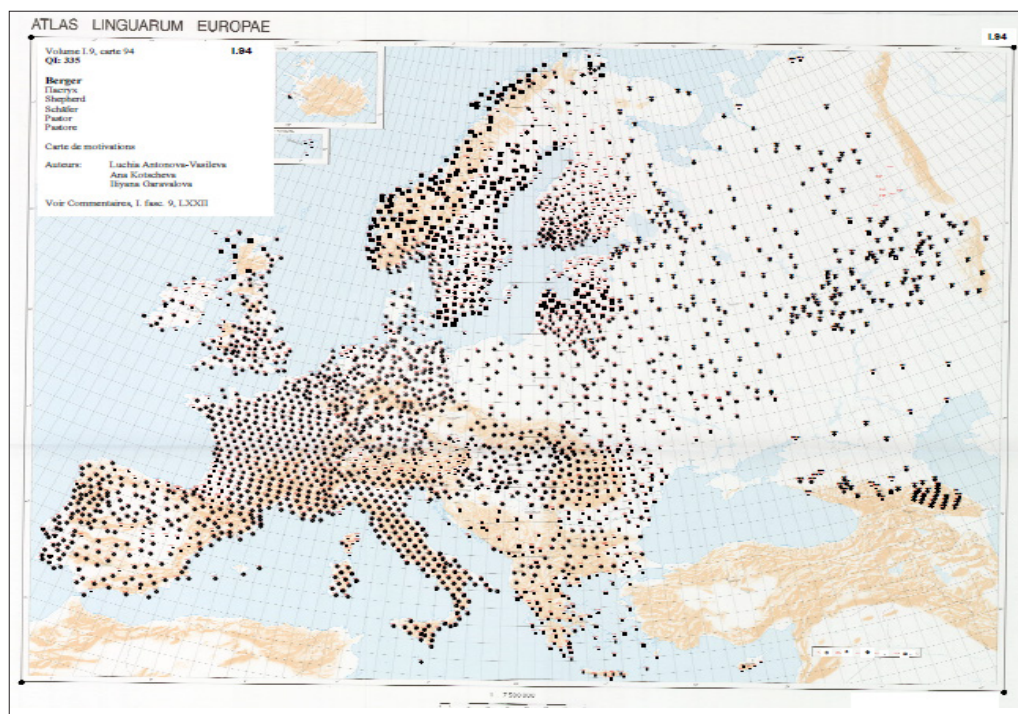
2.3. Европейски лингвистичен атлас

Третият проект, в който участват диалектолози от СБДЛГ на ИБЕ, е проектът „Европейски лингвистичен атлас“.

Първоначалният замисъл при създаването на ЕЛА е той да бъде съставен от 150 карти, издадени в 12 тома, придружени от обширни коментари, където европейските езици да се представят с особеностите на своите диалекти предимно на лексикално равнище.

Българската комисия за ЕЛА (Л. Антонова-Василева (ръководител), А. Кочева-Лефеджиева, Ил. Гаравалова) има задачата да предоставя през годините материал и да изготвя справки за българския материал на картите в атласа, които се изработват от чужди учени в ЕЛА. Българският колектив за ЕЛА продължава ежегодно да участва в международните срещи за обсъждането на картите.

В началото на ХХІ век в един от томове на атласа – ALE, Vol. 9. е публикувана и първата българска карта *Названия за овчар*, а към настоящия момент българската национална комисия за ЕЛА работи и по следваща нова карта *Названия на ръж*.

През последните няколко години все повече се засилва интересът към лингвогеографията и нейното приложение в съвременните езиковедски изследвания. В отговор на засиленото научно търсене е издаден теоретичния труд *Увод в ареалната лингвистика* на В. Радева, в който се изясняват същността на направлението, историята и методите на лингвогеографско изследване.

Освен при изработването на диалектни атласи лингвогеографският метод се прилага и в някои езиковедски изследвания за онагледяване на редица езикови явления (Панайотов / Panayotov 2001), търсят се също и нови подходи при интерпретацията на лингвогеографските данни, като се говори за преход от лингвистична география към ареална лингвистика (Младенова / Mladenova 2016).

Това е доказателство за огромното значение на лингвогеографията, обусловено от осъзнаване на ролята на картите за осмислянето на много исторически и съвременни процеси в еволюцията на езика (Вендина: 2006: 5).

Българската лингвогеография днес е не само национална, но също европейска и световна по своето предназначение и разпространение.

Цитирана литература / References

- Антонова-Василева 2013: Антонова-Василева, Л. Приносът на Словения лингвистичен атлас за проучването на диалектите на южните славянски езици. – В: *Jezikoslovni zapiski*, 19, 2, с. 85 – 93, Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. [Antonova-Vasileva 2013: Antonova-Vasileva, L. Prinosat na Slovenskiya lingvistichen atlas za prouchvaneto na dialektite na yuzhnite slavyanski ezici. – In: *Jezikoslovni zapiski*, 19, 2, 85 – 93, Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU.] <www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-8GHS4U09/56678a5d-d548-4179.../PDF> [14.04.2017]
- БДА 1964: *Български диалектен атлас. Т. I. Югоизточна България. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци.* (колектив), София: Издателство на БАН. [BDA 1964: *Balgarski dialekten atlas. T. I. Yugoiztochna Balgaria. Ch. I. Karti. Ch. II. Statii. Komentari. Pokazalci.* (kolektiv), Sofia: Izdatelstvo na BAN.]
- БДА 1966: *Български диалектен атлас. Т. II. Североизточна България. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци.* (колектив), София: Издателство на БАН. [BDA 1966: *Balgarski dialekten atlas. T. II. Severoiztochna Balgaria. Ch. I. Karti. Ch. II. Statii. Komentari. Pokazalci.* (kolektiv), Sofia: Izdatelstvo na BAN.]
- БДА 1975: *Български диалектен атлас. Т. III. Югозападна България. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци.* (колектив), София: Издателство на БАН. [BDA 1975: *Balgarski dialekten atlas. T. III. Yugozapadna Balgaria. Ch. I. Karti. Ch. II. Statii. Komentari. Pokazalci.* (kolektiv), Sofia: Izdatelstvo na BAN.]
- БДА 1981: *Български диалектен атлас. Т. IV. Северозападна България. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци.* (колектив), София: Издателство на БАН. [BDA 1981: *Balgarski dialekten atlas. T. IV. Severozapadna Balgaria. Ch. I. Karti. Ch. II. Statii. Komentari. Pokazalci.* (kolektiv), Sofia: Izdatelstvo na BAN.]
- БДА. ОТ 2001: *Български диалектен атлас. Обобщаващ том. I – III. Фонетика. Акцентология. Лексика.* Отг. редактор Ив. Кочев (колектив), София: Книгоиздателска къща „Труд“. [BDA. OT 2001: *Balgarski dialekten atlas. Obobshtavasht tom. I – III. Fonetika. Akcentologiya. Leksika.* Otg. redaktor Iv. Kochev (kolektiv), Sofia: Knigoizdatelska kashta „Trud“.]
- Божков 1986: Божков, Р. *Български диалектен атлас. Български говори в Царибродско и Босилеградско. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци.* Отг. редактор Ив. Кочев, София: Издателство на БАН. [Bozhkov 1986: *Bozhkov, R. Balgarski dialekten atlas. Balgarski govori v Tsaribrodsko i Bosilegradsko. Ch. I. Karti. Ch. II. Statii. Komentari. Pokazalci.* Otg. redactor Iv. Kochev, Sofia: Izdatelstvo na BAN.]
- Василева, Керемидчиева 2016: Василева, Л., Сл. Керемидчиева. Юбилейно за проф. д-р Кочев. – В: *Професор Иван Кочев – живот, отдаден на езикознанието. Юбилеен сборник.* София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, с. 9 – 12. [Vasileva, Keremidchieva 2016: Vasileva, L., Sl. Keremidchieva. Yubileyno za prof. doktor Iv. Kochev. – In: *Profesor Ivan Kochev – zhivot, otdaden na ezikoznaniето. Yubileen sbornik*, Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. Marin Drinov“, 9 – 12.]

- Вендина 2006: Вендина Т. И. Общеславянский лингвистический атлас и этнолингвистика. – В: *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования 2003 – 2005*, Москва: Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН, с. 5 – 15. [Vendina 2006: Vendina, T. I. Obshteslavjanskij lingvisticheskiy atlas v etnolingvistike. – In: *Obshteslavjanskij lingvisticheskiy atlas. Materiali i issledovaniya 2003–2005*, Moskva: Institut ruskogo jazyka im. V. V. Vinogradova RAN, 5 – 15.]
- Иванов 1972: Иванов, Й. *Български диалектен атлас. Български говори в Егейска Македония. Т. I. Драмско, Сярско, Валовишко и Зилиховско. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци*. Отг. редактор К. Мирчев, София: Издателство на БАН. [Ivanov 1972: Ivanov, Y. *Balgarski dialektен atlas. Balgarski govori v Egeyska Makedonia. T. I. Dramsko, Syarsko, Valovishtko i Zilyahovsko. Ch. I. Karti. Ch. II. Statii. Komentari. Pokazalci*. Otg. redaktor K. Mirchev, Sofia: Izdatelstvo na BAN.]
- Керемидчиева, Василева 2015: Керемидчиева, Сл., Л. Василева. *Съвместни лингвогеографски публикации на учени от БАН и РАН*. [Keremidchieva, Vasileva 2015: Keremidchieva, Sl., L. Vasileva. *Savmestni lingvogeografski publikacii na ucheni ot BAN i RAN.*] <http://www.abcdar.com/magazine/VI/Keremidchieva_Vasileva_1314-9067_VI.pdf> [14.04.2017]
- Клепикова, Младенов 1981: Клепикова, Г., М. Младенов. Общокарпатски лингвистичен атлас. Проблеми и резултати. – *Съпоставително езикознание*, 1, с. 92 – 98. [Klepikova, Mladenov 1981: Klepikova, G., M. Mladenov. Obshtokarpatski lingvistichen atlas. Problemi i rezultati. – *Sapostavitelno ezikoznanie*, 1, 92 – 98.]
- Кочев 1984: Кочев, Ив. Актуални проблеми на българската лингвистична география. – В: *Съвременна България*, 5. София: Издателство на БАН, с. 143 – 146. [Kochev 1984: Kochev, Iv. Aktualni problemi na balgarskata lingvistichna geografiya – In: *Savremenna Balgaria*, 5. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 143 – 146.]
- Кочева 2015: Кочева, А. Нова карта на диалектната делитба на българския език. – В: *Материали IV Міжнародного науково-методичного семінару з болгарської мови, літератури, культури та історії (22 – 23 травня 2015 р.)*: [збірник тез]. Бердянськ: БДПУ, с. 25 – 26. [Kocheva 2015: Kocheva, A. Nova karta na dialektната delitba na balgarskia ezik. – In: *Materiali IV Mizhnarodnogo naukovо-metodichnogo seminaru z bolgarskoj movi, literaturi, kulturi ta istorii (22 – 23 travnya 2015 r)*: [zbornik tez]. Berdyansk: BDPU, 25 – 26.]
- Кочева 2016: Кочева, А. Интервью за радио „Фокус“ [Kocheva 2016: Kocheva, A. Intervyu za radio „Fokus“] <<http://www.focus-news.net/opinion/2016/05/25/38373/dots-d-r-ana-kocheva-ban-15-mln-sa-horata-koito-govoryat-balgarski-po-sveta-ezikat-ni-ima-tsentralna-rolya-za-obedinenieto-i-sahranenieto-na-natsiyata.html>> [14.04.2017]
- Младенова 2016: Младенова, Д. От лингвистична география към ареална лингвистика. Теория и практика на анализа на късни явления в българския език: названията на домата и патладжана. – В: *Litera et lingua series dissertationes*, 9, София: Факултет по славянски филологии, Софийски университет „Св. Кл. Охридски“. [Mladenova 2016: Mladenova, D. Ot lingvistichna geografia kam arealna lingvistika. Teoria i praktika na analiza na kasni yavlenia v balgarskiya ezik: nazvaniya na domata i patladzhana. – *Litera et lingua series dissertationes*, 9, Sofia: Fakultet po slavyanski filologii. Sofiyski universitet „Sv. Kl. Ohridski“.]
- ОЛА 1978: *Общеславянский лингвистический атлас. Вступительный выпуск. Общие принципы. Справочные материалы*. Москва: Издательство „Наука“. [OLA 1978: *Obshteslavjanskij lingvisticheskiy atlas. Vstupitelnyj vypusk. Obshtie principy. Spravochnye materialy*. Moskva: Izdate’lstvo „Nauka“.]
- Панайотов 2001: Панайотов, В. *Българо-словашкият лексикален паралелизъм в лингвогеографски аспект*. Дисертация. София: Факултет славянски филологии. [Panayotov 2001: Panayotov, V. *Balgaro-slovashkiyat leksikalen paralelizam v lingvogeografski aspect*. Disertatsiya, Sofia: Fakultet slavyanski filologii.] <<http://www.academia.edu>> [14.04.2017]
- Радева 2001: Радева, В. *Увод в ареалната лингвистика*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“. [Radeva 2001: Radeva, V. *Uvod v arealnata lingvistika*. Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Стойков 1993: Стойков, Ст. *Българска диалектология*. Трето издание, София: Издателство на БАН. [Stoykov 1993: Stoykov, St. *Balgarska dialektologiya*. Treto izdanie, Sofia: Izdatelstvo na BAN.]
- Тетовска-Троева 2015: Тетовска-Троева, М. Българският диалектен атлас. Обобщаващ том – пространствено-времеви модел на българския език. – *Obdobja* 26, Ljubljana, с. 589 – 606. [Tetovska-Troeva 2015: Tetovska-Troeva, M. *Balgarskiyat dialektен atlas. Obobshtavasht tom – prostranstveno-vremeви*

model na balgarskiya ezik. – *Obdobja* 26, Ljubljana, c. 589 – 606.] <<http://centerslo.si/wp-content/uploads/2015/10/26-Tetovska.pdf>> [14.04.2017]

Ушева 2016: Ушева, К. *Вокално-консонантното взаимодействие в южната част на ятовата изоглосна зона*. Дисертация, Благоевград: Югозападен университет. [Usheva 2016: Usheva, K. *Vokalno-konsonantното vzaimodejstvie v yuzhnata chast na yatovata izoglosna zona*. Disertatsiya, Blagoevgrad: Yugozapaden universitet.]

Bulgarian Dialect Linguistic Geography in the 21st Century

Lilyana Vasileva, Margarita Koteva

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences

vasileval@abv.bg, kotinka_j@abv.bg

Abstract

The article presents the most recent trends and scientific achievements of research in Bulgarian dialectology and linguistic geography from the beginning of the XXI century on, that are associated with the largest center for linguistic geography in Bulgaria – the Department of Bulgarian Dialectology and Linguistic Geography at the Institute for Bulgarian Language Prof. L. Andreychin.

Keywords: *Dialectology, Linguistic geography, Atlas of Bulgarian dialects, maps of Bulgarian dialects*

Названия на растението *глухарче* (*Taraxacum*) в диалектите в Европа

Мануела Неваци^а, Лучия Антонова-Василева^б, Илияна Гаравалова^в

Институт за лингвистика „Йоргу Йордан – Ал. Росети“, Букурещ^а,
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – Българска академия на науките^{б, в}
elanevac@ yahoo.com, luch_antonova@abv.bg, garina@abv.bg

Резюме

Докладът разглежда названията на растението *глухарче* в диалектите на езиците в Европа въз основа на данни от *Европейския лингвистичен атлас*, *Общославянския лингвистичен атлас*, *Архива на българския диалектен речник* и други източници. Той си поставя за цел да проследи наличието на общи черти при мотивацията на различните названия. Анализът цели да изтъкне случаите на еднаквост и паралелизъм при ономазиологичния признак, както и да прецени доколко те са свързани с езиковите и културните общности или заимствания между народите.

Ключови думи: диалектология, лингвогеография, лексикология, ономазиология

Глухарчето е тревисто растение, разпространено повсеместно в Европа. То спада към семейство Сложноцветни – Asteraceae (Compositae). Известно е в над 1200 вида. На европейските народи глухарчето е познато със своята атрактивно променяща се външност – от жълто цветче, прилично на слънце, до пухкава сфера, която се разпръсква и разлетява на многобройни малки звездички. Фактически подобни особености са характерни повече или по-малко за много от растенията от семейство Сложноцветни, но широкото разпространение, както и ярката им проява при този представител ги асоциира в съзнанието на хората като отличителни именно за него.

Освен с външния си вид глухарчето е известно с възможностите, които притежава сокът на неговото стебло, листа и корени, да въздейства на човека. Тези естествени физиологични свойства имат различно обяснение и различно приложение в практическата дейност и в културните представи.

Видът и употребата на растението са оставили траен отпечатък в неговите названия в диалектите на езиците в Европа, поради което те са включени за проучване в програмите на ОЛА (ОЛА / OLA 2000: к. № 51) и ЕЛА (ALE 2015: к. № 92). В ЕЛА картата е изработена от нашия партньор по проекта Мануела Неваци в съавторство с колегата от Италия Федерика Куньо.

Диалектните названия на глухарчето показват, на първо място, различна мотивация, която се изразява в избора на различни мотивационни признаци, оформящи вътрешната ономазиологична структура на лексемите и словосъчетанията, назоваващи растението (срв. Бояджиев / Boyadzhiev 2002: 72 – 73). Преобладаващата част от разглежданите названия са семантични производни. Това налага известно сближаване на ономазиологичния и семасиологичния под-

ход при техния анализ, тъй като преносните значения на лексемите са семантично мотивирани и се извеждат от преките (срв. Бояджиев / Boyadzhiev 2002: 75, 78). Цел на доклада е да се проследят различните мотивационни признаци, които се открояват при названията, като се открият случаите на паралелизъм и еднаквост в диалектите на езиците на различните народи.

Както се посочва в коментара към картата в ЕЛА, научното наименование на растението в латински *Taraxacum* най-вероятно е възприето от гръцки (ALE 2015a: 28). В старогръцки са отбелязани лексемите: *τάραξις*, *ταραχμός* – ‘възбуда, объркване, ужас’ (<<http://www.grecoantico.com/dizionario-greco-antico.php>>). В речника на старогръцкия език на Хофман (Hofman 1974: 423) се откриват глаголите *ταράσσω*, *ταράζω* със следните значения: 1. Предизвиквам, причинявам, провокирам; 2. Разбърквам; 3. Развълнувам, потрисам, както и др., подобни на тях. Може да се предположи, че глаголят с тези значения е залегнал в основата на названието заради външния вид на зрялото глухарче и преди всичко свойството на плодчетата му да се разпръскват от най-лекия полъх или допир. Според някои източници старогръцкият термин *τάραξις* се е употребявал за назоваване на възпаление на очите ([https://bg.wikipedia.org/wiki/ Глухарче](https://bg.wikipedia.org/wiki/Глухарче)). В съвременния гръцки език са отбелязани думите *τάραξις* ж., *ταραχια* ср. със значения: 1. Разклащане, разбъркване; 2. Смущение (Λεχικο 1957: 501). Авторите на картата в ЕЛА отбелязват, че научното название е свързано с пречистващия ефект на растението. Лексемите в гръцки показват, че мотивацията на наименованието от древността е свързана с представите за интензивни промени, които се възприемат като неестествени и неблагоприятни. В ЕЛА се посочва, че е възможно названието да е латинизирана форма на арабското название *tarahṣaqūn* със значение ‘дива цикория’ < персийско *talḥ čakok*, буквално ‘горчиво растение’. Това съвпада с факта, че и при съвременните названия на глухарчето са отбелязани лексеми, възникнали въз основа на близостта му по вид на листата и други свойства с растението *цикория* (*Cichorium intybus*). Освен названието *Taraxacum* ЕЛА отбелязва, че в научната традиция в Европа са разпространени и названията *dens leonis* ‘лъвски зъби’, *rostrum porcinum* ‘свинска муцуна’ и *caput monaci* ‘глава на монах’. В средновековните европейски хербарии глухарчето е известно с повече от 500 наименования, което се дължи на широкото му разпространение и приложение.

На диалектно равнище според мотивацията се оформят 3 основни типа съвременни названия, които може да се представят според картата на ЕЛА в следните групи:

- I. По естествените физиологични свойства на растението;
- II. По външния вид, в това число и вида на отделните части;
- III. По приложението му за практически нужди (напр. като лечебно средство) или в културната сфера (напр. като атрибут в ритуали).

I. Названия, мотивирани според естествените физиологични свойства на растението

I.1. Едно от най-широко разпространите названия на глухарчето е свързано с неговото свойство да отделя мляко (млечен сок). Според ботаническата класификация то принадлежи към подсемейство Лактукови (*Lactuceae*), назовано така заради естествения *растителен латекс*, който съдържа. Й. Кирилова разглежда този тип названия като „биологична, веществена метафора“ (Кирилова / Kirilova 2017: 40). Както личи от РБЕ, тук става въпрос за многозначност на лексемата *мляко*, която в своето трето значение е тълкувана по следния начин: „Сок в стебло, лист или плод на растение, който е подобен на мляко“ (БТР / ВТР 1993: 459; РБЕ / РВЕ, т. 9, 1998: 562 – 564).

Може да се посочат някои примери от обилния материал от 2 361 селища, включени в мрежата на ЕЛА, които са мотивирани от този ономаσιологичен признак:

– названия в славянските езици – бълг.: *mleč*, *mlečka*, *mlečok*, *mlečāk*. Тези лексеми се срещат и в българските говори в географската област Македония, а също и в пол., укр., рус., белорус., луж., чеш., словаш., словен., хърват., както и в Босна;

– названия в съседни на славянските езици: алб.: *qumështore* (виж и Fjalor 1984: 1000); литов.: *piẽnė, piẽnė* и др.; латв.: *pienene, pienine, piene, pienele, pieninīca*;

– названия със същата мотивация се срещат и в диалектите на романските езици: исп.: *lechechino, lehecilla*, а също така и в сев. фр. (галором.) диалекти [latʃir'u]¹; фр. прованс. [letʃɔ̃], катал. [laʃR'ɔ̃]; сев. итал. *latticione, lattaria, latsol*, [lat'ona]; корсик. [lattar'ella].

Същата мотивация е залегнала и в сложни названия с компонент 'мляко':

– 'млечен магарешки бодил' – герм. ез.: нем. *milchdistel*; англ. *milky-dashel* и др.;

'млечен храст' – нем. [m'ylibuzn], *milchbüschel*; 'млечни листа' – нем. *milchblättchen* и др.; 'млечно цвете' – фин. *maitokukka, maitokukkanen*; лив. (ливски//ливонски – диалект в Латвия, от прибалтийско-финската група) *sēmḍapuṭkōz*; мар.-черемис. (волжка група, уралски езици) *šör-čäs 'kä*; 'млечно прасе' – ест. *šea-piima-ohakas, šea-piima-rohi*; литов. *kiaūlpienė*; 'свинско мляко' – нем. [s'ɔumeɐjɐ]; 'кучешко мляко' – унг. [k'ucɔtej]; 'кисело мляко' – хол. *z'ürme.lək*.

В български също са отбелязани съставни названия от този тип – срв.: бълг. *'svinska 'mlečka, 'želta 'mlečka, maga'reška 'mlečka, 'mlečna kozica* – според Архива на БДР.*

Близки до мотивацията по свойството да отделят мляко са и названията, в които се използва лексемата *масло*. На практика с нея се означава същият ономасиологичен признак. Двете лексеми имат идентичен семантичен обем – както *мляко*, лексемата *масло* означава не само мазнина от животински произход, но и мазнина от растителен произход (БТР / BTR 1993: 439; РБЕ / RBE 1998: 195 – 198; Антонова-Василева / Antonova-Vasileva 2015). В славянските езици са отбелязани редица такива производни названия на глухарчето:

– бълг.: *маслениче* (Георгиев / Georgiev 2013: 151); словаш. *másliak*; хърв. *maslačak, slačak*; срб. *maslačak*, както и в Босна *maslačak*. Мотивацията се среща и в сложни и съставни названия в съседни на славянските езици: 'маслено цвете' – фин. *Voikukka, voikukku* и др.; 'маслен бодил' – [b'udəRdiʃdəl] – нем. и др.

В редица славянски и съседни на тях езици на тази мотивация се базират и названията, производни от лексема със значение 'сметана', а по рядко и от лексеми за *сланина, мас* и под.:

– чеш. *smetanka* и др.; нем. [sm'oldsblūmə], [ʃb'egblume]; бълг. *mayno kokalče* (според интерпретацията на номинацията в ЕЛА). Тук може да се присъедини и словен. *slimák* с пряко значение 'плюжък', пренесено поради факта, че от тялото на охлюва се отделя мазнина.

I.2. Една доста по-ограничена по разпространение група от названия са мотивирани от фототаксиса – физиологичното свойство на растението да се отваря и затваря според силата на светлината и съответно – смяната на деня и нощта. Тази физиологична особеност се свързва в по-старото човешко познание с проявите на свръхестествени сили, поради което понякога такъв тип наименования може да се интерпретират и във връзка с културните практики, наследени от древността. Такива са названия като:

– бълг. *sə'xatče*, т.е. 'часовниче'. Съществува и възможността назоваването да се основава на кръглата форма на цветчето, каквато обикновено имат и часовниците (Кирилова / Kirilova 2017: 43);

– подобни са и названията с вътрешна форма 'затварящи се през нощта цветове' – норв. *nattsvæve, nattsøve, kveldsvæve, kvelsøve, kveldsøvn, kveldkippe* и др.; 'спящо през нощта (цвете)' – швед. *nattsovere*; 'свеждащо глава при луна' – сев. френ. [saramjez'u]; бълг. *'d'ado 'Mesečko* (Арх. БДР / Arh. BDR – виж и по-долу за други възможни интерпретации); 'цвете, обръща-

¹ Според практиката, възприета в ЕЛА, в квадратни скоби се отбелязват названията, които са диалектни и са изписани на възприетата в изданието фонетична транскрипция. Те, както и останалите нормализирани диалектни названия (лексеми, които са книжовни или са разпространени в широки райони, поради което се срещат в различни фонетични варианти в езиците), се привеждат така, както са представени в изданието. Приведените от ОЛА примери за славянските езици са посочени без изменение. Когато в доклада се използва български материал, ексцерпиран от странични източници, той се привежда за единство с транскрипция на латиница.

що се към слънцето' и 'цвете, гледащо към слънцето' – сев. итал. [vira'sul], нем. [s'unəvɛRm], [s'unəviRbəl] и др.

I.3. Като мотивирани от естествено присъщите на растението физиологични свойства може да се интерпретират и названията според периода на цъфтене. Между тях са отбелязани различни словообразователни деривати, образувани от названия на месец или сезон, сложни и съставни названия:

– бълг. *'martenica*; *'martenče*, *'baba 'Marta* (Арх. БДР / Arh. BDR – виж и по-долу за други възможни интерпретации); пол. *maj*, *majka*; укр. *majova čička* 'майско цвете'; нем. *Maiblume*; гаел. *lus buidhe an t-samhraidh* 'жълто лятно цвете'.

I.4. Същото се отнася и до физиологичното свойство на глухарчето да привлича пчелите, което може да се дължи на яркия цвят, а вероятно и на аромата. Този номинационен признак се откроява в скандинавските езици:

– 'често се посещава от пчелите': дат. *Biblumme*, норв. *humeblom*, нем. [b'æʃtak] и др.

I.5. С естествените физиологични свойства се свързват и названията, мотивирани от мястото на растеж (хабитата):

– 'ечемичено цвете' – фин. *ohrankukkanen*, *häränkukka*; швед. *kornblomma*, *kornfibla*, *kornörta*, *bjuggfibla*; 'ливадно цвете' – гагауз. *čajyr čičää*; 'цвете от ливадите' – алб. *lule livadhi*.

I.6. От вкуса на листата са мотивирани названията, производни от лексеми за *горчив*: гр. *pikral'ithra*; итал. [mar'ella], *spraina*. Заемки от гръцки са бълг.: *pikralida*, *pikrida*, *pikrə'ridi* (Козарев / Kozarev 1925: 69; Георгиев / Georgiev 2013: 151; БЕР / BER 1999: 233). В книжовния гръцки език названието *пикралѝда* е отбелязано със значение 'цикория'. Според цитираната статия в БЕР то се среща и в албански език. Както вече бе посочено, названията на растенията глухарче и цикория често се смесват поради наличието на много общи черти.

II. Названия, мотивирани от външния вид, в това число и от вида на отделните части на растението

II.1. Освен по естествените си физиологични свойства растението глухарче се именува и според външните особености на своите части. Една група названия в диалектите в Европа са мотивирани от **вида на стеблото**, което се отличава по това, че е кухо и прилича на тръбичка, както това на тръстиката:

– фриул.-лад. [t'ale] 'стебло'; итал. [j'unku] 'тръстика, папур'; нем. *röhrel* 'тръбичка' и др.; [pertʃakann'edda] (от лат. *pertusiare* 'прозирам', 'тръстика'.) – итал.; *pipblomma* 'цвете от тръбичка' – швед.; *pitaciò*, [p'iva] – итал. (ALE 2015a: к. № 92). Кухото стебло на глухарчето се използва като свирка в детските игри.

II.2. Голяма група названия са мотивирани от ономасиологичен признак, свързан с **вида на листата**:

– на първо място трябва да се посочат названията, производни от лексема със значение 'зъби': сев. фр., катал. *grignette*; кабард. (кавказки, абхазо-адигейски езици) [f'ʷudɪɾu g'ixolbda]. В случая назоваващата лексема се използва със своето преносно значение.

– от външния вид на листата са мотивирани названията, производни от лексемата 'къдрав' – сев. фр. [krep'øta];

Номинацията при редица названия се извършва въз основа на приликата на листата на глухарчето с листата на други растения. Сравнително най-широко разпространена по данни на ЕЛА е лексемата с основно значение 'цикория':

– словен. *regat*; катал. [tʃik'ɔjA]; унг. [tʃ'orbökɔ] и др. Отбелязани са и производни названия от този тип – напр.: итал. [tʃikori'one], както и сложни названия: [tʃi'korja a'resta], [tʃik'orja b'urda] и др. – итал.; [tʃikwejra sal'vaddza] малт.; *cichoreiblæt* холанд.; *zichorienblume* нем.

Освен на *цикорията* при назоваването му *глухарчето* бива оприличавано и на растенията, които се употребяват за направата на *салата*. Това е свързано както с приликата по външен

вид, така и с приложението на растенията. Явлението е отбелязано при отделни лексеми и при съставни названия:

– лексеми с основно значение ‘маруля’ – бълг.: *бърдовка, бърдоква* (Георгиев / Georgiev 2013: 151; БТР / BTR 1993: 82); сев.френ. [lit'ydzə]; рум. *lăptușă, lătușcă* (ALE 2015a: к. № 92);

– лексеми с основно значение ‘салата’: бълг. *салата*; сев.итал. [sal'ata salv'adiga], [sal'ata di pr'ai] ‘дива салатата’; фриул. – латин. [sal'ata di pr'ai]; сев.фр. [sal'ad] ‘салата’ (ALE 2015a: к. № 92; Козарев / Kozarev 1925: 69);

– лексеми с основно значение ‘трева, която може да се яде’ сев.итал. [tadzejn'etu] (ALE 2015a: к. № 92).

В германските езици е широко разпространено назоваването на глухарчето въз основа на приликата му с растението *трън*: англ. *thistle*.

В сравнително малки региони са отбелязани и някои названия, които представят хиперонима цвете – унг. [ʃ'ārivirāg]; надаг. (кавказка група) [kɔb'ɔn t'etʰ].

Използването на лексема със значение ‘билка’ – гael. (келтска група) *lusan*; коми-перм. (уралска група) *babapel'turun*, може да се свърже с лечебните свойства на глухарчето, но трябва да се има предвид, че в българските народни говори например *bile* и *bilka* често означават диворастящо тревисто растение (Балан / Balan 1951: 146).

– ‘див магданоз’ – унг. [p'impō], [p'impōvirāg], [p'impōkɔ], [p'impālō], [p'ipompārom].

II.3. При голяма група названия са залегнали мотивиращи признаци, свързани с особености и характеристики **на цветчето на глухарчето**. Те може да се разделят на следните подгрупи:

– Названия, мотивирани от жълтия цвят на цветчето. Към тях спадат производни от прилагателното ‘жълт’, като: бълг. *Želt'urtfi, žālturče*; хърв. *žučenica*; рум. *galben-ea*. При названието *жлъчка*, което се среща в български диалекти, може да се допусне метафоричен пренос въз основа на мотивационния признак ‘горчив’.

Прилагателно за *жълт* влиза в състава и на различни сложни и съставни названия с втори компонент названия за цвете или други фитоними: ‘жълто цвете’ – напр. в славянските езици: рус. *žēlta koltuška* – с втори компонент лексема с първично значение ‘тупалка’; укр. *žovtoj kvitja*; удмурт. *čuž hut'uk* ‘жълта маргарита’; Босна и Херцеговина *žù:te: kó:kice*; рум. *susaniță galbenă* ‘жълт свински трън’, а също така и в др. езици като: фин. [k'eltakukka]; швед. *gulblomma*; сам.-лап. (уралска група) [fis'kis-rasse]; унг. [ʃ'ārgovirāg], [ʃ'ārgovirāgt̩y]; норв. *gulblome, gulblomster*; карел. *žoutoiboba* (прибалтийско-финска група); мар.-черемис. *haryn'če - čāzā*; мокша-мордв. (вотяшки – уралска група) *tjužā pančf, tjužā pančfkā, tjužā cvetka*; ерза-мордв. (вотяшки – уралска група) *ožo cvetka, ožā ceckinā, ožo baljagat*; татар. *sary čāčāk*.

Метафоричен пренос може да се отвори и в съставните названия с компонент ‘жълт’ и компонент ‘глава’: рум. (в Молдова) *susaniță galbenă*; мокша-мордв. *tjužja prja*; ‘жълта малка глава’; ком.-сюреин // кив. (пермски уралски език) *jōla turun*. Жълтият цвят е мотивиращ признак и в сложното немско название *eierblume* ‘яйчено цвете’ и др. с метафоричен пренос на първия компонент *eier*.

– Названия, мотивирани от признаците *светещ, горящ*, асоциирани с жълтия цвят на цветчето:

– бълг. *lampički*; хърв. *lampuš*; унг. [l'āmpɔf̩y], [l'āmpāf̩y], [l'āmpāgɔz]; словаш. (в Унгария) *lámpavirág* (< унг.);

– бълг. *go'rec* (Арх. БДР / Arh. BDR; Георгиев / Georgiev 2013: 151); рус. *ogo'nek*;

– чеч.-инг. (кавказки, нахско-дагестански езици) [b'aɾa] ‘светещо растение’; инг. [b'woɾagu] ‘светещо растение’; башк. (башкирски, татарски език) [pArAɣul'en] ‘светещо растение’.

– Названия, представляващи преносни значения на лексема за *слънце*: пол. *sluńi:čko*; исп. *sol*; норв. *Solei*; карел. ‘слънце + цвете’ *päibobo*.

– Названия, мотивирани от метафоричен пренос на признака ‘златен’: бълг. *Želt'iče, alt'anče* (Арх. БДР), както швед. ‘златна роза’ *gullros*, ‘златна четка’ *gullborst/e, gullbörst*; норв. *Gullboste*.

II.4. Сравнително малка група названия са мотивирани от специфичния вид на плодчетата на прецъфтялото глухарче, които притежават летящи пухчета и представляват един от най-характерните белези на растението:

- умалителни и други производни от *пух*: рус. *pušok*, *pušoček*, *пухalka*; рум. *pufuleț*;
- названия, образувани от лексеми с основно значение ‘космат’ – галором. *bourru*;
- название със значение ‘глава, приличаща на прах’ – татар. [turɣagb'aʃ];
- названия, образувани от лексема с основно значение ‘памук’ итал. [βammattʰedɖa];
- названия, образувани от лексема с основно значение ‘малък объл предмет, пъп, пъпка’ – бълг. *parunka* (срв. БЕР / BER 1999: 56), *bumbalce*.

III. Названия, мотивирани от приложението на растението за практически нужди и в културната сфера

Както беше споменато и по-горе, глухарчето има изключително обширен хабитат в границите на Европа, поради което има много приложения в човешкия бит.

III.1. Човешкото любопитство, стремежът да откриваш красота и приключение в най-обикновените неща са най-чисти и неподправени у децата. Естествено е една значителна група названия на *глухарчето* да са свързани именно с техните игри.

Голяма група наименования на глухарчето са мотивирани от способността на узрелите семена на растението да се разлетяват в различни посоки и при най-лекия въздушен полъх. Това свойство най-често се използва в игрите на децата. Този мотивационен признак личи при редица названия, производни от глаголи със значение ‘духам, издухвам’. Отбелязани са и сложни и съставни названия:

- *oduvančik*, *duvančik*, *podduvančik*, *razduvančik*, *naduvančik* – рус.; *aduvančik*, *naduvančik* – белорус.; *oduvančyk*, *nadulvančyk* – укр.; *oduvančikka* – карел.; *oduvan'čik*, [ɐdʊv'an'tɕ'ik] – удмурт. (заемка от рус.); *oduvančik*, *oduv'an'tɕ'ik* – ком-перм. (пермска група, заемки от рус.); *oduvančik* – мокш.-мордв. (вотяшка група – заемка от рус.); *oduvančik* – ерза-мордв. (вотяшка група – заемка от рус.); *oduvan'čik* – чув. (заемка от рус.); *uf gudaj cu'k* – лезг. (нахско-дагестански, кавказка група); [f'ūvōkɔ] – унг.; [p'üstəblūmə], [p'üstəblūmə] – нем.; *tuzganák* – татар.; [tɕʃʊtʃəmə m m'okkə] – итал. (ALE 2015a: к. № 92).

Същият мотивационен признак – узряването на растението (свързано с промяна на цвета му от жълт към бял) и опадането, отделянето на семената, които отлитат, се открива и при названията, обозначаващи глаголи със значение ‘падам, отделям се (коса)’, а оттук и ‘оплешивявам’, в различните езици в Европа:

- *padyvolos* – укр.; *lupež* – хърв.; *pleška* ‘плешив’ – чеш.; *k'elafče*, *kap'kos* / *kap'kosa*, *pad'ikos* / *pad'ikosa* / *pad'ikosə*, *opad'ikosa*; *slet'ikosa* – бълг.; *kukšapuç* ‘плешива глава’ – чув. (ALE 2015a: к. № 92; Арх. БДР / Arh. BDR; Козарев / Kozarev 1925: 69; Георгиев / Georgiev 2013: 151). Разглежданата мотивация има толкова силно отражение при названията в българските народни говори, че прераства в суеверие, според което момите не трябва да вплитат глухарчето във венците от цветя, които поставят на главите си по различни поводи.

Употребата на стеблото на растението в детските игри, както и изобщо в народните забавления, също присъства като мотивация при диалектните названия на глухарчето. То е предпочитан материал за изработването и на редица детски бижута: пръстен, гривна, колие и др. В част от европейските езици това също се превръща в мотивационен признак за появата на определени названия на разглежданото растение:

- със значение ‘пръстенче’: *prstenak* – хърв.; *inelar* – рум.; със значение ‘верига, огърлица’: *verige* – сръб.; *lancek* – хърв.; *tampapor* – швед.; [x'edənəʃd̪yðə] – нем.; *kettenstrauch*, *kettenbusch* – нем.; *kettenblume* – нем.; [l'āntsɸy], [ɣ'erekłānts], [ɣ'erekłāntsɸy] – унг.; *lekkjeblom*, *lenkeblom*, *lekkjeblomst*, *lenkeblomst*, *kappelaup* – норв.; *ketten-bloem* – хол.; *flour cadagna* / *flur chadaina* – ретором.; *punýžil'y* – удмурт.; *lāncvirág* – унг. (ALE 2015a: к. № 92).

III.2. Окапването на косата не е единственото суеверие, свързано с глухарчето. Много европейски народи вярват, че то е причина за нощното напикаване – вярване, пряко свързано с добре известното диуретично свойство на растението (ALE 2015b: к. № 92), и това се превръща в широко разпространен мотивационен признак за образуване на названието му:

– сложни названия със значение ‘напикавам се в леглото’: *pisã'li* – фр.; *pisã'li* – галором.; [pistut'ũ] – брет.; [b'ɛd̥saçər] – нем.; *pissabed(s)*; *pee the beds*; *pissabed(s)* – англ.; [piʃʃal'lettə] – итал.; [b'et̥zæçəR] – нем.; *pis-bed-e*, *bed-pisser* – хол.; *bettseichen* – нем.; [piʃ ă jē] – галором.; ‘пишкащо (в леглото) цвете’: *bokedon piched ba gwele*, [fl'œr pis i w'ele] – брет.; [br'ɔnsbl̥ø:əm]; [m'ɛgnbl̥ūmə]; [s'ɛʃblum] – нем.; *zeik-bloem*, *pis-bloem*, *pis-bloem-e* – хол.; *pissros* – швед.; ‘пишкащо куче’ (защото растението често се среща край пътя): [piʃʃak'ane] – итал.; ‘сега в леглото’: [b'ɛd̥ʃisər] – нем.; *chie-en-lit*, *cago-lie* – галором.; *bettscheisser* – нем. (ALE 2015a: к. № 92).

III.3. Като мотивация за редица названия на глухарчето служи и съществуването на вярвания, че то може да предизвика наранявания на очите (срв. старогръцки) или слепота и оглушаване:

– ослепяване: [bruza'otʃo] ‘изгарящо очите’ – итал.; *mal d'els* ‘нараняващо очите’ – галором.; (dial.) *slipak* – укр.; (dial.) *kurača slipota* ‘кокоша/лунна слепота’ – укр.; [k'jo'ara gə'ini] рум. (ALE 2015a: к. № 92);

– оглушаване: *gluharče//gluvarče*, *gluv'arka*, *gluš'ilo*, *gluš'ilče*, *gluš'ilce*, *glušina* / *gljušina*, *gluška*, *glušnik*, *glušniče* – бълг. (ALE 2015a: к. № 92; Арх. БДР / Arh. BDR; Козарев / Kozarev 1925: 69; Георгиев / Georgiev 2013: 151). Причината за съществуването на подобни суеверия М. Невачи открива в летящите пухчета, които могат да влязат в очите или ушите на човека и да увредят тези сетива (ALE 2015b: к. № 92).

Примери за натоварване на представата за глухарчето с негативни елементи се открива още в античността. Една древногръцка легенда разказва за двама мъже, които враждували още от детинство. Те се срещнали на бойното поле, където воювали на страната на противникови армии. Битката им била толкова ожесточена, че Зевс и Деметра ги наказали за безкрайно продължилата им вражда, като ги превърнали в глухарчета. Възможно е тази легенда да се основава на свързването на представата за летящите семена на глухарчето с тази за летящите в боя стрели.

III.4. Известно е широкото приложение на растението в народната медицина. Но от редица други названия личи, че освен вреди, глухарчето може да носи и ползи за човека. В основата на образуването на редица названия стоят медицинските му употреби:

– със значение ‘здравословна трева’: *jerba sana* – исп.; [skatʃʃal'ɛpri] – итал.; *lečebno gluharče* – бълг.;

– със значение ‘въшково цвете//трева’, т.е. предпазващо от въшки растение: *lopperose*, *loppeblomst//loppeurt* – дат.; [l'üsəbl̥ōmə] – нем.;

– със значение ‘лек срещу хрема’: *leganha* – галором.;

– със значение ‘лек срещу кожни заболявания’ – напр.: [fog'ade] – итал. (ALE 2015a: к. № 92).

Към този тип названия може да присъединим и широко разпространеното в българските диалекти название *радика* (Геров / Gerov 1978, 5: 5):

– *radika*; *obiknovena radika*; *pikriradika* – бълг. (Арх. БДР / Arh. BDR; Козарев / Kozarev 1925: 69).

Към тези названия може да се добавят и такива като:

– *be'la* ‘*Rada*’, *žù:ta* ‘*Rá:da*’ с корен *-rad-*, срещащ се в женското име *Рада*, най-вероятно свързано с корените *рад-* в ‘радостен’ (БЕР / BER, Т. 6, 2002: 142 – 143).

III.5. В продължение на векове хората използват глухарчето и за предсказване на бъдещето. По броя на семената, които оставали на стеблото на глухарчето след издухването им, те гадали колко дълго ще живеят, търсели предсказания за любовта и брака си и дори за задгробния живот:

– със значение ‘любовни гадания’: [ɑmɔr холз 'ɔmãĩʃ], [zu'izu холз 'ɔmĩʃ] – порт.; *herdekärlek* – швед. (ALE 2015a: к. № 92). Младежите смятали, че ако всички семена на растението излетят, след като духнеш срещу него, желанията ти ще се сбъднат. Холандското название на глухарчето

[k'l'əkəbl'Qm] 'цвете часовник' пък е свързано с вярването, че останалите на дръжката семена показват часа (ALE 2015b: к. № 92).

III.6. Голяма група названия на глухарчето са мотивирани от имената на животни и птици или техни телесни части (напр. *муцуна*, *опашка* и др.). Причината за това е, че хората свързват определени характеристики на растението с тези на познатите им животински видове или с факта, че то служи за храна не само на човека, но и на редица представители на фауната, и по метафоричен път пренасят животинското име върху анализирания флорален обект. Допуска се дори, че тези мотивирани от зоологията наименования на глухарчето датират от времето на тотемизма, когато животните са били възприемани като магически същества, които биха могли както да навредят на човека, така и да бъдат закрилници на рода. Фактът, че в конкретния случай като названия на разглежданото растение се появяват много по-често имената на домашни животни (*свиня*, *овца*, *котка*, *кон*, *куче*, *крава*, *петел*, *кокошка*, *патица*, *гълъб*, *гъска* и *магаре*), а не на дивите представители на животинския вид от тотемната епоха, трябва да се счита за индикация, че преносът на животинските имена върху посочения растителен обект се определя по-скоро от битови причини (ALE 2015b: к. № 92).

От разглеждания тип названия на глухарчето, свързани със зоологията, най-широко разпространени (предимно в германските и скандинавските езици) са съставните имена:

- названия, съдържащи лексема със значение 'свиня': 'свинско цвете//трън//зеле//роза и др.' (напр.: *saublume*, [f'w'iχput], *saukraut*, *saudistel*, *ossenblume*, *säublume*, *schweinblume* – нем.; *sow-thistle* – англ.; *svintistel*, *svintoppa*, *svineros*, *svinörta*, *svinmil(l)a*, *svinkulla*, *svinblomma*, *svinblom*, *grisblomma* – швед. *flur piertg* – ретором; [erba majal'etta] // *ingrassaporci* 'да угоя прасето' – итал.; [ēgrayse pwar] 'угоявам прасето', *porcin* 'прасенце', [pjous'elo] 'прасе сукалче' – галором.; *svinok* – бълг. (ALE 2015a: к. № 92; Георгиев / Georgiev 2013: 151).

В европейските езици се срещат и редица други названия на домашни животни, мотивиращи образуването на наименования на разглежданото диво растение:

- със значение 'кравешко цвете': [k'üblūmə], [k'üblūmə], [k'īnbleumə] – нем.; *häränkukka* – фин.; *kofibla* – швед.;

- със значение 'конско цвете': *hestebloom*, *hestebloomst* – норв.; *paard-bloem* – хол.; *hijngstebloom*, *hosseblom* – фриз.; *perdschopp*, *perdschopp*, *rossblume* – нем.; *hästblomma*, *hästört* – швед.; *palamida*, *kojnsko//konsko zvekje*, *konsko rebro* 'конско ребро' – бълг.; *konjski radić* 'конска цикория' – хърв.;

- със значение 'кучешка трева//кучешко цвете': [k'ucəfy] – унг.; *hond-bloem*, *hond-bloem-e* – хол.; [h'undəblūmə], *hundebloom* – нем.;

- включващи лексема със значение 'петел' или 'кокошка': [g'au], *cocu*, *cochet*, *galina grassa* 'угоена кокошка' – галором.; [h'opəboəm] 'кокоше цвете', [h'əpəbeəg] 'кокоше петънце' – нем.; *tyúk virág* – унг.; *curu găinii* 'кокоши задник', *guşa-găinii* 'кокоша реколта', *ouăle găinii* 'кокоше яйце', *moartea găinii* 'кокоша смърт' – рум.;

- мотивирани от други названия на домашни животни: *sauablom* 'овче цвете' – норв.; *macja* 'котка' – алб.; *kotence* 'малка котка' – бълг.; *kattenurt* 'котешка трева' – дат.; *gåsblomma* 'гъше цвете' – швед.; [l'ibuʃkəvirāg] 'гъше цвете', [k'ɔʃvīrāg] 'патешко цвете' – унг. (ALE 2015a: к. № 92; ALE 2015b: к. № 92; Георгиев / Georgiev 2013: 151).

Докато названията на глухарчето, в чийто състав присъства елемент със семантика 'свиня', вероятно са повлияни от съществуването на сложните наименования със значение 'свинско мляко', а тези – свързани с *кучето* и *коня*, се дължат на диуретичните свойства на билката (по-подробно по въпроса виж по-горе), за появата на наименования от типа 'кравешко цвете' следва да се отбележи един интересен факт. Съществуването на тази мотивация в германските езици е пряко свързано с вярването, че глухарчето е полезно за *крави*, чието мляко е откраднато от вещица. Наименованията на глухарчето, произлизащи от имената на *домашно отглеждани птици* пък са мотивирани от приликата между цвета му и издутите гуши на пернатите след хранене. Що се отнася до оприличаването с *овца* или *котка*, причината за това е пухкавостта му, която води до паралел с меката овча вълна или котешка козина.

Като мотивация при образуването на част от названията на разглежданото растение служат и названията на някои диви животни:

– *bušeta* ‘бухал’ – бълг. от географската област Македония; [g'ōḷvīrāg] ‘цветя (plural) + щъркел’ – унг.; *rodino cvijeće* ‘щъркелово цвете’ – сръб.; [b'ēkōvīrāg] ‘жаба + цвете’ – унг.; *žabaci kvet* словаш.; *coucou* ‘кукувица’ – галором.; [palumm'eddə] ‘див гълъб’ – итал.; [skərpi'oni] ‘скорпион’ – итал.; *snogeurt* ‘змийско растение’ – дат., както и в редица кавказки езици от нахско-дагестанската група: *xaran kʰykʰu* ‘магаре + цвете’, както и други сложни названия с компонент ‘магаре’ – таб.; *hlamagaga* – авар.; [wotʰuḡama] – год. (ALE 2015a: к. № 92).

Асоциирането на глухарчето с *жабата* вероятно се дължи на оприличаването на сока му със слюзта, изпускана от земноводното, а основание за мотивировка на названията му, свързани със *скорпиона* и *змията*, се открива във вярването, че течността, която отделя растението при нараняване, е отровна. Освен посоченото по-горе обяснение за честото присъствие на лексеми със значение ‘име на птица’ в наименованията на разглежданата билка, свързано със способността на пернатите да издуват гуши в определени ситуации, друго възможно тълкувание е това, че „парашутчетата“ на узрялото глухарче напомнят *птича перушина*. Появата на сложни имена с елемент със значение ‘щъркел’ пък са мотивирани от едновременната поява на този вид птици и на разглежданото растение рано напролет.

От всички зооморфни (свързани с определена част от животинското тяло) названия на глухарчето по своята честота на срещане в европейските езици се откроява наименованието със значение ‘лъвски зъб’:

– *löwenzahn* – нем.; *løvetand* – дат.; [dj'ente ðe le'on] – катал.; [l'ejonpa:tni] (от норв.), [lœ:vətan'n'a] (от норв.) – сам.-лап.; *dent-de-lion*, [lɔ̃ dɛ̃] ‘lion tooth’ – галором.; *dandelion*, *dandelions* – англ.; *dandelion*, *dandelions*, *dant y llew* – уелс.; *dandylion*, *dandy* – шотл.; [ri'ente də lə'jonə] – итал.; *løvetann* – норв.; [ʏ'AnzətŌŋə] – хол.; [l'ēwetsāno] (от нем.) – циг. (ALE 2015a: к. № 92). Това обикновено се обяснява с формата на листата на разглежданото растение, но не могат да се изключат фактори като използването на билката за лекуване на зъбобол, употребата на зъбите в магии и защитни заклинания, както и преклонението пред силата на царя на животните (ALE 2015b: к. № 92).

В някои езици в Европа функционират и редица други зооморфни названия на глухарчето:

– ‘кучешки зъб’: [dent de kaŋ] – итал.;

– ‘свинска зурла’: *moure* [m'ure] (от лат. *murru* ‘муцуна, уста’) / *moralhon*, *more pontsu*, *more porcin*, *more porcel*, *more de porc* – галором.; [mur puns'iŋ] – юж.френ. (окситан.); *svinetryne* – швед.; *groin*, [grunj'e] (от късен лат. *grunium* ‘муцуна’) // *groin de porc* ‘свинска муцуна’, *more de fedo* ‘овча муцуна’ – сев. френ. диалекти (галором.); [gr'црпo] (от късен лат. *grunium* ‘муцуна’) – итал.; [grun'alʃ] (от късен лат. *grunium* ‘муцуна’), [grun pisakan] ‘свинска муцуна’ – итал.;

– *more de fedo* ‘овча муцуна’ – галором.;

– *siansilmä* ‘прасе + око’ – фин.;

– [al a kərɐ'e] ‘крило на врана’, [k'uθa korn'iʎe] ‘ребро на врана’ – галором.;

– *codarrata* ‘миша опашка’ – исп.;

– *kozja brada* ‘брада на козел’ – словен.; *kozja brada* ‘брада на козел’, *bradica* ‘умал. от брада’ – бълг. (ALE 2015a: к. № 92; Арх. БДР / Arh. BDR).

Тук следва да се отбележи, че оприличаването на глухарчето с уста или муцуна се дължи на вида на цвета му преди да разцъфти, т.е. докато е още пъпка, а асоциирането му с крило, ребро или опашка става заради формата на листата му (ALE 2015b: к. № 92).

III.7. Поради изменчивата външност на глухарчето, подчертавана нееднократно дотук в изложението, на него му се приписват редица терапевтични и оракулски свойства, които му отреждат важно място в стари магически и религиозни ритуали. Това се потвърждава и от назоваването на растението с редица роднински названия, което се открива в някои южноиталиански и български диалекти:

– с елемент със значение ‘дядо, прадядо’ или ‘баба’: [n'anni], [tattar'annə] – итал.; *djado Mesečko* – бълг. (срв. и по-горе);

– със значение ‘чичо’: [tsəts'i] – итал.; [nan'ettu] ‘чичо (галъовно)’ – галором. (ALE 2015a: к. № 92).

Този тип названия имат за цел чрез роднинското название да се спечели благоразположението на цветето и така да се отключи неговата магическа и свещена функция. Отъждествяването на глухарчето с *дядо* или *мъртъв роднина* в Южна Италия е резултат от широко разпространеното вярване, че разлетелите се от полъха на вятъра семена носят лош късмет, защото пренасят в отвъдното душите на мъртвите, и затова то трябва да се омиловичи (ALE 2015b: к. № 92).

Замяната на зооморфните (препращащи към тотемизма) с антропоморфни названия на глухарчето (магически/езически, а по-късно и религиозни) свидетелства за появата на посочените по-долу в изложението наименования на един по-късен етап от езиковия развой. Типичен пример за това е широко разпространеното украинско наименование *kul'ibaba*//*kul' baba*, *kul' bababa*, *babakulja*, *babočka*, чиято структура не е напълно изяснена, но се допуска, че е изградено от *kul'a* ‘крушка; предмет с кръгла форма’ и удвояване на сричката *-ba* или думата *baba* ‘вещица, селянка’, което пък е причина за появата на умалителното *babočka* (ALE 2015a: к. № 92). Подобно название се среща и в рум. език – срв. *cuibul babei*, [k'ujbab'a]. Интересно е да се подчертае, че същата дума *baba* се появява в българското диалектно название на глухарчето *Baba Marta*, асоцииращо растението с много популярния в страната фолклорен и митологичен персонаж, свързан със защитни магически ритуали за предпазване през изключително променливите като климат първи дни на месец март, поради появата му точно в този период от годината (срв. и по-горе).

Това название пък пряко кореспондира с наименованията на глухарчето, съдържащи лексикален елемент със значение ‘стар човек (мъж или жена)’, мотивирани от белия цвят на узрялото растение, приличащ много на главата на възрастен човек (виж по-горе):

– *stařeček* – чеш.; *dzed i baba* ‘старец и старица’ – белорус.; *gubb-blomma* ‘цветето старец’ – швед.; *d'odjur* ‘главата на стареца’ – комицер.; *cuibul babei*, [k'ujbab'a] ‘гнездото на старицата’ – рум. (ALE 2015a: к. № 92).

Други примери за названия на глухарчето, мотивирани от приликата му с човешки същества (цветът на косата, формата на тялото, изправената стойка и пр.), са:

– *gullgosse* ‘златно момче’ – швед.; *gulgut* ‘жълто момче’ – норв.; [papu'onnə] ‘вид плашило’ – итал.; [p'ɔpmlts] ‘шапката на шута’ – хол.; (dial.) *soldatyk* – укр. (ALE 2015a: к. № 92).

III.8. С появата на християнството в Европа езическите представи за света постепенно се изместват от религиозните. При глухарчето това се изразява в появата на редица негови названия, мотивирани от оприличаването му с вида на християнските духовници. Най-често срещани са имената на разглежданото растение от този вид в романските езици, тъй като то се отъждествява с ритуално остриганата в кръг глава на католическите свещеници. Такъв тип названия са фиксирани обаче и в други части на Европа:

– *capelin*, *pairin* – галором.; [pr'ɛvedī] – итал.; *pabanzolu* – сард.; [frɛ] ‘монах’; [munak'eddu] ‘монах’; [m'unətfi ʃpaʎʎ'ati] итал.; *popadija*, *popova bilka* ‘попова билка’ – бълг.; *păpădie* – рум. (ALE 2015a: к. № 92; Георгиев / Georgiev 2013: 151). Следва да се отбележи, че румънското *păpădie* е заемка от гръцкото *παπαδιά* ‘жена на поп (*papas*)’, вероятно чрез българското *pora 'dija* (виж БЕР / BER 1999: 522 – 523), където думата е със същото значение, както в гръцки език. Християнизирването на представите за глухарчето ясно личи от появата в италианския и галороманския район на вярването, че то може да предскаже съдбата на човека след неговата смърт: този, който издуха всички негови семена наведнъж, е праведник и ще отиде в рая, а броят на останалите на стеблото „парашутчета“ съответства на броя на греховете, които трябва да се изкупят (ALE 2015a: к. № 92). В Германия пък се смята, че ако след издухването на семената кошничката на растението се окаже светла, човек ще иде в рая, а ако е тъмна – в ада (ALE 2015a: к. № 92).

Съществуването на названия на глухарчето като българското *velikdenče* и украинското *božui tilu* ‘тялото на господ’ препраща към християнския празник Великден, като посочва и периода

на цъфтеж на растението. Не бива да се забравя също така, че то е символ на скръбта и Страстите Христови в християнската символика, доказателство за което е наличието на негови наименования от типа *parasca găinii*/*pasca găinii* в румънски език. Тук лексикалният елемент *parasca* е получена чрез регресия от християнското име *Paraschiva* (ALE 2015a: к. № 92). Свързан с християнството произход имат и някои други названия на билката:

– *baraban* ‘Barabbas’ – галором.; *стапанриц* ‘главата на Стефан’ – чув.; *părul cucoanei* ‘дама + коса’ – рум. (ALE 2015a: к. № 92).

Съществуват и редица названия на глухарчето, които свързват негативната представа за неговото въздействие върху човека с християнските виждания за света:

– *otrovačka* – бълг.; *troldblomme, troldkones/blomme, fandens urter* – дат.; [fj'o dru di'aw] ‘дяволско цвете’ – итал.; *floare-mort* ‘цветето на смъртта’ – рум.; *stjunk-rous* ‘смърдящо цвете’ – фриз. (ALE 2015a: к. № 92; Арх. БДР / Arh. BDR; Георгиев / Georgiev 2013: 151). Основание за това е способността на листата и стеблото му да изпускат горчив сок. Вкусът на отделяната течност, която може да предизвика гадене, е причина тя да се смята за отровна, което пък довежда до свързването на дивото растение с дявола и смъртта. Освен това глухарчето е растение, което лесно се размножава и трудно се изкоренява, което го превръща в особено труден за отстраняване плевел.

От направения преглед на названията на глухарчето в диалектите на езиците в Европа може да се направят следните изводи:

Голяма част от начините за назоваване са свързани с естествените свойства на растението и с неговия външен вид. Представите за същността и обяснението на тези свойства, както и на особеностите на външния вид се интерпретират по различен начин в културното познание на народите. Това довежда до възникването на различни названия. Някои от тях отразяват директно физиологичните свойства на растението – напр. свойството да отделя растително мляко. Други наименования са възникнали по пътя на метафоричен пренос на лексеми при обозначаването на основния ономаσιологичен признак, определящ мотивацията. В това отношение интересни са паралелите между някои български лексеми и имена, които са сравнително по-ограничени в останалите славянски езици, но се срещат и в съседни на тях неславянски езици – срв. бълг. *lampički*, унг. [l'āmpoʃy], [l'āmpāʃy], [l'āmpāʃgɔz], хърв. *lampuš*, словаш. (в унгария) *lámpavirág* (< унг.); бълг. *go'rec*; рус. *ogo'nek*; чеч.-инг. (кавказки, нахско-дагестански езици) [b'aṛa] ‘светещо растение’, инг. [b'woṛagu] ‘светещо растение’, башк. (башкирски, татарски език) [pApAʏyl'en] ‘светещо растение’.

Българският език най-общо споделя особеностите на славянските езици, голяма част от които са характерни и за диалектите на техните съседи – напр. названията, мотивирани от ономаσιологичния признак ‘мляко’, както и свързаните с него, но сравнително по-тясно разпространени названия с пряко значение на назоваващите лексеми ‘масло; мас’. Същевременно в български се откриват общи названия със съседните балкански езици, които очевидно се дължат на контактите с тях – срв. гр. *pikral'iθra, pikralida, pikrida, pikrə'ridi*. Интересни са успоредниците, които се откриват между някои названия в български и езици извън славянското езиково семейство – напр. наличие на наименование с пряко значение на назоваващата лексема ‘ливадно цвете’ в алб. *lule livadhi*, при което в сложното име ясно личи славянският елемент *ливада*, както и в гагауз. *čajyr čičää*.

Типичен пример за това как характерен за сродни езици мотивационен признак преминава в съседен на тях, но от друго езиково семейство, е случаят с украинското съставно наименование *kulibaba*/*kul'baba, kul'bababa, babakulja, babočka*. При него семантиката на основната съставна лексема *baba* ‘вещица, селянка, възрастна жена’ се среща и в бълг. *Baba Marta*, асоцииращо растението с много популярния в страната фолклорен и митологичен персонаж. Подобно название обаче се среща и в рум. език – срв. *cuibul babei*, [k'ujbab'a], който по местоположение граничи с тях.

При анализ на цялостния лингвистичен материал по темата се налага и обобщението, че родствените групи езици в Европа обикновено използват общи мотивационни признаци при назоваването на глухарчето. Тези мотивационни признаци се откриват и в съседни езици, които не принадлежат към конкретното езиково семейство, но са разположени в близост до него или между тях са съществували исторически и културни връзки. Това често става причина за наличието на различия в границите на всяка от групите близкородствени езици.

Списък на съкращенията

авар. – аварски
алб. – албански
англ. – английски
башк. – башкирски
белорус. – белоруски
брет. – бретонски
бълг. – български
гагауз. – гагаузки
гаел. – гаелски
галором. (сев. фр.) – галоромански (северни френски диалекти)
герм. ез. – германски езици
год. – годоберински
дат. – датски
ерза-мордв. – ерзянско-мордовски
ест. – естонски
исп. – испански
итал. – италиански
кабард. – кабардински
карел. – карелски
катал. – каталански
ком.-сюреин//кив. – коми-сюреински
коми-перм. – коми-пермски
комицер. – коми-церемишки
корсик. – корсикански
лат. – латински
латв. – латвийски
лезг. – лезгински
лив. – ливонски
литов. – литовски
луж. – лужишки
малт. – малтийски
мар.-черемиш. – марийско-черемишки
мокш.-мордв. – мокшанско-мордовски
надаг. – нахско-дагестански
нем. – немски
норв. – норвежки
пол. – полски
порт. – португалски
ретором. – реторомански
рум. – румънски
рус. – руски
сам.-лап. – саамско-лапонски

сард. – сардински
сев. итал. – северни италиански диалекти
сев. френ. – северни френски диалекти
словаш. – словашки
словен. – словенски
сръб. – сръбски
таб. – табасарански
татар. – татарски
удморт. – удмуртски
уелс. – уелски
укр. – украински
унг. – унгарски
фин. – фински
фр. – френски
фр. прованс. – франко-провансалски
фриз. – фризийски
фриул.-лад. – фриулско-ладински
хол. – холандски
хърв. – хърватски
циг. – цигански
чеч.-инг. – чеченско-ингушки
чеш. – чешки
чув. – чувашки
швед. – шведски
шотл. – шотландски
юж. френ. диалект (окситан.) – южен френски диалект (окситански)

Цитирана литература / References

- Антонова-Василева 2015: Антонова-Василева, Л. Семантика на лексемите *мас* и *масло* в българските говори. – В: *Материали IV міжнародного науково-методичного семінару з болгарської мови, літератури, культури та історії 22 – 23 травня 2015 року, Збірник тез*. Бередяньск. [Antonova-Vasileva 2015: Antonova-Vasileva, L. Semantika na leksemite *mas* i *maslo* v balgarskite govori. – In: *Materiali IV mizhnarodnogo nauково-metodichnogo seminaru z bolgars'koї movi, literaturi, kul'turi ta istorii 22 – 23 travnja 2015 roku, Zbornik tez*. Beredjan'sk.]
- Арх. БДР: *Архив на Българския диалектен речник при Института за български език към БАН*. София. [Arh. BDR: *Arhiv na Balgarskia dialekten rechnik pri Instituta za balgarski ezik kam BAN*. Sofia.]
- Балан 1951: Балан, А. Т. *Български тълковен речник*. Т. I. София: Държавна печатница „Дечо Атанасов“. [Balan 1951: Balan, A. T. *Balgarski talkoven rechnik*. T. I. Sofia: Darzhavna pechatnitsa „Decho Atanasov“.]
- БЕР 1999: *Български етимологичен речник*. Т. 5. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. [BER 1999: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. 5. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“.]
- БЕР 2002: *Български етимологичен речник*. Т. 6. София: АИ „Проф. Марин Дринов“. [BER 2002: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. 6. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“.]
- Бояджиев 2002: Бояджиев, Т. *Българска лексикология*. София: Анубис. [Boyadzhiev 2002: Boyadzhiev, T. *Balgarska leksikologiya*. Sofia: Anubis.]
- БТР 1993: *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство. [BTR 1993: *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.]

* При посочването на допълнителен материал за българския език изказваме благодарност на Н. Николова, която е работила по въпроса за названията на растения в народните говори и беше така любезна да ни предостави своите данни.

- Георгиев 2013: Георгиев, М. *Българска народна медицина. Енциклопедия*. Второ преработено и допълнено издание. София: АИ „Проф. М. Дринов“. [Georgiev 2013: Georgiev, M. *Balgarska narodna meditsina. Entsiklopedia*. Vtoro preraboteno i dopalнено izdanie. Sofia: AI „Prof. M. Drinov“.]
- Геров 1978: Геров, Н. *Речник на българския език*. Ч. 5. София: Български писател. Фототипно издание. [Gerov 1978: Gerov, N. *Rechnik na balgarskiya ezik*. Ch. 5. Sofia: Balgarski pisatel. Fototipno izdanie.]
- Кирилова 2017: Кирилова, Й. Метафори при названията на глухарчето (*taraxacum*) в славянските езици (по данните на ОЛА). – In: *Jazyk a kultúra v slovanských súvislostiach (zo slovanskej etnolingvistiky)*. Sofia, 39 – 48. [Kirilova 2017: Kirilova, Y. Metafori pri nazvaniyata na gluharcheto (*taraxacum*) v slavyanskite ezitsi (po dannite na OLA). – In: *Jazyk a kultúra v slovanských súvislostiach (zo slovanskej etnolingvistiky)*. Sofia, 39 – 48.]
- Козарев 1925: Козарев, П. Български народни названия на растения от София. – В: *Сборник на БАН*, кн. XX. Печатница П. Глушков. [Kozarev 1925: Kozarev, P. *Balgarski narodni nazvaniya na rasteniya ot Sofia*. – In: *Sbornik na BAN*, kn. XX. Pechatnitsa P. Glushkov.]
- РБЕ 1998: *Речник на българския език*. Т. 9. София: АИ „Проф. М. Дринов“, ИК „Емас“. [RBE 1998: *Rechnik na balgarskiya ezik*. T. 9. Sofia: AI „Prof. M. Drinov“, IK „Emas“.]
- ALE 2015a: Federika Cugno, Manuela Nevaci, Carte I.92 Federika Cugno, Manuela Nevaci, *Pissenlit* (QI: 081), carte de motivations. – In: *Cartes Linguistiques Europeennes (ALE)*, Volume I.9, 34 – 69. Bucureşti: Editura Universităţii Bucureşti.
- ALE 2015b: Federika Cugno, Manuela Nevaci, Carte I.92. Federika Cugno, Manuela Nevaci, *Pissenlit* (QI: 081), carte de motivations. – In: *Atlas Linguarum Europae (ALE). Commentaries*. Volume I.9, 27 – 81. Bucureşti: Editura Universităţii Bucureşti.
- Fjalor 1984: *Fjalor i Shqipes së sotme*. Tiranë: Akademia e shkencave e PPS Shqipërisë. Instituti i gjuhesisë dhe i letersisë.
- Hofman 1974: Hofman, J. B. *Ετυμολογικόν λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής*. Αθηνών.
- Λεχико 1957: Λεχико ελληνοβουλγαρικό. София: Изд. на БАН.

Names for the Plant *Dandelion* (*Taraxacum*) in the Dialects of Europe

Manuela Nevaci^a, Luchiya Antonova-Vasileva^b, Iliyana Garavalova^c

Institute of Linguistics Iorgu Iordan – Al. Rosetti, Bucharest^a;

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences^{b, c}

elanevaci@yahoo.com, luch_antonova@abv.bg, garina@abv.bg

Abstract

The paper examines the denominations of the dandelion plant in the dialects of languages in Europe based on data from the *European Linguistic Atlas*, *Slavic Linguistic Atlas*, *Archive of Bulgarian Dialect Dictionary* and other reference sources. The analysis aims to highlight the cases of equivalence and parallelism in the nominations according to their onomasiological feature, as well as discusses how different names are related to patterns of lexical borrowing or to linguistic and cultural communities.

Keywords: *dialectology, linguistic geography, lexicology, onomasiology*

Редукция в звателните форми в говора на с. Горно Драглище, Разложко

Катерина Ушева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – Българска академия на науките
kateto184@abv.bg

Резюме

Вокалната редукция е една от най-характерните особености на българския език. Обикновено в звателните форми, както и в редица други фonomорфологични позиции тя не се реализира, защото морфологичните фактори ограничават нейното действие. Настоящата статия има за цел да представи резултатите от редукцията на неударената гласна *o* (*o*→*y*) в говора на Горно Драглище. В изследването е отделено специално място на едно от редките явления в българската диалектна фонетика – редукцията на гласната *o* във вокативните форми, с която се отличава горнодраглищкият диалект.

Ключови думи: вокална редукция, звателни форми, диалект, Горно Драглище

1. Увод

Редукцията на неударените гласни е една от най-характерните особености на българския диалектен вокализъм. Макар и в по-слаба степен и с известни ограничения, тя се среща и в разговорния книжовен език. Дефинира се като фонетично явление, при което настъпват качествени (пълна редукция) или количествени (полуредукция) изменения в гласежа (тембъра) на широките гласни в посока към съответните им тесни (*e*→*i*, *a*→*ъ*, *o*→*y*) (вж. ГСБКЕ / GSBKE 1982: 44 – 45, Стойков / Stoykov 1961: 162, Кочев / Kochev 2010: 41, Тилков, Бояджиев / Tilkov, Boyadzhiev 2013: 69).

Известно е, че морфологичните фактори обикновено ограничават редукцията дори и в говори, в които тя е последователно проведено явление. Поради своята функционална натовареност да разграничават отделни граматични категории (род, число, членна морфема, окончания за глаголни времена), според Стойков „... морфемите, които са отделни гласни, не се редуцират изобщо, или не се редуцират така, както се редуцират същите гласни в други положения...“ (Стойков / Stoykov 1962: 127). По тази причина редукцията в звателните форми се среща рядко в българските говори. В досегашните диалектоложки проучвания тя е регистрирана единствено в някои източнобългарски диалекти: в говора на с. Черноморец, Бургаско (*Пётри*, *Стуй̀ани*, *Ив̀анчу*, *Митку*, *Пѐну*, *Г̀анки*, *ба̀бу*, *ма̀му*, но и формите *с̀ине*, *та̀те*) (Райнов / Raynov 1970: 206 – 207); във Великотърновско – според Бояджиев, когато „гласната е във вътрешна сричка“ (*Ив̀ани бре*, *с̀инку л’о*), като в примера явлението е отбелязано в границите на акцентната цялост (Бояджиев / Boyadzhiev 2004: 308). Освен в тези източни диалекти редукцията в звателните форми се среща и в някои разложки говори като банския (вж. Цонев / Tsonev 2008: 164) и горнодраглищкият диалект.

2. Вокалната редукция в говора на с. Горно Драглище

Обект на изследване в статията е вокалната редукция в западнорупския диалект на село Горно Драглище, Разложко. Целта е да се проследи редукцията в звателните форми.

Вокалната система на Г. Драглище включва 7 гласни фонемии в силна позиция (под ударение): *ѐ, è, ѝ, à, ъ, ò, ù*. В резултат на редукционните процеси въвн от ударение броят на вокалите намалява до 6: *е, и, а, ъ, у*. От подсистемата на неударения вокализъм изпада широката гласна *о*, която се редуцира качествено и повсеместно преминава в съответния тесен вокал *у*. Гласна *а* се полуредуцира (*ареса̀х, та̀ване, га̀лап, ка̀ко̀ф, жа̀ба, ва̀дица, га̀ба*). Качествената редукция *е→и*, която е преди всичко източнобългарска особеност, макар че се среща и в някои югозападнобългарски говори в Македония, не е характерна за говора. В неакцентуванa позиция гласна *е* не променя своя гласеж: *едѐн* ‘един’, *деца̀та, ве́тере, метла̀та, тесла̀та, жена̀, ме́сечина, се́дем, пе́пел, ме́не, те́бе*. В говора е налице „частична пълна редукция“ (по класификацията на Стойков), която „не обхваща всички гласни, а само някои от тях, обикновено *о, а*“ (Стойков / Stoykov 1962: 126).

2.1. Редукция на гласна *о*

Както вече беше отбелязано, най-последователно и всеобхватно в диалекта на Г. Драглище е проведена **редукцията на гласната *о* в *у***. Явлението се открива във всяка позиция на думата: началословие, средисловие, краесловие; след твърд и след мек консонант, в предударена и следударена сричка.

А) Абсолютно началословие: *увѐн*’, *ури́с, уре́ме, уи́ек, утпа́н*’*аса̀х се, ужена̀а, уда̀вна, удва̀нка, убра̀ша, уску̀ба, ума̀жа се, утврѐза, ужна̀а, удѐка* ‘откъде’, *утпрѐш* ‘отпред’, *убра̀х, убрѐсна се, утсѐкуа* ‘отсякоха’.

Б) Средисловие: *буга̀т, бе́суге, вуда̀та, ву̀лове, вудни́чере, гуведа̀р, душѐл, ку́тѐну, ко́чуве, куза̀ре, куза̀, кунѐц, мо́зук, мо́ркуф, ни́сук, но́жуге, пуба̀ра, субу̀вам, све́кур, са́дуве, сул”та̀, тра́ктуре, чуве́к*.

В) Абсолютно краесловие: *бе́џу, висо́ку, да́теку, дибо́ку, джодо́лу, дрѐво́ту, небо́ту, л’удѐту, те́снугу, те́ту, ме́теку, ма́сугу, не́гу, одѐру, пѐну, по́ну, ре́тку, со́нл’у, ска́ну, се́ну, те́вну, фно́гу, ца́лу, чуве́ку, шка́фу*.

Г) Редукционният процес при гласна *о* в този говор протича независимо от консонантното обкръжение. Алофонът *у* се явява както след твърда, така и след мека съгласна: *буи́а̀та, Бугу́ро-дица̀, куза́ре́ту, уфча́ре́ту, гура́та, со́нл’у, дрѐто́л’чу, ре́вл’у, це́рл’у, Ва́н’у*.

Д) Силната степен на редукцията се обосновава и от позицията на неударения вокал спрямо ударението. Тембровата промяна на *о→у* се реализира в предударена и следударена сричка: *буга̀т, вуда̀та, вудени́ца, гуле́м, душѐл, куко̀шка, кунѐц* (в предударена позиция пред твърда и пред мека сричка) *бо́руве, дво́руве, дибо́ку, живо́ту, но́жуге, дрѐво́ту, песо́ку, ска́ну, са́дуве, ро́гуве́ту* (следударена позиция пред твърда и пред мека сричка).

2.2. Редукция на гласна *о* във фonomорфологични позиции

Редукцията на *о→у* действа не само на фонетично равнище, но и в редица фonomорфологични позиции. Тя е налице в: 1) родовите окончанията на имената от м.р. ед.ч. и ср.р. ед.ч. (*чи́чу, те́чу, де́ду, се́ну, те́ту, прѐ́ву, дебе́лу* и пр.); 2) окончанието за мн.ч. *-ове* при едносрични съществителни имена от м.р. (*ко́чуве, ко́шуге, са́дуве*); 3) членните морфемии при имена от м.р., ед.ч. (*чуве́ку, те́бу, де́дугу*), м.р. мн.ч. (*бо́рету, кунѐту, куза́ре́ту*) и ср.р. ед.ч. (*се́но́ту, те́но́ту, ме́ко́ну, ку́тѐнугу*).

За това, че фонетичният принцип в говора успява да надделее над морфологичния, свидетелства разпространението на редукцията дори в **звателните форми** на съществителните собствени и съществителните нарицателни имена от мъжки и от женски род.

А) Съществителни собствени имена от мъжки род: *Тòшкy, Сàшy, Блàгy, Влàдy*.

Б) Съществителни собствени имена от женски род: *Мàру, Дèшкy, Нàдy, Вèлу, Йàну, Гìтy, Рàйну, Штер'àну*.

В) Съществителни нарицателни имена от мъжки род: *дèдy, чìчу, учy* 'вуйчо', *сìнкy*.

Г) Съществителни нарицателни имена от женски род: *бàбу, мàму, кàкy, тèтy, невèстy, нèцy* 'обръщение към по-възрастна жена, снаха'.

В отделни случаи, в които вокалът е емфатично удължен (най-често в речта на възрастно-то население), редукцията на неударено *o* във вокатив в говора се проявява в по-слаба степен. Това се обяснява с удължаването на крайната неударена гласна в звателните форми – фактор, който възпира редукцията в тях (Стойков / Stoykov 1961: 141). При наличието на такова условие (експресивна дължина) обикновено в горнодраглищкия диалект е налице полуредукция на гласна *o* (*o*→*o*), придружена с появата на *y*-образна рекурсия (*Гòшo*ʔ, *Мàрo*ʔ, *дèдo*ʔ, *бàбo*ʔ) и т.н. Наличието на рекурсия от друг тембър (*й*-образна) е характерна и за вокативните форми с нередуцирано окончание *-e*, когато те са част от емфатични изрази: *Вàнe*ʔ, *йèлa бpe!*; *Рìстe*ʔ!.. *Ой, Рìстe*ʔ, *пòдай се де!*; *Еей, Тòде*ʔ, *дèкa ч'йеш!* и др.

3. Заключение

Проследяването на вокалната редукция в говора на Горно Драглище позволява да бъдат направени следните обобщения във връзка с целта на изследването:

- 1) Разкрива се още един случай на редукция във вокативните форми в български диалект.
- 2) Появата на редукция в звателните форми (а и в другите фonomорфологични случаи) в драглищкия диалект е резултат от надделяването на фонетичния принцип над морфологичния.
- 3) Редукцията в звателните форми е в хармония с общата фонетична редукция на гласна *o* в *y* в говора, но поради разширяването на действието на явлението на фonomорфологично равнище тя се превръща в диалектна особеност не само на фонетиката, но и на фonomорфологията.

Цитирана литература / References

- Бояджиев 2004: Бояджиев, Т. Редукции на гласните в българските диалекти. – В: *Доайенът. Юбилеен сборник, посветен на 100-годишнината на проф. Николай Михайлович Дилевски*. София, с. 305 – 312. [Boyadzhiev 2004: Boyadzhiev, T. Reduktsii na glasnite v balgarskite dialekti. – In: *Doayenat. Yubileen sbornik, posveten na 100-godishninata na prof. Nikolay Mihaylovich Dilevski*. Sofia: 305 – 312.]
- ГСБКЕ 1982: *Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 1. Фонетика*. София: Изд. на БАН. [GSBKE 1982: *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. 1. Fonetika*. Sofia: Izd. na BAN.]
- Кочев 2010: Кочев, Ив. *Българска фонология*. София: Анико. [Kochev 2010: Kochev, Iv. *Balgarska fonologiya*. Sofia: Aniko.]
- Райнов 1970: Райнов, В. Редукция във вокативните форми в говора на с. Черноморец, Бургаско. – *Български език*, 2 – 3, с. 206 – 207. [Raynov 1970: Raynov, V. Reduktsiya vav vokativnite formi v govora na s. Chernomorets, Burgasko. – *Balgarski ezik*, 2 – 3, 206 – 207.]
- Стойков 1961: Стойков, Ст. *Увод в българската фонетика*. София: Наука и изкуство. [Stoykov 1961: Stoykov, St. *Uvod v balgarskata fonetika*. Sofia: Nauka i izkustvo.]
- Стойков 1962: Стойков, Ст. *Българска диалектология*. София: Наука и изкуство. [Stoykov 1962: Stoykov, St. *Balgarska dialektologiya*. Sofia: Nauka i izkustvo.]
- Тилков, Бояджиев 2013: Тилков, Д., Бояджиев, Т. *Българска фонетика*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. [Tilkov, Boyadzhiev 2013: Tilkov, D., Boyadzhiev, T. *Balgarska fonetika*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.]
- Цонев 2008: Цонев, Р. *Говорът на град Банско*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“. [Tsonev 2008: Tsonev, R. *Govorot na grad Bansko*. Blagoevgrad: UI „Neofit Rilski“.]

Vowel Reduction in Vocative Forms of the Dialect of Gorno Draglishte

Katerina Usheva

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences

kateto184@abv.bg

Abstract

The vowel reduction is one of the most typical features of the Bulgarian language. Usually in vocative forms, as well as in various other phono-morphological positions, this reduction is not realized. This is the case because morphological factors restrict its action. The purpose of this article is to present the results of the vowel reduction $o \rightarrow y$ in the dialect of Gorno Draglishte. The study devotes special attention to a rare case in the Bulgarian dialect phonetics, that leads to the reduction of the vowel o in vocative forms in the speech of Gorno Draglishte.

Keywords: *vowel reduction, vocative forms, dialect, Gorno Draglishte*

Лексико-семантични групи при селскостопанската лексика в говора на с. Долен, Златоградско

Кремена Дюлгерова-Узунова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – Българска академия на науките
kremena.dulgerova@abv.bg

Резюме

Докладът има за цел да разгледа лексико-тематичната група на названията, свързани със земеделието. В нея се обособяват отделни лексико-семантични подгрупи, които се подлагат на анализ. Вниманието се насочва към названията на видове ниви и ливади според състава им, повърхнина, местоположение, изложение и обработване. Докладът изследва отделните лексеми, влизащи в състава на групите, проследява вътрешната форма на думите, определя мотивационните признаци, на които названията се основават. Проучването проследява семантичните връзки между лексемите – образуването на лексико-семантични модели или парадигми в отделните тематични групи, които се основават на общност във вътрешната семантична структура на думите.

Ключови думи: диалектология, лексика, земеделие, семантика, лексико-семантични групи

Изследването на селскостопанската лексика като отделно звено от лексикалната система на диалекта дава възможност да се анализира по-детайлно лексиката, свързана с най-важния отрасъл от производствената дейност на селото. Изследваният говор на с. Долен спада към средните родопски говори и по-конкретно към златоградския говор. За целите на изследването е използван въпросникът за проучване на местен говор (Стойков, Младенов / Stoykov, Mladenov 1971: 39 – 41).

В своите трудове проф. В. Радева отделя специално внимание на тематичната група на селскостопанската лексика (Радева / Radeva 1971: 79 – 223). Тя представя названията от тази лексико-семантична група в централния балкански говор, проследява семантиката и лексикалните отношения между думите, съпоставя лексемите с успоредици от други диалекти.

Настоящата работа разглежда по-конкретно названията на ниви и ливади, видове почва според местоположение, повърхнина, изложение, състав и обработване. При анализа лексемите се обединяват въз основа на логическа и асоциативна общност на реалиите и понятията, които назовават. Разпределението на лексикалните единици в лексико-семантични подгрупи се извършва въз основа на анализа на вътрешната им форма и определянето на семантичния признак, легнал в основата на названието. Посочва се и лексикалното значение на думите. Определя се съставът на лексиката според нейния произход. Част от названията в диалекта са от турски произход, което се дължи на влиянието на турския език през многовековно турско владичество.

Целта на настоящия доклад е да представи и анализира названията на част от селскостопанската лексика на с. Долен, Златоградско, да разкрие тяхната мотивация, ономасиологичните и семантичните връзки между лексемите.

Обект на изследване е лексиката, свързана със земеделието и някои нейни основни разновидности.

Задачите на изследването включват:

- описание на основни елементи от селскостопанската лексика на с. Долен;
- класифициране на названията в различни лексико-семантични групи според тематичната им съотнесеност;
- определяне на вътрешната форма на думите, на мотивационните признаци на базата, на които са възникнали названията. Разкриване на родово-видовите отношения между лексемите;
- открояване на лексикалните отношения между думите, на семантичния признак, по който се разграничават лексемите, образуващи общи семантични модели или лексико-семантични парадигми;
- съпоставяне на лексикалните единици с материали от други родопски диалекти, както и с общобългарската лексика, за да се покажат връзките, приликите и различията между тях;
- открояване на специфични лексеми за този говор.

Основният метод на работа е ономазиологичен. Използва се и съпоставителен анализ при съпоставката с материал от други родопски и рупски говори (Антонова-Василева, Митринов / Antonova-Vasileva, Mitrinov 2011; Митринов / Mitrinov 2011: 192 – 196; Керемидчиева / Keremidchieva 1993: 341; Тончева, Илиев / Toncheva, Iliev 2016: 113 – 142), както и други български говори (Радева / Radeva 1971: 79 – 223).

Лексикалният материал е обособен в лексико-семантични групи, които разглеждат следните основни сфери на земеделието.

I. Названия на земеделски площи

1. Общо название на обработваема селскостопанска площ вън от селото

Като общо название на обработваема селскостопанска площ вън от селото в говора на с. Долен се използват следните думи:

мѣсту – ‘земя, имот’ – *Мѣстѣсъ ни съ зъгрядени, дъ не влѣзѣтъ хѣйвѣн’е*. В БЕР думата *място* означава ‘определено пространство; пространство, което заема един предмет, страна, земя’ (БЕР / BER 1995, Т. 4: 446);

нѣвъ – ‘нива извън селото’ ед.ч.; ‘имот, посято място’ (БЕР / BER 1995, Т. 4: 634).

търлѣ – ‘нива’ ед.ч. – *Пу търлѣн’е сѣйме петѣту, мисѣр, пченицѣ*. Думата *тарлѣ* е от тур. произход и означава ‘нива, угар’. Лексемите *мѣсту* и *търлѣ* в говора на с. Долен са видови по отношение на родовото название *нѣвъ*.

пулѣ – ‘равно място’ – *Пу пулѣну трѣдну съ сѣе*. // срв. *полѣ* ‘широко и равно място, обикновено обрасло с трева; равно пространство извън населеното място, обикновено с ниви и ливади по него; поле, орница’ (БЕР / BER 1996, Т. 5: 494). Названията се включват в състава на тази ЛСГ въз основа на това, че се отнасят до обработваема земя, но се различават по семантиката си – *мѣсту* има значение ‘земя, имот’, *търлѣ* – ‘ниви’, *пул’ѣ* – ‘равно място’.

В съпоставка с другите диалекти названията са сходни. При южнородопските български говори също са налице подобни лексеми: *мѣсто* – ‘нива’; *терлѣна* – ‘нива’. Такива названия се срещат и в Драмско и Сярско: *мѣсту*, *мѣстѣ* с второ значение ‘обработваема селскостопанска площ’, *нѣва*. При централния балкански говор също са налице названията *нѣвъ* – ‘обработваема земя’; *пулѣ* – ‘равно пространство извън селище, заето с обработваема и необработваема земя’ (Стоилов / Stoilov 2006: 54 – 173). При Стоилов също се срещат названия като *полѣ* – ‘просторна обработваема площ, обикновено колективна; мѣсто – ‘земеделски имот, индивидуална собственост’ (Стоилов / Stoilov 2006: 54 – 55). Названията назовават обработваема земя, извън селото. Думите са с непрозрачна вътрешна форма. Признакът, от който са мотивирани, е неясен.

2. Названия на ливада, пасище в говора на с. Долен:

чейр, произ. *чейърка* – ‘ливада, пасище’ ед.ч. – *Чейркин’е ги уставе́ме зъ кусе́н’е*. В други диалекти са налице фонетични варианти на названието: *чейр* – *чайър*; в Драмско и Сярско *чийр*, *чейр*; в централния балкански говор *чър* – ‘пасище, ливада за сено’. Думата е от турски произход *çayır* – ‘ливада’.

В БЕР *ливада* е отбелязана със значение ‘място с естествено порасла трева, която се коси’ (БЕР / BER 1986, Т. 3: 389). В южнородопските говори има фонетичен вариант *ливад*. При говорите по средна Струма е отбелязана лексемата *ливад* ‘площ, обрасла с трева за косене’ (Стоилов / Stoilov 2006: 561). При лексемата *ливада* вътрешната форма е непрозрачна от съвременна гледна точка и семантичният признак, въз основа на който се основава номинацията, не е изразен. Наред с това в южнородопските говори се среща и лексемата *равнишка* – ‘ливада’. При това название, което е с прозрачна семантична и словообразователна структура, може да се открие семантичният признак, легнал в основата на номинацията – ‘равно място’.

3. Названия на нива според обработката ѝ:

нътуренъ – ‘нива, на която е сложена оборска тор’ – *Местанъ ни съ нътурени*;
укъпанъ – ‘нива, която е окопана с мотика или търнокоп’ – *Шадийцъ ѝе укъпанъ*;
изуранъ – ‘нива, която е изорана с рало’ – *Чарквѣнъ ѝе изуранъ*;
нъваденъ – ‘нива, в която са направени вади, за да се полива, сеитба’ – *Нъвадену ѝе мѣстусу*;
пус’атъ – ‘засята нива’ – *Мѣстусу ѝе пус’ату*;
укъсенъ – ‘окосена нива’ – *Нивинъ ѝе укъсенъ*.

Всички тези названия за нива се употребяват атрибутивно и са с прозрачна вътрешна форма, при тях мотивацията на лексемите е свързана с извършеното действие за обработка на нивата. При съпоставените диалекти се установява, че напр. в централния балкански говор се срещат названия като *урницъ* – ‘нива, оставена незасята, за да си почива’ и *угър* – ‘нива, изорана през есента и оставена за пролетни култури’. В говора на Ропката *орница* – ‘нива, изоставена за няколко години, за да си почине’. В говорите по средна Струма се срещат названия за изорана, но незасята нива като *йалова угар*, *орница*, *угар* (Стоилов / Stoilov 2006: 59).

Названията, при които се откроява ономазиологичен признак, свързан с действието, извършено за обработка на нивата, образуват лексико-семантичен модел или парадигма – *нътуренъ*, *укъпанъ*, *изуранъ*, *нъваденъ*, *пус’атъ*, *укъсенъ*. Отличават се само лексемите *урницъ*, *угър*, *орница* в съпоставените диалекти, при които мотивационният признак, по който те се назовават, не е ясно изразен.

4. Названия на нива според вида на повърхнината:

върлак – ‘стръмно място – нагоре’, произв. *върлакву* – *Йа ѝмам върлакву мѣсту*. // виж. БЕР *върл* – ‘лют, стръмен’, *върлак* ‘стръмнина’ (БЕР / BER 1971, Т. 1: 211);
пъзлак – ‘стръмно място – надолу’, произв. *пъзлакву* – *В йуртен мѣстуну ѝе пъзлакву*. // срв. БЕР *пъзлак* – ‘камениста, варовита местност’, думата е от тур. произход *pizlak* ‘неплодородна земя’ (БЕР / BER, 1996, Т. 5: 8);
равну – ‘равнина’ – *Трудну съ сѣе равнуну мѣсту*. // БЕР *равнина* – ‘равно и широко място’ (БЕР / BER 2002, Т. 6: 140).

5. Названия на нива според местоположение и изложение:

усойкъ – ‘сенчесто място’ – *Никинъ неставъ пуд усойкъсъ*;
присойкъ – ‘слънчево място’ – *Сичку ставъ нъ присойкъ*. – срв. в БЕР *присде* – ‘място, изложено на слънце, на припек; каменисто място, обърнато към слънцето’; *присой* – ‘планинско място, огряно от слънце’ (БЕР / BER 1996, Т. 5: 733);

кѣйрѣк – ‘камениста нива, разположена до реката’ – *Кѣйрѣкѣн ѣе пус’ѣту с пѣтѣту*. // срв. БЕР *кайрѣк* – ‘каменист рѣт с трева и дребни храсти (с ниви на припек), произв. *кайрѣшки* – ‘разположен на каменисто, слѣнчево място’ от тур. диал. *kayrak* – ‘каменисто, песѣчливо място’ (БЕР / BER 1995, Т. 4: 147).

При тази ЛСГ в говора една част от названията са мотивирани от вида на повърхнината на нивите – *вѣрлѣк*, *рѣвну*. Останалите названия като *пѣзлѣк*, *усѣйкѣ*, *присѣйкѣ*, *кѣйрѣк* са с неясна от съвременна гледна точка мотивация, признакът за тяхната номинация не е ясен. В съпоставените диалекти са налице както сходни, така и различни лексеми. В южните родопски говори има някои различия въпреки близостта на диалектите. Така напр. за стрѣмно място е отбелязана лексемата *ѣѣрова* – ‘надолнище’, *ѣарѣйна* – ‘стрѣмен, дълбок песѣчлив сипей’; *ѣрѣвѣ* – ‘название за каменисто място’; *спилѣк*, *каменлѣву мѣсту* – ‘скаLISTO, канаристо място’; за названия на сенчести и огревни места са отбелязани думите *усѣйка* – ‘сянка, тъмно място’, *усѣйка*, *усѣйке* – ‘сенчесто място, в което не прониква слѣнце’; названия за огревно място *присѣйка* – ‘място на припек’, *бѣрѣака* – ‘слѣнчево място’. В говора на с. Припек се среща същото название, както и в говора на с. Долен: *вѣрлѣк* – ‘стрѣмно място’, ‘стрѣмнина’. Това се дължи от близостта на двата говора. В централния балкански говор: *вѣрлѣк*, *кузѣлтѣйѣ*, *мѣртѣйѣцѣ*, *мѣртѣйѣчинѣ* – ‘нива, която не се огрява от слѣнце’. А в говорите по средна Струма са отбелязани названия като *орнѣйца* – ‘плодородна почва’; *песѣчлѣйѣва зѣм’ѣ* – ‘плодородна, рохкава почва’ (Стоилов / Stoilov 2006: 54 – 55) В говорите по средна Струма са отбелязани лексеми за обработваема планинска земя, разположена на припек – *присѣе*, *присѣйна*, а за обработваема планинска земя, разположена на сянка – *усѣе*, *усѣйна* (Стоилов / Stoilov 2006: 57). Названията *ѣѣрова*, *ѣарѣйна*, *ѣрѣвѣ*, *спилѣк*, *усѣйка*, *усѣйке*, *бѣрѣака*, *кузѣлтѣйѣ* са с непрозрачна вътрешна форма. Признакът, по който те се назовават, не е ясен. Различават се названията *вѣрлѣк*, *каменлѣву мѣсту*, *мѣртѣйѣцѣ*, *мѣртѣйѣчинѣ*, при които вътрешната форма е ясна, напр. от вида на повърхнината на нивите ‘стрѣмно, равно, камѣк’ се образуват названията – *вѣрлѣк*, *каменлѣву мѣсту*, според плодородието *мѣртѣйѣцѣ*, *мѣртѣйѣчинѣ*. Освен това лексемите *вѣрлѣк*, *каменлѣву мѣсту*, *мѣртѣйѣцѣ*, *мѣртѣйѣчинѣ* образуват различни модели в рамките на ЛСГ по различен тип мотивационни признаци.

6. Названия на видове земна почва според състава ѣ:

Общото название за почва в говора е *пѣрс* – ‘почва’ – *В нѣшесу сѣлу пѣрсѣс ѣе разлѣчнѣ*; *ѣзмѣк* – ‘мѣчурище’, произв. *ѣзмѣчѣ* – *Нѣ кѣтѣрѣбек ѣе ѣѣтѣѣ ѣзмѣчѣ*. // вж. БЕР *ѣзмѣк* диал. – ‘мѣчур, тресавище’ (БЕР / BER 1996, Т. 5: 5);

ѣйлѣк – ‘влажна почва’ произв. *ѣйлѣчѣ* – ‘почва, в която се задѣржа вода’ – *ѣѣтѣѣ ѣе ѣйлѣчѣ нѣ кѣтѣрѣбек*;

ѣмѣур – ‘кал’, произв. *ѣмѣурѣвѣ* – ‘кална почва’ – *Мѣстуну ѣе ѣмѣурѣ*;

кѣпѣр – ‘глина’, произв. *кѣпѣрѣвѣ* – ‘почва, в която има глина’ – *Зѣрѣву мѣсту ѣе кѣпѣрѣвѣту*. // според БЕР лексемата *кѣпѣр* означава ‘тежка глинеста почва; тѣрда, мѣчно обработваема почва’ (БЕР / BER 1979, Т. 2: 331);

кум – ‘пѣсѣк’, произв. *кумсѣлѣ* – ‘почва, в която има пѣсѣк’ – *Нѣ бузѣлѣкѣн ѣе кумсѣлѣ мѣстуну*. // срв. в БЕР лексемата *кумсѣл* означава ‘пѣсѣчливо място; вид прѣст; пѣсѣчлива почва’. Думата е от тур. произход, производно от *kum* (БЕР / BER 1979, Т. 2: 132);

кѣмѣнак – ‘каменист’, произв. *кѣменѣкѣ* – ‘каменисто място’ – *Нѣ вѣртѣлен ѣе ѣѣтѣѣ кѣменѣкѣ*. // срв. в БЕР *каменѣк* – ‘каменливо място’ (БЕР / BER 1979, Т. 2: 188).

При тази ЛСГ в говора една част от названията са мотивирани от състава на почвата – ‘камѣк’ – *кѣменѣкѣ*, *каменлѣву*. Този тип назоваване е проведен и при думите, които са производни от турски лексеми: *ѣзмѣчѣ* от тур. *azmak*; *ѣмѣурѣ* от тур. *chemur*; *кѣпѣрѣ* от тур. *kerir*; *кумсѣлѣ*, *кумѣсал*, *кумсѣл* от тур. *kum* (БЕР 1986, Т. 3: 132).

За съпоставка в други диалекти може да се посочат следните лексеми, в Драмско и Сярско: *порѣи* – ‘пѣсѣчлива почва’, *парснѣк* – ‘плаж, пѣсѣчливо място’. В централния балкански говор се срещат названия като *ѣйлѣк* – ‘мѣчурлива почва’, *пѣсѣчлѣвѣ*, *пѣсѣчлѣвѣ*, *пѣсѣчлѣвѣ*, *ку-*

мса̀л – ‘песъчлива почва’, ѓзма̀к – ‘мочурлива земя’, ѓ̀ла̀чъвѣ, кѣ̀шувнѣ, мучурлѣвѣ – ‘нива, в която се задържа вода’; кѣ̀йра̀шкѣ, кѣ̀йра̀чъва, камѣ̀нлѣвѣ – ‘нива, в която има камъни’. В говора на Ропката: кумѣ̀сал – ‘песъчлива почва’, при Митринов названието за почва е подобно – *порш*, *парста̀* ‘земя, почва’, за песъчлива почва е *парснѣк* – ‘плаж, песъчлива почва. И при съпоставените лексеми се открояват названия с прозрачна вътрешна форма, които са мотивирани от състава на почвата, напр. от ‘прѣст, пясък, камъни’ – *порш*, *парснѣк*, *писъчѣвѣ*, *пѣсъчлѣвѣ*, *пѣсичъвѣ*, *камѣ̀нлѣвѣ*; от ‘вода’ – *мучурлѣвѣ*. Открояват се думите – *ѓ̀ла̀к* в говора на с. Долен и названията – *ѓ̀ла̀чъвѣ*, *кѣ̀йра̀чъва*, *кѣ̀йра̀шкѣ*, при които мотивационният признак не е ясно изразен. Връзката между названията на говора и названията от другите диалекти се изразява чрез общността на словообразователен модел или парадигма. По значение те се отнасят към названията за почва, но се различават по начина на мотивация.

От анализа на названията, свързани със селскостопанската лексика, могат да се направят следните **изводи**:

При някои от названията в лексико-семантичните подгрупи ясно се откроява мотивационният признак на номинацията.

Вътре в подгрупите лексемите се обединяват въз основа на общ семантичен признак и образуват лексико-семантични модели или парадигми. В диалекта се употребяват специфични названия като *ѓзма̀к*, *ѓ̀ла̀к*.

Голяма част от названията се разпределят в две групи – лексеми с прозрачна и с непрозрачна вътрешна форма. При тези с прозрачна вътрешна форма мотивационният признак, чрез който се осъществява номинацията, ясно личи. Останалите лексеми са с неясна от съвременна гледна точка мотивация. При тях се разграничават лексемите от домашен и от чужд произход. По-нататъшните изследвания на говора ще допринесат за по-точното изясняване на отделните типове лексико-семантични отношения между тематичните лексеми.

Цитирана литература / References

- Антонова-Василева, Митринов 2011: Антонова-Василева, Л., Г. Митринов. *Речник на българските говори в Южните Родопи, Драмско, Сярско*. София: БАН (ИБЕ „Проф. Л. Андрейчин“). [Antonova-Vasileva, Mitrinov 2011: Antonova-Vasileva, L., G. Mitrinov. *Rechnik na balgarskite govori v Yuzhnite Rodopi, Dramsko, Syarsko*. Sofia: BAN (IBL „Prof. Lubomir Andreychin“).]
- БЕР 1971 – 2010: *Български етимологичен речник*, Т.1 – 7, София: Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“. [BER 1971 – 2010: *Balgarski etimologichen rechnik*. T. 1 – 7, Sofia: Akad. izd. „Prof. Marin Drinov“.]
- Вакарелски 1977: Вакарелски, Хр. *Етнография на България*. София: Наука и изкуство. [Vakarelski 1977: Vakarelski, Hr. *Etnografiya na Bulgaria*. Sofia: Nauka i izkustvo.]
- Керемидчиева 1993: Керемидчиева, Сл. *Говорът на Ропката (Родопска граматика)*. София: Microprint. [Keremidchieva 1993: Keremidchieva, Sl. *Govorot na Ropkata (Rodopska gramatika)*. Sofia: Print.]
- Митринов 2011: Митринов, Г. *Южнородопските български говори в Ксантийско и Гюмюрджинско*. София: Фондация ВМРО. [Mitrinov 2011: Mitrinov, G. *Yuzhnorodopskite balgarski govori v Ksantiysko i Gyumyurdzhinsko*. Sofia: Fondaciya VMRO.]
- Радева 1979: Радева, В. Селскостопанската лексика в централния балкански говор. – В: *Българска диалектология. Проучвания и материали*, кн. IX. София: Народна просвета, с. 79 – 223. [Radeva 1979: Radeva, V. *Selskostopanskata leksika v tsentralniya balkanski govor*. – In: *Balgarska dialektologiya. Prouchvaniya i materialy*, kn. IX. Sofia: Narodna prosveta, 79 – 223.]
- Радева 2017: Радева, В. *Българска лексикология и лексикография*. София: Изток – Запад. [Radeva 2017: Radeva, V. *Balgarska leksikologiya i leksikografiya*. Sofia: Iztok – Zapad.]
- Стоилов 2006: Стоилов, А. *Традиционна земеделска и животновъдна лексика от говорите по средна Струма. Тематични групи. Лексико-семантични групи. Словообразуване*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“. [Stoilov 2006: Stoilov, A. *Traditsionna zemedelska i zhivotnovadna leksika ot govorite po sredna Struma. Tematichni grupi. Leksiko-semantichni grupi. Slovoobrazuvane*. Blagoevgrad: UI „Neofit Rilski“.]

- Стойков, Младенов 1971: Стойков, Ст., М. Младенов. *Упътване за проучване лексиката на местен говор*. София: БАН. [Stoykov, Mladenov 1971: Stoykov, St., M. Mladenov. *Upatvane za prouchvane leksikata na mesten govor*. Sofia: BAN.]
- Тончева, Илиев 2016: Тончева, Хр., Иван Илиев. *Говорът на село Припек, Джебелско*. Пловдив: УИ „П. Хилендарски“. [Toncheva, Iliev 2016: Toncheva, Hr., I. Iliev. *Govorat na selo Pripek, Dzhebelsko*. Plovdiv: UI „P. Hilendarski“.]

Lexical-Semantic Classes of Agricultural Lexis in the Dialect of the Village of Dolen, Zlatograd Municipality

Kremena Dulgerova-Uzunova

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences

kremena.dulgerova@abv.bg

Abstract

The paper aims to examine the lexical-thematic group of names associated with agriculture. By the way of lexical analysis it becomes possible to separate different lexical-semantic subgroups in this group. Attention is drawn to the names of the types of fields and meadows (lawns) according to their structure, surface, location, exposure and processing. The report examines the individual lexemes, studies the ways of lexical groups formation, models the inner shape of the words and identifies the features that determine this shape. The study traces the semantic relationships between lexemes in establishing lexical-semantic patterns within different thematic groups, that are based on the shared structure of word meanings.

Keywords: *Dialectology, vocabulary, agriculture, semantics, lexical-semantic groups*

Ономастика

Тракийската топонимия

Светлана Янакиева

Институт за балканистика с Център по тракология – Българска академия на науките
s.yanakeva@mail.bg

Резюме

В статията се разглеждат различни аспекти на проблематиката за тракийската топонимия – както източниците, териториалните и хронологичните ѝ граници, така и типовете топоними и запазването в съвременната топонимия на Балканския полуостров на субстратни топоними от тракийски произход. Обръща се особено внимание и на значението им за изучаването, от една страна, на тракийския език, а от друга – на историята на тракийския етнос.

Ключови думи: *тракийски език, топоними, субстратни топоними*

1. Въведение

За разлика от някои други мъртви езици от тракийския не са останали текстове (или поне такива не са намерени досега). Тракийският езиков материал, с който разполагаме, представлява няколко десетки глоси, запазени у различни антични автори, предимно лексикографи, и голямо количество ономастика – около две-три хиляди речни, планински, селищни, лични, божески имена и епитети и названия на племена, като някои от тях са засвидетелствани десетки и дори стотици пъти, нерядко и в различни варианти. Двете най-многобройни категории са антропонимията и топонимията.

Тракийската топонимия фактически е тази, която очертава границите на тракийското езиково пространство. Тя е разпространена в цялата източна част на Балканския полуостров – от Карпатите до Егейско море и от Черно море до басейните на Морава и Вардар, както и в Северозападна Мала Азия, където се преселват тракийски племена. Известна ни е от два вида източници – античната литература и старогръцките и латинските епиграфски паметници.

2. Източници

2.1. Литературни извори

Те започват от Омир и стигат до края на Античността, а в отделни случаи имаме споменавания и от византийската епоха. Това са повече от сто автори, сред най-известните от които са Омир, Хезиод, Алкей, Есхил, Софокъл, Еврипид, Аристофан, Хекатей, Херодот, Тукидид, Ксенофонт, Аристотел, Демостен, Аполоний Родоски, Полибий, Тит Ливий, Диодор, Страбон, Плиний Стари, Тацит, Вергилий, Овидий, Павзаний, Клавдий Птолемей, Амиан Марцелин, Йорданес, Прокопий.

В най-ранния литературен източник – Омировите поеми – се срещат сравнително малък брой тракийски географски названия, разположени главно по егейския бряг на Тракия (речното име Ἀξίος, селищните Αἶνος, Αἰσύμη, Ἴσμαρος, Καβησσός, Μαρώνεια, планината Ἀθως) и няколко селища и реки в Северозападна Мала Азия. След началото на гръцката колонизация с увеличаването на контактите между елини и траки гръцките историци и географи научават все повече за вътрешността на страната и предават в съчиненията си и много географски названия – имената на големите тракийски реки Ἴστρος, Ἐβρος, Στρυμών, Νέστος, Ἀγριάνης, на притоците на Истрос Οἶκος, Ἀθρυς, Νόης, Ἀρτάνης, Βρόγγος, планините Αἶμος, Ροδόπη, Πάγγαιον, Σκόμβρος, езерата Βόλβη и Πρασιάς и названия на десетки селища.

През римската епоха във връзка с урбанизацията и строителството на пътища сведенията за тракийските селищни имена се увеличават още повече. Най-много са те у Птолемей (над 100) и в римските пътеводители (също над 100), като сега още повече се увеличават названията от вътрешността на страната и от областите отвъд Дунав.

2.2. Надписи

Според някои автори две жителски имена, производни от тракийски селищни имена, се срещат в микенските таблички с линейно писмо Б от Пилос (Soesbergen 1979: 33; Duridanov 1984: 114 – 115; Duridanov 1985: 10). Сричковият характер на тази писменост допуска и други тълкувания, но въпреки това такова засвидетелстване може да се приеме като хипотеза. Многобройни селищни имена се съдържат в старогръцките и латинските надписи от цялата тракийска територия. В посветителни надписи на различни божества се споменават родните места на посветителите, а в надгробните надписи – на починалите и техните роднини. Редица богове носят локални епитети, производни от името на селището, в което са почитани, и благодарение на тях всъщност научаваме самите селищни названия¹.

3. Хронологични пластове

Поради това, че ономастиката е основният ни източник на данни за тракийския език, е важно да се добие представа за някои времеви характеристики на тракийската топонимия с оглед на историята на езика. Тази задача е трудна, тъй като времето, в което даден топоним е засвидетелстван в литературен или епиграфски извор, не съвпада с времето на неговата поява. Все пак това е възможно за някои групи топоними въз основа на техни общи елементи.

3.1. Най-старият пласт тракийска ономастика е топонимията, образувана със суфиксите *-ss-* и *-nth-*. Известни са около 40 такива речни, планински и селищни имена от Тракия (Янакиева / Yanakieva 2016: 311 – 312 и карта 1). Тези два словообразователни модела са характерни за най-древната индоевропейска топонимия на целия Балкански полуостров и Мала Азия. Към тях принадлежи и значителен пласт субстратна апелативна лексика в старогръцки език – от типа κερασός, νάρκισσος, ἄψινθος (Georgiev 1941; Georgiev 1945), както и някои от известните ни тракийски глоси – βόλινθος, βόναςος (Detschew 1957: 74 – 75; Дуриданов / Duridanov 1976: 20; Георгиев / Georgiev 1977: 12; Velkova 1986). Същевременно около 70 топонима и повече от 10 първи или втори съставни части на двусловни имена имат лексикални съответствия в топонимията на южната и западната част на Балканския полуостров и в Мала Азия (Янакиева / Yanakieva 2016: 318 – 320 и карта 2). Някои от тях са образувани със суфиксите *-ss-* и *-nth-*: Ἀψινθος, Ἀρπησσός, Βάρβυσσος, Τέρασος, Καβησσός, Κρίσος, Λάρισα, Λίσσος, Πάνυσσος и др. Благодарение на това, че въпросната лексика – както топонимията, така и

¹ По-подробно за литературните и епиграфските извори за тракийската топонимия в тяхната хронологическа последователност, както и самите имена виж у Янакиева / Yanakieva 2016: 308 – 310.

нарицателните – се определят като субстратни в старогръцки език, целият този пласт в южната част на полуострова може да бъде датиран преди идването на гърците, т.е. преди началото на II хилядолетие пр.н.е. Редица признаци на родство между тракийския език и предгръцкия субстрат (Georgiev 1981: 103 – 114; Дуриданов / Duridanov 1976: 123 – 124), както и липсата на друга индоевропейска ономастика в Тракия дават основание началният момент на поява на тази най-ранна тракийска топонимия да се датира също в IV – III хилядолетие пр.н.е.

3.2. Към следващ хронологичен пласт може да бъде отнесена появата на двуосновните селищни имена с втора съставна част *-bria*. В. Бешевлиев въз основа на анализа на първите им съставки предполага принадлежността на два от топонимите – *Mesambria* и *Selymbria* – към най-стария пласт тракийска топонимия, другите обаче причислява към два по-късни пласта (Beševliev 1972: 286). Смятам, че не е възможно да се датира появата на всяко едно име. Като цяло обаче въз основа на данни от различно естество – сведението за *Poltymbria* като по-старо име на Енос (име, което се среща още в *Илиада*), митологични и археологически данни – появата на този тип имена може да бъде отнесена към втората половина на II хил. пр.н.е. (Janakiewa 1984). Те са най-ранните измежду тракийските двуосновни селищни имена.

3.3. Начална дата за появата на типа от десетина имена с втора съставка *-diza* е средата на I хил. пр.н.е., откогато датират сведенията за две селища у Херодот и Хеланик. За друг тип двуосновни имена – тези с втора съставна част *-dava/-deva* – данните на античните автори и историята на сведенията им (Liv. 44, 26,7 за 169/168 г. пр.н.е. за *Desudaba* и Iord. Rom. 221 за *Pulpudeva*) сочат поява в последната четвърт на I хил. пр.н.е. (Janakieva 2014: 23 – 24). Те получават голямо разпространение – около 45 – 50 имена – през следващите векове².

3.4. Само за римската епоха, предимно в надписи и по-малко в литературни източници, са засвидетелствани селищните названия с втора съставка *-para* (голяма група от около 40 имена), както и по-малобройните (между 5 и 10 названия) групи с втори съставни части *-cella*, *-storon* и *-dina*.

4. Субстратни имена от тракийски произход

Съвременната топонимия на Балканския полуостров напълно потвърждава старото правило на ономастиката, че от всички местни имена най-устойчиви са речните и особено – имената на по-големите реки (Георгиев / Georgiev 1960: 21). Не само в България, а и в съседните страни, в които в древността се е говорил тракийски език, и до днес много реки носят тракийските си названия. Много по-малко са запазените имена на селища, а единици – имената на планини (но за последните е малък самият брой засвидетелствани от Античността тракийски имена).

4.1. Хидроними

Най-общо субстратните хидроними от тракийски произход могат да бъдат разделени на две групи – сигурни и предполагаеми.

4.1.1. Сигурни тракийски имена носят тези реки, за които имаме запазени свидетелства у античните автори, а съвременното име или е идентично с античното, или е претърпяло по-малки или по-големи изменения, но може със сигурност да бъде изведено от него. Има общо около 25 такива имена. В България те са следните:

² За дискусията около селищните имена с втора съставна част *-dava* като аргумент за разделянето на тракийското езиково пространство на два езика – (същински) тракийски и дако-мизийски виж Janakieva 2014: 22 – 24.

Най-стари като сведения са имената Στρυμών (днес Струма) и Νέστος (по-късно Νέστος и Μέστος), днес Места³, които се срещат у Хезиод (Hes. Theog. 338 и 341). След това имаме многобройни споменавания през цялата Античност.

На лирическия поет Алкей дължим най-ранното сведение за името Ἐβρος на дн. река Марица (Alc. fr. 77 Diehl). Въпреки промяната на името тракийското Ἐβρος е запазено в името на десния приток в горното течение на реката Ибър и производното от него селищно име Поибрене. След Алкей името Хеброс се споменава стотици пъти от многобройни антични автори.

За първи път от Херодот са споменати две запазени до днес тракийски имена: на Искър – Σκίος (Hdt. 4, 49), като съвременното название произлиза от по-късните форми Οἰσκος, Oescus, Yscos, Ἰσκός, и на Янтра – Ἰατρος (Hdt. 4, 49), по-късно Ieterus, Iatrus, която форма е запазена в названието на горното течение на реката Етър⁴.

Много хидроними са известни от автори от римската епоха: имената Asamus (Осъм), Utus (Вит), Timacus (Тимок) и Syrmus (Стряма) се срещат у Плиний Стари (Plin. NH 3, 149; 4, 50), Κέβρος/Κίαβρος (Цибър/Цибрица) – у Дион Касий (Dio 51, 24, 1), а Almus (Лом) и Tonzus (Тунджа) се споменават най-рано в римски пътеводители (TP, IA и др.). Тракийското име на Арда (Ἀρτακος) намираме у византийски автор (или автори) – т.нар. Продължител на Теофан (Theoph. Contin. 387, 19).

Не са малко и запазените тракийски речни имена в съседни страни: в Румъния – Олт (от Ἀλούτας), Прут (от Πυρετός), Муреш (от Marus/Μάριος), Тимеш (от Τιμήσης), Тиса (от Tisia/Pathissus); в Сърбия – Морава (от Μάργος); в Македония – Панег (от Πάνναξ); в Турция – Ергене (от Ἐργίνος/Ἀγριάνης) и Сакария (от Σαγγάριος). В Гърция пък са възстановени някои антични названия като Еврос (Марица), езерата Волви и Вистонида, които са тракийски по произход.

4.1.2. С предполагаем тракийски произход са такива имена, за които нямаме запазени антични свидетелства, но не са славянски или с произход от друг съвременен балкански език, като същевременно могат да бъдат обяснени чрез връзка с реално засвидетелствани тракийски имена. Не знаем античното име на река Джерман (по-старо Герман), но при разположения на нея град Сапарева баня се е намирало тракийското селище Γερμανία/Γέρμανος, което вероятно произлиза от речно име от същата основа. На река Нишава е разположен град Ниш, чието тракийско име Νάισσος вероятно е било и име на реката. Заради идентичността на името Панега с името на македонската река Панег, което със сигурност произхожда от тракийското Πάνναξ, е най-вероятно от същото или подобно тракийско име да идва и нашето Панега. Има и други предположения.

Подобно е положението и извън границите на България. За речните имена Ибр, Ибар, Ibru в Украйна, Сърбия и Румъния някои изследователи предполагат поради днешното Ибър в горното течение на Марица произход от имена със същата основа като Ἐβρος (Трубачев / Trubachev 1968: 214 и 253; Дуриданов / Duridanov 1976: 37). Пак О. Н. Трубачев предполага тракийски произход и за речното име Ятрань/Етрань в района на Южен Буг по подобие на Етър/ Янтра от Ieterus/ Iatrus (Трубачев / Trubachev 1968: 208 – 209, 268). Името на река Someș в Румъния (Szamos в Унгария), ляв приток на Тиса, вероятно е свързано с името на дакийската крепост Samus, известно от латински надпис (Detschew 1957: 420).

4.2. Значително по-редки са тракийските имена на градове, запазени в имената на съвременните селища. Примери за такива са Пловдив (от Pulpudeva), Несебър (от Μεσσαμβρία), Silivri в

³ С начално Н- като в Νέστος е името на притока на Места Нестеница.

⁴ Повече за историята на фонетичните промени, при които се стига до днешните имена виж у Георгиев / Georgiev 1960: 25 – 42, а за сведенията на античните автори – у Янакиева / Yanakieva 2009: 13 – 141 s.v. с коментарите и цитираната на двете места литература.

европейска Турция (от Σηλυμβρία). Предположения за тракийски произход са изказвани и за други имена – Пирдоп, Баткун, Несла и др. (Дуриданов / Duridanov 1976: 12). Има вероятност и в някои микротопоними да се вижда предположителен тракийски произход.

4.3. Две големи планини на Балканите носят и до днес тракийските си имена – Родопя (Ροδόπη) и Карпатите (Καρπάτης ὄρος), както и гръцката планина Атон (Ἄθως).

5. Значение на тракийската топонимия

5.1. Наред с всички други остатъци от тракийския език топонимията е важен източник за установяване на езиковите му характеристики – фонетични, морфологични (макар и много ограничено), словообразователни и лексикални (Янакиева / Yanakieva 2009: 149 – 176). Тя също така е много използвана за етимологични анализи и почиващите върху тях изследвания на историческата фонетика (Дечев / Dechev 1952; Detschew 1960; Vlahov 1966; Russu 1969; Георгиев / Georgiev 1977, Poghirc 1976 и др.)⁵.

5.2. Особено голямо е значението на топонимията за проследяването на историята на езика (доколкото това е възможно) и свързаната с нея история на тракийския етнос. Както беше посочено по-горе (§ 3.1.), най-старият пласт тракийска топонимия представлява най-стария пласт индоевропейска топонимия в Тракия и заедно с родствения му пласт предгръцка топонимия в южната част на Балканите свидетелства за настаняването на индоевропейските племена на целия полуостров най-късно в IV – III хилядолетие пр.н.е. Заедно с това той показва и общи лексикални и словообразователни елементи с топонимията (езиците) в Мала Азия, особено в западната ѝ част.

В следващите хилядолетия тези общи елементи постепенно намаляват, което личи добре в разпространението на двусловните тракийски селищни имена, чиито втори съставни части вече се срещат само в тракийското езиково пространство. Този факт вероятно може да се тълкува като все по-голямо раздалечаване между тракийския и другите езици.

Не по-малко е значението на топонимията за изследването на финалния етап от съществуването на тракийския език. Тракийската топонимия се запазва до края на Античността, като в сравнение с нея гръцките и латинските имена на селища са малък брой, а при речните този брой е нищожен. Тези факти, които се подкрепят и от други косвени данни, показват, че въпреки употребата на старогръцки и латински в администрацията на Римската империя и като писмени езици в областта на културата тракийският е останал говоримият език за местното население. Възприемането на значителен процент топоними, особено речни имена, от новодошлите славяни говори за продължителен езиков контакт между двата етноса. Фонетичните изменения при едни имена показват ранното им приемане (напр. *Almus* > Лом, *Asamus* > Осъм, *Timacus* > Тимок), а при други – вероятно по-късно (*Iatrus* > Етър без ликвидна метатеза) (Дуриданов / Duridanov 1968). Обликът на някои хидроними в съвременна Румъния пък говори за възприемането на тракийските имена чрез славянско посредничество (*Alutas* > Олт, *Samus* > Сомеш, *Marus* > Муреш).

⁵ Личното ми становище за необосновано високото доверяване на етимологиите на собствени имена в реликтните езици, какъвто е тракийският, виж у Янакиева / Yanakieva 2009: 149 – 150.

Цитирана литература / References

- Георгиев 1960: Георгиев, В. *Българска етимология и ономастика*. София. [Georgiev 1960: Georgiev, V. *Balgarska etimologiya i onomastika*. Sofia.]
- Георгиев 1977: Георгиев, В. *Траките и техният език*. София. [Georgiev 1977: Georgiev, V. *Trakite i tehniyat ezik*. Sofia.]
- Дечев 1952: Дечев, Д. *Характеристика на тракийския език*. София. [Dechev 1952: Dechev, D. *Harakteristika na trakiyskiya ezik*. Sofia.]
- Дуриданов 1968: Дуриданов, И. Славизация на предславянски географски имена от Балканския полуостров. – В: *Славянска филология*, т. 10, с. 133 – 141. [Duridanov 1968: Duridanov, I. Slavizatsiya na predslavyanski geografski imena ot Balkanskiya poluostrov. – In: *Slavyanska filologiya*, t. 10, 133 – 141.]
- Дуриданов 1976: Дуриданов, И. *Езикът на траките*. София. [Duridanov 1976: Duridanov, I. *Ezikat na trakite*. Sofia.]
- Трубачев 1968: Трубачев, О. Н. *Названия рек Правобережной Украины*. Москва. [Trubachev 1968: Trubachev, O. N. *Nazvaniia rek Pravoberezhnoi Ukrainy*. Moskva.]
- Янакиева 2009: Янакиева, С. *Тракийската хидронимия*. София. [Yanakieva 2009: Yanakieva, S. *Trakiyskata hidronimiya*. Sofia.]
- Янакиева 2016: Янакиева, С. Тракийската топонимия до края на I хил. пр. Хр. – *Thracia*, т. 21, 307 – 329. [Yanakieva 2016: Yanakieva, S. Trakiyskata toponimiya do kraia na I hil. pr. Hr. – *Thracia*, t. 21, 307 – 329.]
- Beševliev 1972: Beševliev, V. Zur Chronologie der thrakischen Siedlungsnamen. – In: *Actes du IIe congrès international d'études sud-est européennes*. Athènes, 277 – 86.
- Detschew 1957: Detschew, D. *Die thrakischen Sprachreste*. Wien.
- Duridanov 1984: Duridanov, I. Thrakische Eigennamen in den Linear A- und B-Texten. – In: *Contributions au IVe congrès international de thracologie*. Sofia, 110 – 117.
- Duridanov 1985: Duridanov, I. Thrakische Eigennamen in den mykenischen Texten. – *Linguistique Balkanique* 28/1, 5 – 12.
- Georgiev 1941: Georgiev, V. Vorgriechische Sprachwissenschaft. Teil 1. – In: *Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет*, т. 37, с. 1 – 162. [Georgiev 1941: Georgiev, V. Vorgriechische Sprachwissenschaft. Teil 1. – In: *Godishnik na Sofiyskiya universitet, Istoriko-filologicheski fakultet*, t. 37, 1 – 162.]
- Georgiev 1945: Georgiev, V. Vorgriechische Sprachwissenschaft. Teil 2. – In: *Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет*, т. 41, с. 161 – 240. [Georgiev 1945: Georgiev, V. Vorgriechische Sprachwissenschaft. Teil 2. – In: *Godishnik na Sofiyskiya universitet, Istoriko-filologicheski fakultet*, t. 41, 161 – 240.]
- Georgiev 1981: Georgiev, V. *Introduction to the History of the Indo-European Languages*. Sofia.
- Janakieva 2014: Janakieva, S. Thrakisch und Dakisch – Sprachen oder Dialekte? – *Orpheus* 21, 21 – 38.
- Janakiewa 1984: Janakiewa, S. Zur Chronologie der thrakischen Siedlungsnamen mit zweitem Wortbestandteil -bria. – In: *III internationaler thrakologischer Kongress* (Wien), Bd. I, 250 – 253.
- Poghirc 1976: Poghirc, C. Thrace et daco-mésien: langues ou dialectes? – In: *Thraco-Dacica*. București, 335 – 347.
- Russu 1969: Russu, I. *Die Sprache der Thrako-Daker*. București.
- Soesbergen 1979: Van Soesbergen, P. Thracian personal, ethnic and topographic names in Linear A and B. – *Kadmos* 18/1, 26 – 39.
- Velkova 1986: Velkova, Ž. *The Thracian Glosses. Contribution to the Study of the Thracian Vocabulary*. Amsterdam.
- Vlahov 1966: Vlahov, K. Die Vertretung der indoeuropäischen **a** und **e** im Thrakischen. – In: *Годишник на Софийския университет, Филологически факултет*, т. 60, с. 43 – 134. [Vlahov 1966: Vlahov, K. Die Vertretung der indoeuropäischen **a** und **e** im Thrakischen. – In: *Godishnik na Sofiyskiya universitet, Filologicheski fakultet*, t. 60, 43 – 134.]

Thracian Toponymy

Svetlana Yanakieva

Institute of Balkan Studies & Centre of Thracology – Bulgarian Academy of Sciences

s.yanakieva@mail.bg

Abstract

The paper examines different aspects related to Thracian toponymy: the sources, its territorial and chronological boundaries, as well as the types of toponyms and the preservation of substrate toponyms of Thracian origin in the contemporary toponymy of the Balkan Peninsula. Special attention is also devoted to their importance for the study of the Thracian language, on the one hand, and to the history of the Thracian ethnos, on the other.

Key words: *Thracian language, toponyms, substrate toponyms*

Съвременната българска антропонимна система (Личните имена в големия град и малките селища)

Анна Чолева-Димитрова^а, Борян Янев^б,
Мая Влахова-Ангелова^в, Надежда Данчева^г

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – Българска академия на науките^{а,в,г},
Пловдивски университет „Пайсий Хилендарски“

annach@abv.bg, byanev@gmail.com, mvlahova@abv.bg, nadya009@gmail.com

Резюме

Разглеждат се в съпоставителен план женските лични имена в град София и в малките населени места от Софийска област през 2010 г. Очертават се приликите и разликите при антропонимите в мегаполиса и неговата периферия. Правят се изводи за модата при личните имена и се очертават тенденциите.

Ключови думи: антропонимия, лично име, преномен, мода на личните имена

Изследването е част от проекта *Съвременната българска антропонимна система (Мода на личните имена)* на Секцията по приложна ономастика в Института за български език при БАН. Анализират се приблизително 20 000 антропонима на новородени в големи български градове в съпоставка с имената, регистрирани в малки населени места. Обект на настоящото проучване са женските лични имена (ЛИ) в град София и малките населени места в Софийска област през 2010 г. По-подробно са анализирани първите петнайсет антропонима за града и останалите населени места. Обръща се голямо внимание на произхода и значението на най-популярните оними. Правят се съпоставителни анализи на резултатите при именуването на новородените в град София и малките селища в Софийска област. Следван е вече възприетият модел, използван при проучването на модата на имената в големите градове на България (Чолева, Янев / Choleva, Yanev 2015).

Изследването представлява корпусно базирано проучване, при което се сравняват масиви от данни, съдържащи лични имена на новородени деца. Основният метод на изследване, приложен в проучването, е статистическият. Чрез него е измерена честотата на употреба на всички антропоними, като са посочени най-често предпочитаните преномени в двата корпуса. Представено е количественото съотношение (в проценти) между тези високочестотни имена и останалите антропоними. Съществена част от изследването представлява измерването на честотата на отделни типове названия, например двусъставните имена или копулативните имена. Данните, извлечени от различните корпуси, са съпоставени, за да се онагледят приликите и разликите между тях. На второ място, осъществен е словообразователен и етимологичен анализ на антропонимите. Определени са основните словообразователни типове названия, отделени са наличните в корпуса кратки форми на ЛИ, извлечени са т.нар. „унисекс“ имена, посочени са домашните и чуждите имена, графичните и фонетичните варианти на един и същи антропоним. Извършени са редица количествени съпоставки между отделните категории названия,

например съпоставка между сложносъставните (двуосновните) лични имена (тип *Велислава*) и едносъставните (тип *Калина*), представено е съотношението между двукомпонентните (копулативни) лични имена (тип *Анна-Мария*) и останалите антропоними и пр.

Софийска област се намира в Западна България, заема площ от 7059 км², има население 247 489 души (по данни от преброяването през 2011 г.), включва 22 общини. Областта обхваща и 284 населени места – 18 града и 266 села. Граничи с областите Монтана, Враца, Ловеч, Пловдив, Пазарджик, Благоевград, Кюстендил, Перник и София град.

Двете области – София град и Софийска област не са съотносими нито по площ, нито по брой жители. Град София е разположен на значително по-малка площ (190 км²), но има в пъти повече жители (1 200 000) в сравнение с населените места в Софийска област.

В предишни наши изследвания вече показахме състоянието на нашата антропонимна система в най-големите градове на България – София, Пловдив и Варна (Чолева, Янев / Choleva, Yanev 2015). Изборът ни беше продиктуван от факта, че именно в тези центрове се раждат най-много деца, също и че в тях са съсредоточени граждани от цяла България.

На този етап от проучванията ние си поставяме за цел да узнаем доколко процесите, които са характерни за големия град (мегаполиса) в областта на именуването на новородените деца, са засегнали антропонимната практика в малките населени места в близост до столицата.

Женските лични имена в град София и Софийска област през 2010 г.

В ономастичната система личните имена са най-близки до реалитета, която назовават – хората. С тяхна помощ се отразява мястото на личността в социума, нейните обществени функции, отношението ѝ към останалите членове на това общество и взаимодействието ѝ с тях. От друга страна, името на даден човек е и този формален код, който определя поведението на другите индивиди спрямо него (Чолева, Янев / Choleva, Yanev 2015).

Изследването обхваща два корпуса, съдържащи официални данни за личните имена на децата, родени в град София и в цялата Софийска област през 2010 г. Данните са взети от Единната система за гражданска регистрация и административно обслужване на населението (ЕСГРАОН) в Република България. Като обем двата корпуса са неравностойни. Личните имена в град София са в пъти повече от имената на новородените в периферията на мегаполиса. В тази част от изследването, представяща състоянието на антропонимната ни система през 2010 г., преномените от двата корпуса ще бъдат съпоставени в процентно отношение, което показва броя на регистрираните конкретни антропоними.

Както и в проучванията за предходните години, тук ще бъдат разгледани по-подробно петнайсетте женски и мъжки лични имена с най-висока честотност в град София, както и най-разпространените антропоними в малките населени места на Софийска област.

София

През 2010 г. в град София са родени 15 767 деца, от тях 7658 са момичета и 8109 – момчета¹.

Т а б л и ц а 1.

Петнайсетте най-разпространени женски лични имена в град София

Позиция, име – град София 2010 г.	Брой регистрирани ЛИ	% от общия брой женски ЛИ
1. Виктория	284	4.32
2. Александра	200	2.95
3. Мария	186	2.59

¹ Данните са от ежегодните списъци, които се предоставят от ГРАО по градове. Броят на новородените по градове е взет и от сайта на Националния статистически институт: http://www.nsi.bg/ORPDOCS/Pop_1.2.1._birth_DR.xls.

4. Габриела	164	2.45
5. Никол	162	2.44
6. Рая	158	2.24
7. Йоана	153	2.03
8. Калина	122	1.69
9. София	113	1.57
10. Елена	108	1.37
11. Симона	102	1.34
12. Михаела	99	1.29
13. Божидара	91	1.18
14. Магдалена	90	1.16
15. Теодора	85	1.12

Сравнявайки данните на корпусите с антропониими за град София от 2007/2008 и 2010 г. (Чолева, Янев / Choleva, Yanev 2009: 416) забелязваме, че промените в началото на класацията, до първите 10 позиции, са незначителни – има само разместване по места, но преномените остават същите. Прави впечатление нарасналата популярност на личното име *София* – от 15-о място през 2007/2008 г. то се изкачва до девето през 2010 г., а личното име *Теодора* отбелязва понижаване на предпочитанията – от 12-а позиция се озовава на петнайseta. Единствено антропонима *Магдалена* запазва позицията си. В сравнение с имената, регистрирани през 2007/2008 г., в таблицата за 2010 г. не виждаме и преномените *Андреа* и *Яна*, на тяхно място се утвърждават като по-модни антропонимите *Симона*, *Михаела* и *Божидара*. Факторите, които влияят на този избор, могат да бъдат от различно естество. Най-точни данни можем да получим при провеждането на бъдещо социологическо изследване.

През 2010 г. в Софийска област са родени 1005 деца, като от тях 517 са момчета, а 488 – момичета, или 51.5% момчета и 48.5% момичета. Общият брой на всички лични имена, регистрирани в корпуса, е 407. От тях мъжките ЛИ са 175, а женските ЛИ наброяват 232. В проценти съотношението между мъжките и женските ЛИ може да бъде изразено така: 43% мъжки срещу 67% женски ЛИ.

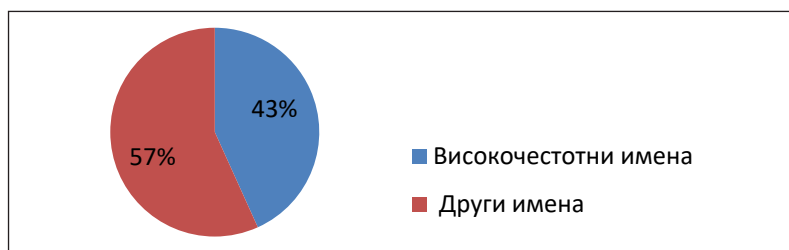
Т а б л и ц а 2.

Най-разпространени женски лични имена в Софийска област

Позиция, име – Софийска област 2010 г.	Брой регистрирани ЛИ	% от общия брой женски ЛИ
1. Мария	21	4.03
2. Виктория	14	2.86
3. Гергана	11	2.25
4. Стефани	10	2.4
5. Никол/Петя	9	1.84
6. Симона	8	1.63
7. Елена	7	1.43
8. Александра/Ваня/Рая	6	1.22
9. Анелия/Василена/Габриела/Ивайла/ Лили/Николета/Ралица/Христина/ Цветелина	5	1.02
10. Ани/Виолета/Даниела/Дарина/ Диана/Ива/Ивана/Иванина/Йоана/ Карина/Мариана/Мариела/ Пламена/Преслава	4	0.81

От Таблица 2 е видно че първите десет места на женските лични имена в Софийска област за 2010 г. се заемат от 33 преномена. Сравнявайки корпусите с имена от 2007/2008 (Чолева, Янев / Choleva, Yanev 2009: 415 – 420) и 2010 г., можем да стигнем до следните констатации. Все още личното име *Мария* е в челото на класацията. Някои от антропонимите са заели по-предни позиции, например ЛИ *Виктория* се е изкачило от пета до втора позиция (5 ↑ 2), *Гергана* (4 ↑ 3), *Стефани* (10 ↑ 4), *Елена* (10 ↑ 7). При други преномени се забелязва намаляване на честотността: *Ани* (3 ↓ 10), *Габриела* (2 ↓ 9), *Ивана* (4 ↓ 10), *Цветелина* (6 ↓ 9), *Преслава* (7 ↓ 10). Голяма част от женските лични имена, включени в честотната таблица от 2007/2008 г., не се откриват сред най-модерните антропоними за 2010 г., например: *Емилия*, *Ванеса*, *Галена*, *Ивелина*, *Евгения*, *Елеонора*, *Памела*, *Глория*, *Десислава*, *Даная*, *Силвия*, *Росица*, *Цветомира*, *Катерина*, *Лилия*, *Йорданка*, *Мая*, *Надежда*, *Наталия*, *Светослава*. На мястото на тези имена с намалена честотност се появяват други: *Никоleta*, *Дарина*, *Карина*, *Мариана*, *Пламена*. Картината на тези преномени е доста пъстра, едва ли ще се намери и някаква закономерност, ако заложим на критерии като произход на имената, чужди и традиционни оними.

Най-разпространените петнайсет женски лични имена в София съставляват 28 % от общия брой носители на всички женски имена, дадени на новородени в града (Чолева, Янев / Choleva, Yanev 2015: 76).

Фигура 1. Отношение на имената, заемащи първите 10 позиции, спрямо останалите женски ЛИ в Софийска област

Следващата таблица показва най-общо приликите и разликите при антропонимната номинация в големия град (мегаполиса) и неговата периферия – малките населени места (малки градове и села).

Т а б л и ц а 3.

Прилики и разлики при антропонимната номинация в големия град и малките населени места

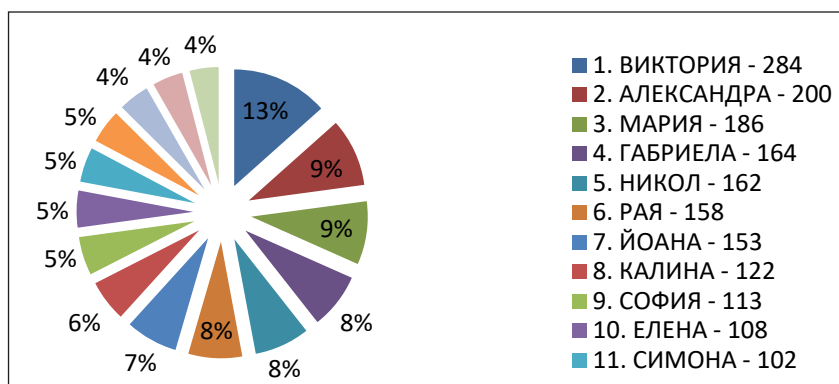
Позиция, име – град София 2010 г.	Брой регистрирани ЛИ	% от общия брой женски ЛИ	Софийска област 2010 г.	Брой регистрирани ЛИ	% от общия брой женски ЛИ
1. Виктория	284	4.32	Мария	21	4.03
2. Александра	200	2.95	Виктория	14	2.86
3. Мария	186	2.59	Гергана	11	2.25
4. Габриела	164	2.45	Стефани	10	2.4
5. Никол	162	2.44	Никол /Петя/	9	1.84
6. Рая	158	2.24	Симона	8	1.63
7. Йоана	153	2.03	Елена	7	1.43
8. Калина	122	1.69	Александра / Ваня / Рая	6	1.22

9. София	113	1.57	Анелия/ Василена/ Габриела/ Ивайла/ Лили/ Николета/ Ралица/ Христина/ Цветелина	5	1.02
10. Елена	108	1.37	Ани/ Виолета/ Даниела/ Дарина/ Диана/Ива/Ивана/ Иванина/Йоана/ Карина/Мариана/ Мариела/Пламена/ Преслава	4	0.81

Съпоставяйки най-честотните имена от двата корпуса, за поредна година трябва да отбележим, че личното име *Виктория* държи първенството при женските антропоници в големия град. В сравнение с 2007/2008 г. (Чолева, Янев / Choleva, Yanev 2009: 425; Чолева, Янев / Choleva, Yanev 2011: 108) то е увеличило броя си в град София. Все по-голяма популярност набира името *Никол*, което се е изкачило на 5-а позиция (7 ↑ 5). Появява се, и то на 10-а позиция, името *Елена*, което отсъства в челната петнайсетица от предишните години. От поместената по-горе Таблица 3 е видно, че две имена отсъстват в модната класация на антропонимите в малките населени места на Софийска област, които са характерни за столичния град: *Калина* и *София*. И двата антропонима имат по една регистрация в Софийско. Явно, че близостта до големия град не е оказала въздействие върху избора на лично име, не е оценено и значението на лексемата, която е в основата на антропонима, и което предполагахме, че може да е решаващо при избора на име. Досега преноменът *София* има най-голямо разпространение в столицата.

Внимание заслужават женските умалителни лични имена, образувани чрез суфикса за лица от женски род *-ка*. Това е традиционен модел за образуване на женски лични имена, разпространен у нас и през XX в. (Ковачев / Kovachev 1995: 596). В днешно време обаче тези имена се смятат за непрестижни, свързани с народната традиция, или се схващат като умалителни и поради това се избягват (Чолева, Янев / Choleva, Yanev 2015: 36). В малките населени места на Софийска област обаче се откриват немалък брой форми на женски лични имена със суфикс *-ка*, например: *Анка*, *Василка*, *Величка*, *Веска*, *Захаринка*, *Златка*, *Живка*, *Йорданка*, *Латинка*, *Любка*, *Надка*, *Недка*, *Николинка*, *Пенка*, *Радка*, *Радославка*, *Румянка*, *Славейка*, *Стоянка*, *Стефка*, *Тодорка*. Те съставляват цели 6% от всички женски лични имена в областта.

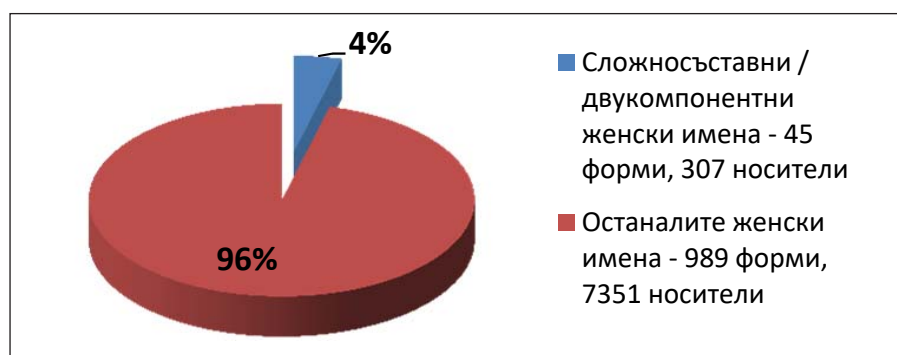
Фактът, констатиран през 2009 г., че личното име *Божидара* в София има една и съща позиция с името, от което е възникнал този калкиран вариант (*Теодора*), през 2010 г. вече не важи. Калкираният на местна почва вариант става все по-предпочитан и по-устойчив в антропонимната система. Това е и най-харесваният антропоним сред двусловните имена.

Фигура 2. Процентното разпределение между първите 15 по честотност женски ЛИ в град София за 2010 г.

В сравнение с 2009 г. (Чолева, Янев / Choleva, Yanev 2015: 45 – 49) през 2010 г., макар и малко, намалява интересът към сложните имена. В София през 2010 г. с такива имена са записани 304 новородени (близо 4 %) – с 50 броя по-малко от 2009 г. – 353 (4,71%). След разгледаното вече име *Божидара* най-често се срещат антропонимите *Десислава*, *Борислава*, *Белослава* и *Преслава*. Показва се интересът към *Радослава* за разлика от *Красимира*.

Ето и някои от сложносъставните имена на новородени момичета в град София през 2010 г.: *Божидара* 91, *Десислава* 37, *Борислава* 30, *Белослава* 29, *Преслава* 15, *Радослава* 12, *Любомира* 11, *Венцислава* 9, *Мирослава* 9, *Красимира* 8, *Велизара* 7, *Людмила* 7, *Велислава* 6, *Владимира* 6, *Любослава* 5, *Светлозара* 5, *Владислава* 4, *Светослава*, *Цветомира* 4, *Богдана* 3, *Лъчезара* 3, *Благовеста* 2, *Богомила* 2, *Бисимира*, *Благовеста*, *Богдара*, *Миролюба*, *Радмила*, *Вилислава*, *Донимира*, *Спасимира*, *Цветолуба*, *Янислава* и др. Интересна е появата на форми като *Богдара*, *Венислава*, *Донимира*, *Бисимира* и др. новообразувани по този старинен модел преномени.

Фигура 3. Отношение между сложносъставните женски имена и останалите от женския антропонимикон в град София

Сложносъставните имена за новородени момичета в Софийска област през 2010 г. са: *Преслава* 4, *Божидара* 3, *Радослава* 3, *Борислава* 2, *Благовеста*, *Велислава*, *Десислава*, *Любомира*, *Людмила*, *Радомира*, *Радославка*, *Светлозара*, *Станислава*, *Хрисимира*, *Цветомира*.

В Софийска област сложносъставните женски имена не се радват на особена популярност. Освен че са по-малко по количество, тук не са отбелязани и много новообразувания. Интересна е появата на форми като *Богдара*, *Венислава*, *Донимира*, *Бисимира* и др. новообразувани по този старинен модел преномени.

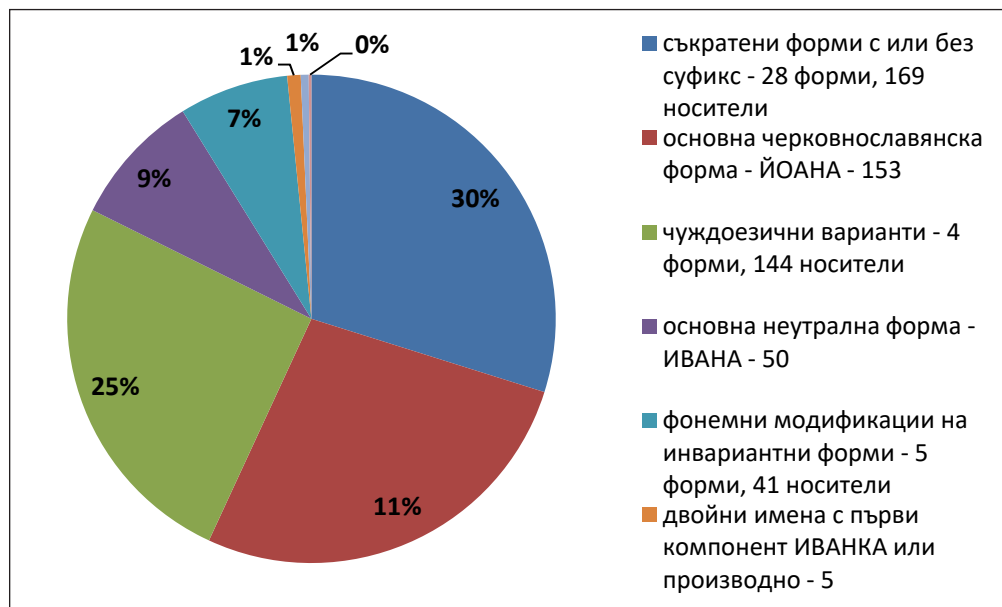
И през 2010 г. двойните (копулативни) лични имена се радват на голям интерес и разнообразие, макар и да се дават еднократно. Техният брой е по-малък от този през 2009 г. – през 2010 г. регистрираме 94 ЛИ и 114 техни носители в гр. София.

Освен вече станалите традиционни антропоними, като *Анна-Мария*, *Мария-Магдалена*, се отбелязват и изключително много нови варианти: *Адриана София*, *Айрин Джейн*, *Айя-Никита*, *Александрина-Леа*, *Алесия Флоренца*, *Амбра Мария*, *Ана Йоана*, *Ана Кристина*, *Ана Никол*, *Анабел-Дора*, *Анастасия-Шехерезада*, *Ангелина-Рада*, *Анджелина София*, *Анна Луиза*, *Белинда Полин*, *Божидара Мария*, *Валани-Йохана*, *Галена-Никол*, *Далия-Амели*, *Деница-Ивана*, *Долли-Марина*, *Елза Франсоаз*, *Ивон-Валери*, *Илияна Вероник*, *Калина-Димитра*, *Лиана-Гифг*, *Лорена София*, *Лусия Филипа*, *Мария Тамара*, *Мария-Антоанета*, *Мария-Венеция*, *Мая Естепания*, *Миа Катрин*, *Мила Елина*, *Ния Франческа*, *Раиса-Магдалена*, *Рая-Мария*, *Ребека Ясмин*, *Румина-Йоана*, *Сиена Ада*, *Сияна-Виктория*, *София Джуиана*, *Теодора Мария*, *Филиз Ерин*, *Чаяна-Руджин* и др.

В малките населени места на Софийска област този тип антропонимна номинация не се радва на популярност. Все пак могат да се дадат примери и от Софийско за този твърде модерен

личноименен модел за софийския мегаполис: *Анна-Мария, Вайълет Аврил, Мария-Магдалена, Стилиана-Еуджени*.

Интересно през 2010 г. е развитието на преномена *Иванка* – име, което през 80-те години на 20. век е било в челната тройка. В днешно време *Йоана* е на път тотално да измести *Иванка* от челото на класациите. Ето как изглежда то:

Фигура 4. Отношение между производните на антропонима Иванка в гр. София през 2010 г.

Личното име *Иванка* попада вече в категорията на имената със заглъхваща популярност. Освен в София това име вече не среща и в малките населени места на Софийска област. Най-често на негово място се появява антропонимът *Йоана*.

Ето и други предпочитани производни лични имена през 2010 г.: *Ванеса, Ванина, Ваня, Ива, Иванина*. Голямата честотност на основната форма *Ивана* вероятно се дължи на популярността на звезди от шоу бизнеса.

Борбата между домашните и чуждите форми е изключително неравна. В големия град чуждите форми напълно са изместили домашните. В малките населени места все още се води борба за надмощие при някои антропоними:

Емили 2 – *Емилия* 1
Натали 1 – *Наталия* 1
Стефани 10 – *Стефка* 1
Ангелина 1 – *Анджела* 1

В Софийска област през 2010 г. са регистрирани и чужди женски лични имена, като: *Александра, Даная, Денис, Жаки, Карина, Марая, Мелани, Мирела, Марчела, Мишел, Нанси, Памела, Патрисия, Сесил, Стейси*. Без съмнение, изборът на голяма част от тези антропоними е повлиян от имената на известни артисти, звезди от шоу бизнеса, популярни личности.

И през 2010 г. прави впечатление голямата честотност на женски лични имена, които са носени от известни певици: *Андреа* 2, *Галена* 3, *Ивана* 4, *Камелия* 3, *Нелина*, *Преслава* 4 и др.

Трябва да се спомене, че в по-малките селища на Софийско откриваме и сега народните традиции в именуването. Все още с постоянна честота се регистрират антропонимите: *Гергина*,

Детелина 2, Живка 2, Златка, Лиляна, Миглена, Милена, Милица, Рада, Росица 4, Румяна, Теменужка и др. Те съставляват най-голям процент от всички женски лични имена, регистрирани в корпуса.

Календарните имена също са много предпочитани за момичетата от Софийско, напр.: *Анастасия, Гиновева, Димитрина, Елена, Елисавета, Ивана/Йоана, Ирина, Йорданка, Мария, София, Теодора* и др.

Като моден бум може да се определи появата на женски лични имена, които са съвсем кратки, и особено такива, при които има струпване на гласни. В селищата на Софийска област тази мода все още не е достатъчно ясно изразена. Все пак са отбелязани и тези антропонимни модели: *Дея, Зоя, Мая, Мия, Ния, Рая*.

В хода на изследването се забелязва също, че антропонимното творчество при женските имена е доста ограничено. Ето и някои примери: *Асияна, Василиана, Зояна*. Много е вероятно тези имена да са образувани от сливането на два антропонима.

Изводи

Наблюденията върху имената, попаднали между първите петнайсет позиции, показват основните тенденции при именуването на новородените в град София и в Софийска област и открояват разликите между тях. Вземайки за отправна точка именната система в големия град, можем да направим и следните съпоставителни изводи:

1. Прилики в тенденциите при модата на личните имена в големия град и в малките селища:

1.1. Възраждане на лични имена от народната традиция: *Рая, Ралица, Гергана, Калина* и др.

1.2. Непрекъснато обогатяване на класа антропоними, представляващ един от най-старите пластове в антропонимната система – двусъставните имена (композиата): *Венислава, Жикислава, Цветозара, Цветоплама* и под.

1.3. Непрекъснато включване на чужди лични имена: *Марая, Кайли, Памела*.

2. Разлики:

2.1. В малките населени места личноименната система е по-консервативна, което е видно и от класацията на най-честотните антропоними: на първо място е преноменът *Мария*; в класацията се включват и голям брой антропоними, които в големите градове имат затихваща популярност.

2.1.1. Десетте най-популярни имена от XX в. все още са сред десетте най-популярни имена в началото на XXI в. в малките селища.

2.1.2. Запазени са старинни имена, например *Косена*, отбелязано в извори още през XV в. (Заимов / Zaimov 1988: 125).

2.2. Двойните (копулативни) имена са характерни за големия град, но не се радват на популярност в малките селища, напр. *Зоуи-Анабел, Ирина-Тереза, Кристин-Грейс*.

2.3. Предпочитане на домашната пред чуждата форма на едно и също име в малките населени места: *Ангелина/Анджелина, Христина/Кристина*.

2.4. Предпочитане на лични имена на попфолк изпълнителки в малките населени места: *Андреа, Ивана, Преслава, Николета* и под.

2.5. Засилената тенденция към имена, които са кратки и с повече гласни, е характерна за големия град: *Ия, Лея, Тея* и под.

Прави впечатление, че в личноименната система в Софийска област, за разлика от тази в град София, голям брой имена фигурират с еднаква честота. Ако в град София в петнайсет позиции попадат 15 имена, то ситуацията в Софийска област е с много различен облик. Там позициите са само 10 и в тях попадат 33 женски лични имена. Най-голям е броят на имената на 10-а позиция, където са антропонимите: *Ани, Виолета, Даниела, Дарина, Диана, Ива, Ивана, Иванина, Йоана, Карина, Мариана, Мариела, Пламена*.

Това разпределение на имената в антропонимикона на София област определя силно разколебаната тенденция на именуване. Макар някои антропоними да се отчитат като модни и да попадат в първите 8 позиции, за по-голяма част от онимите няма разлика в предпочитанията на родителите.

Ето и някои от очертаващите се тенденции в именуването при женските лични имена у нас:

1. Двуосновни женски лични имена

- Отбелязва се тенденция към увеличаване на техния брой през изследвания период, особено при новите антропоними.

- В София средно през всяка една от тези години 4,71% от всички женски имена са именно двуосновните. В малките селища тази тенденция е догонваща, забелязва се при 2% от случаите. С най-голяма честота са: *Божидара, Десислава, Борислава, Белослава, Преслава, Красимира*.

- Други предпочитани двуосновни имена са: *Любомира, Радослава, Велислава, Светлозара, Блавеста*.

- Появиха се и двуосновните женски имена: *Бисимира, Весислава, Генослава, Донимира, Женимира, Миросвета, Спасимира, Трифозара, Цветодара*.

2. Възраждане на традиционни български имена

Сред петнайсетте най-разпространени женски лични имена са намерили място и традиционни български имена: *Калина, Рая*, много харесвани са и *Гергана* и *Яна*, също и *Ралица, Цветелина, Деница, Елица*. С висока честотност на разпространение остават и *Десислава, Ния, Сияна, Дара, Биляна* и др.

3. Двойни женски лични имена

Те са характерни за големия град, в малките населени места все още са изключение:

Адисън-София, Вая-Матия, Деспина-Диаманте, Мина-Афродита, Париса-Деметра, Оли-Ана, Стефани-Мей, Габриела-Дейтона, Златина-Сюзън, Мартина-Тесса, Бияна-Патрисия, Катерина-Грейс, Дара Пери, Дерия Явора, Надин-Калиопи, Яница-Велина, Юлия-Чезара, Ида-Софи, Рая-Катрин, София-Доменика, Мария Антоанета.

4. Тройни лични имена

Има нарастваща тенденция към тройните женски лични имена, които не са били характерни досега за личноименната ни система:

Виктория София Елиз, Люси Ингрид Еманюел, Уан Уан Елена, Елза Франсоаз Роси, Рада-Ясмин-Никол, Чая-Клавдия-Валентина, Вяра-Любов-Надежда, Ребека Ясмин Грейс, Лили-Мая-Любка.

5. Чужди имена с увеличена честотност

Грейс, Джоя, Джудит, Инджи, Кайли, Кейти, Латоя, Летисия, Марая, Мегън, Роуз, Синди, Селин, Ума, Черил.

6. Предпочитане на кратки форми

Много предпочитани, в крак с модните тенденции, са личните имена, в които освен краткост се наблюдава и струпване на гласни: *Ая, Вая, Деа, Дея, Ия, Кайа, Кая, Леа, Лиля, Миа, Мия, Ная, Ния, Стея, Теа, Тея*. Тези имена са силно представени и в трите изследвани града.

7. Нови за антропонимната ни система имена

Женски лични имена, които са образувани от имена на мъже (с характерните суфиксални изменения): *Лъчезария, Пресияна, Самуила, Калояна, Матея, Ростислава*.

8. Новообразувани и нововъведени в системата имена

От апелативи: *Орис, Стихия, Фея, Хармони*.

Имена от историята, митологията, литературата, музиката, спорта, шоубизнеса и др.: *Азусена, Абигейл, Даная, Ливия, Нефертити, Кармен, Аида, Жизел, Алисия, Глория, Селин* и др.

Твърде либералното българско законодателство позволява имената на новородените да бъдат изписвани по начин, който се харесва на родителите, без да се съобразяват с българските езикови правила и закони. Нова модна тенденция, особено при женските лични имена, е удвояването на съгласни, *Алессандра, Белла, Берра, Дженна, Джованна, Емма, Иланна, Мишелл, Стелла*.

Ясно очертани са двете тенденции в развитието на антропонимната ни система: от една страна – връщане към историческото минало, и от друга – безкритично и поголовно заимстване на чужди лични имена. Най-тревожна е наблюдаваната тенденция към загуба на чувството за родно, домашно. Все повече се предпочитат западноевропейските форми на традиционни за антропонимната ни система християнски имена, което вече е сигнал за отричане от субкултурата ни в синхронен аспект.

Немският ономаст Вилфрид Зайбике одобрява този тип именуване и го характеризира като „обогастващ личноименния фонд“ (Seibicke 2002: 56). Причините за това явление в немския ономастикон обаче са по-скоро лингвогеографски и не са тясно свързани с фактори като образователен ценз, морален канон и придобити навици за общоприети поведенчески модели (Чолева, Янев / Choleva, Yanev 2015: 111).

В повечето европейски страни съществува практиката имената да се проучват непрекъснато, да се обръща огромно внимание на антропонимите, особено на чуждите, които нахлуват масово и донякъде променят като цяло облика на една антропонимна система. Това е една от причините, които ни накараха да се посветим на тематиката, освен, разбира се, ономастичният интерес. Нашата загриженост към състоянието и проблемите на българската антропонимна система остава основен двигател на научните ни търсения.

Цитирана литература / References

- Заимов 1988: Заимов, Й. *Български именник*. София: Издателство на БАН. [Zaimov 1988: Zaimov, Y. *Balgarski imennik*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.]
- Ковачев 1995: Ковачев, Н. *Честотно-етимологичен речник на личните имена в съвременната българска антропонимия*. Велико Търново: ПИК. [Kovachev 1995: Kovachev, N. *Chestotno-etimologichen rechnik na lichnite imena v savremennata balgarska antroponimiya*. Veliko Tarnovo: PIK.]
- Чолева 2002: Чолева-Димитрова, А. Наблюдения върху именуването в гр. София. – В: *Състояние и проблеми на българската ономастика*, 5. Велико Търново, с. 279 – 284. [Choleva 2002: Choleva-Dimitrova, A. Nablyudeniya varhu imenuvaneto v gr. Sofia. – In: *Sastoyanie i problemi na balgarskata onomastika*, 5. Veliko Tarnovo, 279 – 284.]
- Чолева, Янев 2009: Чолева-Димитрова, А., Б. Янев. Съвременната българска антропонимна система (Мода на личните имена в България). – В: *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“*, 47, 1, Сб. Б, Пловдив, с. 414 – 427. [Choleva, Yanev 2009: Choleva, A., B. Yanev. *Savremennata balgarska antroponimna sistema (Moda na lichnite imena v Bulgaria)*. – In: *Nauchni trudove na PU „Paisiy Hilendarski“*, T. 47, kn. 1, Sb. B, Plovdiv, 414 – 427.]
- Чолева, Янев 2011: Чолева-Димитрова, А., Б. Янев. Мода на личните имена в големите български градове. – В: *Езикът и социалният опит. Проблеми на социолингвистиката* 10. Сборник по случай 70-годишнината от рождението на акад. М. Виденов. София, с. 106 – 115. [Choleva, Yanev 2011: Choleva, A., B. Yanev. *Moda na lichnite imena v golemite balgarski gradove*. – In: *Ezikat i sotsialniyat opit. Problemi na sotsiolingvistikata*, 10. Sofia, 106 – 115.]
- Чолева, Янев 2015: Чолева-Димитрова, А., Б. Янев. *Съвременната българска антропонимна система (Мода на личните имена)*. Пловдив: Хоризонти. [Choleva, Yanev 2015: Choleva, A., B. Yanev. *Savremennata balgarska antroponimna sistema (Moda na lichnite imena)*. Plovdiv: Horizonti.]

- Чолева, Янев 2016: Чолева-Димитрова, А., Б. Янев. Модата на личните имена. Тенденции. – В: *Езикова ситуация – състояние и тенденции*. Материали от XII международна конференция по социолингвистика. София, с. 171 – 176. [Choleva-Yanev 2016: Choleva, A., B. Yanev. Modata na lichnite imena. Tendentsii. – In: *Ezikovata situatsiya – sastoyanie i tendentsii. Materiali ot XII mezhdunarodna konferentsiya po sotsiolingvistika*. Sofia, 171 – 176.]
- Янев 2009: Янев, Б. *Система на личните имена в българския и немския език*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“. [Yanev 2009: Yanev, B. *Sistema na lichnite imena v balgarskiya i nenskiya ezik*. Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski“.]
- Seibicke 2002: Seibicke, W. *Vornamen*. Frankfurt am Mein – Berlin.

Интернет източници

Население по градове и пол:< <http://www.nsi.bg/bg/content/2981>> [07.06.2016]
 Софийска област, Население: <<http://www.sofoblast.government.bg/>> [07.06.2016]

Contemporary Bulgarian Anthroponimic System (Personal Names in the Big City and the Small Settlements)

Anna Choleva-Dimitrova^a, Boryan Yanev^b, Maya Vlahova-Angelova^c, Nadezhda Dancheva^d

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences^{a,c,d}
 Plovdiv University Paisiy Hilendarski^b

annach@abv.bg, byanev@gmail.com, mvlahova@abv.bg, nadya009@gmail.com

Abstract

Female personal names in Sofia and the small settlements of Sofia region in 2010 are discussed and compared. The similarities and differences in anthroponyms in the megapolis and its periphery are outlined. Conclusions about fashion in personal names are drawn out and the main trends, in this respect, are identified.

Keywords: *anthroponymy, personal name, prenomen, fashion/trends of personal names*

Старинна топонимия от Западна България: местните имена като извор за народните географски представи

Мая Влахова-Ангелова, Анна Чолева-Димитрова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – Българска академия на науките
mvlahova@ibl.bas.bg, annach@abv.bg

Резюме

Топонимията като важен елемент от традиционната култура на всяка общност съхранява много от примитивните идеи и схващания за света. Ето защо проучването на фолклорните системи за организация на знанието въз основа на топонимен материал е надежден метод да се намерят отговори на редица въпроси, свързани с ненаучните представи за природата като цяло и за географията в частност. Настоящото проучване анализира нови данни за микротопонимията от територията на Западните покрайнини с оглед на фолклорната географска терминология. Представен е модел на народната таксономия на географските понятия, назоваващи естествени физико-географски обекти и явления. Изводите от изследването потвърждават, че топонимната номинация е израз на образното фолклорно мислене и възприятие на пространството.

Ключови думи: *топонимия, етнонаука, народна таксономия, народни географски термини*

1. Въведение

Системното проучване на българската топонимия има повече от половин век история, в резултат на което днес вече е събран значителен по обем емпиричен и архивен материал. Това натрупване дава множество нови възможности за извършване на редица съпоставителни анализи, както и за осъществяване на наблюдения върху различни аспекти на българската топонимия, останали неизследвани до момента. Разбира се подобни обобщаващи проучвания не са били чужди на нашата топонимна наука и досега и тук е редно да се споменат преди всичко капиталните трудове на проф. Й. Заимов, които са базирани на огромен по количество материал и представят в пълнота няколко важни групи топоними – имената, съдържащи *-jъ, жителските имена, както и водните имена (Заимов / Zaimov 1972, Заимов / Zaimov 1967, Заимов / Zaimov 2012). Днес събраните и дигитализирани вече в голяма степен топонимни данни от територията на цялата страна (Чолева-Димитрова, Данчева / Choleva-Dimitrova, Dancheva 2011, Ангелова-Атанасова / Angelova-Atanasova 2012) могат да послужат като основа за редица изследвания, тъй като са изключително богат източник на разнородна лингвистична и екстралингвистична информация.

Добре известно е, че топонимите представляват огромен словен имот, който отразява езиковото богатство и пестротата на българските диалекти. В този смисъл това все още ненапълно изследвано езиково наследство може да бъде анализирано с оглед на синхронното и диахронното проучване на лексиката на българския език. Топонимите съхраняват множество архаични

и диалектни езикови елементи, които са свидетелство за историята и на езика, и на общността, която си служи с тях.

За занимаващите се с ономастика е ясно, че „всяко топонимно проучване предлага нови лексикографски открития“ (Hough 2003: 41), чрез които се обогатява лексикалният фонд на езика. Ето защо ексцерпирането на остарели и изчезнали от говорите лексеми е една от особено важните задачи на традиционното топонимно изследване. Чрез проучването на топонимията, която нерядко се явява единственото езиково доказателство, са засвидетелствани множество забравени думи или изчезнали значения на все още съществуващи лексеми, достигнали до нас под формата на езикови вкаменелости.

От друга страна е важно да се отбележи, че местните имена отразяват някои сфери на лексикона по-добре от други и сред тях безспорно е понятийният клас, свързан с живата и неживата природа. В този смисъл топонимите са съкровищница на народното познание, съхранила представите на традиционния човек за света. Тъкмо поради това местните имена са важен източник на данни за проучване на народната терминология, свързана с различните аспекти на природата: фитоними, зооними, географски понятия, названия за почви и води, както и за редица климатични явления.

2. Топонимията като извор на фолклорното познание

Топонимията като важен елемент от традиционната култура на всяка общност съхранява много от примитивните идеи и схващания за света. В местните имена са отразени древните представи за географията, зоологията и ботаниката, климата и пр. Проучването на фолклорните системи за организация на знанието не е новост и има дълга история. Въпреки това топонимията рядко попада в обсега на научните анализи, целящи да осветлят този аспект от духовната култура, независимо че използването на топонимни данни би могло да бъде много плодотворно. Нещо повече, оказва се, че в днешно време топонимията е единствената сфера на езика, в която голяма част от народните термини все още съществуват под някаква форма. Всички ние си даваме ясно сметка как с отдалечаването от природата вече сме загубили знанието за огромна част от организмите и явленията, които ни заобикалят, и респективно техните названия са ни чужди и непонятни. Топонимията обаче пази това познание.

Въпреки че самите топоними също са станали неразбираеми за днешните езикови носители, те не спират да се употребяват и чрез тях косвено се съхранява и препредава за поколенията заключеното в тях фолклорно познание за света. Съвременният човек е свикнал да си служи с научната номенклатура, но много преди тя да бъде разработена и наложена, хората са използвали създадени от самите тях термини. Народният гений също достига до обобщения и прозрения, които обаче са качествено различни в сравнение с научните парадигми. Абстрактното мислене не е чуждо и на фолклорния човек. Словесните съкровищници на различните народи се отличават с вертикални структури, които сами по себе си представят отношения на включване, на причинно-следствени връзки, в които присъстват обобщаващи и анализиращи логически операции. Така например, флората и фауната са къде по-стройно, къде по-неясно подредени в различните култури на народите. Това, което ни представят народите от различните континенти в своите митологични и съвсем нелишени от фантазия образи за животни и растения, в много малка степен се припокрива с научните класификации и категоризации. Това обаче не означава, че в мисленето на народите, било то определяно като примитивно, не съществуват класификации и категоризации, като се започне от най-общите природни явления и се стигне до свръхконкретни названия и етикетирание дори на най-малката тревичка и буболечка. Нещо повече, народните таксономии се отличават с много повече конкретика, отколкото философските обобщаващи модели на учените. Това е така именно защото народното познание е предимно практически ориентирано и езикът безспорно има в големи периоди от историята предимно битов характер, а фантастиката също е част от народния бит. Няколко примера, извлечени от топо-

нимията, показват удивителните способности на фолклорното съзнание да назовава и систематизира изключително точно природните явления: в МИ *Ботурак* (Цр) е запазено диалектното название *ботур*, *ботурика* ‘растение, което има дебели, кухи стъбла’ с наставка *-ак*, за място, където има такива растения, в МИ *Боботало* (Тр) – нарицателното *боботало* ‘водопад’, а в МИ *Ледине* (Тр) – *ледина* ‘ливадка, морава, полянка’. От посоченото тук става ясно, че топонимията може да бъде изключително полезна за проучването на народната биосистематика, поради факта, че крие в себе си огромно множество названия на растения и животни, въз основа на които могат да се изграждат моделите на народната таксономия. Местните имена обаче предлагат много повече – в тях са закодирани наивните схващания за пространството на различните народи, а посредством тяхното проучване могат да бъдат направени изводи за мирогледа на техните създатели (вж. Березович / Berezovich 1998: 7). В допълнение ексцерпирането на данни тъкмо от топонимията е ценно и защото дава точна информация за географско местоположение. Фолклорната номенклатура се променя в различните географски райони под влияние на редица фактори като климат, терен, диалект или езикови контакти и топонимията отразява тази вариантност. Ето защо топонимията може да бъде изключително полезна за разрешаването на редица задачи като очертаване географията на изследваните понятийни системи, проследяване на смисловите промени в пространствен план, диахронно проучване на разпространението на даден организъм или природен феномен и не на последно място – за определяне на диалектни изоглоси (Hough 2003, Мурзаев / Murzaev 1984: 3).

3. Топонимията в етнонаучна перспектива

Интересът към традиционните форми на познанието в повечето случаи се осъзнава като нов тип когнитивизъм и като занимание с история на изначалните „примитивни идеи“. През 20-и век антропологичният и етнографският поглед се вглеждат по нов начин в народното мислене и народния езиков гений, за да се стигне до нов вид анализ, почиващ върху методите на социологията, народопсихологията и културологията. Наблюденията над примитивните системи на познанието довеждат до натрупването на огромен по количество материал, изискващ дълбочен анализ над митологичното мислене, който следва да обясни етническото разнообразие по света, от една страна, и да даде универсални модели на примитивната култура, от друга страна. Днес етнонауката вече е извоювала своето място като самостоятелна дисциплина, която от позицията на интелектуална дистанция проучва народното познание, за да изясни, доколкото е възможно, културата. Етнонауката се развива в различни направления под формата на интердисциплинарни и донякъде екзотични клонове на познанието като етноматематика, етноастрономия, етногеография, етноботаника и не на последно място – етнолингвистика, всеки от които изучава конкретен аспект на традиционното познание. Например заниманията с фолклорната географска терминология изпълват до голяма степен съдържанието на науката етногеография, но тя има и по-абстрактни цели. Етногеографското проучване се стреми да анализира системата от примитивни представи за пространството и начина, по който те взаимодействат с други аспекти на културата (Blaut 1979: 2). Невинаги обаче работещите в области като етноастрономията, етноботаниката или етнозоологията осъзнават, че всъщност извършват етнолингвистични анализи. Изучавайки и описвайки народните популярни представи и наивните обяснения за света, специалистите в отделните науки разкриват народните таксономии, подреждат и обясняват понятията. Заниманията с народната терминология по същество са чисто лингвистични занимания, защото зад формалната страна на всеки термин се разкрива концепт, понятие, което, разбира се, в повечето случаи не съвпада с идеологически оформената картина на света на съвременния човек. Следователно етнолингвистиката се превръща в надредно позиционирана наука, създаваща обща парадигма за примитивното научно разнообразие на базата на лингвистичния анализ.

Понятието *географско пространство* принадлежи към една от формите за пространствено конструиране на света в съзнанието на човека, но то не е универсално, а зависи от общия светоглед (Лотман / Lotman 1992: 407). Топонимията като вторична знакова система препредава народните схващания за природата и обкръжаващия човек пространство. Закодираната в нея информация е преработена от фолклорното съзнание и изразена чрез средствата на естествения език. В този смисъл топонимията е важно свидетелство за културните специфики на отделните народи (или общности) по отношение на възприятието им на географското пространство. Ето защо проучването на топонимията с оглед на етногеографските представи е многообещаващо и може да доведе до важни изводи. От поредица по-ранни изследвания е добре известно, че местните имена носят информация за древни системи за ориентация чрез употребата на цветове и други показатели: *ляв – десен, горен – долен* (вж. Иванов / Ivanov 1981, Михайлова / Mihaylova 2012, Райчевски / Raychevski 1991). Трудът на Е. Березович „Топонимия русского Севера“ (1998) за първи път дава подробна и цялостна трактовка на народното възприятие на географското пространство, схващано в неговите две измерения – реално географско и нереално сакрално, а местните имена служат като база за реконструиране на примитивните модели на пространственото мислене.

4. Топонимията и етнонаучните класификации

Интересът към ненаучните класификации се основава на схващането, че систематизирането на знанието за околния свят у т.нар. примитивни народи не е породено от техните чисто практическите нужди, а е преди всичко отговор на интелектуалните им търсения (Lévi-Strauss 1966: 8 – 9), следователно различните етнокласификации (независимо дали на живи организми, или на други природни обекти и явления) се схващат като символни класификации (Minnis 2000). В този смисъл чрез анализа на народните таксономии могат да се направят изводи за културата на изследваните общества. Топонимията, както стана ясно, отразява в голяма степен народната терминология и това я прави особено важна при проучването на таксономии. Така например проучването на фолклорните географски представи е немислимо без задълбоченото анализиране на народните географски термини и тяхната динамика във времето, а цялата тази информация е запечатана в местните имена. Същото се отнася и за народната ботаническа номенклатура, а в по-малка степен и за народните названия на животни. На практика се осъществява едно прехвърляне от системата на местните имена, която е разгърнат в пространството списък от десигнати, в народните таксономии и познавателните йерархии на всекидневното мислене (Влахова-Ангелова, Ангелов / Vlahova-Angelova, Angelov 2016: 301). Ето защо с основание може да се допусне, че изграждането на таксономични модели въз основа на топонимни данни би било много успешно.

Всъщност до момента заниманията с народната таксономия остават някак чужди за нашата етнонаука с две изключения – едно проучване на названията за лозата и гроздето в балканските езици (Mladenova 1998) и наблюденията на М. Влахова-Ангелова относно названията за плодове (Влахова-Ангелова / Vlahova-Angelova 2014, Влахова-Ангелова, Ангелов / Vlahova-Angelova, Angelov 2016). Дори и най-новите разработки по етноботаника се фокусират върху изследване ролята на растенията в техните практически и ритуални употреби, а не върху фитонимите като организирана система от знания (вж. Nedelcheva, Dogan 2009, Nedelcheva 2013, Nedelcheva, Draganov 2014).

По отношение на фолклорните географски термини също не е прилаган целенасочено подобен изследователски подход, макар че българските народни географски названия са добре описани като отделен терминологичен клас. Тук е мястото да се отбележи, че в изследването на Н. Данчева върху диалектната орографска лексика на практика са осъществени важни наблюдения върху вертикалната структура на този клас термини, като са определени по-детайл-

но подкатегориите ороними (Данчева / Dancheva 2010). Географските термини са обединени в тематични групи и подгрупи, свързани с определен кръг от понятия, като по този начин на практика се изгражда дървовидната таксономична структура на орографската терминология. Отделените две основни категории орографски термини – названия на изпъкнали земеписни форми и названия на вдлъбнати земеписни форми, на свой ред са поделени на други подкатегории, напр. извити изпъкнали форми, изпъкнали форми, врязани в землището и пр. (Данчева / Dancheva 2010: 35).

5. Топонимията на Западните покрайнини – източник на нови данни за попълване на етнонаучните класификации

Географското и политическото понятие Западни покрайнини, както е добре известно, възниква вследствие промяната на държавните граници след Ньойския договор от 1919 г., когато най-западните български територии – от сръбско-македонската граница до поречието на р. Тимок и Видинско, преминават в рамките на днешна Република Сърбия. Тези земи според едно по-старо административно деление на страната ни се числят към някогашните Цариградска, Босилеградска, Трънска и Сливнишка околия. До момента територията на Западните покрайнини не е проучена цялостно в топонимно отношение, т.е. не са събрани и анализирани микро-топонимите от тези области освен в Босилеградско (вж. Кацарова-Папа / Katsarova-Papa 2013). Изключения представляват и някои наблюдения над селищните имена в Сливнишко (Симеонов / Simeonov 1972), както и публикуваните още през 20-те години на 20. в. списъци с микро-топоними от района на Бурела (вж. Дрончилов / Dronchilov 1923). В последно време ИБЕ започна целенасоченото проучване на микро-топонимията в споменатите територии и бяха публикувани няколко разработки върху материали от Трънско, Сливнишко и Цариградско (Чолева-Димитрова / Choleva-Dimitrova 2014a, Чолева-Димитрова / Choleva-Dimitrova 2014b, Чолева-Димитрова / Choleva-Dimitrova 2016, Чолева-Димитрова / Choleva-Dimitrova 2017). Както показват новоизнесените данни, топонимията на Западните покрайнини представлява изключително богатство, защото е много старинна и отразява многообразието на фолклорната номенклатура в областта на географията, флората и фауната. Ето защо ексцерпирането на географски термини от топонимията на Западните покрайнини ще допринесе за попълването на народната таксономия с нови, неизвестни до момента данни и ще спомогне за разкриването на примитивните концепции за географията.

Архаичният характер на топонимията в Западните покрайнини се потвърждава от наличието в нея на редица фонетични, граматични и лексикални особености, присъщи за езика ни в отминали етапи от неговото развитие. Най-важни с оглед задачите на настоящето изследване се явяват архаичните лексикални елементи, свързани с класификацията на природното обкръжение, въз основа на които ще се направи опит за възстановяване на вертикалната структура на географската терминология.

5.1. Народната географска терминология от територията на Западните покрайнини – опит за таксономичен модел

Още от пръв поглед става очевидно, че изследваните микро-топоними (около 1300 на брой) съдържат множество народни географски термини, значителна част от които са изчезнали вече дори и от местните говори. Термините са твърде разнообразни и назовават всевъзможни географски дадености – релефни форми (изпъкнали и вдлъбнати), водни обекти, климатични особености пр. Ексцерпирани са общо над 120 термина само за естествени физико-географски обекти. Някои от тях са добре познати, а други са уникални и се срещат само в изследвания район. Тук не са включени обозначения, свързани със човешката дейност и изграждането на различни съоръжения (напр. *бранище*, *нива*, *орница*, *яз*), както и термини за места според вида на растителността и животните (напр. *билевище*, *търноляк*, *сврачляк*), за каквито също има не-

малко примери в топонимните данни и които традиционно са част от понятийния клас народна географска лексика (Мурзаев / Murzaev 1984). Предложеният таксономичен модел се базира на информацията, извлечена чрез метода на ономастичната етимология, посредством който се реконструира изходният етимон на всеки топоним. Имайки предвид, че всяка етимология е само един възможен вариант и нерядко съмненията са твърде големи, някои от включените в таксономията единици са дискуссионни.

5.2. Модел за народна таксономия на географските термини от Западните покрайнини

А. Земеписни термини¹

А.1. Термини за изпъкнали релефни форми

А.1.1. Големи издигнати части

бѝло ‘най-високата вододелна част на хълм’: *Бѝло у Грнѝву чуку* (Цр), *Бѝло на Клѝбукат* (Цр)

бърден ‘събират. от бърдо’: *Бърдено* (Св)

вис ‘възвишение, височина’: *Вишяя* (Св)

висàр ‘голяма височина, било’: *Висàр* (Тр)

врѝх (врѝх): *Класилов врѝх* (Св), *Голѝми врѝх* (Тр), *Под врѝх* (Тр), *Прѝко врѝх* (Тр), *Шути врѝх* (Тр)

врѝшец ‘малък врѝх’: *Златовѝршец* (Тр)

глава ‘висока, прилична на глава местност’: *Букова глава* (Тр), *Воилова глава* (Тр), *Габрова глава* (Тр), *Гудина глава* (Тр), *Кудина глава* (Тр), *Мѝлина глава* (Тр), *Остра глава* (Тр)

глама ‘голяма скала’: *Глама* (Тр)

грамада ‘голям куп, могила’: *Овàмњете грамаде* (Цр), *Тѝмње(те) грамаде* (Цр), *Грамагье* (Тр), *Грамадица* (Тр)

дел ‘било на планина, вододелен врѝх, граница’: *Добри дел* (Тр), *Мѝлин дел* (Тр), *Мързенов дел* (Тр), *Пешки дел* (Тр), *Средњи дел* (Тр), *Теж(ш)ки дел* (Тр)

ка̀мик ‘камък’: *Бубрежи ка̀мик* (Тр), *Бучни ка̀мик* (Тр), *Бѝриляни ка̀мик* (Тр), *Гѝркѝв ка̀мик* (Тр), *Дàнчелов ка̀мик* (Тр), *Клявѝ ка̀мик* (Тр), *Побѝт ка̀мик* (Тр) и др.

могила: *Дупна могила* (Св), *Бабина могила* (Тр), *Бойна могила* (Тр), *Грандева могила* (Тр), *Лѝда могила* (Тр), *Могѝле* (Тр)

обрѝшѝна ‘място около врѝх’: *Обрѝшѝна* (Тр)

плàнина: *Рѝдина плàнина* (Тр)

***плат** ‘рид, бърдо, още: склон, стръмнина, среща се и на други места в топонимията’: *Оплатина* (Тр) – от начално МИ *Оплат*

рид ‘немного високо земно възвишение със симетрични склонове; хълм; рѝт’: *Еличин рид* (Тр), *Жанберин рид* (Тр), *Ковачѝв рид* (Тр), *Локви рид* (Тр), *Царски рид* (Тр), *Мѝјин рид* (у Тѝнѝи рид/ Мѝин рид) (Цр), *Онѝја рид* (Цр), *Рид* (у Равниште) / *Рѝдат* (Цр), *Тѝнѝи рид* (Цр)

тѝмба ‘могила’: *Тѝмба* (Тр)

тутма ‘височина, хълм’: *Тутма* (Св)

чу̀ка ‘могила, възвишение, рид’: *Кѝдина чу̀ка* (Тр), *Лескѝва чу̀ка* (Тр), *Орлѝва чу̀ка* (Тр), *Стрѝмольска чу̀ка* (Тр), *Тончина чу̀ка*, (Тр), *Яничова чу̀ка* (Тр), *Грнѝва чука* (нов *Горнѝва чука*) (Цр)

чукар ‘каменист врѝх, хълм’: *Голѝми чукар* (Тр), *Подичуку* (Тр)

шилѝок ‘остър врѝх’: *Шилѝоко* (Тр)

¹ Подялбата на изпъкналите и вдлъбнатите земеписни форми (оронимите) следва в голяма степен предложената от Н. Данчева (Данчева / Dancheva 2010).

- А.1.2. Купчина пръст, камъни, малки могилки и изпъкналости
вра̀г(а) ‘подутина, могила’: *Вражика* (Св)
врѣга ‘подутина, израстък на главата’: *Врѣгаивица* (Тр), *Врѣгаива чука* (Тр)
санджѣк ‘малко столче, като земеписен термин’: *Санджавѣц* (Тр)
ступало ‘издигнато място’: *Бабино ступало* (Тр)
- А.1.3. Заоблени малки възвишения (могилки): гъз, чело, теме, лоб
гуз ‘място със заоблена форма’: *Загузе* / *Загүзье* (Тр),
гузина ‘голям гуз’: *Загузина* (Тр)
подуй ‘леко възвишение’: *Подуякъ* (Тр)
узглавка ‘по-издигнато място’: *Узглавье* (Тр)
- А.1.4. Извити, изпъкнали форми
венѣц ‘камъни, подредени като огърлица’: *Венѣц* (Тр)
гърдан ‘камъни, подредени като огърлица’: *Милбратов гърданъ* (Тр)
ред ‘подредени камъни (дървета) в редица’: *Редѣча* (Цр)
- А.1.5. Изпъкнали форми, врязани в землището
рог ‘местност, която се врязва в друга местност’: *Рог* (у *Равниште*) / *Рѣгат* (Цр), *Зарогъ* (Тр), *Зарѣжѣк* (Тр), *Рогъ* (Тр), *Урогъ* (Тр)
чело ‘силно издадено място’: *Чѣлия* (Цр), *Причелье* (Тр), *Причелица* (Тр)
- А.1.6. Назъбени планински била или скали
гребен ‘планинско било’: *Гребен* (Тр)
грѣбина ‘издадена гърбовидна местност’: *Грѣбина* (Тр), *Козя грѣбина* (Тр)
чешъл ‘планинско било, гребен, често в топонимията’: *Чешье* (Тр)
- А.1.7. Заравнени височини
тиган ‘равно и кръгло място, често в топонимията’: *Тиган* (Тр)
тупан ‘равно, незалесено или кръгло място’: *Тупан* (Тр)
мегдан: ‘равно и кръгло място’: *Мегданъ* (Тр)
- А.1.8. Плочест камък или местност с такива камъни
плоча ‘плосък камък’: *Посране плоче* (Тр), *Плѣча* (Тр), *Плочи* – *Осое* (Тр)
- А.2. Термини за вдлъбнати релефни форми
- А.2.1. Планински проход, теснина
въртоп ‘тясно място между планински върхове’: *Въртоп* (Тр)
***гърлеш** ‘теснина’: *Гърлешница* (Тр)
дервен(т) ‘теснина, клисура, пролом’: *Дервен(т)* (Тр)
ждрело ‘пролом’: *Ждрелѣ* (Тр), *Дждрело* (Тр) – тук с метатеза
клисура ‘планинска теснина, проход’: *Клисѹра* (Тр), *Клисѹрата* (Тр)
порта ‘врата’: *Порта* (Тр), *Порте* (Тр)
преслап ‘седловина, ниско място между хълмове’: *Секѹрска преслап* (Тр)
преслоп ‘седловина, ниско място между хълмове’: *Кабуринъ преслопъ* (Тр), *Ранѣло преслопъ* (Тр)
преслъп ‘седловина, ниско място между хълмове’: *Преслъп* (Тр)
самар ‘седловина’: *Самаре* (Тр)
седлар ‘голяма седловина < седло’: *Седларъ* (Тр)
седло ‘седловина между два върха’: *Седло* (Тр)
средобърдо ‘земя между две бърда’: *Средобърдье* (Тр), *Средобърдина* (Тр)
теск ‘теснина’: *Тесѣк* (Цр), *Тесковецъ* (Тр)
тескоча ‘тясно място’: *Тескоча* (Тр)
уши ‘два съседни еднакво високи рида; място, където се пресича било’: *Уши* (Тр), *На Уши* (Тр), *Попови уши* (Тр)
шия ‘тясно място’: *Таралѣйна шиѣа* (у *Реѣитѣ*) / *Таралѣјина шиѣа* (Цр), *Крива шия* (Тр)

А.2.2. Дупка

амбол ‘дупка, яма’: *Амбакука* (Св)

дупка: *Цѐпина дѹпка* (у *Полицете*) (Цр)

дупица ‘малка дупка’: *Дупица* (Тр)

кутел ‘вдлъбнато място от *кутел* ‘голям дървен съд; чутура; крина’, често в топонимията’: *Кутлец* (Св)

рупа ‘ров, яма’: *Рупа* (Тр), *Рупе* (Тр)

рупиняк ‘място с рупи’: *Рупиняци* (Тр)

ровина ‘урва, ров’: *Ровинье* (Тр), *Презровинье* (Тр)

црепня ‘вдлъбнато място – от *црепня* ‘подница, глинен съд за печене на хляб’: *Црепнище* (Тр)

яма ‘трап, дупка’: *Ямие* (Тр)

ямище ‘голяма яма или място с много ями’: *Ямище* (Тр)

А.2.3. Вдлъбнато място между две височини

валог ‘дълга падина между ридове, дол’: *Валозче* (Св), *Крайни валог* (Тр), *Вàлого* (Тр)

долѝна ‘голям дол’: *Мѹчинска долѝна* (Тр), *Прекодолина* (Тр)

падѝна ‘вдлъбната земеповърхна форма’: *Беркова падина* (Тр), *Вуча падина* (Тр), *Дълбòка падина* (Тр), *Щролина падина* (Тр), *Рутева (Рутова) падина* (Св), *Ручина падина* (Св), *Чудина падина* (Св), *Извѹрката у Мàнчину падѝну* (Цр), *Грае падине* (Св), *Иванине падине* (Тр), *Ковàчке падине* (Тр), *Кулѐве падине* (Тр)

удол ‘долина’: *Удолъ* (Тр)

А.2.4. Пещера

пещера ‘голяма кухня в скала’: *Пещерѝца* (Тр)

Б. Термини за места

Б.1. Спрямо наклона на терена

Б.1.1. Наклонено, стръмно място

брег ‘стръмен склон на рид’: *Върли брег* (Тр), *Бели брегове* (Тр), *Обрег* (Тр)

върляк ‘място със стръмнини’: *Върляк* (Тр), *Големи Върляк* (Тр)

***кършаивец** ‘стръмно място’: *Кършаивче* (Тр)

насипище ‘свлачище’: *Насипища* (Тр)

прибой ‘стръмен, речен бряг’: *Прибой* (Тр)

припор ‘стръмнина’: *Припоръ* (Тр)

сип ‘сипей’: *Сипъ* (Тр)

страна ‘наклонено място’: *Липина страна* (Св), *Върла страна* (Тр), *Еничарска страна* (Тр), *Маркова страна* (Тр), *Странъць* (Тр), *Странье* (Тр), *Устрану* (Тр)

стръмоль ‘стръмно място’: *Стръмоль* (Тр)

суревище ‘свлачище, сипей’: *Суревище* (Св)

Б.1.2. Равно място

поле ‘обширна и равна местност без дървета’: *Гладно поле* (Тр)

равнище ‘равно място’: *Величково равнище* (Тр), *Раденково равнище* (Тр), *Станково равнище* (Тр), *Долѝчка у Мало Равнѝште* (Цр)

Б.2. По формата на мястото

Б.2.1. Кръгло място

кòло ‘колело, кръгло място’: *Вильò коло* (Тр), *Кòло* (Тр)

круг ‘кръгла дъска за месене на хляб, като геогр. термин – място с кръгла форма’: *Окрѹглица* (Тр), *Горна Окрѹглица* (Тр)

кръг ‘място с кръгла форма’: *Кръгъ* (Тр)

Б.2.2. Извито място

кука ‘завито място, завой’: *Кука / Кукъе* (тр)

Б.2.3. Дълго и тясно място

бревенък ‘дълго и тясно и място’: *Итин бревенък* (Тр)

палтина ‘възможно тук с метатеза от *платина*, образув. от *плат(о)*, като географски термин, заемка от гр. *πλατύς* ‘широк’ (ЭСРЯ III 274) и увелич. наст. -ина (както долина, равнина, падина); обикновено в топонимията с този термин се назовават дълги и тесни места’: *Палтиње* (Цр)

Б.2.4. Други пространствени характеристики на мястото

гачи ‘гащи, за нива, която се двои, често в топонимията’: *Двете гачки* (Св)

В. Термини за места, показващи наличие/липса на растителност

В.1. Наличие на растителност

дробак ‘дребна, гъста гора’: *Дробак* (Тр)

дрезга ‘дребна, гъста гора’: *Дрезга* (Тр)

китка ‘горичка, храсталак, често в топонимията’: *Китка* (Тр)

кория ‘гора’: *Ярчова кория* (Тр), *Кьосина кория* (Тр)

лак ‘малка горичка; влажно място, ливада’: *Дебълков лак* (Тр)

лес ‘гора’: *Лешье* (Тр)

шума ‘гора, храсталак’: *Шума* (Тр), *Шумлятица* (Тр), *Шумье* (Тр), *Лева Шума* (Тр)

шуга ‘краста, тук за рядка и дребна гора’: *Шугавъц* (Тр)

В.2. Липса на растителност

гарина ‘полянка край гористи склонове’: *Терзилеве гарине* (Тр)

голеш ‘гола местност’: *Голеш* (Тр)

ледина ‘ливадка, морава, полянка’: *Ледине* (Тр)

ливãгье ‘събир. от ливада’: *Горно ливãгье* (Тр), *Любичино ливãгье* (Тр), *Манастирско ливãгье* (Тр)

ливада: *Асина ливада* (Тр), *Боєва ливада* (Тр), *Вълкова ливада* (Тр), *Козина ливада* (Тр), *Гонина ливада* (Цр), *Сѐбина ливада* (Цр) и др.

ливадица ‘умал. от ливада’: *Ливадица* (Тр)

лис ‘без растителност, плешивина’: *Лиса* (Тр)

лука ‘ниско място, обикновено ливади покрай река’: *Залука* (Тр)

плеш ‘голо място, голак’: *Плешка* (Тр)

поляна ‘неголямо празно място (обикновено равно) с тревиста растителност сред гора’: *Вучу поляну* (Тр), *Помòчена поляна* (Тр)

рудина ‘планинско пасище’: *Рудина* (Тр), *Рудина планина* (Тр), *Рудинье* (Тр)

Г. Хидрографски термини

Г.1. Водни обекти

Г.1.1. Названия на водни обекти с течаща вода

бара ‘малка рекичка; вада, поток’: *Балина бара* (Тр), *Билина бара* (Тр), *Вучина бара* (Тр), *Зла бара* (Тр), *Кьòсина бара* (Тр), *Слава бара* (Тр), *Чачкова бара* (Тр), *Богданине баре* (Тр)

бãрица ‘умалит. от бара’: *Бãрица* (Цр)

вада ‘малка рекичка, поточе’: *Медживаде* (Тр), *Над ваду (Ваду)* (Тр)

глава ‘начало на река’: *Руда глава* (Тр)

дол ‘вдлъбнатото място между две бърда, където тече вода или е текла’: *Дурин дол* (Св), *Кандил дол* (Св), *Бездòсков дол* (Цр), *Гãвран дол* (Цр), *Йжњи дол*, *(Йжњин дол)* (Цр), *Меджин дол* (Тр)

доличка ‘умалит. на дол, долина, рядко в топонимията’: *Долìчка у Мало Равнìиште* (Цр)

река: *Голема река* (Тр), *Младжакѡва рѣка* (Тр), *Преку реку* (Тр), *Пѣрвня река* (Тр)
поток ‘малка или къса рекичка’: *Поток* (Тр)

Г.2. Названия на обекти със спокойни води

блато: *Кокино блато* (Тр)

бърнье, бърняк, (б)рънье ‘блато, влажно място’: *Бърнякъ* (Тр), *Ръние* (Св)

Г.3. Водопад

боботало ‘водопад’: *Боботало* (Тр)

Г.4. Извор

вода ‘извор’: *Вија вода* (Цр), *Ти́ча вода* (Цр)

врелѡ ‘извор, който блика силно’: *Врелѡ* (Тр)

извѡр ‘място, където изтича вода’: *Студѣни извѡр* (Тр), *Су̀и извѡр* (Тр)

извирка ‘извор’: *Извирката у Ма̀нчину падѣну* (Цр)

кладенѣц/-ец ‘естествен извор’: *Айду́чки кладенци* (Тр), *Ци́гански кладенѣц* (Тр)

пизда ‘извор в скална пукнатина’: *Пизди́ца* (Тр)

стубол = стубел ‘извор, чиято вода излиза от кух дънер’: *Сту́болъ* (Тр)

студенец ‘кладенец, извор’: *Студенец* / *Студенѣц* (Тр)

ма̀тица ‘извор, глава на река’: *Мати́ца* (Тр)

Г.5. Други

брод ‘плитко място на река, удобно за преминаване’: *Ар̀джулов брод* (Тр)

вир ‘дълбоко място в река’: *Бо̀љин вир* (*у Реку̀ту*) (Цр), *Тѣвни вир* (Цр)

локва ‘трап, пълен с вода’: *Локва* (Тр), *Локве* (Тр), *Локви рид* (Тр)

лочка ‘локва’: *Ло̀чка* (Цр) – тук с характерната мекост на л.

пий ‘водопойна ямка, трапчинка при кладенец’: *Пи́йове* (Тр)

свогѣе ‘място, където се сливат две реки’: *Свогѣе* (Тр)

средорек ‘остров в река’: *Средорѣк* (Тр)

станец ‘място, където се събират два дола, две реки’: *Станци* (Тр)

струга ‘речен ръкав, вир’: *Стружѣе* (Тр)

стругар ‘голяма струга’: *Стругар* (Тр)

стружище ‘място, където има много струги’: *Стружище* (Тр)

Д. Термини за места във връзка с разположението им спрямо слънцето

Д.1. Слънчево, топло място

гар ‘място, което е на припек и тревите рано изгарят’: *Па̀ндова гар* (Тр), *Срѐдня гар* (Тр)

гара ‘гар’: *Цѣрвѣ̀на гара* (Тр)

копотина ‘топло, слънчево място’ < **копот*: *Копотина* (Тр)

лице ‘припек; това, което се огрява сутрин от слънцето’: *Ова̀мњата лица̀* (Цр), *Тѣнко(то) лице* (*Ри́дат*) (Цр), *Дѣлбочко лице* (Тр)

опеченѣк ‘място, огрято от слънцето’: *Опеченѣк* (Тр)

***пеклица** < **пекло** ‘припек, присое’: *Пекличето* (Тр), *Пѣклещи́ца* (Тр)

пеклюк ‘присое, топло, припечено място’: *Пеклюк* (Св)

печище ‘слънчево място, присое’: *Печище* (Тр)

присое ‘припек’: *Присое* (Тр)

Д.2. Сенчесто, усойно място

за̀под ‘усойно, сенчесто място’: *За̀погѣе* (Тр) – събир. от **за̀под** тук с преход *гѣ* < *дѣ*

зимняк ‘студено, усойно място’: *Зми́яци* (Тр) – тук с метатеза

осое ‘сенчесто място’: *Осде* (Тр)

осойна ‘сенчесто място в планината’: *Осойна* (Тр)

Е. Термини за места спрямо други климатични особености

Е.1. Място, където пада често гръм

гръмотляк ‘място, където падат често гръмотевици’: *Гръмотляк* (Св)

стреланик ‘място, където падат много гръмотевици’: *Стреланикъ* (Тр)

трещеница ‘място, където пада често гръм’: *Трещеница* (Тр)

Е.2. Място, където духа вятър

вйкало ‘открито място, където има течение’: *Вйкало* (Тр)

врътанкя ‘открито, изложено на вятър място’: *Врътанкя* (Св)

Е.3. Закътанано място

тишак ‘тиха, гъста част на гората’: *Тишак* (Тр)

кът ‘скрито, непристъпно място’: *Кътетица* (*Кжтетица*) / *Кътеница* (Тр)

Ж. Термини за места според вида на почвата

Ж.1. Кално, мокро място

каленяш ‘кално място’: *Каленяш* (Тр)

калница ‘кално място’: *Калниче* (Тр)

лак ‘влажно място, ливади’: *Дебелков лак* (Тр)

луг(ъ) ‘влажно място, ливада’: *Антонов луг* (Тр), *Пдсрани луг* (Тр), *Реянови луг* (Тр)

макра ‘термин за назоваване на мочурливи места’: *Макра* / *Мокра* (Св), (Тр)

мокрище ‘мокро място’: *Мокрище* (Св)

мочок ‘влажно място’: *Мочок* (Тр)

провал ‘мочурлива, пропаднала земя’: *Провалец* (Тр)

роса ‘росно, мокро място’: *Росенъ* (Тр), *Росовеча* (Тр)

росуль ‘росно, мокро място’: *Росуля* (Тр), *Росуляк* (Тр),

Ж.2. Песъчливо място

песчище ‘място с песъчлива почва’: *Песчище* (Тр)

Ж.3. Други видове почва

умище ‘място, където има хума’: *Умище* (Тр)

З. Други

поглед ‘високо място, от което се вижда околността’: *Погледъц* (Тр)

порой ‘място, където е имало голям порой’: *Пороище* (Тр)

понор ‘място, дето водата се губи в земята’: *Панор*/ *Понор* (Цр)

страшница ‘страшно, непроходимо място’: *Стрешиница* (Тр)

6. Заключение

Основният извод от това проучване е, че фолклорното съзнание с изключителна прецизност категоризира и класифицира отделните елементи и особености на природната среда, което проличава в разнообразието от географски термини, засвидетелствани на територията на Западните покрайнини. Дори в един сравнително ограничен по обем корпус от микротопоними са регистрирани толкова много названия, базирани на географската лексика. Впечатляваща е

детайлната класификация на термините, отнасящи се за отделните форми, размери, плоскости и други характеристики на пространството, която дори надминава научната географска категоризация. Твърде интересни са фолклорните понятия за места, които се свързват с определени климатични особености (напр. ветровито място, място, където често пада гръм) или термините, назоваващи места, свързани с възприятия (напр. страховито място).

Става ясно, че тези най-западни краища на българското езиково землище не се различават от останалата територия на Западна България по отношение на комплекса от модели, чрез които са отразени фолклорните географски представи в местните имена (срв. Данчева / Dancheva 2010). Потвърждава се фактът, че образната номинация е основен модел в топонимообразуването, отнасящо се до понятийния клас на географските реалии. Нещо повече, изследваните тук местни имена обогатяват известните досега термини, възникнали по метафоричен път, с нови, непознати. Особен интерес представлява една гранична група лексеми, които се приближават до функцията на орографските термини, но не са лексикализирани, напр. *црепя*, *санджък*, които отразяват способността на конкретната общност за образно мислене и пресъздаване на реалността чрез езикови средства.

Съкращения

Тр – Трънско
Св – Сливнишко
Цр – Царибродско

Цитирана литература / References

- Ангелова-Атанасова 2012: Ангелова-Атанасова, М. Тезаурусът на българската топонимия – реализация и перспективи. – В: *Състояние и проблеми на българската ономастика*, т. 12. Велико Търново: Св. св. Кирил и Методий, с. 11 – 28. [Angelova-Atanasova 2012: Angelova-Atanasova, M. Tezaurusat na balgarskata toponimiya – realizatsiya i perspektivi. – In: *Sastoyanie i problemi na balgarskata onomastika*, t. 12. Veliko Tarnovo: Sv. Sv. Kiril i Metodiy, 11 – 28.]
- Березович 1998: Березович, Е.Л. *Топонимия русского севера. Этнолингвистические исследования*. Екатеринбург: Издательство Уральского университета. [Berezovich 1998: Berezovich, E. L. *Toponimija russkogo severa. Ètnolingvisticheskie issledovaniya*. Ekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta.]
- Влахова-Ангелова 2014: Влахова-Ангелова, М. Народната таксономия на плодовете според данни на българската топонимия. – *Български език*, 61, 4, с. 55 – 69. [Vlahova-Angelova 2014: Vlahova-Angelova, M. Narodnata taksonomiya na plodovete spored dannii na balgarskata toponimiya. – *Balgarski ezik*, 61, 4, 55 – 69.]
- Влахова-Ангелова, Ангелов 2016: Влахова-Ангелова, М., А. Г. Ангелов. Съживяване на диалектната лексика по данни от българската топонимия – В: *Юбилеен сборник „Професор Иван Кочев – живот, отдаден на езикознанието“*. София: Издателство на БАН „Проф. М. Дринов“, с. 298 – 303. [Vlahova-Angelova, Angelov 2016: Vlahova-Angelova, M., A. G. Angelov. Sazhivyavane na dialektnata leksika po dannii ot balgarskata toponimiya. – In: *Yubileen sbornik „Prof. Ivan Kochev – zhivot, ot daden na ezikoznaniето“*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. M. Drinov“, 298 – 303.]
- Данчева 2010: Данчева, Н. *Диалектната лексика в българската микротопонимия от Западна България (с оглед на орографската лексика)*. Автореферат. София. [Dancheva 2010: Dancheva, N. *Dialektnata leksika v balgarskata mikrotoponimiya ot Zapadna Bulgaria (s ogled na orografskata leksika)*. Avtoreferat. Sofia.]
- Дрончилов 1923: Дрончилов, Кр. Бурел. – *ГСУИФФ*, т. 19, кн. 2. [Dronchilov 1923: Dronchilov, Kr. Burel. – *GSUIFF*, t. 19, kn. 2.]
- Заимов 1967: Заимов, Й. *Заселване на българските славяни на Балканския полуостров. Проучване на жителските имена в българската топонимия*. София: БАН. [Zaimov 1967: Zaimov, Y. *Zaselvane na balgarskite slavyani na Balkanskiya poluostrov. Prouchvane na zhitelskite imena v balgarskata toponimiya*. Sofia: BAN.]

- Заимов 1972: Заимов, Й. *Български географски имена с *-jъ*. София: БАН. [Zaimov 1967: Zaimov, Y. *Balgarski geografски имена с *-jъ*. Sofia: BAN.]
- Заимов 2012: Заимов, Й. *Български водопис. Географско описание, строеж и произход на имената*. Т.1, 2. Велико Търново: Фабер. [Zaimov 2012: Zaimov, Y. *Balgarski vodopis. Geografско описание, stroezh i proizvod na imenata*. Т. 1, 2. Veliko Tarnovo: Faber.]
- Иванов 1981: Иванов, В. Цветовая символика в географических названиях в свете данных типологии (К названию Белоруссии). – В: *Балто-славянские исследования*, 1981, с. 163 – 177. [Ivanov 1981: Ivanov, V. *Cvetovaja simvolika v geograficheskikh nazvaniyakh v svete dannyh tipologii (K nazvaniyu Belorussii)*. – In: *Balto-slavjanskije issledovaniya*, 1981, 163 – 177.]
- Кацарова-Папа 2013: Кацарова-Папа, Г. *Местните имена в Босилеградско*. Велико Търново: Астарта. [Katsarova-Papa 2013: Katsarova-Papa, G. *Mestnite imena v Bosilegradsko*. Veliko Tarnovo: Astarta.]
- Лотман 1992: Лотман, Ю. М. *Избранные труды: В 3 т. Т. 1: Статьи по семиотике и типологии культуры*. Таллинн: Александра. [Lotman 1992: Lotman, J. M. *Izbrannye trudy: v 3 t. T.1: Stat'i po semiotike i tipologii kul'tury*. Tallinn: Aleksandra.]
- Михайлова 2012: Михайлова, Д. *Семантични процеси и явления в българската топонимия*. Велико Търново: Ивис. [Mihaylova 2012: Mihaylova, D. *Semantichni protsesi i yavleniya v balgarskata toponimiya*. Veliko Tarnovo: Ivis.]
- Мурзаев 1984: Мурзаев, Э. М. *Словарь народных географических терминов*. Москва: Мысль. [Murzaev 1984: Murzaev, E. M. *Slovar' narodnyh geograficheskikh terminov*. Moskva: Mysl'.]
- Райчевски 1991: Райчевски, Ст. Цветовата символика в хидронимията по българските земи. – *Българска етнография*, 1, с. 24 – 30. [Raychevski 1991: Raychevski, St. *Tsvetovata simvolika v hidronimiyata po balgarskite zemi*. – *Balgarska etnografiya*, 1, 24 – 30.]
- Симеонов 1971: Симеонов, Б. Произход на селищните названия от Западнософийския район (Сливнишко). – *Български език*, 1, с. 44 – 54. [Simeonov 1971: Simeonov, B. *Proizhod na selishtnite nazvaniya ot Zapadnosofiyskiya rayon (Slivnishko)*. – *Balgarski ezik*, 1, 44 – 54.]
- Чолева-Димитрова, Данчева 2011: Чолева-Димитрова, А., Н. Данчева. Изграждане на електронна база данни на микротопонимите от Западна България – *Български език*, 58, 4, с. 57 – 71. [Choleva-Dimitrova, Dancheva 2011: Choleva-Dimitrova, A., N. Dancheva. *Izgrazhdane na elektonna baza dannii na mikrotoponimite ot Zapadna Bulgaria*. – *Balgarski ezik*, 58, 4, 57 – 71.]
- Чолева-Димитрова 2014а: Чолева-Димитрова, А. *Местни имена от Трънско в документи от края на 19-и век*. София: Мултипринт. [Choleva-Dimitrova, 2014a: Choleva-Dimitrova, A. *Mestni imena ot Trъnsko v dokumenti ot kraia na 19-i vek*. Sofia: IBE.]
- Чолева-Димитрова 2014б: Чолева-Димитрова, А. Диалектната лексика, запазена в микротопоними от Трънско (по крепостни актове от 19 в.) – *Български език*, 61, 4, с. 7 – 22. [Choleva-Dimitrova, 2014b: Choleva-Dimitrova, A. *Dialektnata leksika, zapazena v mikrotoponimi ot Trъnsko (po krepостni aktove ot 19 v.)*. – *Balgarski ezik*, 61, 4, 7 – 22.]
- Чолева-Димитрова 2016: Чолева-Димитрова, А. Старинни местни имена от Сливнишко. – В: *Юбилеен сборник „Професор Иван Кочев – живот, отдаден на езикознанието“*. София: Издателство на БАН „Проф. М. Дринов“, с. 289 – 298. [Choleva-Dimitrova, 2016: Choleva-Dimitrova, A. *Starinni mestni imena ot Slivnishko*. – In: *Yubileen sbornik „Prof. Ivan Kochev – zhivot, ot daden na ezikoznanieto“*. Sofia: Izdatelstvo na BAN „Prof. M. Drinov“, 289 – 298.]
- Чолева-Димитрова 2017 (под печат): Чолева-Димитрова, А. Местните имена в Царибродско – част от българската онимна система. – В: *Сборник с доклади от конференция, посетена на 80-та годишнина от рождението на проф. Бл. Шклифов* (София, октомври 2016 г.). [Choleva-Dimitrova 2017 (forthcomming): Choleva-Dimitrova, A. *Mestnite imena v Tsaribrodsko – chast ot balgarskata onimna sistema*. – In: *Sbornik s dokladi ot konferentsiya, posvetena na 80-ta godishnina ot rozhdenieto na prof. Bl. Shklifov* (Sofia, oktomvri 2016 g.).]
- Blaut 1979: Blaut, J. M. Some Principles of Ethnogeography. – In: *Philosophy in Geography*. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.
- Hough 2003: Hough, C. Place-Name Evidence for Anglo-Saxon Plant-Names. – In: *From Earth to Art. The Many Aspects of the Plant-World in Anglo-Saxon England*. Amsterdam – New York: Rodopi, 47 – 78.
- Lévi-Strauss 1966: Lévi-Strauss, Cl. *The Savage Mind*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Minnis 2000: Minnis, P. E. *Ethnobotany. A Reader*. University of Oklahoma Press: Norman.

- Mladenova 1998: Mladenova, O. *Grapes and Wine in the Balkans: An Ethno-linguistic Study*. Wiesbaden: Harassowitz Verlag.
- Nedelcheva 2013: Nedelcheva, A. An ethnobotanical study of wild edible plants in Bulgaria. – *EurAsian Journal of BioSciences*, 7, 77 – 94.
- Nedelcheva, Dogan 2009: Nedelcheva, A., Y. Dogan. Folk botanical nomenclature and classification in Bulgarian traditional knowledge. – In: *Plants and Culture: Seeds of the Cultural Heritage in Europe*. Edipuglia, Bari-S: Spirito, 169 – 173.
- Nedelcheva, Draganov 2014: Nedelcheva, A., S. Draganov. Bulgarian Medical Ethnobotany: The Power of Plants in Pragmatic and Poetic Frames. – In: *Ethnobotany and Biocultural Diversities in the Balkans. Perspectives on Sustainable Rural Development and Reconciliation*. New York – Heidelberg – Dordrecht – London: Springer, 45 – 65.

Archaic Toponymy of Western Bulgaria: Place Names as a Source for Folk Geographic Concepts

Maya Vlahova-Angelova, Anna Choleva-Dimitrova

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences

mvlahova@ibl.bas.bg, annach@abv.bg

Abstract

Toponymy as an important element of the traditional culture of each community preserves many of the primitive ideas and notions of the natural world. That is why studying folk systems of categorization based on toponymy is a reliable method to give answers to a number of questions about primitive ideas about nature as a whole and about geography in particular. This study analyzes new microtoponymic data from the most western Bulgarian language territory in view of ethnogeographic terminology. A model of the folk taxonomy of geographic concepts referring to natural physico-geographic objects and phenomena is presented. The results of the study support the conclusion that the toponymic nomination is an expression of the imaginary folk thinking and the ways of perception of geographical space.

Keywords: *toponymy, ethnoscience, folk taxonomy, folk geographical terms*

Местните имена в Бойково – минало, настояще, бъдеще и традиции (Лингвокултурологичен преглед)

Красимир Коилов

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – Българска академия на науките
krasimirkoilov@abv.bg

Резюме

Малките населени места в България са силно засегнати от демографските процеси, които протичат в родината ни през последните близо 30 години. За да се съхрани тяхната памет, е необходимо да бъде записвана историята им. Местните имена са един от основните източници за това. Те съхраняват в себе си разностранна информация за развоя на дадено селище в продължение (много често) на няколко века. С разглеждането на микротопонимията настоящият труд се опитва да представи и запази културно-историческото значение на село Бойково за народностната ни памет.

Ключови думи: ономастика, Бойково, местни имена

Бойково е едно от българските села, които пазят до ден днешен своите традиции, изградени върху сериозния исторически, културен и духовен потенциал, натрупан през годините на развитие. То се намира в Южна България като част от община Родопи, област Пловдив, на 27 км от град Пловдив. Разположено е в северното подножие на централните Родопи. Селото заема стратегическа позиция в планината, заключаващо в своето землище необятни равнинни местности и огромни горски масиви.

Множеството параклиси и имена на местности разказват за наличието на селище преди османското нашествие, в годините на Второто българско царство. Селото е създадено след обединението на множество колибарски махали и родове. В близост до населеното място се намира крепостта, от която са водени сражения срещу османските нашественици „Калето“ и крепостта на богомилите „Св. Врач“. Началото на просветното дело в Бойково е положено през 1835 г. от момчиловския учител Васил Аврамов, когато започва изграждането на училище и църква. Читалищната дейност се заражда паралелно с училищната. Официално читалище „Здравец“ е факт през 1911 г. Хора от Бойково активно участват в Априлското въстание. В селото е организиран революционен комитет лично от Захари Стоянов. Неговото ръководство се поема от учителя по това време Величко Илиев. Турските власти успяват да разкрият тайната дейност на бунтовниците и избиват 16 от първенците, а цялото село е напълно опожарено за наказание. (Димитров, Милев / Dimitrov, Milev 2007: 18) В селището е разположена църквата „Свети Атанас“, построена през 1835 – 1838 г. Тя е една от най-ранните в Търмършката нахия и много по-ранна от повечето пловдивски църкви. Издигната е на една от най-високите точки на селото, което е в разрез със законите на Османската империя. В землището на Бойково има и 13 параклиса. Местата, на които са построени, са стари светилища, запазени до днес (Будаков / Budakov 2003: 12).

Както се вижда, село Бойково е едно от богатите културни средища по нашите земи, което лесно може да бъде потвърдено и при разглеждането на местните названия, съхранени в неговото землище.

За Бойково не са запазени в историографията голям брой свидетелства. Предполага се, че землището му се обитава още от времената на тракийските племена, които са населявали тези райони на планината Родопи. Доказателство за това се открива в местността Линът, която е била светилище за жертвоприношения. Интересно е да се отбележи, че подобен тип култово място има само на едно друго място в света – в село Петра, Лозенградско, Турция. (Зоински / Zoinski 2006: 16). За съжаление, до нас не са достигнали сигурни писмени доказателства за този ранен период от историята на изследвания район.

От по-късен период, от епохата на Второто българско царство, когато се смята, че се появява предшественикът на днешното селище, се откриват археологически останки от укрепителни съоръжения в местността Калето (Димитров, Милев / Dimitrov, Milev 2007: 12). Но и тук липсват писмени свидетелства от нашето Средновековие, описващи живота в този район, по които да изкажем убедителни твърдения.

Първите сигурни летописни данни за Бойково са от времето на османските пет столетия в българската история са. Селото е включено в административния регистър на империята, описващ подробно селищата в нейните владения. От тези години са запазени и легендите за юнака Бойко, който се смята за родоначалник на днешното село Бойково. Османското владичество е засвидетелствано и в легендите, свързани с местностите Еничарска ливада (там българите са издължавали своето девширме – кръвен данък) и Мъртвите скали (под тези скали са търсели спасение българите от поробителите, но често са били откривани и избивани там) (Димитров, Милев / Dimitrov, Milev 2007: 12).

След Освобождението Бойково е включено в административната уредба на България и започва да се урбанизира. От това време са запазени архиви за благоустрояването на селището и постепенното му превръщане в курортно място. В нашето съвремие Бойково попада под изследователски интерес само в ограничен брой журналистически статии, които имат популярен характер, а не са с краеведска насоченост или с научна стойност. Сведения се откриват в запазени архиви и отделни исторически трудове, посветени на този регион.

Обект на нашето изследване ще бъдат местните названия в землището на село Бойково. Насочването към подобна тематика цели да опише и класифицира микротопонимите на споменатото селище, което ще доведе до първото им подробно проучване. В темпорален аспект няма как да се ограничим само със съвременното състояние на названията, тъй като голяма част от тях пазят „живи“ разновидности от по-стари времена (нещо характерно като цяло за науката ономастика – историческият аспект в развоя на онимите не би могъл да се пренебрегне и да останем само в настоящето). Оттук следва да бъдат приложени синхронноописателният и диахронният метод. Анализът на микротопонимите ще бъде осъществен от няколко различни езикови гледища, което ще очертае и структурата на настоящото изследване. От своя страна микротопонимите са названия на неголеми географски обекти, които имат тясна сфера на своята употреба, функционират само в пределите на малка територия и са известни на ограничен кръг от хора (Чолева-Димитрова / Choleva-Dimitrova 2002: 23).

Доброто местоположение и приемствеността през вековете са предпоставка село Бойково да съхранява почти непокътнати своите ценности и традиции, достигнали до нашето съвремие. То безспорно е културно средище, предизвикващо изследователски интерес от различни научни гледни точки – историческа, етнографска, археологическа и т.н., поради натрупаното в неговото землище немалко количество разностранен емпиричен материал. Проучването на подобни български селища има своя приносен характер, тъй като, от една страна, се обогатява съвременният научен фонд, а от друга – те се увековечат в културно-историческата памет на народа ни и няма да бъдат забравени.

Преди да се съсредоточим върху местните названия, ще насочим вниманието си за кратко към самия ойконим *Бойково* – как се е появил в онимната система на българските селища. Без да имаме сигурни свидетелства за произхода на селищното название, тъй като няма запазени архивни документи, то по всяка вероятност води своето начало от транспозирането му от антропонимичния пласт, по името на личност, останала в историята с бележити действия. Назоваването на населеното място се свързва с две легенди, останали в народната ни памет и предавани от поколение на поколение от обитателите му. Първата разказва, че някога живял дядо на име Драган, който се грижел за тримата си внуци (Бойко, Явор и Сотир), останали сираци. След дълги години на работа в Беломорието, възрастният човек се заселва в северните скатове на „Орфеевата планина“. Там израстват внуците му. Бойко основа село Бойково, Явор прави това на мястото, където днес е село Яворово, а Сотир – село Сотир (днешно Храбрино). След разделянето си тримата мъже често посещавали дядо си. Така юртата получава името Дедево (Перчева / Percheva 2007: 26). Във втората легенда се описва как поради епидемията от чума, която моряла всичко, момък на име Бойко предложил цялото село да се премести на ново, безопасно място. По този начин хората създали познатото днес селище и за благодарност го кръстили на своя спасител – Бойково (Зоински / Zoinski 2006: 18).

В последвалия анализ на събрания емпиричен материал са представени в пълен списък микротопонимите от Бойково (по запазените официални документи), включително и немалък брой топоними (нерегистрирани до този момент в писмените източници), записани при проведено теренно проучване. Списъкът има за цел да илюстрира голямото онимно разнообразие в землището на селото. Изследването включва лично събран от мен топонимен материал на терен с помощта на осведомители.

Семантична класификация на местните названия

1. Деапелативни теренни имена

Семантичната класификация на теренните имена в сравнение с другите класификации на класовете топоними е най-богата. Въз основа на произхода на теренните имена (т.е. от какъв вид име са образувани) и мотивите на номинация названията им могат да се проследят като топографски и имена във връзка с човешката дейност. Земеписните (както някои изследователи ономастично наричат топографските названия) имена съсредоточават вниманието си върху физико-географските особености на съответния регион, които са мотивирали оними (географски термини, названия на почви, растения, животни, особености и местоположение на местностите и т.н.). След групата на топографските названия важно място заема и групата на културните названия, които със своето разнообразие са огледало на дейността на човека в природата, и по-конкретно на неговата битова, стопанска дейност през различните исторически периоди, тясно свързана с религиозния му мироглед или с неговата духовна култура (Димитрова-Тодорова / Dimitrova-Todorova 2012: 116, 117).

- имена по географски термини – *Блатото, Лъката, Реката, Скалите*;
- имена от особености на почви и минерали или във връзка с техния цвят – *Червен камък*;
- имена от названия на растения и дървета – *Борска поляна, Дъбравата, Елата, Кавакълъка, Линът, Шипковец*;
- имена от названия на птици, животни и техните обиталища – *Орляк*;
- имена според особения вид на местността или на обект в нея или в резултат на метафоричен пренос – *Байряка, Бедровица, Бръска поляна, Бял живак, Викало, Големи ливади, Големите алчази, Голям дол, Голяма ливада, Дупката, Дърнът* (съд за вино, бъчва), *Зънчало, Канелата, Крив камък, Куминът, Люлка, Осморката, Падала, Пирамидата, Портива, Равнища, Сенджок* (непроходимо, стръмно място), *Терасата, Усито* (свлачище), *Форуна* (алчак, ниско място), *Фръги* (високо място);

- имена по положение спрямо слънцето (огрятоост – неогрятоост) – *Пържанак, Сянката*;
- имена по местоположение спрямо други обекти – *Въз ряка, Горен гьол, Горна вода, Горни локви, Долен гьол, Долни локви, Низ ряка, Средня*;
- имена от опожаряване на имотите – *Пожарище*;
- имена от наторяване на нивите – *Торището*;
- имена във връзка с разделяне на земята на дребни участъци поради частната собственост – *Краище, Страната*;
- имена във връзка с местата за паша – *Дрянкова ливада, Калудна ливада*;
- имена във връзка със заграждането на добитъка – *Донков агъл, Егречето, Карамански агъл, Козарника*;
- имена във връзка с помещенията за добитъка, в които се произвеждат млечни продукти – *Сечемека* (място за доене на овцете);
- имена във връзка с лова – *Елезе* (място за причакване на дивеча);
- имена във връзка с наличието на водоснабдителен обект (много често се наблюдава вътрешносистемна транспозиция от хидронимичния пласт топоними, които мотивират и ороними, названието на водния обект се изравнява с това на сухоземния) – *Азмазците, Врис, Далянова вода* (Далян вода), *Кадъ бунар, Кладенец, Райчова вода, Семерджиева чешма, Суха чешма, Сушия, Френско дере, Ченгене бунар*;
- имена във връзка с постройки и съоръжения на човешката дейност – *Бивака, Друма, Момин мост, Ханчето, Царския мост*;
- имена във връзка с исторически и археологически обекти, укрепления и др. – *Градище, Калето*;
- имена във връзка с некрополи и лобни места – *Власин гроб, Дурмушовско гробе, Ируцко гробе*;
- имена във връзка със случки и събития – *Келевото* (Предание разказва, че в местността загива младеж, хвърлен от своя кон, когато е гонен от турците. Мястото е определено от местните за *келяво, лошо.*), *Мъртви скали*;
- имена във връзка с култови обекти – черкви, манастири, параклиси, кръстове, оброчища и др. – *Божии врач, Св. Богородица, Св. Врачове, Св. Димитрия, Св. Дух, Св. Илия, Св. Костадин, Св. Мария, Св. Мина, Св. Никола, Св. Отец, Св. Петка, Св. Петър, Св. Рангел, Св. Спас, Св. Тодор*;
- имена във връзка с поселищните отношения в миналото, свидетелстващи за наличието на останки от селища – *Развалената колиба, Селище*.

2. Деантропонимни теренни имена

Посесивните теренни имена от единични антропоними много добре представят частно-собственическите отношения в миналото, които след политическите промени през 1989 година отново се възстановяват в България. Те най-често носят в себе си името на собственика на местността, която именуват, или името на собственик на обект в нея. (Димитрова-Тодорова / Dimitrova -Todorova 2012: 122)

- от андроним – *Бабин кюп, Женска поляна*;
- от лично име – *Вълчовица, Данчовица, Ивонивица, Илийкова местност, Костовска, Цвяткова колиба, Янкова колиба*;
- от фамилно име – *Данчовица, Кичуковата дупка, Бадев дол, Каса Милеви, Кундарово, Сталевица, Шереметлиев*;
- от родово име – *Кокалово, Куманица*;
- от събирателни деапелативни антропоними по служебни (професионални) имена – *Аговското, Еничерска ливада*;
- от имена с диференцираща функция – *Горно Дормушево и Долно Дормушево*.

От направения топонимен преглед на 135 местни названия може да се обобщи, че село Бойково има своето културно-историческо значение за самобитността на българската многовековна памет. Средище, което пази своите традиции и ценности, закодирани в неговата микротопонимия, оними, носещи в себе си многовековна информация. Миналото, настоящето, бъдещето и традициите са в неразривна връзка в село Бойково, което се открива и в добре запазените му местни названия, сигурен белег, че корените на българщината се помнят и съхраняват и ще просъществуват още дълго време.

Цитирана литература / References

- Будаков 2003: Будаков, Д. *Паметници на православието на с. Бойково*. Пловдив: Зомбори. [Budakov 2003: Budakov, D. *Pametnitsi na pravoslaviето na s. Boykovo*. Plovdiv: Zombori.]
- Димитрова-Тодорова 2012: Димитрова-Тодорова, Л. *Собствениите имена в България (Изследвания, анализ, проблеми)*. София: ЕМАС. [Dimitrova-Todorova 2012: Dimitrova-Todorova, L. *Sobstvenite imena v Bulgaria (Izsledvania, analiz, problemi)*. Sofia: EMAS.]
- Димитров, Милев 2007: Димитров, З., В. Милев. *Община Родопи*. Пловдив: Вион. [Dimitrov, Milev 2007: Dimitrov, Z., V. Milev. *Obshtina Rodopi*. Plovdiv: Vion.]
- Зоински 2006: Зоински, И. *Община Родопи – зелената огърлица на Пловдив*. Пловдив. [Zoinski 2006: Zoinski, I. *Obshtina Rodopi – zelenata ogarlititsa na Plovdiv*. Plovdiv.]
- Перчева 2007: Перчева, А. 14 параклиса пазят от бедствия. – В: *Марица (Пловдив)*, № 152, 9 юни 2007, с. 26. [Percheva, A. 14 paraklisa pazyat ot bedstvia. – V: *Maritsa (Plovdiv)*, № 152, 9 yuni 2007, 26.]
- Чолева-Димитрова 2002: Чолева-Димитрова, А. *Селищни имена от Югозападна България. Изследване. Речник*. София – Москва: Пенсофт. [Choleva-Dimitrova 2002: Choleva-Dimitrova, A. *Selishtni imena ot Yugozapadna Bulgaria. Izsledvane. Rechnik*. Sofia – Moskva: Pensoft.]

On the Local Names in Boykovo: Past, Present, Future, and Traditions (a Lingvoculturological Review)

Krasimir Koilov

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences
krasimirkoilov@abv.bg

Abstract

Small settlements in Bulgaria are heavily affected by the demographic processes that have taken place in our homeland for the last 30 years. In order to preserve their memory, it is necessary to record their history. The study of local names is one of the main sources for achieving this aim. They code and thus provide a wide range of information about the development of a settlement for (very often) several centuries. The present work tries, with the examination of microtoponyms, to present and preserve the cultural and historical significance of the village of Boykovo for our national reminiscence.

Keywords: *onomastics, Boykovo, local names*

Компютърна лингвистика

WordNet Relations in the Bulgarian-Polish Bilingual Perspective

Maciej Piasecki^a, Svetla Koeva^b

Wroclaw University of Science and Technology^a

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences^b

maciej.piasecki@pwr.edu.pl, svetla@dcl.bas.bg

Abstract

The paper presents and compares two wordnets – Bulgarian and Polish, developed with different methods and built over different sets of semantic and lexical relations between concepts and lexical units. We confront also both wordnets with the Princeton WordNet, which is an obvious reference point. The comparison is focused on the wordnet relation types and their semantics. Some relations are equally represented in the three wordnets, others express different semantics (narrower or broader), and others still have not yet been introduced for some of the languages. The inter-lingual mapping between wordnets resulted in the establishment of a translation equivalence between 19,213 synonymous sets which offers promising opportunities for cross-lingual validation and transfer of relations.

Key words: *wordnet, semantic relations*

1. Introduction

In this paper we compare two wordnets: Bulgarian (BulNet) (Koeva 2014) and Polish (plWordNet) (Maziarz et al. 2016). They were built using different methods (automatic, semiautomatic and manual expand model with obligatory manual validation and corpus-based manual development supported by semiautomatic tools). We confront also both wordnets with the Princeton WordNet (PWN) (Fellbaum 1998) which is an obvious reference point. The different methods are reflected in different levels of concept fine-graining, different sets of relations used as well as possible differences in their interpretation. The difference in approaches is combined with a difference in the wordnets' coverage, thus offering very interesting data for a cross-lingual comparison.

2. Development models of the Bulgarian and Polish wordnet

Two approaches are mainly used for the development of wordnets – the *expand* and *merge models* (Vossen 2002). The first approach consists in the translation of synonymous sets (synsets), their definitions and usage examples from one language to another by transferring the existing relations between synsets. The second approach involves the creation of an independent wordnet based on existing linguistic resources for a given language and linking the synsets with their semantic equivalents in the other wordnet.

2.1. BulNet

The development of the Bulgarian wordnet is based on the expand model and follows a methodology which combines automatic and manual procedures for translation and validation of the synsets. An attempt was made towards an independent development of synsets and their language-internal relations with a subsequent mapping to the equivalent PWN synsets (Koeva et al. 2004a). However, in creating the Balkan wordnets, the *Structure Preserving Principle* was adopted according to which the structure of the PWN originally taken as an Inter-Lingual Index should be mirrored in the other lexical-semantic networks. For the English synsets that were not lexicalized in Bulgarian, the node was preserved and marked with the label 'no lexicalization' preceding the definition. Although the conceptual structure of English and Bulgarian is relatively close, there are many cases in which meaning is expressed by different grammatical means: verb aspect, noun gender, diminutives, augmentatives, relative adjectives, etc. We adopted the following general strategies for the incorporation of Bulgarian language-specific concepts into the PWN structure:

- Language-specific concepts that do not have lexicalization in English are inserted linked with at least one relation to the mirrored PWN structure. The English translation equivalent is linked as a *note* to the respective Bulgarian literal¹.
- Aspect pairs are presented in one and the same synset, nevertheless they express different verb senses. Each verb literal is linked with a *literal note* describing its aspectual characteristics (imperfectiva tantum, perfectiva tantum, perfective, imperfective, secondary imperfective, and bi-aspectual).
- Diminutives and augmentatives are included only if they denote a new sense different from the pure diminutive and augmentative meaning, for example, {жабка:1} – {glove compartment:1}.
- Noun gender pairs are presented in one and the same synset, for example, {колега:2; сътрудник:2; колежка:1; сътрудничка:1} – {colleague:2; co-worker:1; fellow worker:1; workfellow:1}, although the feminine derivatives belong to different word subclasses and are related with different hyponyms.
- Almost all closed class words were added to the wordnet structure linked to the appropriate category domain (to the best of our knowledge BuLNet is the first and so far the only wordnet whose structure embraces closed classes).

The development of BulNet went through several stages:

- Adding Base Concepts, initially proposed in the EuroWordNet project (Vossen 2002) and further extended in the BalkaNet project, in order to reach a significant overlap across wordnets in different languages;
- Adding all hyperonyms of the Base Concepts up to the top of the hierarchy;
- Applying different methods for semi-automatic top-down extension: adding frequent words from the Bulgarian National Corpus; adding missing words from the Bulgarian Sense-annotated Corpus until all lexical units within the corpus have been assigned a meaning; adding words belonging to different thematic domains.

During the 16 years of development of the Bulgarian wordnet its main asset is that all language data are either created or validated by human experts. The linguistic work is successfully accelerated by different methods:

- Automatic translation of PWN synsets (literals, definitions, examples) and mirroring their relations into the BulNet.
- Automatic enrichment of Bulgarian synsets with synonyms from different sources: synonymous dictionaries; synsets integrated in an independently developed rule-based machine translation system (73,178 literals)².

¹ Literal is a wordnet term which is specified by the pair: lemma, unique word sense (sense identifier), and is expressed by the related definition and examples. The term *literal* is equivalent to the term *lexical unit*, used in plWordNet.

² <http://webtrance.skycode.com/default.asp?current=0&setlang=en>

- Automatic assignment of definitions from explanatory dictionaries (in the earlier stages of the development of the BulNet) (Koeva et al. 2004a).
- Automatic extraction of translations of some biological terms and their definitions from diverse sources.

The automatic extensions of the Bulgarian wordnet are validated by hand. The manual selection of synonyms represents a major part of the work on BulNet. It involves comparing and evaluating the wordnet senses with definitions in Bulgarian explanatory dictionaries and referring to various additional sources of information: bilingual dictionaries, corpora examples, terminology collections. The linguistic work is facilitated by several tools expressly developed for BulNet; the most prominent among them is the web editor Hydra³, which offers concurrent access for browsing and editing wordnets. Its desktop mirror enables queries and consistency validation tests based on a wordnet modal language (Koeva et al. 2004b). Different consistency checks are performed simultaneously with the manual editing or at certain stages of the work, thanks to which there are no empty synsets (non-lexicalised concepts are represented by a translation phrase); no synsets without a definition; no “orphan” nodes – each synset is linked to at least one different synset; no “dangling” links – each link connects two nodes; no hypernymy “gaps” – all hypernyms for a certain synset are present up to the root; no duplicated relations between two nodes; no transitive loops (Koeva et al. 2004b).

2.2. plWordNet

The construction of plWordNet has been based on a unique corpus-based wordnet development method (Piasecki et al. 2009, Maziarz et al. 2013b) which can be considered as a variant of the merge method. It was mainly motivated by:

- the assumption that plWordNet should provide a faithful description of the lexical system of Polish;
- and by the lack of open electronic lexical resources for Polish that could be used as a basis of the development of a wordnet.

In the corpus-based method a large corpus is the primary source of data and the lexical semantics knowledge. Several automated tools are used in order to support linguists in the semantic exploration of the corpus, e.g., to extract characteristic usage examples or instances of lexico-semantic relations.

As a wordnet is expected to be a description of the general language, so the corpus used should be as large as possible and should come close to a representation of the different genres and stylistic registers. The development process, see (Piasecki et al. 2009), starts (1) with *extraction* of a list of the most frequent lemmas⁴ from the corpus (previously preprocessed, at least by a morpho-syntactic tagger). New lemmas, not yet included in the given wordnet, are identified. This process gets more difficult when the development process moves to less frequent lemmas. Finally a batch of 7–9K lemmas is selected for an iteration of the expansion of the wordnet.

A measure of semantic relatedness (MSR) (word embedding) is built on the basis of the corpus for the new lemmas and wordnet lemmas. New lemmas are *clustered* (2) into packages of up to 100 lemmas. Packages are assigned to individual linguists whose task is to introduce into the wordnet all *lexical units*⁵ (LUs) for each lemmas from a package. The packages are not perfectly homogenous semantically, but still each one represents on average 1–3 dominating topics. We found this system superior to work assignment based on alphabetic order. As MSRs practically stop working for less frequent words, we started with a 700M word corpus for plWordNet 1.0, which was gradually increased to about 2000M words for version 3.0. The ongoing expansion to version 4.0 is based on >4000M corpus.

³ <http://dcl.bas.bg/bulnet/>

⁴ A lemma is understood in BulNet and plWordNet as a basic morphological form representing a whole set of word forms that differ only in their values of grammatical categories.

⁵ A lexical unit is technically defined as a triple: lemma, part of speech and sense identifier, e.g. wzorzec:N 2 ‘pattern’. Two different lexical units per the same lemma must belong to two different synsets.

Several knowledge sources are automatically extracted from the corpus: an MSR, characteristic usage examples per lemma (intended to represent different senses) identified by LexCSD (Broda, Piasecki 2011), potential instances of lexico-semantic relations between ‘new’ and ‘old’ lemmas. Most of the sources are used by the WordnetWeaver system (Piasecki et al. 2013) to automatically generate suggested LUs for new lemmas together with their locations in the wordnet network. Linguists are asked (3) first to look into the *suggestions* and knowledge sources. However, WordnetWeaver was useful only for more frequent lemmas (e.g. occurring at least 200 times per 1000M words). MSR is always useful. Usage examples appeared to be a very important source in the case of verbs, adjectives and adverbs that are much worse described in the existing dictionaries. All automated tools generate only suggestions; all editing decisions have been made exclusively by linguists.

The editing work is done with the help of the WordnetLoom system allowing for distributed work over the network. The system prevents errors in format and supports the editing procedures. Beside the use of automated tools, *linguists* (4) can search in corpora, consult dictionaries, encyclopaedias and their intuition, as well as discuss problems with the team. The work of individual linguists is *supervised* (5) by one or more coordinators who are helped by a system for monitoring the work of the linguists. After a couple of iterations, before publishing a new version, a set of diagnostic tools (Piasecki et al. 2016) is run over the wordnet, and the results are verified and the wordnet is *corrected* (6).

Linguists working on the Polish part were asked to not even take a look into PWN to keep the plWordNet from any outside influence. After some part of plWordNet is completed, a separate linguistic team starts working on manual *mapping* (7) of the plWordNet synsets onto PWN (Rudnicka et al. 2012). The mapping is implemented by 8 interlingual relations linking synsets. Mapping decisions are based primarily on a comparison of relation structures for two synsets.

Corpus-based wordnet development is definitely more laborious than the typical merge method, but results in a wordnet which has good coverage for a wide range of texts. Moreover, by strongly depending on language data we managed to go beyond the existing dictionaries, especially in the case of adjectives and adverbs. The manual mapping of plWordNet onto PWN was only slightly less laborious than the plWordNet development by itself, but resulted in a unique occasion for comparing two very large lexico-semantic networks built totally independently.

2.3. Wordnets in numbers

The table bellow presents the current stage of BulNet, plWordNet and PWN.

Table 1.

Wordnets in numbers (where: H – developed manually by human experts,
E – expanded automatically on the basis of different sources).

	Synsets	Lemmas (unique strings)	Lexical units (Literals)	Average synonymy
PWN 3.1	117,659	155,593	206,978	1.74
BulNet	H: 74,206 E: 121,286	H: 92,166 E: 181,233	H: 147,165 E: 251,247	H: 1.98 E: 2.07
plWordNet 3.0	197,721	179,125	260,214	1.32

3. Some words about synonymy and the organisation of wordnets

3.1. BulNet

The Princeton wordnet is a semantic network that organises human knowledge in the form of interconnected nodes which represent concepts by one or more words – “a set of synonyms that serve as identifying definitions of lexicalised concepts” (Miller et al. 1990). Thus, the synonyms do

not express relations between concepts, rather they are different ways to represent one and the same concept. The test for synonymy applied to PWN (Miller et al. 1990) and to BulNet is:

Two expressions are synonymous in a linguistic context C if the substitution of one for the other in C does not alter the truth value.

The test allows the inclusion not only of absolute, but also of the so-called cognitive (propositional) and contextual synonyms. Absolute synonyms are usually restricted to spelling alternations and abbreviations. Cognitive synonyms are words (varying with respect to their evaluative or connotative meaning) interchangeable in any grammatical declarative sentence (Cruse 1986: 86), while contextual synonyms are restricted to certain contexts (Lyons 1981: 149).

Although there were some attempts towards the calculation of grammatical contexts in which words are interchangeable, the main factor in the encoding of BulNet synonyms remains linguistic intuition. The approach to translation equivalence (synonyms between English and Bulgarian literals) is the same (we can also distinguish between cognitive and contextual translation equivalents).

The PWN relations are automatically transferred to BulNet and treated very conservatively in the following way:

a. The set of PWN relations is preserved with a few exceptions: some instances of the entailment relation are encoded as the relation *has subevent / is subevent of* (namely, the cases of proper temporal inclusion); the synsets with derivational relations between literal pairs are linked with the *eng_derivative* relation if the derivational relation exists only in English, and with *bg_derivative* relation if there is a derivation relation in Bulgarian.

b. The PWN relations are carefully validated; if a relation does not hold for Bulgarian, this is described in a note to the Bulgarian synset. As we assume that two concepts can be linked by only one semantic relation from a given type, several consistency checks were performed for the 450 cases of multiple morpho-semantic relations in PWN⁶. As a result 290 relations were changed, 100 removed, and 225 validated (Koeva et al. 2016).

c. Addition of new relations is restricted to derivational relations – 6,220 instances of derivationally related verb–noun literal pairs are automatically assigned and manually validated.

In general, BulNet mirrors the PWN structure in order to ensure interlingual correspondence with the other wordnets. Nonetheless, the BulNet structure includes language-specific concepts and relations, as well as notes that reflect the linguistic differences on the conceptual, lexical and grammatical level.

3.2. plWordNet

As the plWordNet development method is strongly based on corpus analysis, we found synonymy difficult to operationalise in a way guaranteeing acceptable consistency of editors' decisions (Maziarz et al. 2013a). Instead we tried to minimise the number of assumptions and rules and to come as close as possible to the language data in all editing decisions. LUs are the *basic building blocks* in plWordNet. *Synset* definition is based on the idea of *sharing* lexico-semantic relations and features among LUs, i.e., a synset groups those LUs that share targets of *constitutive relations* and values of *constitutive features*. Constitutive relations are lexico-semantic relations that are relatively frequent, shared among LUs, used in wordnets, well established in lexicography and can be recognised by linguists with relatively good inter-annotator agreement, e.g., hypo/hypernymy, mero/holonymy, cause, preceding, or gradation (for adjectives and adverbs). Constitutive features express constraints that affect the relation structure and categorise LUs, but which do not have a relational character: *stylistic register*, *aspect*, and *semantic classes* for adjectives (qualitative and relational) and verbs (e.g., static vs dynamic). Constitutive features are referred to in definitions of lexico-semantic relations, and can also be directly considered in the synset definition, e.g., only LUs of compatible stylistic registers

⁶ <http://dcl.bas.bg/wordnetmsrs/>

can be grouped into one synset. Such relations and features are called “constitutive”, because they define synsets: the backbone of a wordnet, e.g.:

wzór:1 ‘paragon’ is a hypernym of both: *idol*:1 ‘idol’, *bożyszcze*:1 ‘~idol’, *gwiazdor*:1 ‘~star’;

wzorec:2 ‘pattern’ is also a hypernym of both: *idol*:1 ‘idol’, *bożyszcze*:1 ‘~idol’, *gwiazdor*:1 ‘~star’;

wzór:1 and *wzorec*:2 are nouns of the same general stylistic register, so they share targets of constitutive relations (here hyponyms) and constitutive features and thus they have been grouped into one synset:

{*wzór*:1 ‘paragon’, *wzorec*:2 ‘pattern’, ...} – hypernym {*idol*:1 ‘idol’; *bożyszcze*:1 ‘~idol’; *gwiazdor*:1 ‘~star’}.

Due to the assumed synset definition, synset relations do not differ in their nature from lexico-semantic relations. In fact a synset relation link is an abbreviation for a set of links holding between all pairs of LUs belonging to the two synsets connected. A synset encodes the fact that some relations and features are shared among LUs, its elements. Synsets and their relations can be derived from the language data and their linguistic analysis, and can be traced back to corpus analysis. Thus, instead of calling synset relations conceptual relations, we distinguish simply between synset relations and lexical relations. The latter link directly LUs, e.g., antonymy which is not shared among LUs and cannot be a constitutive relation.

Our definition of a synset has strong influence on the way of defining wordnet relations, their choice and development procedures for plWordNet. As relations determine synsets, the relation definitions must be precise and consistently applied. A relation definition consists of:

a. a concise textual description including motivation, characteristic properties of a relation and references to lexicographic background,

b. substitution tests that are to be instantiated with tested LUs, verified (positively or negatively) in order to confirm the possibility of a relation link.

For instance, for the relation *presupposition*, subtype: *agens_identity* the test is:

X to czasownik, Y to rzeczownik. ‘X is a verb, Y is a noun.’

Jeżeli stwierdzamy, że X-ował(o), oznacza to, że musiał(o) wcześniej być Y-kiem. ‘If we claim that sth / smn has X-ed, it means that it / he previously had to be Y.’

Jeśli nie X-ował(o), to też musiał(o) wcześniej być Y-kiem lub jest Y-kiem do tej pory. ‘If sth / smn has not X-ed, then it / he had to be earlier Y or is Y till now.’

Prawdziwość stwierdzenia, że wcześniej był(o) Y-kiem jest warunkiem koniecznym, aby sensownie stwierdzić, że X-ował. ‘The truth of the statement: it / he was earlier Y is the necessary condition to meaningfully claim that it / he has X-ed.’

The idea of using substitution tests in wordnet development appeared in EuroWordNet (Vossen 2002). We have consequently built substitution tests into the plWordNet model as intrinsic and necessary elements of the relation definitions. It is worth to notice that the tests are intended for use by humans (linguists), not for automatic applications. During editing in the WordnetLoom system the tests are automatically instantiated with LU pairs and presented to linguists for any editing decision to be made. Substitution tests should be written in a way as close to the language use as possible. They should not, e.g., refer to knowledge about the world or extralinguistic reasoning. To broaden its applicability, the plWordNet model is agnostic with respect to meaning theories. Using tests resulted in the need for more precision in defining relations that have a tendency to be more fine grained, e.g. division of entailment into several relations (see Sec. 3 & 4).

The definition of plWordNet synsets creates a need for a larger number of relations to distinguish between different meanings and to group LUs into synsets. In many cases we had to introduce more *cross-categorical relations*, i.e., linking LUs of different Parts of Speech. However, in those cases where we still cannot find a proper constitutive relation, lower level synsets are formed on the basis of the synonymy defined as bi-directional hypernymy. Nevertheless, we try to minimise the number of such cases.

The relation network is the primary means for the description of the lexical meanings in a wordnet. The amount of information provided is correlated with the network density, i.e. the number of relation instances per a LU. This density increases with every subsequent version of plWordNet. Another important factor is wordnet size and its coverage in terms of the average number of text words covered by a wordnet. Due to the corpus-based development this factor is also very high for plWordNet, and much higher than in the case of PWN 3.1, see (Maziarz et al. 2013b) and also (Maziarz et al. 2016).

In addition to the relational description, plWordNet includes: >100K glosses for LUs (the basic building blocks), ~83K usage examples (for LUs), ~55K manually defined links between synsets and Wikipedia articles, ~31K manual annotations of LUs with basic emotions, fundamental values and sentiment polarity (5 grade scale).

4. A brief description of the relations

Following the practice of PWN, both wordnets have been divided with respect to the different PoS. In both wordnets the relations can be divided into two main groups: *synset relations* (SR) and *lexical relations* (LR) (linking LUs / literals). In PWN and BulNet the synset relations are divided into conceptual (semantic) and extralinguistic, and the lexical relations into semantic and derivational. Many relations have also subtypes, e.g. *meronymy:member*. General statistics concerning the relation types and their members are given in Table 2.

Table 2.

Relations and Parts of Speech in BulNet and plWordNet (N – nouns, V – verbs, A – adjectives, D – adverbs).

	N	A	V	D	Main SR	SR subtypes	Main LR	LR subtypes
BulNet	H: 48,756 E: 83,625	H: 15,343 E: 19,05	H: 7,172 E: 14,106	H: 2,242 E: 3,813	14	56	4	9
plWodNet	166,938	45,514	31,834	10,934	23	35	15	48

In addition to the data in Table 2 BulNet also includes other Parts of Speech, namely: pronouns (94 synsets), prepositions (423 synsets), conjunctions (108 synsets), particles (57 synsets), and interjections (11 synsets).

Most of the synset relations of the three wordnets are presented in Table 3. Despite the methodological differences, we tried to find counterparts among the relations. A plus sign in the column S (Table 3) means:

- for a pair of relations, that they are mutually, automatically inverse to each other (e.g. in WordnetLoom a hyponymy link is generated automatically whenever a hypernymy one is added, and *vice versa*),
- for a single relation, that the given relation is symmetrical and bidirectional.

Table 3.

Comparison of selected synset relations in BulNet, plWordNet and Princeton WordNet (S=+ means a symmetrical relation or a mutually, automatically inverse pair of relations, R – relational adjective, PN – proper noun).

BulNet	PoS	S	plWordNet	PoS	S	PWN	PoS	S
hypernymy / hyponymy	N–N	+	hypernymy / hyponymy	N–N A–A D–D	+	hypernymy / hyponymy	N–N	+
hypernymy / hyponymy	V–V	+	hypernymy / hyponymy	V–V	–	hypernymy / troponymy	V–V	+
(in the same synset)	All PoS		inter-register synonymy	All PoS	+	(in the same synset)	All PoS	

instance hypernymy / instance hyponymy	N-PN	+	type / instance	N-PN	+	instance hypernymy / instance hyponymy	N-PN	+
meronymy:part / holonymy:part	N-N	+	meronymy:part / holonymy:part	N-N	-	meronymy:part / holonymy:part	N-N	+
meronymy:member / holonymy:member	N-N	+	meronymy:member / holonymy:member	N-N	-	meronymy:member / holonymy:member	N-N	+
meronymy:substance / holonymy:substance	N-N	+	meronymy:substance / holonymy:substance	N-N	-	meronymy:substance / holonymy:substance	N-N	+
(included into the substance subtype)	N-N	+	meronymy:portion / holonymy:portion	N-N	-	(included into the substance subtype)	N-N	+
(into the hypernymy / hyponymy)	N-N	+	meronymy:place / holonymy:place	N-N	-	(into the hypernymy/ hyponymy)	N-N	+
(included into the member subtype)	N-N	+	meronymy:taxonomic / holonymy:taxonomic	N-N	-	(included into the member subtype)	N-N	+
meronymy:member >	N-PN	+	inhabitant	N-PN	-	< meronymy:member	N-PN	+
has subevent / is subevent of (narrowed)	V-V	+	meronymy / holonymy	V-V	-	< entailment (<i>much broader</i>)	V-V	-
causes / is caused by (narrowed)	V-V	+	causality	V-V V-N V-D	-	causes / is caused by (narrowed)	V-V	-
entailment (<i>much broader</i>) >	V-V	-	presupposition: agents identity / no identity	V – <i>all PoS</i>	-	< entailment (<i>much broader</i>)	V-V	-
---	---		preceding: agents identity / no identity	V – <i>all PoS</i>	-	---	---	
has location / is location of	V-N	+	state (<i>links to resulting state</i>)	V-[N, A,D]	-	has location / is location of	V-N	+
---	---		processuality (<i>developing state</i>)	V-[N, A,D]	-	---	--	
entailment (<i>much broader</i>) >	V-V	-	inchoativity (<i>beginning of situation</i>)	V-V V-N	-	< entailment (<i>much broader</i>)	V-V	-
entailment (<i>much broader</i>) >	V-V	-	multiplicativity: iterativity / distributivity	V-V	-	< entailment (<i>much broader</i>)	V-V	-
has attribute / is attribute of	N-A	+	value (<i>a value of an attribute</i>)	A-N, D-N	-	has attribute / is attribute of	N-A	+
has pertainym / Is pertainym of	N-R	+	<i>cross-categorical synonymy</i> (lexical)	<i>many PoS</i>	-	has pertainym / Is pertainym of	N-R	+
---	---		description	A-N	-	---	---	
---	---		gradation (<i>partial order</i>)	A-A D-D	-	---	---	
also see	A-A V-V	+	---	---		also see	A-A V-V	+
similar to	A-A	+	---	---		similar to	A-A	+
verb group	V-V	+	---	---		verb group	V-V	+
(close to <i>also see</i>)	A-A V-V	+	fuzzynymy	all PoS	+	(close to <i>also see</i>)	A-A V-V	+

Concerning the less intuitive relations in Table 3, *inhabitant* is a relation motivated derivationally, i.e. it is often signalled by a derivational associations of LUs, but it has been generalised to LU pairs and from them to whole synsets that are not derivationally linked. *Inhabitant* links names of

inhabitants of places with the proper names⁷ of the latter. *Preceding* can be compared to a weaker form of the presupposition. It represents a possibility that one situation happens before the other one, e.g. *siedzieć* ‘to sit’ → *stać* ‘to stand’. The *description* relation expresses a kind of applicability of the given adjective to the description of the given noun, e.g. {*kary*:1, *wrony*:1} ‘~black (in relation to horse)’ → {*koń*:1, *koń domowy*:1} ‘a horse’. *Fuzzynymy*, introduced in EWN (Vossen 2002), can be used by the wordnet’s editor to register (for the future) some more prominent semantic associations that do not fit to any other relation.

In Table 3 we omitted morpho-semantic mutually inverse synset pairs of PWN and BulNet relations: *V has N / is N of V*, with subtypes: *agent, event, location, instrument, result, undergoer, body part, material, vehicle, state, property* and *destination* and *V uses N / N is used by V; V by means of N / N is a mean for V*. They link synsets that include at least one pair of literals associated derivationally and the semantics of the derivations gives a name to the relations. As the cross-lingual semantic equivalents inherit the semantic relations, the derivational relation pointing to the corresponding morpho-semantic relation has to be present in at least one language.

In plWordNet the corresponding relations of *role inclusion* [V–N] and *role* [N–V] are lexical relations linking derivationally associated LUs. These relations are not mutually inverse and are defined in the direction of the derivation process. So far *role inclusion* and *role* are limited to the subtypes: *agent, object* (~undergoer), *instrument, location, result*, plus additionally: *time* and *underspecified* (a semantically significant derivational association between V–N or N–V, but not yet covered by other subtypes). The *role inclusion* and *role* relations were left on the level of lexical relations as the attempts to generalise them to pairs of LUs that are not derivationally associated were not successful. *N has pertainym A / A is pertainym of N* can be classified as a morpho-semantic relation between an adjective and a noun synset, because the mandatory derivational relation between at least one pair of literals within the two synsets signals the semantics of the link.

Several relations that have been recently introduced for plWordNet 4.0 (in development), but not included in Table 3 (Dziob et al. 2017):

- *manner* [V–Adv] characterises a verb by linking it to an adverb describing a manner in which the activity is performed: e.g. *podgotować* ‘to cook_{perf} a little’ → *trochę* [Adv] ‘little [Adv]’;
- *circumstance* [V–N] describes a verb by referring to an adverbial realised by a simple prepositional phrase and links the verb to the noun which is the semantic head of this prepositional phrase (the prepositional phrase is an unexpressed element): e.g. *dopłynąć* ‘to swim_{perf} to some point / place’ → *brzeg* ‘shore’;
- *subject* and *object* are conceptually generalised from the morpho-semantic role relation, additionally motivated by the association between syntax and semantics in functional grammar and aimed at adding only very characteristic links, e.g. *muczeć* ‘to moo’ → *krowa* ‘a cow’.

Manner and circumstance have also been inspired by the elements of the troponymy definition from PWN, while *subject* and *object* seem to grasp semantic associations visible in the respective subtypes of *role inclusion* and *role* relations.

A synset whose sense is active only in a certain category domain, region domain or usage domain, is linked to it in PWN and BulNet respectively with one of the extralinguistic relations: *category domain / category member, region domain / region member, usage domain / usage member*. The synset representing the domain concept is a noun synset, the other member of the relation may belong to any of the following word classes: noun, verb, adjective, and adverb. In both wordnets additional extralinguistic knowledge is represented by mapping synsets onto ontology (SUMO was selected as the basic one). This issue is now investigated from the perspective of improved linking of plWordNet with Linked Open Data.

⁷ By the rule plWordNet does not include PNs, but the only exception was made for proper names from which frequent derivatives were formed. Such PNs have been included into plWordNet in order to serve as a basis for the relational description of the derivatives.

In plWordNet *antonymy* with two subtypes (*proper* and *complementary*) as well as *converseness* are represented as lexical relations linking LUs. *Converseness* is a semantic opposition relation linking LUs of opposite roles in relation to a certain predicate (e.g. *uczeń* ‘a pupil, student’ → *nauczyciel* ‘teacher’). No opposition relations are shared between LUs and that is why they are not among the relations determining synsets. BulNet’s *antonymy* encompasses all plWordNet opposition relations.

PWN distinguishes between *direct* (e.g. *heavy* and *light*, both conceptual opposites and lexical pairs) and *indirect antonyms* (e.g. *heavy* and *airy*, conceptual opposites that are not lexically paired) to ensure the organisation of all descriptive adjectives in contrastive clusters (Gross et al. 1989). Each cluster in PWN and BulNet is associated with semantic similarity and the adjective synsets within a cluster are linked to one of the members of a given *direct antonymy* pair with the *similar to* relation (e.g. {*дуб*:3; *неопитомен*:1} / {*wild*:14; *untamed*:1} is antonym of {*опитомен*:1; *питомен*:2} / {*tame*:8; *tamed*:1} and similar to {*полудуб*:1} / {*semi-wild*:1}; {*свупен*:2; *варварски*:1; *диваки*:1} / {*feral*:1; *ferine*:1; *savage*:5}; etc. The relation *verb group* organises semantically similar verbs in clusters although there are no mandatory focal antonyms. The relation *also see* links semantically associated adjectives or verbs.

The vast majority of the lexical relations in both wordnets originate from derivational associations. In BulNet the following derivational relations are systematically linked: *prefix* → *without prefix*, *suffix* → *without suffix*, *noun suffix* – *verb suffix*, *conversion* and *derivation*. In plWordNet a set of *role inclusion* and *role* with many subtypes plays an important part (see above). Nouns can be connected by *markedness*: *young being*, *diminutive*, *augmentative* and *feminine* (a similar set is used in BulNet notes: *diminutive*, *collective*, *feminine*). Adjectives and nouns can be linked by mutually inverse relations of *feature* [A–N] and *state bearer* [N–A]. As the hyponymy structure of adjectives is very shallow and bushy, and there is no meronymy, a lot of attention was given to the definition of relations for adjectives in plWordNet. In addition to a couple of cross-categorical synset relations, adjectives are described in plWordNet by a handful of lexical relations of derivational origin linking them to nouns (*similarity*, *characterisation*) and to verbs: *predisposition* (with subtypes: *potentiality*, *habituality*, *quantitative* and *positive*). plWordNet also has a network of cross-categorical synonymy relations between LUs based on their derivational links. Finally both wordnets represent different aspectual pairs of verbs by lexical relations as well.

5. Brief comparison of relations

BulNet and plWordNet have been developed completely independently from the very beginning. Moreover, as the plWordNet development process was intentionally and strictly isolated from PWN, there was no chance of any influence between BulNet and plWordNet. Knowing this, it is interesting to observe that the two systems of relations display far-going resemblance. Nevertheless, the models and the development processes of both wordnets differ significantly, which results in interesting dissimilarities in relations, both on the level of the relation structures and in their use in the description of meaning.

In plWordNet, meronymy and holonymy are not automatically mutually inverse relations, because there are LU pairs that perfectly fulfil the definition and tests for meronymy but not for holonymy (the reversed pair) and vice versa, e.g. *szprycha*:1 ‘a spoke’ is a mero part of *koło*:7 ‘a wheel’, but we cannot say that every *wheel* has spokes, as we can conclude from the tests, see also (Piasecki et al. 2009). A solution could be a further division of *koło*:7 into more fine-grained senses, but this does not seem to be feasible. In BulNet the *has holonymy* / *meronymy part* relation is restricted to the mero components that are topologically included and physically attached to the larger entity. The *has holonymy* / *meronymy member* relation links holo components that denote sets and are usually expressed by collective nouns and mero components that denote a particular member of the holo set. The *has holonymy* / *meronymy substance* relation links the whole with mero components denoting its substance or ingredients. For all meronymy / holonymy subtypes the condition followed in the BulNet

is that the members of the relation should share a hypernym, not necessarily the direct one (Koeva 2004a).

The two wordnets very often differ with respect to granularity of relations, e.g., the subtypes of meronymy in BulNet seem to be more coarse-grained. This can be a result of the use of substitution tests in plWordNet that impose some kind of narrow precision. In plWordNet meronymy-like LU pairs which do not fit into the present subtypes are temporarily collected in fuzzynymy. In a similar way PWN entailment was divided in plWordNet into a system of several relations, and in BulNet a subset of the entailment links is encoded as *has subevent – is subevent of* (see Table 2 and Sec. 4). This was motivated by existing derivational associations (generalised to lexico-semantic relations) and formulation of precise definitions and substitution tests.

plWordNet's topological definition of synset (shared relation substructures between LUs) results in a decisive role of constitutive relations (stricter constraints on relations) and smaller synsets. Differences in relations, first of all hyponymy, was the reason for not including LUs of a pure aspectual pair in the same synset in plWordNet (Maziarz et al. 2013a). Also inter-register counterparts are not in the same synset (their hypernymy relations are different), and exactly the same situation holds for all subtypes of markedness relation (e.g. diminutives) and femininitives. *Antonymy* is not a synset relation in plWordNet, because it is not shared among LUs. By comparison, in BulNet aspectual pairs and some gender pairs, although denoting different concepts, are placed in the same synset in order to preserve the PWN structure, while only the diminutives expressing different meaning are inserted as language specific concepts. Still, the literal notes on aspectual and gender pairs will allow future division of synsets.

The different methods of the development of the two wordnets reflect on the establishment of inter-lingual relations: BulNet is mapped to the PWN with a single relation of equivalence (the above analysis of synonymy within a language holds for the inter-lingual relations of equivalence, but so far different types are not discriminated), while for mapping plWordnet to PWN 3.1 8 different inter-lingual relations were used to express structural differences, cf. (Rudnicka et al. 2012) (more than 200k manual mappings created). Through the independent mapping of BulNet and plWordnet with PWN we calculated the intersection between the three lexical-semantic networks and obtained 19,213 synsets linked inter-lingually.

6. Conclusions

The comparison between the Bulgarian and the Polish wordnet offers new opportunities for theoretical conclusions, mutual validation and mutual extension of the two lexico-semantic networks.

- The conceptual and lexical relations may be analysed and compared in more detail which will result in a better understanding of their semantics and thus, in an elaboration of better procedures for their encoding.
- The inter-lingual mapping between the Bulgarian and the Polish wordnet could be extended to inter-lingual comparison and thus, to cross-lingual validation of relations: translation equivalents should not differ with respect to their semantic relations.
- The inter-lingual mapping may also be extended by means of automatic extension of both wordnets through transferring concepts and relations from one language to another.
- Further, as Bulgarian and Polish share grammatical features different from the grammatical structure of English, some common principles may be followed in the development of the two wordnets, motivated by the specific derivational (morphological and semantic) system of the Slavic languages.

Acknowledgements

The paper reports a study developed under the project DN10/3/2016 *Towards a Semantic Network Enriched with a Variety of Relations*, funded by the Bulgarian National Scientific Fund.

References

- Broda, Piasecki 2011: Broda B., M. Piasecki. Evaluating LexCSD in a Large Scale Experiment. – *Control and Cybernetics*, 40, 419 – 436.
- Cruse 1986: Cruse D. A. *Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dziob et al. 2017: Dziob, A., M. Piasecki, M. Maziarz, J. Wiczorek, M. Dobrowolska-Pigoń. Towards Revised System of Verb Wordnet Relations for Polish. (Submitted for) *Proceedings of the Challenges for Wordnets Workshop*.
- Fellbaum 1998: Fellbaum, C. *WordNet: An electronic lexical database*. Cambridge: MIT Press.
- Gross et al. 1989: Gross D., U. Fischer, G. A. Miller. The organization of adjectival meanings. – *Journal of Memory and Language*, 28, 92 – 106.
- Koeva 2014: Koeva, S. WordNet and BulNet. – In: *Language resources and Technologies for Bulgarian Language*. Sofia: Academic Press. 154 – 173. [in Bulgarian]
- Koeva et al. 2004a: Koeva, S., A. Genov, G. Totkov. Towards Bulgarian Wordnet. – *Romanian Journal of Information Science and Technology*, 7, 1 – 2, 45 – 60.
- Koeva et al. 2004b: Koeva S., T. Tinchev, S. Mihov. Bulgarian Wordnet – Structure and Validation. – *Romanian Journal of Information Science and Technology*, 7, 1 – 2, 61 – 79.
- Koeva et al. 2016: Koeva, S., S. Leseva, I. Stoyanova, T. Dimitrova, M. Todorova. Automatic Prediction of Morphosemantic Relations. – In: *Proceedings of the Eighth Global Wordnet Conference*, 168 – 176.
- Lyons 1981: Lyons, J. *Language and Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maziarz et al. 2013a: Maziarz, M., M. Piasecki, S. Szpakowicz. The chicken-and-egg problem in wordnet design: synonymy, synsets and constitutive relations – In: *Language Resources and Evaluation*, 47, 769 – 796.
- Maziarz et al. 2013b: Maziarz, M. M. Piasecki, E. Rudnicka, S. Szpakowicz. Beyond the Transfer-and-Merge Wordnet Construction: plWordNet and a Comparison with WordNet. – In: R. Mitkov, G. Angelova, G. K. Boncheva (Eds.). *Proceedings of the International Conference Recent Advances in Natural Language Processing RANLP 2013*. Shoumen: Incoma Ltd. Shoumen. 443 – 452.
- Maziarz et al. 2016: Maziarz, M., M. Piasecki, E. Rudnicka, S. Szpakowicz, P. Kędzia. plWordNet 3.0 – a Comprehensive Lexical-Semantic Resource. – In: Calzolari, N., Y. Matsumoto, R. Prasad (Eds.). *COLING 2016, 26th International Conference on Computational Linguistics, Proceedings of the Conference: Technical Papers*. Osaka 2259 – 2268.
- Miller et al. 1990: Miller, G. A., R. Beckwith, C. Fellbaum, D. Gross, K. J. Miller. Introduction to WordNet: An On-line Lexical Database. – *International Journal of Lexicography*, 3(4), 235 – 244.
- Piasecki 2009: Piasecki, M., B. Broda, S. Szpakowicz. *A wordnet from the ground up*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej.
- Piasecki et al. 2013: Piasecki M., M. Marcińczuk, R. Ramocki, M. Maziarz. WordNetLoom: a WordNet development system integrating form-based and graph-based perspectives. – *International Journal of Data Mining, Modelling and Management*, 5(3), 210 – 232.
- Piasecki et al. 2013: Piasecki M., R. Ramocki, M. Kaliński. Information Spreading in Expanding Wordnet Hypernymy Structure. – In: R. Mitkov, G. Angelova, K. Boncheva (Eds.). *Proceedings of the International Conference Recent Advances in Natural Language Processing RANLP 2013*. Shoumen: INCOMA Ltd. Shoumen, 553 – 561.
- Piasecki et al. 2014: Piasecki, M., M. Wendelberger. Partial Measure of Semantic Relatedness Based on the Local Feature Selection Text, Speech and Dialogue. – In: *17th International Conference, TSD 2014, Brno, Czech Republic, September 8 – 12, 2014. Proceedings*. Springer, 8655, 336 – 343.
- Piasecki et al. 2016: Piasecki, M., Ł. Burdka, M. Maziarz, M. Kaliński. Diagnostic Tools in plWordNet Development Process. – In: Z. Vetulani, H. Uszkoreit, M. Kubis (Eds.). *Human Language Technology. Challenges for Computer Science and Linguistics*. Springer, 9561, 255 – 273.
- Rudnicka et al. 2012: Rudnicka E., M. Maziarz, M. Piasecki, S. Szpakowicz. A Strategy of Mapping Polish WordNet onto Princeton WordNet. – In: *Proceedings from COLING 2012*, 1039 – 1048.
- Vossen 2002: Vossen P. *EuroWordNet. General document*. Amsterdam: University of Amsterdam.

Релациите в уърднет в перспективата на български и полски

Мачей Пясецки^а, Светла Коева^б

Вроцлавски университет за наука и технологии^а

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – Българска академия на науките^б

maciej.piasecki@pwr.edu.pl, svetla@dcl.bas.bg

Резюме

Статията представя и сравнява Българския и Полския уърднет, разработвани независимо един от друг на базата на различно множество от семантични и лексикални релации, свързващи съответно понятия или лексикални единици. Отправна точка за съпоставката, която се фокусира върху типовете релации и тяхното значение, е структурата на Принстънския уърднет. Наблюдават се релации, които са еквивалентно представени в трите уърднета, но също така има релации с по-тясно или по-широко съдържание, както и такива, които към момента не са представени. Междуетимологичното съотнасяне между трите уърднета установи преводна еквивалентност между 19 213 синонимни множества, което предоставя обещаващи възможности за проверка и трансфер на релации.

Ключови думи: уърднет, семантични релации

Multi-Word Expressions in Serbian – Properties, Typology and Classification for Natural Language Processing

Cvetana Krstev^a, Duško Vitas^b

Faculty of Philology, University of Belgrade^a
Faculty of Mathematics, University of Belgrade^b
cvetana@matf.bg.ac.rs, vitas@matf.bg.ac.rs

Abstract

In this paper we present three analyses of multi-word expressions (MWEs) from the point of view of their classification and typology for three languages: English, French and Bulgarian. Our aim is to investigate to what extent these classifications and typologies are suitable for Serbian, for which a comprehensive description of MWEs, particularly verbal MWEs, is still missing. We are particularly interested in linguistic properties, types and classification of MWEs

Keywords: *Serbian language, multi-word expressions, dictionaries, natural-language processing*

1. Introduction

In 2002 professor Ivan Sag and his collaborators named multiword expressions a “pain in the neck” for natural language processing (NLP) (Sag et al. 2002). Has this pain eased during the fifteen years that have followed? In this period the activities around MWEs were very intensive, regular workshops were organized (thirteen by now),¹ and projects were devoted to them. The most prominent, and possibly the most influential one, was the COST Action *Parseme – PARSing and Multiword Expressions within a European multilingual network* (Savary et al. 2015) that for four years organized and coordinated many MWE related activities involving a great number of European languages. Although the intensity of these activities does not appear to lessen, it seems that there are still many unsolved problems and unanswered questions about MWEs.

In the case of Serbian, the lexical resources aiming to support NLP have been developing for many years. These resources are electronic morphological dictionaries, the WordNet and local grammars, to name just the most comprehensive and mature (Vitas et al. 2012, Krstev 2008). The Serbian e-dictionaries are being built following the French school initiated by professor Maurice Gross. In this kind of dictionaries (theoretically) all “words” of a language should be listed and supplied with as much formally represented information about their properties as possible. The Serbian e-dictionaries comprise both simple words and MWEs.² The description of Serbian MWEs is in accordance with that

¹ Information about conferences, MWE related software and datasets, and other activities can be found on the SIGLEX-MWE website <http://multiword.sourceforge.net>.

² The Serbian e-dictionary contains 140,000 simple word lemmas and 18,000 MWEs.

of simple words and it organizes them into same categories (Part-Of-Speech – POS) as simple words and provides them with the same information concerning their morphosyntactic and semantic domains and other properties. This description includes additional information concerning the properties of MWEs, related to their structure and orthographic and inflectional behaviour. MWEs in Serbian e-dictionaries are described using the formalism presented in (Savary 2009) that enables both the classification of MWEs and an effective generation of all inflected forms of MWE. However, this formalism is appropriate only for MWEs that do not allow much structural variability, for instance, change of word order, insertions, modifiers and description of free slots, which makes them unsuitable for large portions of verbal MWEs. Thus, the work on MWEs in Serbian is still not finished.

In this paper we are looking in more detail at the work done on categorization of MWEs and their actual description and transformation into lexical units. Our aim is to better understand the nature of (especially verbal) MWEs in Serbian in order to find the right approach to describe them for NLP purposes. Our main goal is to present how Serbian MWEs fit into results previously presented for English (Section 2), French (Section 3), and Bulgarian (Section 4). In Section 5 we will offer some concluding remarks with regards to the future work on a Serbian MWE e-dictionary.

2. Multiword units – English perspective

In recent years a lot of scientific work has been devoted to MWEs in English in to the context of the NLP tasks of identification, extraction, syntactic disambiguation and interpretation, these tasks being prerequisites for parsing and advanced applications, such as machine translation. A comprehensive overview of MWE is presented in (Baldwin, Kim 2010). They give the following definition of MWEs: “Multiword expressions are lexical items that: (a) can be decomposed into multiple lexemes; (b) display lexical, syntactic, semantic, pragmatic and/or statistic idiomaticity.” In this paper the authors are particularly interested in linguistic properties, types and classification of MWEs, topics that we will relate here to MWEs in Serbian.

2.1. Linguistic properties of MWE

According to the definition given in (Baldwin, Kim 2010), idiomaticity that “refers to markedness or derivation from the basic properties of the component lexemes” is the crucial requirement for expressions to be treated as MWEs. The idiomaticity, closely related to compositionality – “the degree to which the features of the parts of a MWE combine to predict the features of the whole” – can appear at varying levels.

Lexical idiomaticity occurs when there is a cranberry word in the MWE, which means that at least one of its components is never or almost never used outside the MWE. In Serbian, the components *tušta* ‘multitude’ and *tma* ‘great number’ are almost never used outside the adverbial MWE *tušta i tma* ‘great many’, although they are both separately described in the explanatory dictionary of Serbian. Such examples differ from, for instance, *službeno lice* ‘lit. official person; official’, whose components *službeni* and *lice* are used both individually and in many other MWEs.

Syntactic idiomaticity occurs when there is some kind of irregularity in the construction of the MWE, or when its syntax cannot be derived directly from the syntax of its components. In the Serbian expression *ni pet ni šest* two numerals *pet* ‘five’ and *šest* ‘six’ are connected with the conjunctions *ni...ni...* ‘neither ... nor...’ to obtain the MWE adverb meaning ‘without hesitating’. The anomalous syntactic construction *nije nego* ‘lit. is not than’ is an interjection by nature used to express disbelief. These examples differ from, for instance, the adjectival MWE *živ i zdrav* ‘lit. alive and well; in perfect condition’, which is a regular coordination of two adjectives.

Semantic idiomaticity of an MWE implies that its meaning cannot be explicitly derived from its components. For instance, the meaning of *majčina dušica* ‘thyme’ cannot be derived from the meaning of its components: *majčin* ‘mother’s’ and *dušica* ‘soul’ (diminutive). MWEs with syntactic idiomaticity are also semantically idiomatic, as can be seen from examples given in the previous

paragraph. This is also the case for fixed (or almost fixed) MWEs (see Subsection 2.3), e.g. *nije šija nego vrat* ‘lit. not a neck but a neck; two equal things (although presented as different)’. The flexible MWEs can also be semantically idiomatic, for instance *ostaviti (nekog) na cedilu* ‘lit. to leave (someone) on a squeezer; to abandon someone in a difficult position’.³ The notion of figuration is closely related to idiomaticity; namely, those are the cases when the components of MWEs have some metaphoric (e.g. *vaditi kestenje iz vatre* ‘lit. to get out marrons from a fire; to repair a bad situation for sb’), hyperbolic (e.g. *brz kao munja* ‘lit. quick as lightning’), or metonymic meaning (e.g. *otvoriti srce* ‘lit. to open the heart; to speak freely’). According to some authors (Keysar, Bly 1995) the more frequently used MWEs are less semantically idiomatic. In the case of Serbian, no data is available that could either support or reject this claim.

Pragmatic idiomaticity refers to MWEs that are used in a fixed set of situations or in a particular context. For instance, the speech formula *Dobro došli!* ‘lit. come well; welcome’ that invites a response *Bolje vas našli!* ‘Hoping to find you even better!’ are pragmatically idiomatic MWEs. Many pragmatically idiomatic MWEs are ambiguous when it comes to literal usages: this is the case for the first of the two mentioned speech formulae: *...a vaši predlozi bi dobro došli nekim drugim ljudima...* ‘...and your propositions would come well to some other people...’, but not for the second.

Statistical idiomaticity, as defined in (Baldwin, Kim 2010), “occurs when a particular combination of words occurs with markedly high frequency, relative to the component words or alternative phrasing of the same expression.” We will illustrate statistical idiomaticity in Serbian with different descriptions of various types of sugar (in Serbian, *šećer*) and their frequencies in the Corpus of Contemporary Serbian⁴ (see Table 1).

Table 1.
Statistically preferred expressions for various types of sugar in Serbian

N(-)N	f	N PREP N	f	A N	f	English
<i>kristal(-)šećer</i>	26	<i>šećer u kristalu</i>	2	<i>kristalni šećer</i>	2	crystal sugar
<i>prah(-)šećer</i>	20	<i>šećer u prahu</i>	55	<i>prašni šećer</i>	0	powdered sugar
<i>štaub(-)šećer</i>	0					
<i>kocka(-)šećer</i>	0	<i>šećer u kocki</i>	17	<i>kockast šećer</i>	0	sugar cubes
				<i>šećerna kocka</i>	2	
<i>vanil(in)(-)šećer</i>	35	<i>šećer s vanilom</i>	0	<i>vanilisan šećer</i>	0	vanilla sugar
				<i>vanilski šećer</i>	0	

It should be noted that statistical preference of some expressions depends on both time and region. For instance, the MWE expression *štaub šećer* was used more frequently in the past but by now it has disappeared from literary Serbian; however, it is still used in some regional vernaculars.

Statistical idiomaticity is related to the notion of institutionalisation, that is how a particular combination of words is used to refer to a particular entity rather than some other possible combination. For instance, in Serbian MWEs *parna mašina* and *parna lokomotiva* are preferred terms for ‘steam engine’ and ‘steam locomotive’ respectively (adjective-noun), while for ‘steam iron’ the preferred term is *pegla na paru* (noun-prep-noun).

2.2. Types of MWE

Baldwin and Kim present three major types of MWEs in English: nominal, verbal and prepositional. According to these authors, the primary type of nominal MWEs in English are *noun compounds* that combine two or more nouns, such as *golf club* or *computer science department*. MWEs

³ Some possible forms are *ostavljen na cedilu* (passivization), *nije ga ostavila na cedilu* (negation), *na cedilu ostaviti (nekoga)* (changed word order).

⁴ <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/>

of that kind exist in Serbian as well, but they belong to three syntactically different subclasses. This is reflected in their inflection: (a) two nouns in which only the second inflects (the first noun behaves as an attribute and is often of foreign origin), e.g. *golf klub* ‘golf club’ and *rok muzika* ‘rock music’ (a hyphen is used sometimes for this type of noun compounds, *rok-muzika*); (b) two nouns that both inflect and agree in the case and the number (the second noun provides more detailed information for the first noun), e.g. *pas litalica* ‘lit. dog wanderer; stray dog’; (c) two nouns where the second noun is in the genitive case and does not inflect (usually the partitive genitive used to show the relationship of a part to the whole), e.g. *seme razdora* ‘seed of discord’. Noun compounds belonging to the sub-class (c) are the most frequent noun compounds in Serbian.

Unlike English, in Serbian noun compounds are not the most frequent nominal expressions. Baldwin and Kim mention a broader class of nominal MWEs – nominal compounds where the modifiers are not nouns but verbs (*connecting flight*, *hired help*) or adjectives (*open secret*). Corresponding examples of non-finite verb forms as modifiers can be found in Serbian – *kotrljajući ležaj* ‘roller bearing’ (*kotrljajući* is a present participle of the verb *kotrljati* ‘to roll’), *dimljeni sir* ‘smoked cheese’ (*smoked* is a passive verbal adjective of the verb *dimiti* ‘to smoke, to fume’). However, in Serbian MWEs these modifiers are treated as other adjectives because they inflectionally behave like them, e.g. *javna tajna* ‘open secret’. Moreover, they are by far the most frequent.⁵ Baldwin and Kim remark that an additional class of complex nominals exists in Romance languages which include a preposition or other marker between nouns. Such MWEs exist in Serbian as well and in many cases they are interchangeable with nominal MWEs using nouns or adjectives as modifiers: *sok od limuna* vs. *limunov sok* ‘lemon juice’ (*limunov* is a possessive adjective of *limun* ‘lemon’), *knedla od griza* vs. *griz knedla* ‘semolina dumpling’, but only *staklena vrata* ‘glass door’ (*staklen* is an adjective denoting material derived from *staklo* ‘glass’) and *brat od strica* ‘lit. brother from an uncle; cousin’.

The property that makes nominal compounds especially interesting for NLP, in Serbian as in English, is their underspecified semantics. For instance, the same head noun is used in the following nominal MWEs which semantically have nothing in common: *podzemno stablo* ‘underground stem’, *porodično stablo* ‘family tree’, *predmetno stablo* ‘subject tree’.

Baldwin and Kim divide prepositional MWEs into two subclasses: determinerless prepositional phrases and complex prepositions. Complex prepositions exist in Serbian as well: for example, *u znak* ‘as a token of’, *u poređenju sa* ‘in comparison’. Other prepositional MWEs in Serbian represent complex adverbs and prepositional copular MWEs. Examples of complex adverbs are *usred bela dana* ‘in the middle of a white day; in broad daylight’ and *u stopu* ‘in foot; closely’. Some of the complex adverbs combine freely with verbs, as in the first example we gave, while others combine only with a restricted set of verbs, as in the second example: *ići* ‘to go’, *pratiti* ‘to follow’, *krenuti* ‘to start, to get going’ and similar. Examples of prepositional copular MWEs expressions are *biti u modi* ‘to be in fashion’, *biti pod gasom* ‘to be under gas; to be drunk’ and *biti na izmaku snaga* ‘to be at the end of forces; to be at the end of one’s tether’. Some of these expressions are used only with the copular verb *biti* ‘to be’ (e.g. *biti pod gasom*) while others can be used with verbs from a restricted set: *biti, ostati, naći se na izmaku snaga* ‘to be, to remain, to find oneself’. Many prepositional copular MWEs can be used in attributive function as well: *starac na izmaku snaga* ‘old man at the end of his tether’, *autor u modi* ‘author in fashion’. Prepositional MWEs are in many cases fixed (see Subsection 2.3); however, some of the prepositional copular MWEs can be internally modified, e.g. *biti na izmaku životnih snaga* ‘to be at the end of life forces’ *biti pri čistoj/zdravoj pameti* ‘to be at clear/sane wits; to be sane’.

The English verbs are separated into four classes of verbal MWEs: verb-particle constructions, prepositional verbs, light-verb constructions, verb-noun idiomatic constructions. The first two types are of no consequence for Serbian. Light-verb constructions form one class of verbal MWEs in Serbian. Some examples are: *uzimati učešće* ‘lit. to take participation; to participate’, *preduzimati*

⁵ In the Serbian morphological e-dictionary of MWEs, among the nominal MWEs almost 65% have this structure.

korake ‘lit. to undertake steps; to take steps’, *vršiti pritisak (na nekoga)* ‘lit. to perform pressure; to put pressure (on someone)’. The characteristic of light-verb constructions in Serbian is that they can often be replaced by simple verbs, e.g. *uzimati učešće* → *učestvovati* and *vršiti pritisak (na nekoga)* → *pritiskati (nekoga)*; however, no replacement can be done for *preduzimati korake*.

For Baldwin and Kim, verb-noun idiomatic combinations “are composed of a verb and noun in direct object position and are (at least) semantically idiomatic.” In Serbian, this would be just one class of verbal MWEs – verb-noun phrase idiomatic combinations: for example, *držati reč* ‘lit. to hold a word; to keep promise’, *obрати zelen bostan* ‘lit. to pick a green melon; to be in a serious trouble’. It should be stressed that in Serbian a noun phrase need not be a direct object in the accusative case, it can also be a complement in the genitive (*uzimati maha* ‘lit. to take swing; to gain momentum’), dative (*odazvati se sudskom pozivu* ‘to respond to summons’) or instrumental case (*kititi se tuđim perjem* ‘lit. to decorate oneself by someone else’s feathers; to present someone’s success as one’s own’). Also some verb-noun phrase idiomatic constructions have no free slots (as those already mentioned) while others have an obligatory free slot: *zapržiti (nekome) čorbu* ‘to brown (someone’s) soup; to cause a great embarrassment (to someone)’, *dati (nekome) korpu* ‘to give a basket (to sb); to refuse sb’.

In Serbian there are many verbal MWEs that belong to neither of the mentioned classes. It is beyond the scope of this paper to go in details, but we will mention just the most prominent classes:

- Verbs with no structural subject: *ima Boga* ‘lit. exists God; there is justice’, *teško je (nekome) na duši* ‘lit. (to someone) is heavy on soul; someone is depressed’.

- Verbs with prepositional phrases: one prepositional phrase *povijati se prema vetru* ‘lit. to bend oneself towards wind; to be fickle, turncoat’, two prepositional phrases *presipati iz šupljeg u prazno* ‘lit. to pour from hollow to empty; to talk much and say little’; noun phrase and prepositional phrase *nositi glavu u torbi* ‘lit. to carry one’s head in a bag; to be in a dangerous situation’.

- Verbs with adverbs and adverbial clauses: adverbs *leteti visoko* ‘lit. to fly high; to be too ambitious’, adverbs with noun phrases *trpati svuda svoj nos* ‘lit. to put one’s nose everywhere; to mix in other people’s business’, adverbial clauses *trčati koliko nekoga noge nose* ‘lit. to run as much as one’s legs carry one; to run away as quickly as possible’.

- Verbs with adjectival or nominal predicatives: adjectives *praviti se važan* ‘lit. to make oneself important; to boast’, nouns *praviti se Englez* ‘lit. to make oneself an Englishman; to pretend it is not one’s business’.

- Verbs with simile constructions: *spavati kao top* ‘lit. to sleep like a canon; to sleep deeply’, *juriti kao bez glave* ‘lit. to rush like without head; to do things without a plan’.

- Subject-verb constructions with various complements: no complement *čaša se prepunila* ‘lit. the glass overflows; to get enough (of sth)’, a noun phrase *našla krpa zakrpu* ‘lit. a rag finds a patch; equals find one another (in negative sense)’, a prepositional phrase *sekira pala (nekome) u med* ‘an ax falls (to someone) into honey; someone unexpectedly comes into very good situation (usually undeserved)’, an adverb *kola su krenula (nekome) nizbrdo* ‘chariots went (to someone) downhill; someone lost his/her good situation or position’.

- Verb-and-verb constructions: *vedri i oblači* ‘lit. (someone) clears up and clouds over; someone is very powerful’.

MWEs from all above mentioned MWE classes can, but need not, have free slots.

Baldwin and Kim do not mention adjective MWEs for English. In Serbian, although not very numerous, there are several classes of adjective MWEs.⁶ The first class comprises adjective compounds that in most cases combine a pseudo-prefix with an adjective. In many languages these would be realised as single compound words. In Serbian, too, their status as MWEs is primarily a question of orthography, e.g. all three orthographic variants can be observed in Serbian texts: *radiodifuzni*, *radio difuzni* and *radio-difuzni* ‘radio broadcasting’. The second class comprises adjectival MWEs formed

⁶ There are almost 50 times more nominal MWEs than adjectival MWEs in the Serbian morphological e-dictionary.

by two adjectives that agree in all grammatical categories, e.g. *mrtav hladan* ‘lit. dead cold; cool (fig.)’, *nov-novcijat* ‘lit. new-new; brand new’. The adjective components can be coordinated by a conjunction as in *go i bos* ‘lit. naked and barefoot; very poor’. Finally, among Serbian adjectival MWEs are rhetorical figures—similes that manifest some type of idiomaticity (see Subsection 2.1), for instance, *star kao Biblija* ‘lit. old as the Bible; very old’ and *pun kao oko* ‘lit. full as an eye; completely full’.

2.3. MWE classification

Baldwin and Kim classified MWEs into two broad classes: lexicalized phrases and institutionalized phrases. This classification is made on the basis of the type of their idiomaticity: institutionalized phrases manifest only statistical idiomaticity, while lexicalized phrases also manifest some other type of idiomaticity and thus need to be explicitly encoded in lexicons for NLP. Lexicalized phrases are further classified into fixed, semi-fixed and syntactically flexible expressions. In the case of Serbian, institutionalized phrases are also described in lexicons since this can be very useful for many NLP tasks. Therefore, all Serbian MWEs can be classified into three classes:

- *Fixed expressions* are MWEs that undergo neither morphosyntactic variation nor internal modification. There are not many fixed expressions in Serbian: most of the pragmatically idiomatic phrases would be in this class, as well as complex prepositions and complex adverbs. Many proverbs would belong to this class (often with syntactic structure subject-verb), e.g. *Probirač nađe otirač* ‘lit. one who is too picky ends up with a doormat; one who is too picky will end up with nothing’.

- *Semi-fixed expressions* have hard restrictions on their composition, but can be modified by inflection, change of personal pronouns, or some other modifications (omission, insertion, inversion, replacement) that can be treated as “automatic”. Most adjectival and nominal expressions are of this kind since they inflect for case and/or number. However, some verbal MWEs belong to this class as well. Some examples of automatic modifications are: omission: *profesor muzičkog vaspitanja* → *profesor muzičkog* ‘professor of musical education’; insertion: *pod znakom pitanja* → *pod velikim znakom pitanja* ‘lit. under (great) question mark; (very) questionable’; inversion: *vaspitno-obrazovni* → *obrazovno-vaspitni* ‘pedagogically-educational → educationally-pedagogical’; replacement: *pod znakom pitanja* → *pod upitnikom* ‘lit. under a question mark’; there is a question mark over sth’. In the syntactically idiomatic phrase with the function of an interjection, *baš (me|te|ih...) briga* ‘as if (I|you|they...) cared’, only the personal pronoun can change.

- *Syntactically flexible expressions* are those which can undergo variations, including syntactic variations. Most Serbian verbal expressions belong to this class. The variations can address inflection, polarity, verbal nominalization, passivization, aspectual change; this list is certainly not comprehensive. The applicability of these processes to certain verbal expressions can be used to classify them as MWEs, since there can be restrictions that do not exist for similar non-idiomatic expressions.

- o *Inflection*: In inflectionally regular Serbian MWEs the head verb inflects for person, number, gender, tense, mood. However, in many MWEs there are irregularities that put constraints to the head verb. For instance, for *dogoreti do nokata (nekome)* ‘lit. to burn up to the nails; a bad situation has become intolerable’ inflection for person is blocked since only impersonal constructions are allowed: *dogorelo mu je do nokata*. Some MWEs do not inflect for tense, for instance, *ustati na levu nogu* ‘to get up on the left foot; to be in a bad mood’ is used mostly in the past tense (rarely in the present tense), while only future tense is allowed for *videćeš (ti) svog Boga* ‘lit. you will see your God; you will be punished’. Many MWEs can be used in both indicative and imperative moods; however, for some MWEs either indicative or imperative mood is unavailable, e.g. *biti u svakoj čorbi mirođija* ‘lit. to be dill in every soup; to mix in everybody’s business’ (indicative) → **bivaj u svakoj čorbi mirođija* (imperative).

- o *polarity*: some MWEs can only be in the negative form, e.g. *ne vredeti pišljiva boba* ‘lit. to not be as much worth as pissed broad bean; to have no value’; some MWEs allow negation *birati reči* ‘lit. to choose words; speak carefully’ vs. *ne birati reči* ‘lit. not to choose words; speak offensively’, others do not: *pamet (nekome) da stane* ‘lit. to have one’s wits blocked; sth incredible’.

o *verbal nominalization*: for all imperfective verbs in Serbian there are corresponding verbal nouns, but nominalization is not acceptable for all MWEs involving imperfective verbs. For instance, *mlatiti praznu slamu* ‘lit. to thresh empty straw; to talk a lot and say nothing’ → *mlaćenje prazne slame* vs. *nositi na duši* ‘lit. to carry sth on one’s soul; to be responsible for sth bad that has happened’ → **nošenje na duši*.

o *passivization*: Some verbal MWEs are used only in the passive voice, e.g. *kocka je bačena* ‘the die is cast’ → **bacio je kocku*. Otherwise, if the head verb in a MWE is transitive, the whole MWE can admit a passive variant, especially in the more compositional MWEs, for example (*neko*) *podvrgava nekoga ispitivanju* ‘to subject sb to interrogation’ → *neko je podvrgnut ispitivanju*.

o *aspectual change*: Most regular stand-alone verbs in Serbian come in aspectual pairs: one of the verbs is perfective and the other is imperfective. This correspondence may be seen in MWEs as well, e.g. *doliti ulje na vatru* → *dolevati ulje na vatru*, but need not: *dogoreti do nokata* → **dogorevati do nokata*.

2.4. Multiword units – French perspective

One approach to the typology of MWEs in French is based on the lexicon-grammar theory (Gross 1975) and its application to automatic text analysis. MWEs are seen as a solution to the distribution of information between lexicons and grammars: If MWEs are explicitly listed and described, a single look-up in the dictionary enables their identification, and no syntactic analysis is required (Gross 1986). In this paper MWE types identified include compound adverbs and compound modifiers (not mentioned in (Baldwin, Kim 2010)). An effective construction of the electronic dictionary of MWEs that assigns POS and defines inflective properties to each MWE is presented in (Silberztein 1993). Two types of MWEs are distinguished: compounds, i.e. continuous sequences of simple words, and frozen expressions, in which insertions are allowed. In the dictionary information about internal structure of MWEs is not presented, its main function being to facilitate the syntactic analysis. The refinement of this initial structure is presented in (Silberztein 1997) where the following criteria for identifying MWEs are set: “if all morphological, syntactic and semantic properties as a sequence of words can be calculated from the parts of the sequence, then the sequence is analyzable and there is no reason to treat it as lexicalized; if on the other hand at least one of these properties cannot be predicted, then this property has to be attached to the entire sequence, which amounts to treating it as lexicalized.” The principle of compositionality is implicitly introduced here. This principle will later be formulated in the following way by (Laporte 2008a): “a combination of linguistic elements is compositional if and only if its meaning can be computed from its elements.” According to this principle, sequences of words that do not satisfy this criterion are considered MWEs.

Thus, a corpus annotated with multiword nouns (Laporte et al. 2008a) and the corpus with MWEs with adverbial function (Laporte et al. 2008b) were constructed. Both these corpora are based on Jules Verne’s novel *Around the World in 80 Days* for which aligned versions (French/Serbian and French/Bulgarian) are available (Vitas et al. 2012). By using these aligned and annotated corpora it is possible not only to investigate how the implemented French typology can be applied to Serbian (and Bulgarian), but also to look into the nature of translation equivalents.

Thirteen morphosyntactic sub-categories for MWEs nouns are defined in (Laporte et al. 2008a). The most frequent nominal MWEs in the annotated corpus has the structure NA⁷, which is rare in Serbian (for instance in *stepen Celzijusov* ‘degree Celsius’). This structure is often translated both in Serbian and Bulgarian with the structure AN. For instance, to the French MWEs *boxe française* ‘French boxing’, *pluie fine* ‘drizzle’, and *saule pleureur* ‘weeping willow’ correspond in Serbian *francuski boks*, *sitna kiša* and *žalosna vrba* respectively, and in Bulgarian *френски бокс*, *ситен дъждец* and *плачеща върба* respectively. Simple words often correspond both in Serbian (*kasa*, *hladnokrvnost*) and Bulgarian (*каса*, *самообладание* or *хладнокръвие*) to MWEs from the subclass of NA nouns

⁷ In this section abbreviations are used as in (Laporte et al. 2008a) and (Laporte et al. 2008b).

in French having the structure N-A (*coffre-fort* ‘safe-deposit box’ and *sang-froid* ‘cold blood’, respectively). The situation is similar with MWE nouns classified as VN: *gagne-pain* ‘livelihood’, *garde-manger* ‘pantry’. In several cases, French MWEs with structure NA were translated by a different type of speech, for instance, *voix basse* ‘low voice’ was translated as V Adv both in Serbian [*upita*] *tiho* and in Bulgarian [*попита*] *тихо*.

The second most frequent nominal MWEs in French are NN, where in the annotated French corpus named entities dominate that partly overlap with MWEs with the structure XN (where X stands for borrowed words, prefixes, and similar). In such cases, both Serbian and Bulgarian translations represent an adaptation of the French borrowing, for instance *lac Michigan* ‘lake Michigan’ is *jezero Mičigen* in Serbian and *езеро Мичиган* in Bulgarian. Both in Serbian and in Bulgarian, French MWEs with the structure AN have MWEs from the same class as equivalents, e.g. *mauvaise saison* ‘bad weather’ is *rdavo vreme* in Serbian and *лошо време* in Bulgarian. The same structure AN is often used both in Serbian and Bulgarian for the French structures NAN, NDN and NPN (a noun followed by the preposition *à, de* or other). For the French structure NDN (N de N), besides AN, the structures N Ngen (noun in the genitive case) and N Prep N are used in Serbian, while in Bulgarian N Prep N can be used, as illustrated in Table 2.

In the French corpus annotated with MWEs with adverbial functions, nineteen different classes are distinguished, ten of which begin with a preposition and contain a noun which is frozen with the rest of the adverbial. For instance, the structure PCA has a form beginning with a preposition, followed by a noun phrase and ending with an adjective, for instance *en ligne droite* ‘in a straight line’. In Serbian, the equivalent is *u pravoj liniji* (structure PAC). Meanwhile, the Bulgarian translation is (in this particular text) the descriptive *по въздуха*. It is conspicuous that this group of adverbial MWEs has stable equivalents in neither Serbian nor Bulgarian and that it can be translated in various ways. For instance, in case of some French expressions that have the form *au milieu de NP* ‘in the middle of NP’ (structure PCDN—Prep C de N) the sequence *au milieu* can have numerous correspondences both in Serbian *umesto, nasred, pored, posred, na sredini*, etc., and in Bulgarian *вместо, заради, сред, напред*, etc. Classes that exhibit more stability in translation are those which are related to temporal expressions and which comprise mainly named entities (such as dates and time). These classes are annotated as DATE, DURATION, TIME, FREQUENCY. Both in Serbian and in Bulgarian translations they are sequences of the same structure.

Table 2.
Examples of translations of French MWEs with the structure NDN

French	Serbian	Bulgarian	English
membre du Parlement	član parlamenta	член на Парламента	Member of Parliament
banc de Terre-Neuve	sprudova Nove Zemlje	наноси на Нова земя	Bank of Newfoundland
mandat d’arrêt	nalog za hapšenje	заповед за арестуване	arrest warrant
signal de détresse	znak za opasnost	сигнал за бедствие	distress signal
château de cartes	kuća od karata	замък от карти	card castle

The classification of French verbs is presented in (Gross 1975) where it is shown that for a given verb (i.e. for a simple sentence), the set of syntactic properties that describe its variation is unique. This research covers approximately 12,000 French verbs and results in the specific tabular organization known as “lexicon-grammar tables”. These tables represent structures of corresponding simple sentences. Moreover, Green, de Marneffe, and Manning (2013) claim that Gross was motivated by the prevalence of MWEs among every POS in creating the theory known as Lexicon-Grammar. In this theory verbal MWEs are described as sequences of POS tags of their constituents, that is by a flat structure. Lexicon-grammar tables also give information on admitted variations and on selectional preference. This approach was not applied only to French but also to other Romance languages and to English (Leclère, Subirats-Rüggeberg 1991).

2.5. Multiword units – Bulgarian perspective

In (Todorova 2006) the author aims “to provide a clear and comprehensive model for the scale of markers characterizing free and non-free phrases and to propose criteria to resolve the ‘blurred boundaries’ between them.” This author uses the term “non-free phrase” (instead of “multiword expression”) to denote phrases that “consist of two or more graphic words and are used as ready lexicon units of the Language L. They are reproduced in the process of communication following preliminary knowledge and tradition. The meaning of the constituents is an object of a semantic transformation. Not all applicable rules of L can be actually applied here; the choice of a convenient meaning or of their form is reduced to one or only to a few possibilities.”

In this article, the author uses various markers (restrictedness, irregularity, conventionality, fixedness/frozenness, and decomposability) and sub-markers (motivation, analyzability, literalness, figurativeness and productivity) and criteria to propose the hierarchical classification of non-free phrases summarized in a simplified form in Table 3.

The classification given in (Todorova 2006) takes into account inflectional and syntactic properties of MWEs. However, these properties are not explicitly used in classification, as is the case with classification for English (as proposed by Baldwin, Kim, see Subsection 2.2) and classifications for French, deriving from the linguistic theory of Lexicon Grammar (see Section 3). A more recent work done for Bulgarian (Koeva et al. 2016) aims at the development of a comprehensive dictionary of Bulgarian MWEs by harvesting data from various sources, including the Bulgarian National Corpus (BulNC). This paper provides a detailed classification of Bulgarian nominal and verbal MWEs and takes into account inflectional and syntactic properties as well. We will briefly present this classification here, from the point of view of Serbian MWEs.

Table 3.

Classification of non-free phrases given in (Todorova 2006) with examples in Bulgarian and Serbian⁸

non-free phrase					
lexicalized phrase					grammaticalized phrase
decomposable phraseme (DP)			non-DP	semi-decomposable phraseme	
compound terms	proper names	compounds		idiomatic phraseme	Collocations
SR: <i>beli medved</i> EN: <i>white bear</i>		SR: <i>kiselo mleko</i> EN: <i>yoghurt</i>	SR: <i>s neba pa u rebra</i> EN: <i>suddenly, unexpectedly</i>	•semi-idioms SR: <i>vladati situacijom</i> EN: <i>be in control</i> •pragmateme SR: <i>dobar dan</i> EN: <i>Good day</i>	• support V SR: <i>baciti pogled</i> EN: <i>take a look</i> • V-N periphrase SR: <i>davati savet/ savetovati</i> EN: <i>give advice/advise</i> •metaphoric A SR: <i>crna kafa</i> EN: <i>black coffee</i> •meta. Intensifier SR: <i>jaka kafa</i> EN: <i>strong coffee</i>

⁸ All examples in this Section correspond, if possible, to those given in Todorova 2006 and Koeva et al. 2016.

4.1 Nominal MWEs

The system of nominal MWEs (nMWEs) in Bulgarian is based on the following features:

- morphosyntactic properties of the head noun and in some cases of the noun that is a part of the prepositional modifier. In Serbian, beside these, the features of the noun in the genitive case have to be taken into consideration, e.g. the plural form of *teme ugla* ‘vertex (of an angle)’ is *temena uglova* ‘vertices (of angles)’;
- syntactic structure – number and type of components;
- insertion of clitics (possessive and interrogative) – this is not applicable to Serbian;
- external modifiers (relatively rare both in Serbian and in Bulgarian);
- morphophonemic variations;
- word order variations (rare both in Serbian and in Bulgarian, e.g. *soda bikarobona* and *bikarobona soda* ‘sodium bicarbonate’).

Nominal MWEs in Bulgarian are divided into three main structural categories depending on the modifiers – MWEs take either an adjective modifier, a prepositional phrase modifier, or a combination of the two. In Serbian, genitive and instrumental phrases have to be taken into account as well, e.g. *Bugarska akademija nauka* ‘Bulgarian Academy of Sciences’ (*nauka* is here in the genitive plural). As in Bulgarian, nMWEs of NN type exist, although they are rare: e.g. *lekar kardiolog* ‘doctor cardiologist’, as well as coordinated phrases *bruka i sramota* ‘great shame’ and *Topionica i rafinacija bakra* ‘Copper Smelter and Refinery’.

Bulgarian nominal MWEs are classified with regard to their inflectional description into four classes:

- N1 – non-decomposable/semi-decomposable nMWEs with invariable components, predominantly named entities and frozen expressions. This class is of no consequence for Serbian as named entities inflect as well. For instance, *Santa Kruz de Tenerife* ‘Santa Cruz de Tenerife’ would be in the genitive case *Santa Kruza de Tenerife*.
- N2 – non-decomposable/semi-decomposable nMWEs which have a limited or a full paradigm exist in Serbian as well, for instance *usko grlo* ‘lit. narrow throat; bottleneck’ has a limited paradigm and *babina svila* ‘lit. grandma’s silk; thrift’ a full one.
- N3 – decomposable nMWEs which have a limited paradigm – predominantly descriptive NEs: for instance, *Bitka kod Salamine* ‘Battle of Salamis’ and *kim u zrnu* ‘caraway in seeds’;
- N4 – decomposable nMWEs with a full paradigm, e.g., *pasta za zube* ‘toothpaste’.

In Bulgarian, these categories can have optional variable slots and/or insertions of modifiers:

- A. Possible modifiers of a noun phrase in prepositional phrase (a part of MWEs), for instance *tacna za (sitne) kolače* ‘tray for (small) cakes’. In Serbian, as in Bulgarian, there are no inserted modifiers to the noun in an adjective-noun MWE.
- B. Variable slots do not exist for Serbian nMWEs.

4.2 Verbal MWEs

The system of inflectional types of vMWEs is based on the following features which are all relevant for Serbian vMWEs as well:

- morphosyntactic properties of the head verb and, in some cases, of the nominal components;
- syntactic structure – number and type of components;
- morphophonemic variations;
- variable slots for arguments of the MWEs;
- word order variations;
- insertion of external elements – clitics, adverbs, phrases.

The relevant lexicogrammatical and morphosyntactic features of the verbal head in Bulgarian include:

- personality – Bulgarian verbs fall in three categories: personal, impersonal and 3rd-personal verbs. In Serbian, all verbs that are impersonal, but they can be used as personal as well, for instance *trebati* ‘to need’. In some MWEs, only impersonal usage is allowed;
- transitivity – verbs are transitive or intransitive (in Bulgarian and Serbian);
- aspect – perfective or imperfective (in Serbian as in Bulgarian).

In terms of decomposability, the classification of Bulgarian vMWEs follows closely the classification proposed by the Parseme Shared Task on automatic detection of verbal MWEs: lexicalized pronominal verbs, lexicalized combination of verbs and prepositions, light verb constructions, idioms, and others (that do not fall under any of the former classes).

Bulgarian verbal MWEs are classified with regard to their inflectional description into six classes. We will briefly present them here and discuss their relevance to Serbian.

- V1. Lexicalized pronominal verbs – This category includes verbs with reflective and reciprocal particles and dative and accusative pronominal clitics: *smejati se* ‘to laugh’, *mrzi me* ‘lit. feels lazy me; I have no will (to do sth)’; *gadi mi se* ‘lit. feels sick me’. These verbs are usually not treated as vMWEs in Serbian.

- V2. Lexicalized combinations of verb and preposition – This category does not apply to Serbian.

- V3. Light verb constructions – They consist of a semantically bleached verbal head and a lexicalized argument that contains a predicative noun, usually a direct object, a prepositional phrase or a subject noun phrase. The last option is not applicable to Serbian, while examples for the second one exist (e.g. *upasti u gužvu* ‘to fall into crowd’); however, they are usually not treated as light verb constructions in Serbian.

- V4. Proper vMWEs with a different degree of idiomaticity – These are vMWEs that exhibit different degrees of semantic idiomaticity and syntactic flexibility. vMWEs from this class are group in two sub-classes:

- o ID1: vMWEs with invariable non-verbal component(s) – These are verbal idioms whose non-verbal components do not undergo any morphological changes: for instance, *davati zeleno svetlo* ‘to give the green light’, *pročitati (nešto) od korica do korica* ‘to read (sth) from cover to cover’.

- o ID2: vMWEs with semi-fixed non-variable components – This sub-class includes verbs whose non-verbal components can change in form without a change in meaning. For instance, the vMWE *omastiti brk* ‘lit. to grease the mustache; to gain sth big (usually not honestly)’ the noun *brk* can be in either of two forms of plural *omastiti brke* and *omastiti brkove*.

vMWEs from these sub-classes are grouped further for Bulgarian according to their structural types, and it would be the same for Serbian.

- V5. vMWEs with lexicalized subject – These are a separate category because they exhibit specific grammatical features. For instance, in Serbian *vreme radi u nečiju korist* ‘lit. time works to someone’s benefit; waiting inactively is to our benefit’.

- V6. vMWEs with sentential features can be proverbs, e.g. *ko radi ne boji se gladi* ‘who works is not afraid of hunger’, and frozen clausal expressions, e.g. *kako da ne* ‘how to no; of course, certainly’.

These categories can be further sub-categorized in Bulgarian on the basis of the following features (the same features are relevant for Serbian):

- A. Modifications of components – modifiers are possible within the noun phrase, prepositional phrase, adverbial phrase and verbal phrase; in Serbian *omastilo se mnogo brkova* ‘many mustaches were greased’.

- B. Variable slots can be possessive and argument slots, for instance, in Serbian *jesti iz nečije ruke* ‘lit. to eat from someone’s hand; to be very humble’; *jede mu iz ruke* (*mu* is the dative case of the pronoun *on* ‘he’) vs. *jede iz njegove ruke* (*njegov* ‘his’).

- C. Possible word order variations, e.g. in Serbian, *čša se prepunila* ‘lit. glass overflows; someone gets enough of sth’, *se čša prepunila*, *se prepunila čša*, *prepunila se čša*.

5. Conclusions

In this paper we have presented three analyses of MWEs from the point of view of their classification and typology in three languages: English, French and Bulgarian. Our aim was to examine to what extent these classifications and typologies are suitable for Serbian, for which a comprehensive description of MWEs is still missing. The first conclusion that we can draw from this research is that, in order to be effectively used in NLP tasks, MWEs need to be listed and organized in a lexicon. For this purpose, profound knowledge about the syntactic structure of phrases in Serbian (free or non-free) is crucial. In order to obtain and formalize that knowledge, evidence coming not only from traditional dictionary but also from corpora is essential. Also, idiomaticity and decompositionality are important features for the selection and for a viable description of MWE properties.

Acknowledgements

We are grateful to Agata Savary, Manfred Sailer, Svetla Koeva and other colleagues from the Parseme COST action for numerous fruitful discussions that led to better understanding of MWEs in Serbian. This research was partly supported by a grant number 178006 from the Serbian Ministry of Education and Science.

References

- Baldwin, Kim 2010: Baldwin, T., S. N. Kim. Multiword Expressions. – In: *Handbook of Natural Language Processing*, 2nd edition. Boca Raton, USA: CRC Press, 267 – 292.
- Green et al. 2013: Green, S., M. C. de Marneffe and C. D. Manning. Parsing models for identifying multiword expressions. – *Computational Linguistics*, 39(1), 195 – 227.
- Gross 1975: Gross, M. *Méthodes en syntaxe*. Paris: Hermann.
- Gross 1986: Gross, M. Lexicon-grammar: the representation of compound words. – In: *COLING '86 Proceedings of the 11th Conference on Computational linguistics*, 1 – 6.
- Keysar, Bly 1995: Keysar, B., B. Bly. Intuitions of the transparency of idioms: Can one keep a secret by spilling the beans? – *Journal of Memory and Language*, 34(1), 89 – 109.
- Koeva et al. 2016 : Koeva, S., I. Stoyanova, M. Todorova, S. Leseva. Semi-automatic Compilation of the Dictionary of Bulgarian Multiword Expressions. – In: *Proceedings of the GLOBALEX 2016 Workshop: Lexicographic Resources for Human Language Technology, LREC*, 86 – 95.
- Krstev 2008: Krstev, C. *Processing of Serbian – Automata, Texts and Electronic dictionaries*. Belgrade: Faculty of Philology, University of Belgrade.
- Laporte 2008a: Laporte, E., T. Nakamura, S. Voyatzi. A French Corpus Annotated for Multiword Nouns. – In: *Language Resources and Evaluation Conference. Workshop Towards a Shared Task on Multiword Expressions*, 27 – 30.
- Leclère, Subirats-Rüggeberg 1991: Leclère, C., C. Subirats-Rüggeberg. A Bibliography of Studies on Lexicon-Grammar. – *Linguisticae investigationes*, 15(2), 347 – 409.
- Sag et al. 2002: Sag, I. A., T. Baldwin, F. Bond, A. Copestake and D. Flickinger. Multiword expressions: A pain in the neck for NLP. – In: *International Conference on Intelligent Text Processing and Computational Linguistics*. Berlin Heidelberg: Springer, 1 – 15.
- Savary 2009: Savary, A. Multiflex: a multilingual finite-state tool for multi-word units. – In: *International Conference on Implementation and Application of Automata*. Berlin – Heidelberg: Springer, 237 – 240.
- Savary et al. 2015: Savary, A., M. Sailer, Y. Parmentier, M. Rosner, V. Rosén, A. Przepiórkowski, C. Krstev, V. Vincze, B. Wójtowicz, G. S. Losnegaard and C. P. Escartín. PARSEME – PARSing and Multiword Expressions within a European multilingual network. – In: *7th Language & Technology Conference: Human Language Technologies as a Challenge for Computer Science and Linguistics (LTC 2015)*. Poznań, Poland: Fundacja Uniwersytetu im. A. Mickiewicza.
- Silberztein 1993: Silberztein, M. *Dictionnaires électroniques et analyse automatique de textes: le système IN-TEX*. Paris: Masson Ed.

- Silberztein 1997: Silberztein, M. The lexical analysis of natural language. – In: *Finite-State Language Processing*. E. Roche, Y. Schabès (eds.) Cambridge, Mass./London: MIT Press, 175 – 203.
- Todorova 2006: Todorova, M. On the Classification of Non-Free Phrases in Bulgarian. – In: *5th International Conference Formal Approaches to South Slavic and Balkan Languages (FASSBL 2006)*. Sofia: The Department of Computational Linguistics, Institute of Bulgarian Language, 251 – 256.
- Vitas et al. 2012: Vitas, D., Lj. Popović, C. Krstev, I. Obradović, G. Pavlović-Lažetić, M. Stanojević. Српски језик у дигиталном добу. *The Serbian Language in the Digital Age*. “META-NET White Paper Series”. G. Rehm and H. Uszkoreit (Series Editors). Springer.

Речник на съставните думи в българския език – развитие и перспективи

Ивелина Стоянова, Мария Тодорова, Светлозара Лесева

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – Българска академия на науките
iva@dcl.bas.bg, maria@dcl.bas.bg, zarka@dcl.bas.bg

Резюме

В статията се представя етап от работата по автоматизираното създаване на голям морфологичен Речник на съставните лексикални единици (СЛЕ) в българския език, в който на всяка съставна единица е приписан флективен тип, представящ формообразователните ѝ особености. Фокусът е върху богатото лингвистично описание на структурните, морфосинтактичните, морфологичните, морфонемните, словоредните и други особености, типични за съставните единици, както и върху евристичните процедури за автоматично предсказване на флективния им тип. Представена е и специално разработена компютърна програма, подпомагаща валидирането на автоматично извлечените кандидати за съставни единици и техния флективен тип.

Ключови думи: съставни лексикални единици, флективни типове, автоматично описание и разпознаване

1. Въведение

В статията се представя етап от работата по автоматизираното създаване на голям морфологичен Речник на съставните лексикални единици (нататък – СЛЕ) в българския език. В него на всяка СЛЕ е приписан флективен тип (нататък – ФП), с чиято помощ се генерират словоформите на единицата и на всяка от тях се приписват съответстващите ѝ граматични характеристики. Кандидатите за СЛЕ са извлечени от автоматично компилиран базов речник с предварително класифицирани според композиционността си единици (Стоянова, Тодорова / Stoyanova, Todorova 2014), допълнен със съставни единици, извлечени от БулНет, Уикипедия и други източници. В предишен етап от работата е изложена цялостна концепция за изчерпателно представяне на множеството от граматични характеристики, описващи парадигмата на съставните единици от различни части на речта (Коева et al. 2016). Друга статия (Тодорова, Стоянова, Лесева / Todorova, Stoyanova, Leseva 2016) е посветена на разработката на част от Речника, включваща 21 161 съставни наименования, сред които географски названия, имена на личности, наименования на събития и други; единиците са класифицирани по флективни типове, създадени специално за целта. Приписването на флективен тип на отделните наименования е подпомогнато чрез прилагането на евристични процедури за предсказване на формоизменението, като впоследствие формите са верифицирани и коригирани ръчно.

В настоящата статия се разглежда разширяването на Речника с нови съставни лексикални единици и обогатяването на базата от флективни типове, като фокусът е върху въвеж-

дането на нови процедури за автоматизация на работата чрез допълнителни евристики и с помощта на специално създадена компютърна програма за проверка и анотация с флективни типове.

2. Съставните лексикални единици в компютърната лингвистика

Интересът към СЛЕ е предопределен от необходимостта да се изследват и опишат специфичните свойства на съставните единици, а самите те – да се разпознават като смислови и структурни цялости, които се състоят от две или повече графични думи. Характерна за СЛЕ (Sag et al. 2002; Baldwin 2006) е тяхната разложимост (декомпозируемост). Тя отразява различната степен, в която характеристиките на съставните единици могат да се изведат от характеристиките на техните компоненти – семантика, морфосинтактична парадигма, възможности за структурни изменения и др. Правилното определяне на формите и граматичните характеристики (тагиране) и основната им форма (лематизиране) е предпоставка за усъвършенстването на езиковата анотация, а съответно и на езиковите технологии, включително на машинния превод, системите за търсене и извличане на информация, автоматично отговаряне на въпроси и др. Например коректното разпознаване на СЛЕ предопределя правилния подбор на техни еквиваленти при превод на друг език, особено като се има предвид, че чуждоезиковите съответствия често не са буквален превод на съставките им. Показателни в това отношение са случаите, в които съставна единица на изходния език има еднословно съответствие в целевия език: *кисело мляко* – *yoghurt* (англ.), *yaourt* (фр.), *iaurt* (рум.) или обратно: *чакалня* – *waiting room* (англ.), *chambre d'attente* (фр.), или различна линейна при идентична смислова структура, например *червено вино* и *red wine* (англ.) в съпоставка с еквивалентите им в романските езици, където определението в общия случай предхожда определямото: *vin rouge* (фр.), *vin roșu* (рум.); възможно е и реализирането на различни варианти: *czzerwone wino* и *wino czerwone* (полски).

3. Речник на съставните единици за целите на компютърната обработка на българския език

3.1. Структура на речниковото описание

Описанието на СЛЕ в Речника се основава на принципите и означенията, възприети в рамките на граматичното описание на простите думи в Граматичния речник на българския език (Коева / Koeva 1998) и предложената концепция за граматично описание на съставните лексеми (Koeva 2006).

Основавайки се на Коева и др. (Koeva et al. 2016), формалното лексикално-граматично описание на единиците в настоящия речник включва следните основни типове информация:

(а) Основна форма (лема). За лема на СЛЕ приемаме реално употребимата, най-слабо натоварена с граматична информация и най-слабо стилистично маркирана форма, съдържаща само задължителните за реализиране на съставната семантика компоненти. Лемата е изходната форма, към която се прилагат правилата и преобразуванията, необходими за генериране на парадигмата ѝ.

(б) Категориална информация. Отнася съставната единица към определена част на речта (съществително име, прилагателно име, глагол и т.н.), която се наследява от частта на речта на опората. В настоящата работа се разглеждат СЛЕ, които принадлежат към съществителните имена (N).

(в) Лексикално-граматична категория. В описанието на СЛЕ се включват и характеристиките за дадената част на речта лексикално-граматични категории. При съществителните такава категория е родът, означен съответно с М (мъжки), F (женски), N (среден).

(г) Лексикално-граматичен разред. При съществителните имена основната използвана в Речника подялба е на съществителни нарицателни и съществителни собствени.

(д) Структурен тип. Структурният тип на съставните единици се определя от броя на компонентите, лексикалната им категория и отношенията между тях (опора, подчинени части). В Речника са включени следните основни структурни типове¹: А N (*бяла мечка, кисело мляко, Бяла черква*); А А N (*брутен вътрешен продукт*); N N (*къща музей*); N P N (*Море на спокойствието, коефициент на триене*); N P A N (*Министерство на вътрешните работи*); А N P N (*Българска академия на науките*); А N P A N (*Консултативен съвет за национална сигурност*), както и по-рядко срещани типове като N P N Conj N (*Министерство на образованието и науката*) и др. Информацията, изводима от структурния тип, в голяма степен предопределя морфосинтактичните свойства на съставните единици, като върху тях може да се налагат допълнителни морфосинтактични ограничения (виж е).

(е) Морфосинтактичен клас и подклас. Морфосинтактичният клас предопределя възможните членове на граматичната парадигма на дадена СЛЕ, следващи от структурния ѝ тип и от формоизменителните свойства на лексикалните категории, които го реализират. Така например граматичната парадигма при именните съставни единици (СЛЕ с опора съществително име) включва възможно изменение на формите по категориите число и определеност. **Морфосинтактичният подклас** задава ограничения върху морфосинтактичните свойства. Основен фактор, който предопределя тези ограничения, представлява синтактичното съгласуване между зависим елемент и опората. То е регулярно и предсказуемо от структурния тип и синтактичните закономерности в езика – пример за това е съгласуването по род и число при единици с опора съществително име и съгласувано определение (А N) като *червено вино, червени вина* (но не и *червен вино, червена вино, червени вино*). Освен тези закономерни ограничения е възможна и дефективност, произтичаща от семантични и формообразователни специфики на определени компоненти (например *братска обич* не образува форми за множествено число, тъй като опората *обич* е абстрактно съществително без форма за множествено число) или от ограничения в конкретното значение (например *паста за зъби* е СЛЕ, а **паста за зъб* е неприемливо). В някои случаи дори да са възможни и граматични, подобни вариации представляват свободни словосъчетания (например *Ново село* е неизменяема СЛЕ, докато *новото село* е свободна фраза).

(ж) Морфемни средства и морфемни варианти при формообразуването. За българския език са характерни разнотипните афикси (например различни окончания за множествено число в рамките на съществителните от мъжки род: *-ове* (*стол – столове*), *-и* (*пример – примери*), *-е* (*мъж – мъже*), както и редица закономерни изменения във фонетичния облик на думите и словоформите в резултат от редуване на различни морфемни варианти. При съставните думи възможните комбинации от морфемни и морфемни особености, които трябва да бъдат отразени при формалното дефиниране на словоизменителните особености, са многократно повече в сравнение с несъставните думи. Тези специфики на словоизменението се кодират заедно с морфосинтактичния клас и подклас.

(з) Задължителни разширения. Тази част от описанието предвижда една или повече структурни позиции за нелексикализирани елементи в структурата на СЛЕ. От една страна, те са значими за семантичната интерпретация, а от друга – и за автоматичното им разпознаване като низ от думи и интервали. Задължителните разширения се кодират под формата на променливи, на които трябва да се придаде като стойност лексикален елемент или фраза с определени семантични и граматични характеристики. Към тях спадат: (1) отворената позиция за модификатор притежателно местоимение (пълна или кратка форма) или предложна фраза с опора, изразяваща притежателя, например (*нечие*) *сърце изсхва – сърцето (ми) изсхва – сърцето (на някого) изсхва*; (2) фразеологизирани аргументни позиции на глаголните СЛЕ, които могат да се заемат от определено множество от лексикални единици, например *гледам (някого) отвисоко*, където (*някого*) сигнализира отворената позиция за аргумент, чиято семантична характеристика е ‘лице’.

(и) Незадължителни разширения към компоненти на СЛЕ (рядко срещани при именните СЛЕ). Такива елементи са модификаторите, каквито част от СЛЕ допускат, например *вди-*

¹ Използвани са следните означения: А (прилагателно), N (съществително), P (предлог), Conj (съюз).

гам [] шум, където могат да се реализират различни лексеми с интензифициращо значение, например [голям, много, страшен...]. При именните СЛЕ такива модификатори се появяват рядко (паста за [млечни] зъби).

(й) Външни елементи (рядко срещани при именните СЛЕ). Външните елементи са елементи на изречението, които не са част от съставната единица, модифицират я като цяло и се разполагат между компонентите ѝ – лични и притежателни местоименни клитики, въпросителната частица *ли* и др. (*пастата му за зъби, на вятъра ли говоря*). Установяването на възможните позиции за появата на външни елементи и на техния брой допринасят за правилното разпознаване на СЛЕ.

(к) Словоредни варианти (рядко срещани при именните СЛЕ). В това поле се обозначават възможните словоредни изменения в съпоставка с неутралния словоред (*вадя му думите с ченгел от устата, с ченгел му вадя думите от устата*). Възможностите за пренареждане се задават чрез посочване на реда на компонентите при различните варианти, например: 1 2 (неутрален словоред), 2 1 (словореден вариант).

(л) Допълнителна семантична информация. Възможно е кодирането на семантична информация, която да повиши информативната стойност на описанието на СЛЕ. Така например съставните именуванни същности са категоризирани в по-конкретни класове, каквито са нужни в приложенията за извличане на информация: географски названия (G), събития (E), лица (R), организации (A), продукти на човешката дейност (J), небесни обекти (C), растителни видове (B), животни (Z).

(м) Статистическа и дистрибутивна информация. В това поле се включва информация за източниците, в които съставните единици се срещат – Уикипедия, Българския национален корпус, текстове от различни тематични области и т.н.; статистическа информация за броя на СЛЕ и техните форми и др. Тези данни се използват при подбора на кандидатите за СЛЕ, тъй като позволяват да се правят изводи за разпространението, словоформите и морфосинтактичните особености на потенциалните съставни единици и в спорни случаи помагат да се вземе решение относно включването на даден кандидат за СЛЕ в Речника.

(н) Връзки и препратки към други речници и лексикални ресурси. Препратките към други ресурси допринасят за интегрирането на Речника на СЛЕ в цялостната система от лексикални ресурси на Института за български език. Тук се включват препратки към Българския уърднет – БулНет (чрез универсалния идентификационен номер на всяко синонимно множество), Речника на българския език (препратка към речникова статия) и др.

Пример 1. Единицата абсолютна стойност с приписан флективен тип NP_AN_NF15_M0_I1_S0.

Лема: **абсолютна стойност**

Категориална информация: **N (съществително име)**

Лексикално-граматична категория: **F (женски род)**

Лексикално-граматичен разред: **нарицателно име**

Структурен тип: **NP_AN (именна група със структура прилагателно име – съществително име)**

Морфосинтактичен клас, подклас и морфологични и морфонемни специфики: **NF15 (пълна парадигма, генерирана, както е посочено в 3.2.)**

Модификатори: **Comp1:NoMod, Comp2:NoMod (тип M0)**

Външни елементи: **Space1:InsCl (само клитики – тип I1)**

Словоред: **1-2 (фиксиран – тип S0)**

Статистическа информация: **BulNC (freq=1567; idf=2.401).** Връзки с други ресурси: **БулНет (eng-30-13581465-n); РБЕ** (<http://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/абсолютен/>); **Wikipedia** (https://bg.wikipedia.org/wiki/Абсолютна_стойност)

Морфосинтактичният клас NF15 обозначава парадигма, в която се реализират всички форми за единствено и множествено число, неопределена и определена форма, като формата на компонентите се изменя според правилата, описани в Пример 2.

Суфиксите *_Mx*, *_Iy* и *_Sz* в наименованието на флективния тип отразяват съответно възможностите за вътрешни модификатори, външни елементи и словоредни вариации. Полето „Модификатори“ има стойности ‘NoMod’ както за опорния, така и за неопорния компонент, т.е. в структурата на описаната СЛЕ не се допускат модификатори на отделните компоненти. Трябва да се има предвид, че е възможно цялата съставна единица да приема модификатори, например: *днешните абсолютни стойности*, но те се смятат за външни спрямо съставната единица. Информацията, представена в полето за възможни външни елементи, означава, че позицията „Space1“ (позицията между компонент 1 и компонент 2; „Space2“ е позицията между компонент 2 и компонент 3 при съставни единици от 3 или повече компонента и т.н.) може да бъде заемана само от клитичен елемент (‘InsCl’). В българския език клитиките, които могат да разделят компоненти на съставни единици или на сложни форми, са личните или притежателните местоименни клитики и/или въпросителната частица *ли*: *абсолютната **им** стойност, дошъл **ли** беше*. Стойността на полето за словоредни варианти (‘1 – 2’) сочи, че единственият допустим словоред на компонентите за конкретната речникова единица е неутралният (**стойност абсолютна*).

Информацията за срещанията на съставната единица в езикови ресурси и бази от знания има важно значение за определянето на статута на единицата в езика (установена единица, неологизъм, оказионализъм) и обогатява езиковото описание на СЛЕ със семантична и прагматична информация. Предоставя се информация за честотата на срещане в Българския национален корпус (*абсолютна стойност* във всички форми се среща общо 1567 пъти), както и мярката *idf* (обратна документна честота, англ. *inverse document frequency*), която е обратнопропорционална на разпространението на единицата в различни документи (*абсолютна стойност* има *idf* 2.401 при срещане в 953 документа, а *властелин на пръстените* има *idf* 5.079 при срещане само в 2 документа).

3.2. Дефиниции на флективните типове

На базата на информацията, посочена в 3.1. (характеристики **а** – **к**), за всяка СЛЕ се определя флективният ѝ тип, който описва формоизменението ѝ – броя, вида и образуването на формите в парадигмата, включително морфосинтактичните ограничения, възможните словоредни варианти, възможностите за вътрешна модификация и вмъкване на външни елементи, морфонемните особености. Всеки флективен тип се дефинира по формален начин, описващ процедурите за образуването на всички възможни форми от основната форма, и се имплементира чрез флективни граматики, които по зададения флективен тип на лемата генерират всички форми със съответните им морфосинтактични характеристики. Граматиките се основават на формализма на крайните преобразуватели, които разпознават дадена последователност от символи и я трансформират в друга форма (с добавени граматични характеристики). Така морфосинтактичните изменения на СЛЕ в настоящия речник се описват чрез множество от взаимно свързани трансформации. Работата на автомата за даден флективен тип може да се опише с представените в Пример 2 операции.

Пример 2. Дефиниция на флективен тип NP_AN_NF15_M0_I1_S0 (*абсолютна стойност*), генериране на формите и приписване на граматичната информация².

NP_AN_NF15_M0_I1_S0 =	наименование на флективния тип
<1> <2>/sfo	основна форма (ед. ч., нечл.): <i>абсолютна стойност</i>
+ <1>та <2>/sfd	ед. число, членувана форма : <i>абсолютната стойност</i>
+ <1><L1><S>и <2>и/pfo	мн. число, нечленувана форма: <i>абсолютни стойности</i>
+ <1><L1><S>ите <2>и/pfd	мн. число, членувана форма: <i>абсолютните стойности</i>

² В примера са използвани следните означения на граматичните характеристики: s – единствено число, p – множествено число; f – женски род; o – нечленувана форма, d – обща членувана форма (ср. и ж. р.).

Описанието на флективния тип от формална гледна точка използва следната система от означения и операции:

(а) <1> <2> – компоненти на лемата: *абсолютна* (<1>) *стойност* (<2>)

(б) / – разделител, след който към генерираната форма се приписват граматичните ѝ характеристики;

(в) команди с брой повторения: <Ln> (преместване наляво с n на брой позиции), <Rn> (преместване надясно с n на брой позиции), <Sn> (изтриване на следващите n дясностоящи символа); кратката форма на тези команди – <L>, <R>, <S> – се използва при n=1;

(г) символи за добавяне в определени позиции, например <1>та (добавяне на 'та' след края на първия компонент).

5. Процедури за речниково описание

Работата по Речника съчетава автоматични методи, подпомогнати от експертна верификация. Това осигурява ефективната обработка на информацията, от една страна, а от друга – високото качество на резултата.

5.1. Автоматично приписване на флективни типове и генериране на словоформи

При създаването на Речника са приложени различни евристики, позволяващи автоматичното предсказване на формоизменителните характеристики и флективния тип на СЛЕ:

а) Анализ на синтактичните връзки в структурата на съставните единици, чрез който се определят опората и подчинените компоненти. Структурният тип в голяма степен предопределя кои компоненти се изменят при формообразуване и според кои категории.

б) Анализ на лексикално-граматичните и морфосинтактичните характеристики на компонентите – предсказване на лексикално-граматичните категории, например рода на именните СЛЕ (наследен от рода на опората), а оттам – и на потенциалните възможни форми и техния брой, доколкото се предопределят от лексикално-граматичната категория (например наличието на членувани форми с пълен и кратък член при СЛЕ от мъжки род); определяне на множеството от потенциалните релевантни формоизменителни категории за всеки компонент (при отсъствие на допълнителни ограничения) – например в общия случай съществителните се изменят по число и определеност; прилагателните в ролята на модификатори (например при структурен тип A N) са съгласувани по род с опората, но потенциално се изменят по число и носят маркера за определеност; глаголите се изменят по лице, число, време и т. н. Друг етап от анализа е определянето на морфологичните и морфонемните специфики на формообразуването: въз основа на броя на сричките при съществителните от мъжки род (преобладаващата част от едносричните съществителни образуват множествено число с окончанието *-ове*, многосричните – с окончание *-и*, а ограничен брой – с окончание *-е*) или въз основа на завършека на прилагателните (например при членуване прилагателните от мъжки род, завършващи на *-ски*, добавят *-я/-ят*, докато останалите присъединяват *-ия/-ият*).

в) Анализ на парадигматичните и морфонемните особености на компонентите на СЛЕ чрез търсене на комбинации от възможните словоформи в корпус, за да се потвърди флективният тип (например прилагателното *червен* в множествено число в корпуса се среща с формата *червени*, но не и *червни*); тази процедура подпомага правилното предсказване на парадигмата на конкретната съставна единица.

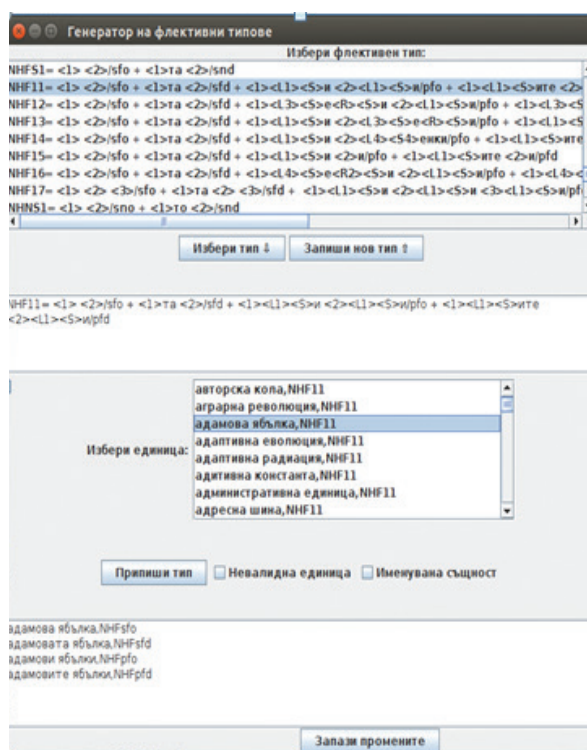
г) Анализ на формите на СЛЕ в Българския национален корпус, въз основа на който се правят изводи за парадигмата на СЛЕ (ако бъдат открити форми за множествено число или членувани форми, се приема, че такива форми са допустими в езиковата практика, като за целите на речниковото описание това подлежи на валидация от експерт), за възможностите за вмъкване на външни елементи или за употребата на модификатори към компоненти на единицата.

Разграничаването на случаите, в които има омонимия между СЛЕ и свободно словосъчетание, остава проблематично, поради което експертната верификация на единиците и флективните им типове е задължителна процедура.

5.2. Програма за автоматично приписване на флективни типове и генериране на словоформи

В случай че в резултат от прилагането на гореописаните процедури (виж 5.1.) бъде открит подходящ флективен тип за даден кандидат за включване в Речника, съответният тип се приписва и единицата се включва в списък, който след това се проверява от експерт. Работата на експерта включва: а) определяне дали даден кандидат е СЛЕ (*верижна дроб*), или не, например колокация (*висока скорост*); б) определяне дали предсказаният флективен тип е верен или не, като във втория случай се извършва корекция чрез: в) избор на съответстващ на единицата флективен тип; г) създаване и приписване на нов флективен тип при липса на подходящ сред вече дефинираните.

Тази част от работата е подпомогната от специално създадена програма, която визуализира генерираните словоформи на дадена основна форма на базата на предсказания тип и позволява редица операции по верификация и корекция на типа (виж Фигура 1).

Фигура 1. Изглед на програмата за ръчна верификация

Програмата е специално разработена за подпомагане на работата по Речника и към момен-та включва следните функционалности: а) визуализация на списък от кандидати за СЛЕ с авто-матично приписан флективен тип и възможност за избор на конкретна единица; б) маркиране на избраната единица като невалидна; в) маркиране на единицата като именувана същност; г) визуализация на автоматично генерираните форми на избрания кандидат за СЛЕ според при-писания флективен тип; д) визуализация на дефинираните флективни типове с възможност за избор на различен тип при неправилно автоматично приписване; е) възможност за дефиниране

на нов флективен тип и приписването му на дадена единица; ж) възможности за корекции на флективните типове; з) при създаване на нов флективен тип – автоматична проверка дали такъв тип вече съществува с цел да се избегне дублиране на типове.

5.3. Резултати

В резултат на описаните автоматични процедури и ръчна верификация понастоящем Речникът включва 48 443 именни съставни лексикални единици. Съдържанието на Речника е описано в Таблици 1 и 2, а Таблица 3 представя разпределението на флективните типове.

Т а б л и ц а 1.

Разпределение на именните СЛЕ в Речника според лексикално-граматичната категория

Лексикално-граматичен разред	Род	Брой единици
Съществителни собствени имена	м.р.	8197
	ж.р.	11 101
	ср.р.	3598
ОБЩО СЪЩЕСТВИТЕЛНИ СОБСТВЕНИ		22 896
Съществителни нарицателни имена	м.р.	12 157
	ж.р.	9 188
	ср.р.	4202
ОБЩО СЪЩЕСТВИТЕЛНИ НАРИЦАТЕЛНИ		25 547
ОБЩО		48 443

Т а б л и ц а 2.

Разпределение на именните СЛЕ в Речника според срещанията им в различни ресурси
(някои единици се срещат в повече от един ресурс)

Източник	Брой единици, срещани се в този източник
БулНет	18 906
Уикипедия	27 112
Български тълковен речник	1229
Речник на българския език	8405
Български национален корпус	33 961

Т а б л и ц а 3.

Разпределение на флективните типове

Категория	Брой флективни типове
Мъжки род	61
Женски род	18
Среден род	16
ОБЩО	95

6. Перспективи за развитие

Бъдещата работа по Речника включва детайлно описание и валидиране на нови единици, разширяването му с други структурни типове и части на речта и съответно – дефиниране на нови флективни типове и др. Един от фокусите на бъдещата работа е изработване на система от флективни типове за глаголни СЛЕ. Предвижда се разширение и оптимизация на функционалностите на програмата за анотация и валидация.

Цитирана литература / References

- Коева 1998: Коева, Св. Граматичен речник на българския език. Описание на концепцията за организацията на лингвистичните данни. – *Български език*, 6, с. 49 – 58. [Koeva 1998: Koeva, Sv. Gramatichen rechnik na balgarskiya ezik. Opisanie na kontseptsiyata za organizatsiyata na lingvistichnite dannii. – *Balgarski ezik*, 6, 49 – 58.]
- Стоянова, Тодорова 2014: Стоянова, И., М. Тодорова. Разработване на речници на съставните лексикални единици в българския език за целите на компютърната лингвистика. – В: *Езикови ресурси и технологии за български език*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 185 – 202. [Stoyanova, Todorova 2014: Stoyanova, I., M. Todorova. Razrabotvane na rechnitsi na sastavnite leksikalni ediniti v balgarskiya ezik za tselite na kompyutarnata lingvistika. – In: *Ezikovi resursi i tehnologii za balgarski ezik*. Sofia: AI „Prof. M. Drinov“, 185 – 202.]
- Тодорова, Стоянова, Лесева 2016: Тодорова, М., И. Стоянова, С. Лесева. Лингвистично описание и компютърна обработка на съставни именувани същности в българския език – В: *Лексикографията в началото на XXI в. Сборник с доклади от Седмата международна конференция по лексикография и лексикология, 15 – 16 октомври 2015 г.* София: АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 687 – 694. [Todorova, Stoyanova, Leseva 2016: Todorova, M., I. Stoyanova, S. Leseva. Lingvistichno opisanie i kompyutarna obrabotka na sastavni imenuvani sashtnosti v balgarskiya ezik. – In: *Leksikografiyata v nachaloto na XXI v. Sbornik s dokladi ot Sedmata mezhdunarodna konferentsia po leksikografiya i leksikologiya, 15 – 16 oktomvri 2015 g.* Sofia: AI „Prof. M. Drinov“, 687 – 694.]
- Baldwin 2006: Baldwin, T. Compositionality and multiword expressions: Six of one, half a dozen of the other? – In: *MWE ,06 Proceedings of the Workshop on Multiword Expressions: Identifying and Exploiting Underlying Properties*. Sydney, Australia, ACL, Stroudsburg, PA, USA, 1 – 1.
- Koeva 2006: Koeva, Sv. Inflection morphology of Bulgarian multiword expressions. – In: *Computer applications in Slavic studies. Proceedings of Azbuki@net*. International Conference and Workshop. Sofia, 201 – 216.
- Koeva et al. 2016: Koeva, S., I. Stoyanova, M. Todorova, S. Leseva. Semi-automatic Compilation of the Dictionary of Bulgarian Multiword Expressions. – In: *Proceedings of the GLOBALEX 2016 Workshop: Lexicographic Resources for Human Language Technology*, Workshop at LREC 2016, Portorož, Slovenia, 28 May 2016, 86 – 95. <http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2016/workshops/LREC2016Workshop-GLOBALEX_Proceedings-v2.pdf#page=92> [27/04/2017].
- Sag et al. 2002: Sag, I. A., T. Baldwin, F. Bond, A. A. Copestake, D. Flickinger. Multiword Expressions: A Pain in the Neck for NLP. – In: *Proceedings of the Third International Conference on Computational Linguistics and Intelligent Text Processing, CICLing '02*, Springer-Verlag, 1 – 15.

Dictionary of Bulgarian Multiword Expressions – Advances and Prospects

Ivelina Stoyanova, Maria Todorova, Svetlozara Leseva

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences

iva@dcl.bas.bg, maria@dcl.bas.bg, zarka@dcl.bas.bg

Abstract

The paper presents the ongoing work on the automated compilation of a big morphological Dictionary of Multiword Expressions for Bulgarian. Each entry in the Dictionary is assigned to an inflection type which describes all its forms and their grammatical characteristics. The authors focus on the rich linguistic description adopted in the Dictionary for the representation of the structural, morphosyntactic, morphological, morphonemic, word order and other features typical of multiword expressions. A dedicated computer programme was designed to support human experts in the task of validating automatically excerpted candidate multiword expressions and their inflection type.

Keywords: *multiword expressions, inflection types, automatic description and recognition*

Функционални граматични паралели при превода на глаголните форми от български на английски

Тодор Лазаров

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ – Българска академия на науките
todorlazarov91@abv.bg

Резюме

Основна тема на текста е машинният превод на българските глаголни форми на английски. Представят се основните трудности за автоматичен превод, породени от граматичните особености на двата езика и качествените и количествените разлики в глаголните системи. Представен е и паралелен анализ между теоретичния модел за превод чрез трансферни правила и данни, извлечени от езиков корпус.

Ключови думи: глаголни форми, машинен превод, статистически модел, трансферни правила, езикови корпуси

1. Въведение

Както вече сме посочвали (Лазаров / Lazarov 2016), за целите на нашето изследване приемаме, че глаголът е част на речта, която денотира променливи във времето свойства и състояния на обектите – динамични признаци. От казаното следва, че основно свойство на глаголите е да предоставят информация за отношенията на тези динамични свойства с елементите от темпоралната ос, чиято абсолютна референтна точка е моментът на говорене (сега). Граматичното време служи за изразяване на различни отношения между действията и събитията във времето. Езиците се различават по отношение на начина и възможностите за изразяване на граматичното време. Двата езика, които са обект на разглеждане в този текст, споделят множество общи граматични особености по отношение на глаголните форми, изразяващи граматично време, но също така имат и своите особености, което ги прави предизвикателство за формален анализ за целите на автоматичен превод.

2. Особенности на двата езика и трудности при превод на глаголните форми

Преводът на глаголните форми е труден процес дори за хората. Това се дължи на факта, че българският и английският се различават по начина, по който изразяват отношенията между динамичните признаци и ориентационните елементи на темпоралната ос. Както е известно, граматичната категория *време* в двата езика може да бъде разглеждана като хиперкатегория (Герджиков / Gerdzhikov 2000). Вече сме посочвали причините (Лазаров / Lazarov 2016), които правят това схващане продуктивно за целите на настоящото изследване, и преимуществата му за подобен формален анализ на особеностите на глаголните системи. Споделяйки множество общи характеристики, хиперкатегориите в двата езика предоставят възможността за паралелен

формален анализ на особеностите и създаването на надеждни трансферни правила за превод. В предишни разработки по темата (Лазаров / Lazarov 2016) сме изтъкнали основните различия, които водят до трудности във формалното съотнасяне на глаголните граматични категории между двата езика, респективно и до приписването на коректни трансферни правила с пълна достоверност. Представени накратко, те са:

- наличието на морфологичната категория *род* в български език;
- наличието на лексикално-граматичната категория *вид на глагола* (Куцаров / Kutsarov 2007: 551) в български език;
- наличието на категориите *умозаключително наклонение*, *преизказно наклонение*, *вид на изказването*, хиперкатегорията *характеристика на предаваната информация от говорещия* и т.н. (Ницолова / Nitsolova 2008: 248), за които българският глагол има силно развита парадигма от граматикализирани значения.

Без да навлизаме в подробности, ще посочим, че тези морфологични значения нямат своите преки корелати в английски и граматикализираната информация от български няма как да бъде предадена в пълна степен на английски. Изброените качествени и количествени характеристики на граматичните категории, които глаголните системи в двата езика притежават, водят до трудности при формалното описание и съставянето на напълно функционални и изчерпателни трансферни правила за превод. Към недостатъците на машинния превод чрез трансферни правила в този случай трябва да добавим и несиметричността между възможните реализации на граматикализирани значения на глаголите в двата езика. Броят на глаголните форми в български е много по-голям от английски, което означава, че при посока на превода от български на английски (част от) граматикализираната информация може да се загуби, а при превод от английски на български информацията, която е нужна за конструирането на съответната форма на български, не е налична в рамките на глаголната словоформа на английски. Формално представени, отношенията между формите за глаголните времена изглеждат по този начин:

Т а б л и ц а 1.

Съотношение между броя на формите и граматикализираната информация от формите на глаголите за различните времена в български и английски език

Български език	Английски език	Брой форми
Сегашно време	Сегашно просто/Сегашно продължително време	
лице, число	3. лице, ед. число/1. и 3. лице, ед. число	6:2/6:3
Минало свършено време	Минало просто време	
лице, число	–	5:1
Минало несвършено време	Минало продължително време	
лице, число	1. и 3. лице, единствено число	5:2
Минало неопределено време	Сегашно перфектно време/Сегашно перфектно продължително време	
лице, число, род	3. лице, единствено. число	12:2
Минало предварително време	Минало перфектно/Минало перфектно продължително	
лице, число, род	–	9:1
Бъдеще време	Бъдеще просто време/Бъдеще продължително време	
лице, число	–	6:1
Бъдеще предварително време	Бъдеще перфектно време/Бъдеще перфектно продължително време	
лице, число, род	–	12:1
Бъдеще време в миналото	Бъдеще просто време в миналото (<i>going to</i>)	
лице, число	1. и 3. лице, единствено число	6:2
Бъдеще предварително време в миналото	Бъдеще перфектно време в миналото/Бъдеще перфектно продължително време в миналото	
лице, число, род	–	12:1

3. Статистическият модел за превод като възможно решение на проблема

Въпреки очевидните диспропорции в граматикализираната информация и двата езика са ресурсно богати (българският – в достатъчна степен), което предоставя възможността за задълбочени теоретични и практически проучвания по отношение на проявленията на езика в реалната му употреба. При статистически машинен превод се разчита основно на достатъчно представителни паралелни езикови корпуси с достатъчен обем, които да представят лингвистичните феномени в техните различни проявления. За създаването на статистически езиков модел за превод е необходимо да знаем каква е вероятността дадена дума e в целевия език да бъде превод на дума f от изходния – $p(e|f)$. За целта са необходими алгоритми, които да обработват информацията, и езикови ресурси, от които да се извлекат лингвистичните данни. И двата избрани от нас езика позволяват подобна работа с тях, тъй като са налични достатъчно представителни и различни по вид паралелни езикови корпуси, които „представяват надежден източник за наблюдение, анализ и изводи (подкрепени от обективни количествени и дистрибутивни данни) за [...] автоматично извличане на езикови данни, езикови отношения и модели“ (Коева / Коева 2014: 49).

Проблемите при събирането на надеждни лингвистични данни от корпусите са породени от различните нива и различни конвенции за анотация, което възпрепятства директната работа с тях. За целите на конструирането на езиковите и преводните статистически модели се налага унифициране на възприетите анотационни модели на различните корпуси. Наличието на подробна морфологична анотация на езиковия материал в корпусите е предпоставка за по-нататъшната им обработка за различни цели. Различните видове езикови корпуси съдържат в себе си метаданни от различен характер. Някои корпуси не съдържат информация за морфологичните характеристики на думите, но въпреки това те представляват ценен ресурс за наблюдение и описание на лингвистичните явления и тяхната верификация. Затова е необходимо, преди да се пристъпи към събиране на подходящи езикови данни за определени цели, да е налице предварителен теоретичен модел за подходите на извличане на лингвистична информация. Вече сме разглеждали наличните езикови корпуси за целите на нашето проучване (Лазаров / Lazarov 2017) заедно с техните особености, предимства и недостатъци.

4. Предварителен статистически преводен модел

Преди да пристъпим към обработка на наличната информация за езиковите проявления в тези корпуси, предлагаме предварителен модел за реализация на глаголните форми при превод от български на английски.

От ръчно събрани и анотирани примери за превод на различните български глаголни форми на английски сме съставили корпус, който да представи предварителна информация за очакваните преводни реализации на граматикализираните значения. При подбора на примери за корпуса сме се опирали на следните критерии:

- глаголната форма да бъде в главното изречение и в примерите от двата езика;
- смисловият пълнозначен глагол от глаголната форма на български да има съответстващата преводна реализация в английски (напр. *внезапно се появи* – *suddenly emerged*, а не *suddenly came out*).

При предварителната обработка на изреченията на всяка двойка ръчно е зададен таг на глаголната форма в двата езика (от типа V:imperfect, V:PresentContinuous, като се отчита граматичното време, без род и число). За да се избегне контекстната зависимост между глаголните форми в рамките на сложното изречение, сме се ограничили до избор на една глаголна форма от всеки пример (главното изречение). Разбира се, нужно е да отбележим, че нашият корпус не изпълнява трите основни характеристики за качествен езиков корпус – илюстративност, представителност и балансираност (Коева / Коева 2014: 30). Освен това, поради особеностите на

съвременния български език, множество глаголни форми имат почти нулева фреквентност в съвременния български език (Куцаров / Kutsarov 2007: 343) и описанието им, базирано на реални проявления, става все по-трудно. Друга характеристика на събраните от нас езикови данни е посоката на превод – основно изискване за събраните примери е посоката на превод да бъде от български на английски. Основен източник за това са официалните български документи и техните преводни варианти. Също така сме използвали английски преводни варианти на няколко български електронни медии. Стилвата характеристика на текстовете от примерите в корпуса е административен, художествен и разговорен стил. Общият обем на корпуса е 280 глаголни форми на български с техните преводни варианти на английски. Представени в обобщен табличен вид, събраните от нас данни изглеждат така:

Т а б л и ц а 2.

Честота на срещане на формите за различните времена в български език

Време	Честота на срещане
Минало свършено време	40,5%
Минало несвършено време	20%
Сегашно време	19,5%
Бъдеще време	10%
Минало предварително време	4,5%
Бъдеще време в миналото	2%
Минало неопределено време	0,5%
Други глаголни форми	3%

Събраните статистически данни показват следната информация за превода на българските глаголни форми на английски:

Т а б л и ц а 3.

Съотношение на преводните реализации на българските глаголни форми в английски

Български	Английски	Честота
Минало свършено време <i>V:aor</i>	Минало просто време <i>V:past ed</i>	96%
	Сегашно перфектно време <i>AuxV:pres+V:part past</i>	1%
	Минало перфектно време <i>AuxV:past+V:part past</i>	1%
	Минало продължително време <i>AuxV:past +V:ger</i>	1%
Минало несвършено време <i>V:imperfect</i>	Минало просто време <i>V:past ed</i>	85%
	Минало продължително време <i>AuxV:past +V:ger</i>	10%
	Сегашно просто време <i>V:pres</i>	5%
Сегашно време <i>V:praesens</i>	Сегашно просто време <i>V:pres</i>	82%
	Сегашно продължително време <i>AuxV:pres+V:ger</i>	5%
	Бъдеще продължително време в миналото <i>AuxV:past+V:ger</i>	5%
	Бъдеще просто време <i>AuxV:pres+V:inf</i>	2,5%
	Бъдеще просто време в миналото <i>AuxV:past+V:inf</i>	2,5%
	Минало просто време <i>V:past ed</i>	2,5%

Бъдеще време V:futurum	Бъдеще просто време AuxV:pres+V:inf	80%
	Бъдеще просто време в миналото AuxV:past+V:inf	10%
	Бъдеще продължително време AuxV:pres+V:inf cont	10%
Минало предварително време V:plusquamperfectum	Минало перфектно време AuxV:past+V:part past	77%
	Минало просто време V:past ed	22%
Бъдеще време в миналото V:futurumpraeteriti	Бъдеще перфектно време в миналото AuxV:past+V:inf perf	50%
	Бъдеще продължително време в миналото AuxV:past+V:ger	25%
	Минало просто време V:past ed	25%
Минало неопределено време V:perfectum	Сегашно перфектно време AuxV:pres+V:part past	100%

Както е видно от Таблица 3, в повечето случаи от статистическите данни се вижда, че глаголните форми, изразяващи граматично време, не могат еднозначно да се съотнесат от български с техните преводни варианти на английски език. По отношение на трансфера на граматикализираните значения на морфологичните категории, изграждащи хиперкатегорията *време*, наблюдаваме следните особености:

Т а б л и ц а 4.

Съотношение между глаголните морфологични категории и техните преводни реализации в английски

Граматична категория в български		Граматична категория в английски	Честота
Време	Минало време	Минало време	98%
		Сегашно време	2%
	Сегашно време	Минало време	7%
		Сегашно време	89%
		Бъдеще време	4%
	Бъдеще време	Минало време	5%
		Бъдеще време	95%
Резултативност	Резултативни времена	Перфектни времена	88%
		Неперфектни времена	12%
	Нерезултативни времена	Перфектни времена	4%
		Неперфектни времена	96%
Относителност	Относителни времена	Прости времена	46%
		Продължителни времена	12%
		Перфектни времена	42%
	Неотносителни времена	Прости времена	70%
		Продължителни времена	5%
		Перфектни времена	25%

Както е видно от изведените в таблиците данни, зависимостите при превода на глаголните форми се пораждат до голяма степен от граматикализираните значения на граматичните категории в хиперкатегорията *време*. Данните от таблицата свидетелстват, че зависимостите при превод от типа [темпорална форма в български → темпорална форма в английски] в повечето случаи не са еднозначни. Вижда се, че преводните зависимости се обуславят от категориите, образуващи хиперкатегорията *време*, поотделно.

5. Изводи и бъдеща работа

Изводите от извлечените данни могат да бъдат в няколко насоки:

На първо място, данните подкрепят възприетата от нас теория за времето в български език като хиперкатегория. Отделните категории пренасят своите граматикализирани значения от изходния език при превод и до голяма степен преводните реализации зависят от наличието и особеностите на съответстващата категория в целевия език. Към схващането за хиперкатегория ще се придържахме и към последващата обработка на по-голям обем езикови данни.

На второ място, при по-нататъшната работа върху съставянето на статистически езиков модел за превод на глаголните форми от български на английски ще бъде необходимо анотацията да включва информация за граматичните значения на категориите *време*, *резултативност* и *относителност*. Тъй като в избраните от нас езикови ресурси (Лазаров / Lazarov 2017) подобна анотация не е налична, е необходимо да се създаде такъв вид анотиране и концепция за автоматично приписване на анотация на глаголните форми от български и английски в избраните корпуси. Разбира се, при разширяването на целевия обем за анализ ще бъде необходимо анотацията на глаголните форми да включва информация за граматикализираните значения на всички глаголни морфологични категории, които са обект на анализ.

На трето място, ясно е, че формално съотнасяне на граматикализираните значения на формите на времената е невъзможно без наличието на статистически данни. Изведените примери показват пряката зависимост между граматичните категории на двата езика, но не и формално съвпадение между езиковите реализации на повърхнинно равнище. При по-нататъшната работа ще бъде необходимо метаданните да включват информация и за лексикално-граматичната категория *вид на глагола*, за да стане възможно проследяването на преводните варианти на тази категория в английски. Остава отворен въпросът за това доколко преводната реализация на определена глаголна граматична категория в целевия език зависи от комбинацията на други глаголни категории в изходния.

Цитирана литература / References

- Герджиков 2000: Герджиков, Г. Категорията време като хиперкатегория. – *Български език и литература*, 1. <<http://liternet.bg/publish/ggerdzhikov/hyper.htm>> [16/04/2017] [Gerdzhikov 2000: Gerdzhikov, G. Kategoriyata vreme kato hiperkategoriya. – *Balgarski ezik i literatura*, 1. <<http://liternet.bg/publish/ggerdzhikov/hyper.htm>> [16/04/2017]
- Коева 2014: Коева, Св. Българският национален корпус в контекста на световната теория и практика. – *В: Езикови ресурси и технологии за български език*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, с. 29 – 53. [Koeva 2014: Koeva, Sv. Balgarskiyat natsionalen korpus v konteksta na svetovната teoriya i praktika. – In: *Ezikovi resursi i tehnologii za balgarski ezik*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, 29 – 53.]
- Куцаров 2007: Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“. [Kutsarov 2007: Kutsarov, Iv. *Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya*. Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski“.]
- Лазаров 2016: Лазаров, Т. Особенности на глаголните системи и начините за изразяване на времето в български и английски. Семантичен трансфер при превод на глаголните форми от български на английски. – *Littera et lingua – електронно списание за хуманитаристика*, 12, 1 – 2. <<http://slav.uni-sofia.bg/naum/lilijournal/2015/12/1-2/tlazarov>> [16/04/2017] [Lazarov 2016: Lazarov, T. Osobenosti na glagolnite sistemi i nachinite za izrazyavane na vremeto v balgarski i angliyski. Semantichen transfer pri prevod na glagolnite formi ot balgarski na angliyski. – *Littera et lingua – elektronno spisanie za humanitaristika*, 12, 1 – 2 <<http://slav.uni-sofia.bg/naum/lilijournal/2015/12/1-2/tlazarov>> [16/04/2017]
- Лазаров 2017: Лазаров, Т. Анализ на ресурсите за статистически модел за превод на глаголните форми от български на английски. – *Български език*, 63, 4, с. 95 – 101. [Lazarov 2017: Lazarov, T. Analiz na resursite za statisticheski model za prevod na glagolnite formi ot balgarski na angliyski. – *Balgarski ezik*, 63, 4, 95 – 101.]
- Ницолова 2008: Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. [Nitsolova 2008: Nitsolova, R. *Balgarska gramatika. Morfologiya*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.]

Functional Grammatical Parallels in Regards of Translation of Verb Forms from Bulgarian to English

Todor Lazarov

Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin – Bulgarian Academy of Sciences
todorlazarov91@abv.bg

Abstract

The main subject of this paper is machine translation of the Bulgarian verb forms into English. The main difficulties for machine translation, caused by the grammatical features of both languages and qualitative and quantitative differences between the verb systems, are presented. In the text we also introduce a parallel analysis between the theoretical model for transfer-based machine translation and data extracted from language corpus.

Keywords: *verb forms, machine translation, statistical model, transfer-based rules, linguistic corpora*

Колектив
ДОКЛАДИ
от Международната юбилейна конференция
на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
(София, 15 – 16 май 2017 година)

Част първа

Българска
Първо издание

Отговорни редактори Татяна Александрова, Диана Благоева
Графичен дизайнер Даниела Василева

Институт за български език

<http://ibl.bas.bg/>

ISBN: 978-954-92489-9-9

СБОРНИКЪТ

съдържа докладите, изнесени по време на **МЕЖДУНАРОДНАТА ЮБИЛЕЙНА КОНФЕРЕНЦИЯ** на **Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“**, проведена в София на 15 и 16 май 2017 г. Авторите са учени от Българската академия на науките, Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“, Шуменския университет „Еп. Константин Преславски“, както и от различни научни центрове в Русия, Украйна, Сърбия, Полша, Словакия, Чехия, Румъния, Норвегия, Литва, Италия. В докладите се представят най-значимите проекти на Института за български език, дискутират се нови подходи в науката за българския език и в обучението по български език.

